

A BIBLIA
ÉS AZ UJABB FÖLFÖDÖZÉSEK
PALESZTINÁBAN, EGYPTOMBAN S ASSZYRIÁBAN.

TÖRTÉNETI
NÉP- ÉS FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR.

KIADJA

SZABÓ FERENCZ.

N.-ELEMÉRI PLÉBÁNOS.

LXX. KÖTET.

NAGYBECSKEREK.
PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

A BIBLIA
ÉS
AZ UJABB FÖLFÖDÖZÉSEK
PALESZTINÁBAN, EGYPTOMBAN S ASSZYRIÁBAN.

IRTA
VIGOUROUX F.
SAINT-SULPICEI TANÁR.

SZÁZHUSZONNÉGY TERVEZETTEL, TÉRKÉPPEL ÉS ILLUSZTRÁCIÓVAL

AZ EMLÉKEK UTÁN

DOUILLARD ABBÉ ÉPÍTÉSztől

Ő EXCELLENCEIÁJA A RODEZI PÜSPÖK LEVELÉVEL.

~*~

A NEGYEDIK ÁTNÉZETT ÉS BŐVÍTETT KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA
SCHMIDT JÓZSEF.

NEGYEDIK KÖTET.

NAGYBECSKEREK.
PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA
1894.

JOGOSÍTOTT MAGYAR KIADÁS.

TARTALOMJEGYZÉK

A NEGYEDIK KÖTETHÉZ.

HARMADIK RÉSZ. A KIRÁLYOK.

MÁSODIK KÖNYV. — A TÍZ TÖRZS SZAKADÁSÁTÓL IZRAEL KIRÁLYSÁGÁNAK ROMLÁSÁIG.

	Oldal.
I. Roboam és Szeszak	1
II. Az asszyriologia és a királyok könyvei	16
III. Az első asszyr berohanások Szyriába és Fönicziába	21
IV. Mesza sztéléje	38
V. Szalmanaszar, Joram és Jehu	46
VI. Az asszyrok első támadásai Izrael ellen. — Binnirar	54
VII. Phul, Téglathphalaszar	63
VIII. Izrael királyságának romlása. Szalmanaszar, Szargon	91

HARMADIK KÖNYV. — IZRAEL KIRÁLYSÁGÁNAK ROM- LÁSÁTÓL A BABYLONI FOGSÁGIG.

I. Ezechias és Szennacherib	136
II. Asszaraddon	181
III. Asszurbanipal	189
IV. Judith és Holophernes	202
V. Az utolsó asszyr királyok	225
VI. Nabuchodonozor és Juda királyságának vége	232

NEGYEDIK RÉSZ. A F O G S Á G.

ELSŐ KÖNYV. — EZECHIEL.

I. A veszélyek, melyekben Izrael hite a fogság alatt forgott	241
II. A próféták küldetése a fogság alatt	251
III. A cherubok látomása	259
IV. Ezechiel jövődölései Egyptom ellen	300

MÁSODIK KÖNYV. — DÁNIEL.

	Oldal.
I. Dániel hivatása és a jövődölések könyve	307
II. Dániel nevelkedése Nabuchodonozor udvarában. — A babyloni palota-iskolák	319
III. Nabuchodonozor első álma	326
IV. A Dura-sikságon lévő aranyszobor	335
V. A babyloni zene	341
VI. A három ifjú a kemenczében	355
VII. Nabuchodonozor örültsége	359
VIII. Nabuchodonozor utódai	366
IX. Baltazár	375
X. Baltazár ünnepélye	384
XI. Dániel az oroszlánveremben	391
XII. Bel és a sárkány	396
XIII. Dániel látomásai	399
XIV. Cyrus és a fogság vége	412
XV. Befejezés	424

AZ ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE.

	Oldal
XCVIII. Szeszak arezképe, keretével, Lepsius után, <i>Denkmäler</i>	5
XCIX. Roboam, Juda királya, vagy a legyőzött zsidó, Rosellini után, <i>Monumenti</i>	11
C. Az Apisz-bika, Lepsius után, <i>Denkmäler</i>	15
CI. Bronz-kard Binnirar nevével	24
CII. Mesza sztéléje, a Louvre zsidó muzeumának eredetije után	39
CIII. Szalmanaszar nimrudi obeliszkje a Louvre muzeumában levő eredeti fac-simil után, szemben	51
CIV. Sabak arezképe és pecsétjének képe, Lepsius után, <i>Denkmäler</i>	93
CV. Szargon téglája, a Louvre asszyr muzeumában levő eredeti után	99
CVI. Szargon arezképe, a Louvre asszyr muzeumában levő eredeti után	103
CVII. Szamasz isten fogadja egy babyloni király hódolatát, az eredetinek fényképe után, szemben	127
CVIII. Szennacherib arezképe a palesztinai Lachisz ostromlásakor, az eredeti dombormű fényképe után	147
CIX. Lachisz ostroma Szennacherib által, Layard után, <i>Monuments of Nineveh</i>	157
CX. Lachisz tervrajza, (?) Layard után, <i>Monuments of Nineveh</i>	167
CXI. Asszyr király, kivájja az előtte térdelő foglyok szemeit, Botta után, <i>Monument de Ninive</i>	201
CXII. Asszyr katonák, pálmafákat vágnak ki az ellen-séges országban, Layard után, <i>Monuments</i>	221
CXIII. Nabuchodonozor, a berlini muzeum egy kaméájának fényképe után	234
CXIV. Az istenek körmenete, egy nimrudi dombormű után	245
CXV. Khorszabadi szárnyas bika a Louvre asszyr muzeumának eredetije után	271

	Oldal.
CXVI. Két szárnyas bika által ékített khorszabadi kapu, Place után, <i>Ninive et l'Assyrie</i>	276
CXVII. Emberkezű szárnyas oroszlánok, Layard után, <i>Monuments</i>	279
CXVIII. Egy asszyr palota romjai, Place után, <i>Ninive et l'Assyrie</i>	289
CXIX. Ilu képe, egy ninivei dombormű után	291
CXX. Szúzai és más zenészek	349
CXXI. Cyrus, Flandin után	370
CXXII. Assyr ünnepély és lakoma	385
CXXIII. Oroszlánketrecz, egy koyundsíki dombormű után	395
CXXIV. Cyrus téglája	413

A BIBLIA

ÉS AZ ÚJABB FÖLFÜDÖZÉSEK

PALESZTINÁBAN, EGYPTOMBAN ÉS ASSZIRIÁBAN.

HARMADIK RÉSZ.

A KIRÁLYOK.

MÁSODIK KÖNYV.

A TÍZTÖRZSELSZAKADÁSÁTÓL IZRAEL

KIRÁLYSÁGÁNAK BUKÁSÁIG.

I. FEJEZET.

Roboam és Szeszak.

Alig húnyta be Salamon szemeit, királysága máris fölbomlott. Dícsőségének fénye megtartotta az engedelmességben népeit, de miután sírba süllyedt, a régen fojtogatott elégtétlenség kitört. A nehéz adók súlya fölülmúlta alattvalóinak erejét; s ezek el voltak határozva azt többé nem viselni. Salamon fia és utóda, Roboam, nem tudta fölfogni, mi van megokolva s mi törvényes a törzsek főnökeinek sérelmeiben; — vonakodott nekik elégtételt adni.

A fölkelés és lázadás kiáltása, mely már Dávid uralkodásának végső éveiben elhangzott, újra hallható volt Palesztinában:

Mi közünk van Dáviddal?
Van-e örökségünk Jesszé fiával?
Sátraidba Izrael!
Gondoskodjék most Dávid az övéiről!¹

A tíz északi törzs akkor mindenkorra elszakadt Dávid házatól s Jeroboam királyt állította élére. Eként ment végbe az, mit Isten Salamonnak és Jeroboamnak jövendölt: „Mivel nem tartottad meg szövetségemet s

¹ I. (III.) Reg., XII., 16.; v. ö. II. Sam. (II. Reg.), XX., 1.

azon parancsokat, melyeket eléd írtam, mondotta Dávid fiának, szétszakgatom és megosztom királyságodat és szolgádnak adom.¹ S Achias, szilói próféta, midőn egy napon új köpenyben találkozott Jeroboammal, épen mikor Jeruzsálemből kijött, tizenkét részre vágta köpenyét s tizet átadott neki, az Úr nevében mondván: „Vedd ezen tíz részt, mert így szól Jehovah, Izrael Istene: megosztom Salamon királyságát s neked adok tíz törzset, ... mivel elhagyott engem ... Nem veszem el tőle az egész királyságot s meghagyom főnöknek élete minden napjára, ... de elveszem a királyságot fiától s tíz törzset adok neked.”²

Az ígéret, melyet Isten Jeroboamnak adott, kényszerítette őt Palesztina elhagyására, hogy Salamon üldözését kikerülje, ki fiának leendő versenytársát el akarta veszteni. Egyiptomba menekült, Szeszak udvarába. Salamon halála hírére sietett visszatérni hazájába s kétségkívül ő vezette a mozgalmat melynek következtében a tíz törzs szakadása végbement. Gyászos egy szakadás, melynek Jákob minden gyermekére a legsíralmasabb következményei voltak! A megosztott királyság nem volt képes többé sikeresen szembeállni elleneivel; mi több, az északi törzsek, melyek azt alkották meg, mit Izrael királyságának neveztek, gyakran háborúban állottak Júda törzsével, mely Lévi és Benjamina törzsével egyesülve, déli királyságnak nevezte magát. Így gyöngítették egymást kölesünösen s könnyű zsákmányává lettek az idegen seregeknek. Roboam királysága máris például szolgál erre.

Ezen az izraelita alkotmányban végbement nagy politikai változás pillanatában új időszak nyílik meg Isten népe történetében. Mióta letelepedett Palesztinában, csak a szomszédos törzsek támadásait kellett kiállania. Azon időpontban, melyre érkeztünk, az akkori világ legnagyobb hatalmai, Egyiptom, Asszýria, aztán Babylon pusztító orkán módjára kezdenek Jákob gyermekeire rohanni s nem hagyják abba pusztításaikat, míg őket meg nem semmisítették vagy maguk is el nem tűnnek a

¹ I. (III.) Reg., XI., 11.

² I. (III.) Reg., XI., 28—36.

föld színéről. Újra előtaláljuk most az egyiptomiakat, valamint az Eufrat- és Tigrisparti szemitékat, kik Ábrahám, József és Mózes óta csak átmenetileg és ritka közökben jelentek meg szemünk előtt. Midőn ezúttal találkozunk velük utunkban, nem csupán úgy fognak megjelenni, mint egykor, midőn t. i. csak közvetve világították meg az általunk elbeszélt tényeket, hanem aként, hogy mintegy eredeti okmányokat tartanak kezükben, melyeket tanulmányozásunk alá bocsátanak s melyek a maguk módján ugyanazon eseményeket beszélnek el, melyeket a biblia.

A patriarchák és az Exodus történetében az egyiptomi és asszír fölrattan kezünkbe adta az eszközt szent könyveink ellenőrzésére, megmutatván, hogy ez utóbbiak hű visszfénye az ezen korbeli erkölcsöknek és szokásoknak; ettől fogva nem csupán tükörképét fogjuk birni a bibliai képeknek, hanem bizonyos értelemben magukat ezen képeket; Egyptom s Asszírria még inkább, okmányokat adnak nekünk, melyekkel lehetővé lesz egyenesen ellenőriznünk, kiegészítenünk, megvilágítanunk, igazolnunk a szent elbeszéléseket. Egyptom és Asszírria nem tűnnek el, hogy így mondjuk, látóhatárunkról; ellenkezőleg Izaiás szavaival elmondhatjuk:

E napon út lesz Egyptomból Asszírriába;
Asszírria Egyptomba megy s Egyptom Asszírriába.
S Egyptom szolgálni fog Asszírriának.
E napon Izrael a harmadik (társa lesz) Egyptomnak és Asszírriának.¹

Az Asszír és Izrael közötti közvetlen összeköttetések, a hatalmas Ninive és a gyöngye szamariai királyság közötti küzdelmek és csaták korszaka nem kezdődnek meg azonnal a tíz törzs szétszakadása után, de Egyptom megtámadja Judát, mihelyt fivérei elhagyták s az egyiptomi fölrattan megerősíti az ezen fontos pontra vonatkozó bibliai elbeszélést.

1828. november 23-án az ifjabb Champollion, a nagy francia egyptologus, fölfelé haladt a Niluson. Egy este naplementekor kikötött, hogy egy-két óráig a

¹ Iz., XIX., 23–24.

karnaki romokon legeltesse szemeit.¹ A nagy templom déli falának végén megállott a képe előtt egy fáraónak, ki fölemelt karral ütötte az előtte térdelő foglyokat. Ezek mögött egy 150 személyből álló hosszú csoportozat fejtett ki, mely személyek szakállasok voltak, következőleg nem egyiptomiak s kiket föliratokkal borított pajzsaik félig eltakartak. Midőn a tudós franczia a huszonkilenczedik személy elé jött, ezt olvasta: *Júda királya, Yuhata Mélek*. Könnyen fölfogható, milyen volt fölindulása, midőn ezen egyszerű szókat olvasta. Azon egyiptomi uralkodó, ki hadi tetteit ezen falra vésette, Szeszak volt; a zsidó király, ki itt szemei előtt ábrázolva volt Roboam, Salamon fia volt. Champollion tehát Egyptom földén fődözte föl a Paralipomenák második könyve XII. fejezetében foglalt elbeszélés megerősítését.

Champollion fölfödözése fontos időpontot képez a bibliai kritika történetében. Mintegy előjátéka és megjövendölése volt ez igen sok másnak; új mezőt nyitott a szent exegézisnek. Mióta a szent könyvek meg voltak írva, ezúttal találták meg először profán emléken a közvetlen megerősítését egy azon ihletett írók által elbeszélte ténynek. Midőn Wisemann, ki utóbb bibornok lett, Rómában kevéssel ezután híres *Értekezéseit* tartotta a tudomány és a kinyilatkoztatott vallás viszonyairól, elragadtatással szólt a karnaki képről. „Bizonyynyal elmondhatjuk, mondotta, hogy egy ezen ideig fölfödözött emlék sem adott ily meggyőző új bizonyítékot a Szentttörténet hitelessége mellett.”²

Sajátságos véletlenből az első uralkodó, ki a bibliai régészetnek egy eredeti s egyidejű bizonyítékot nyújtott a Királyok könyvének igazsága mellett, — ezen uralkodó egyúttal az első fáraó, kinek tulajdonnévvel a biblia bennünket megismertet.

A fáraó, kit a Vulgáta után Szeszagnak szoktunk nevezni, a héber bibliában Sisaq nevet visel: Manethonnál Szeszonchisz,³ az egyiptomi emlékeken Sesanq vagy

¹ Champollion, *Lettres écrites d'Égypte et de Nubie en 1828. et 1829.*, Paris, 1833., p. 97—98. Elbeszélését l. alább, 12. l.

² Wisemann, *Értekezések*, 9-ik ért., Genoude francz. ford., 2. kiad., 1841., II. 114.

³ Szeszakot sem Herodot, sem Szicíliai Diodor nem említi.

Sasanq a neve.¹ Teljes czimei: Hat-Kheper-ra Szotep en-ra Miamum Sesanq. Ő azon XXII. egyiptomi dynasztia feje. Egykor vitatott azonossága ma már nem kétes.

XCVIII. Szeszaknak, a XXII. dynasztia láraójának arczképe.

Szészak nem egyiptomi, hanem asszyr eredetű volt;² szemita volt következésképp s ugyanazon fajból, melyből a héberek.

¹ L. a XCVIII. táblán Szeszak arczképét, keretével, Lepsius után, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, III. szakasz, VIII. kötet, 300 tábla, 76. sz.

² Brugsch szerint, *Geschichte Aegypten's unter den Pharaonen*, 651—655. l., Szeszak ősei asszyr királyok voltak. Maspero tagadja ezt, *Revue historique*, 1879. szeptember, 144. l. Úgy szintén Fr. Lenormant, *Histoire des peuples de l'Orient*, 9. kiad., II., 338. Maspero egyébként, *Histoire des peuples de l'Orient* művében, megengedi Szeszak családjának szemita eredetét s ez a tény

Birch már néhány évvel előbb gyanította Szeszak családjának szemita eredetét; ezen sejtelemre azon nevek vezették, melyeket családjának egyes tagjai viseltek: Takeloth (Téglath), Uszarkon (Szargon), Nemaroth (Nemrod).¹ Lepsius megerősítette ezen föltevést azon Szerapeumból származó Har-p-szen táblácska által, melyben Namuret (Nemrod) anyjának kivételével, ki „királyi anya” czímet visel, a genealogiában említett összes többi nevek czímtelenek s mi több, néhány fejedelemtől eltekintve szemita hangzásúak. Mariette szintén több szemita nevet jegyzett föl, melyek a XXII. dynasziában találhatók.²

Ha ezen még homályos tényeket a későbbi kutatások megvilágosítják, akkor nem csupán Egyiptomnak és Assziriához való viszonyának történetére lesznek fontosak azok, hanem Isten népének történetére is.

Egyiptomra Szeszaknak már nagyanyja, Mehet-en-Uszekh részéről is volt joga, ki valószínűleg leánya volt XIV. Ramzesznek. Ujabb jogokat egy házasság által igyekezett szerezni, melyet Karamattal, I. Piszebkhan leányával és thébai hercegnővel kötött, ki nagy területet kapott nászajándékkul, amint ezt egy karnaki fölírat megmondja.

Karamat atyja, Piszebkhan, Menkheperra főpapnak fivére volt s Taniszban élt mint alkirály, míg Szeszak Bubasztiszt választotta székvárosául, Menkheperra pedig mint Ammon főpapja Thébében maradt s talán XIV. Ramesz is ezen városban székelte s itt megtartotta a királyi czímet.

Egy Ramesszida főhercegnő, a XX. dynasztia egyik királyának leánya, vagyis inkább a XXI. dynasziának

fontos a kérdésben. „Bizonyynyal szemita családot ültetett, mondja, 339. l. az események véletlene az egyiptomi trónra: daczára hosszú tartózkodásának adoptiv hazája földén, nem vesztette el sem eredetének, sem nemzeti isteneinek emlékezetét.” Fr. Lenormant szintén megengedi Szeszak családjának asszyro-babyloni eredetét. *Loc. cit.*, pag. 337.

¹ *Observations on two egyptian cartouches found at Nimroud, Transactions of the Royal Society of Literature*, III. köt., 1850., 165–170. l.

² *Le Sérapéum de Memphis*, in-4°, Paris, 1882., I., 165–166.

egyik fejedelemnője, ki Taniszban s Palesztínához közel székel, — ezen királyleány volt az, kit Salamon király nőül vett.¹ Az Irás, mint ezt már megjegyeztük,² Salamon apósáról nem mond egyebet, mint hogy Gazert a Kanaániaktól elvette s leányának adta hozományul;³ az egyiptomi okmányok semmit sem mondtak idáig, miből ezen fáraó nevét meg lehetne határozni.

Szeszak már Egyiptomban uralkodott Salamon halála előtt.⁴ A szent történész arról értesít, hogy ezen egyiptomi király udvarába fogadta Salamon egy alattvalóját, Jeroboamot, ki hozzá ment keresni menedéket Dávid fiának haragja ellen, amint ezt előzőleg mondtunk.

Jeroboamnak befogadása változásra mutat a fáraók politikájában. Az, a mit fönnebb mondtunk, eléggé megadja ennek okát: azon körülmény, hogy egy új bitorló dynasztia került föl, mely különbözött attól, melynek Salamon szövetségese volt, — ezen körülmény más érdekeknek adott helyet. „Ebből, mondja Mariette, kitalálhatjuk az indokokat, melyek Sesonkot arra bírhatták, hogy hadat üzenjen annak, ki egyszerre Jeroboamnak versenytársa és Salomonnak fia volt, következőleg unokaöccse ama taniszi királyok egyikének, kiket ugyanő (a bitorló) megfosztott trónjuktól.”⁵

Jeroboamnak, kinek Salamon idejében érdekében állott a fáraó rosszakaratát Dávid törzse ellen kizsákmányolni, még inkább alkalma nyílt erre, midőn a tíz északi törzs királyává kikiáltatván új Izrael királyságát kellett védenie Salamon fia, Roboam ellen, kitől eként öröksége legnagyobb részét elragadta. Kétségkívül az ő ösztönzésére és tanácsára fogott Szeszak hadjáratba Júda királysága ellen.

Isten megengedte a pusztításokat, melyeket az egyiptomiak a déli törzsekkel szemben elkövettek, hogy őket hítszegésükért megbüntesse, Jeroboam és Roboam versengése pedig, valamint az egyiptomi királynak abeli érdeke, hogy Előázsiával az összeköttetést föntartsa,

¹ I. (III.) Reg., III., 1.

² Erre nézve I. III. kötet, 342, 344—345. l.

³ I. (III.) Reg., IX., 16. Lásd III. kötet, 345. l.

⁴ I. (III.) Reg., IX., 10.

⁵ Mariette, *Le Sérapéum de Memphis*, p. 172.

arra szolgált eszközül a Gondviselésnek, hogy az egész népet büntesse vele.

A királyok harmadik könyve megelégszik Szeszak hadjáratának és zsarolásainak fölemlítésével,¹ a Paralipomenák második könyve szabatosabb s néhány becses adatot szolgáltat. „Roboam uralkodásának ötödik évében, olvassuk itt, Szeszak, egyiptomi király Jeruzsálem ellen indult — mivel vétkezett Jehova ellen — 1200 szekérrel és 60.000 lovassal, ide nem véve azon megszámlálhatatlan sokaságot, mely Egyiptomból őt kísérte: líbiaiakat, szukiénusokat és éthiopiaiakat. És elfoglalta Júda erős városait és Jeruzsálemig érkezett. Széméi próféta pedig Roboamhoz és Júda fejedelmeihez ment, kik Jeruzsálemben voltak összegyülekezve, Szeszak elől menekülvén és mondotta nekik: „Íme, mit mond Jehovah: Elhagytatok engem s én is Szeszak kezei közt hagytalak benneteket.“ S Izrael fejedelmei s a király megalázták magukat s mondták: „Jehovah igazságos.“ S midőn Jehovah látta, hogy megalázkodnak, hallatta szavát Széméinek s mondá neki: Mivel megalázkodnak, nem veszítem el őket teljesen, hanem egy kis segílyt adok nekik s nem terjed ki egész haragom Jeruzsálemre Szeszak keze által; de mégis le lesznek igazva, hogy megtudják, milyen különbség van az én uralmam és a föld királyainak uralkodása között.“ Szeszak egyiptomi király tehát Jeruzsálem ellen indult s elvette Jehovah házának (a templomnak) kincseit s a király házának kincseit; elvett mindent azon aranypajzsokkal együtt, melyeket Salamon király csináltatott.“²

Ez a szent szerző elbeszélése. Nem sorolja föl itt, melyek voltak a Szeszak által elfoglalt erős városok, kissé fönnebb azonban megismertette Roboam főbb helyeinek neveit s érdemes azokat fölhozni, mivel részben az egyiptomi uralkodó győzelmi jelentésében is elő fognak fordulni: „Roboam, mondja a Paralipomenák szerzője,³ Jeruzsálemben székel s erős helyeket alapított Júdában; ezek: Bethléem, Étam, Thékué, Bethszur,

¹ I. (III.) Reg., XIV., 25—27.

² II. Par., XII., 2—9.

³ II. Par., XI., 5—10.

Szocho, Odollam, Geth, Marésza, Ziph, Aduram, Lachisz, Azéka, Szaara, Aialon, Hebron, Júda és Benjamin városai, erős helyek.“

Roboam legyőzője ránk hagyta győzelmének elbeszélését Ammon egyik templomának falain Karnakban, mint ezt már mondtunk.

„Ezen festményeken, mondja Wiseman, Szeszak, az egyiptomi emlékeken közönséges módon, úgy van ábrázolva, hogy egy sereg térdelő és egymásra halmozott személyt hajánál fogva ragad meg; jobbjá föl van emelve s épen készülődik őket egyetlen harczy bárdcsapással mind kivégezni.“¹ Közel ide Ammon-Ra isten egy sereg foglyot vonszol Szeszak felé, kiknek kezei hátra kötvék. Ha az első csoport azokat ábrázolja, kiket kivégezett, úgy föltehető, hogy a második azoknak a képe, kiket csupán rabszolgaivá tett, vagy megelégedett leigázásukkal, csak adónak vetvén őket alá. Az ígélet szerint, melyben részesült, Júda királyának a második csoportban kellett lennie s itt kell őt keresnünk. S a fogoly királyok közt csakugyan találunk is egyet, kinek fizionomiája teljesen zsidós, mint ezt Rossellini megjegyzi.

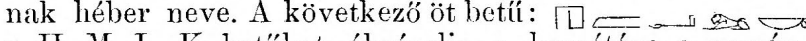

„De, hogy megítélhessék, mily kevésbé egyiptomias ezen személy külseje s hogy mennyire héber, — pontosan lemásoltattam önök számára ezen alakot,² a Párisban Champollion által közölt vésmű után.³

„Az arczél a szakállal teljesen zsidós ... A fogoly uralkodók mindegyike fogazott pajzsot visel, mely mintha egy város erődítményeit akarná ábrázolni. Ezen pajzsön hieroglyfikus betűkből fölirat van, mely kétséggel arra mutat, ki azon személy. A legtöbb vagy talán az összes

¹ Lásd Champollion, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, Paris, 1845, in-fo., II., 196. és 197. tábla: egy király megöli a foglyokat, kiket hajuknál tart. Ép így Fr. Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient*, 9. kiad., II., 332, 333, 367. etc.; szerzőtől *Mélanges bibliques*, V. tábla, p. 268.

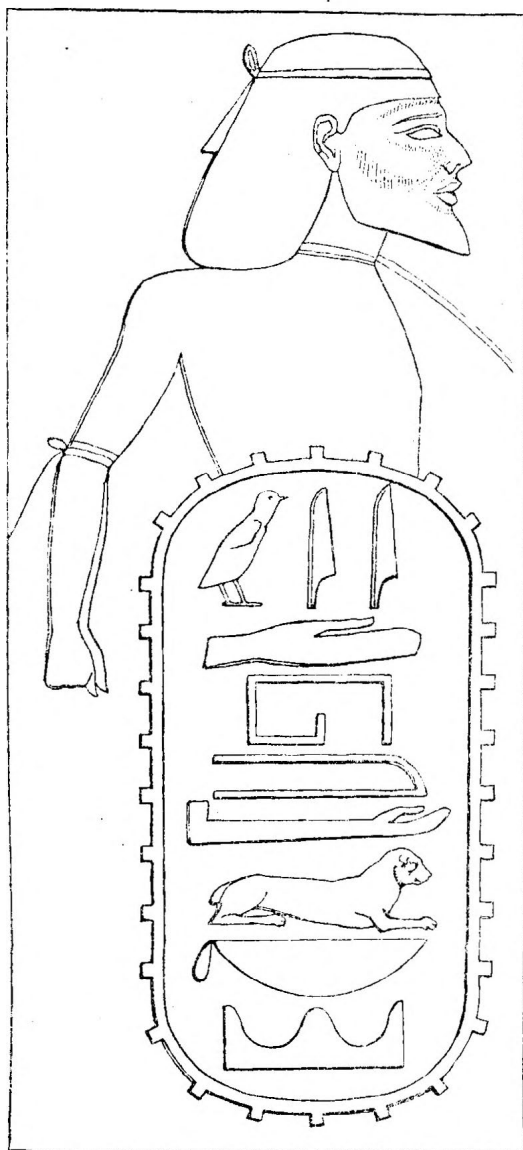
² L. a XCIX. táblát, Rosellini után, *Monumenti reali*, CXLVIII. tábla. A karnaki palota külső déli fala. V. ö. Rosellini szövegét, IV., 149.

³ „Lettres écrites d'Égypte“ művében. — A Champollion leveleiben közölt vésmű vagy inkább fényrajz sokkal alantasabb kiviteli, mint a Rosellini *Monumenti* munkájában közölt vésmű.

pajzsok annyira el vannak mosódva, hogy rajtuk többé semmi sem olvasható, kivéven azt, melyen azon zsidó alak található, amint ezt a rajzon láthatják. A két toll (vagy inkább a két kákalevél: ¹) a JE (vagy I) betűket ábrázolja; a madár, nem más mint U; a nyitott kéz, a D vagy T betű; az egész: *Jeud*, Júdának héber neve. A következő öt betű: a H M L K betűket ábrázolja s hozzátéve a magánhangzókat, melyeket a hieroglyfekben közönségesen elhagynak, megkapjuk a héber szót névelővel: *hamelek*, a király.¹ Az utolsó betű: mindig a *hak*, ország szó

¹ Lásd I. köt.

² Ma, a szókat másként választván el, közönségesen így olvasnak: *Judah malek*. Jelentésük még nincs teljesen megállapítva. Értelmük némelyek szerint: *Juda királya*, mások szerint: *Juda királysága*; ismét mások szerint végre ezen szók egy város nevét jelölnék. Mi pedig szívesen hiszszük, hogy az irnok vagy a véső egyszerűen Juda királyságát akarta jelölni s hogy nem ismervén a héber nyelvet, nem fejezte ki magát helyesen. Az irnokok — nehézség nélkül fölfogható — nem ismertek mindig szabatosan az idegen országok neveit. Így Assurbanipalnak egyik föliratán az irnok betöltetlenül hagyta azon ország nevét, melynek Mugallu volt a királya (G. Smith, *History of Assyrianipal*, p. 75.) Ugyanczen uralkodó hengerein Pszammetich egyptomi király neve rendesen így van írva: Piszamilki, egyszer Tuszamilki (*Ibid.*, p. 78). A K 2764. táblácskán, *ibid.*, 142. l., 16. sor, Teumman, elami király, fiai egyikének neve szintén ki van hagyva. Két név elevenen megnyűzött emberek fölött hasonlólag kitöltetlen, *ibid.*, p. 148. — „*Judah malek*. Erősen hiszem Champollionnal, mondja de Rougé, hogy ezen két szó (*Juda*) és *király* az I. Szeszonk által foglyul ejtett (?) királyt jelölik. A helytelenség, melyet illetőleges elhelyezésükben észleltek, nem meglepő oly emberek vésője alatt, kik büszkélkedtek abban, hogy néhány szót tudnak a kanaáni nyelvből. Meg kell egyébként jegyeznünk, hogy a két királyság szétszakadása és az elnevezés, melyet ennél fogva kaptak, föltötte új volt; valódi jelentését tehát az egyptomiak talán nem is ismerték.” De Rougé, *Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien*, 1874, p. 53. — Ime hogyan beszélt el és fejtette ki Champollion először fölfedezését: „Elmentem végre a palotába vagy inkább az emlékek városába, Karnakba. Föltűnt itt előttem a fáraók egész nagyszerűsége, mindaz, ami nagyot az emberek kigondoltak s végrehajtottak... Egyetlen régi vagy újabb nép sem fogta föl az építészetet oly magas, oly roppant, oly nagyszerű arányokban,

XCIX, Jutah malek, a zsidó adófizető. Karnak.

helyett áll. Világosan ki van mutatva tehát, hogy Júda királyáról van szó, kit, mint az Írás mondja, Szeszak vagy Sisonk egyiptomi király hurezolt szolgaságra.¹

Szeszak nem csupán Júda fővárosa fölötti győzelmének emlékét hagyta ránk. Karnakban az általa meghódított városok és vidékek hosszú hieroglyfikus jegyzékeit is fölvéselte.² Egyes nevek — az idő pusztításainak áldozatai — elvesztek: még több idáig nem

mint a régi egyiptomiak; csináltak 100 láb magas embereket s a képzelet, mely Európában könnyen oszloposarnokaink fölé lendül, megáll s tehetetlenül hull a karnaki hypostyl-terem 140 oszlopának lábához. Láttam ezen bámulatos palotában a nagy tetteik által ismeretes régi fáraók nagy részének *arczképeit* s ezek valóságos *arczképek*; százszor előkerülnek a külső és belső falak domborműveiben s mindegyik megtartja sajátos fizionomiáját... Itt, ezen óriási képek közt igazán nagy és hőszi arányú vésmű-kivitelben, mely tökéletesebb, mint ezt Európában hihetik, látható... Szeszonehisz (Szeszak), amint a thébei Háromság (Ammon, Muth és Khonsz) lábaihoz hurezolja több mint harmincz legyőzött nemzet fejeit, mely nemzetek között, mint ezt várni lehetett, megtaláltam teljesen kiírva a *zsidók* vagy *Juda királyságát*: *Judahamalek*. Kommentár ez a Királyok 3. könyve XIV. fejezetéhez, mely tényleg elmondja Szeszonehisznak Jeruzsálembe érkezését és sikereit.“ *Lettres écrites d’Egypte et de Nubie, en 1828 et 1829*, VII. levél 1828. nov. 27., Paris, 1833, 98—99. l.

¹ Wisemann, *Discours sur les rapports entre la science et la religion révélée*, IX., Genoude franczia ford., 2. kiad., 1841., II., 112—114. „Eszrevételeimet, végzi Wisemann, p. 114., azzal fejezem be, hogy Paravey meglepő hasonlóságot talál Juda királyának arcza s Üdvözítőnk alakjának elismert típusza között, főleg az alsó részben; eként családi hasonlóság forogna fön az előd és utód között.“ Bizonyos mindazáltal, hogy a karnaki emlék Roboamot ábrázolja. Champollion leveleinek kiadója az idézett hely után a domborműről szólva, mely a levélhez csatolt táblában ábrázolva van, jegyzetben ezeket közli: „Juda királysága van itt személyesítve s kétségtelenül azon fizionómiai hűséggel, mely az egyiptomiak összes műemlékein látható azon idegen népeknél, melyeket emlékeiken ábrázoltak; táblánkon tehát a keresztény időszámítás előtti X. századból való zsidó nép fizionomiáját találjuk, az egyiptomiak szerint. Sőt a típuszt talán Roboam szolgáltatta hozzá.“ P. 99—100.

² Szeszak jegyzékeinek hieroglyfikus szövegét közölte Rosellini. *Monumenti reali*, pl. CXLVIII.: Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten*, III. szakasz, 252. tábla; Brugsch, *Geographische Inschriften*, II. köt., XXIV. tábla.

volt azonosítható vagy ismeretlen helyiséget jelöl; de ezen esonkulások és homályosságok daczára az egész meglepő, midőn megerősíti és kiegészíti a bibliai elbeszélést.

Szeszak jegyzékeit Blau¹ és Brugsch több ízben s még nemrég tanulmányozták.² Ezek arról értesítenek, hogy a fáraó útjában megverte az idumciaikat s Palesztínán túl akart menni, mert ezekben szintén szerepelnek a *feneh-k* azaz a föníciaiak.³

Az egyiptomi uralkodó földirati katalogusát fölösleges itt adni.⁴ Az egyetlen megjegyzésre méltó pont az, hogy több erődített helyet sorol föl, melyeket a Paralipomenák szerint Roboam helyreállított; ezek: *Adulma*, azaz Adullam vagy Odollam;⁵ *Ayulon*, Aialon;⁶ *Sauké*, Szochó.⁷ Ezen, Brugsch által följegyzett nevekhez sorolandók valószínűleg: *Adorau*, Aduram, Adora-im;⁸ *Sarhatan*, Szaraa;⁹ *Taaukau*, Thékué, Thékoa.¹⁰

Szeszak Karnaki fölirata egyébként semmi szabatos adatot nem nyújt s nehéz lett volna fontosságát és értékét fölfogni, ha a biblia elbeszélése nem nyújtott volna eszközt az értelem megállapítására. Az egyetlen általános kijelentés, mely Ammon istennek a győztes fáraóval való beszélgetésében található, az, hogy azon legyőzött népeket ezen néven említi: „egy távoli föld *Amui*.” Már pedig tudjuk, hogy az *amu* szó nem más, mint

¹ Blau, *Zeitschrift für deutsche morgenländische Gesellschaft*, XV., 233. s köv. l.

² Brugsch, *Geographische Inschriften*, II., 56. és köv. l.; *Geschichte Aegypten's*, 1877, 661—663. l. — Maspero újból áttanulmányozta, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1880, II. füzet, *Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire*; eredményei igen különböznek az itt adottaktól.

³ *Feneh* azonosítása azonban a föníciaiakkal nem bizonyos. Lásd Mariette, *Les listes géographiques de pylones de Karnak*, pag. 50.

⁴ L. Brugschnál, *Geschichte Aegypten's*, 661—663. l.; Smith, *Dictionary of the Bible*, III., 1290. és köv. l.

⁵ II. Par., XI., 7.

⁶ II. Par., XI., 10.

⁷ II. Par., XI., 7.

⁸ II. Par., XI., 9.

⁹ II. Par., XI., 10.

¹⁰ II. Par., XI., 6.

a héber 'am, „nép“ s az egyiptomiban a szemitákat jelöli.¹

Láttuk, hogy valószínűleg Jeroboam, a tíz elszakadt törzs királya volt az, ki Juda királyság megtámadására ösztönözte Szeszakot, kihez Salamon uralkodásának végső éveiben menekült.² Ezen támadás nem volt az egyedüli mérgezett gyümölcse Jeroboam tartózkodásának a Nílus völgyében. Midőn trónra lépett, attól tartván, hogy a törzsek, melyek neki hódoltak, elhagyják őt s újból fölveszik Dávid házának igáját, ha minden évben elmennék a jeruzsálemi templomba, a törvény szabályainak engedelmeskedve, — ettől tartván tehát, eszébe jutott, hogy Egyiptomban minden városnak van kultushelye és istene s elhatározta, személyes érdekeinek szerencsétlen tekintetbe vételével, hogy ép olyan eljárást hoz be országába, aminőnek száműzetése alatt tanuja volt: s így nagyra-vágyásának kielégítésére nem is habozott a bálványozás pártolójává lenni. Nem merte mindazáltal őseinek és nagyapáinak hagyományait lábbal tapodni; mintegy egyeztetési szándékkal csupán két oltárt emelt, egyet Bethelben s egyet Danban, mely helyeken már voltak szentélyek;³ szobrokat sem emelt a hamis isteneknek, de az istenképek közül, melyeket a fáraó birodalmában imádtak, kiválasztotta az Apisz ökörét,⁴ mely azon aranyborjúra emlékeztetett, melyet Jákob gyermekei Szinai lábánál imádtak.⁵

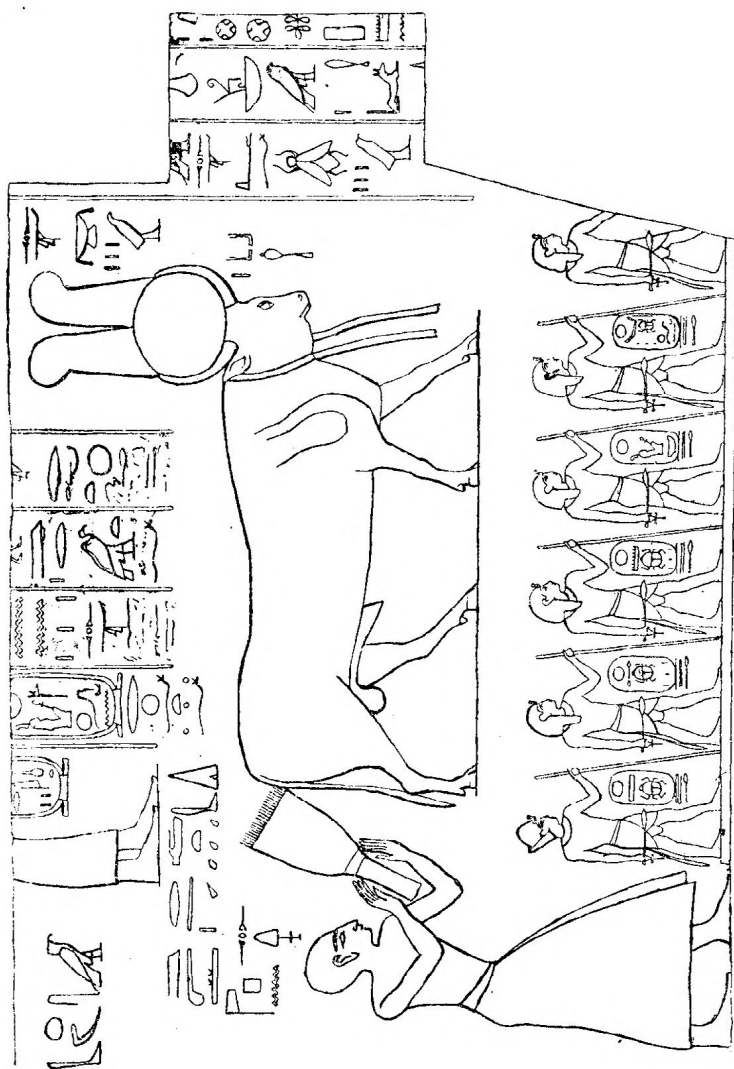
¹ Lásd I. köt. — A karnaki pylonok még más földrajzi jegyzékeket is foglalnak magukban, többek közt III. Thotmesz hódításainak jegyzékeit. Szövegüket Mariette közölte: *Karnak, étude topographique et archéologique, avec un appendice comprenant les principaux textes hiéroglyphiques découverts ou recueillis pendant les fouilles exécutées à Karnak, Planches*, in-4°, Lipese, 1875.; részletesen tanulmányozta azokat ezen művében: *Les listes géographiques des pylones de Karnak, comprenant la Palestine l'Éthiopie, le pays des Somâl*, in-4°, Leipzig, 1875. A Palesztinára vonatkozó rész 119 des foglал magában, 12 - 44. l. V. ö. I. kötetünket.

² L. főnebb, 7. l.

³ Törvényes szentély Bethelben, a patriarchák idején, Gen., XII., 8.; V. ö. I. Sam. (I. Reg.), X., 3.; törvénytelen Danban, Jud., XVIII., 29 - 31.

⁴ L. C. tábla, Apisz ökör, Lepsius után, *Denkmäler*, III. szakasz, VI. köt., 162. tábla.

⁵ Exod., XXXII., 4. l. II. köt., 373. l.

C. Az Apisz ökör.

Eként hozta életbe Izrael első királya ezen végzetes politikát, mely utóbb lehívta az ég boszúját államaira s végre bukásukat idézte elő. Egyetlen utóda sem volt híú Istenhez; mindnyájan megsértették a törvény parancsait s térdet hajtottak a bálványok előtt.

II. FEJEZET.

Az assziriologia s a királyok könyvei.

Az egyptologia nem tartotta meg mind az ígéretek, melyekre Champollion karnaki fölfedezése följogosított. Szent könyveink megvilágítására a legbecsesebb közvetett adatokat szolgáltatatta, mint ezt ezen műnek két első kötetében kimutatni alkalmunk volt, de szolgáltatásai többre nem is terjedtek ki; Szeszak emlékéen kívül egyetlen közvetlen megerősítését sem szolgáltatatta a bibliai történetnek, noha ezen fúraó nem az egyedüli, ki megtámadta Juda királyságát s győzelmet aratott Dávid törzse fölött. Szabakon, Tahraqa, kiknek neveivel a következő lapokon találkozni fogunk, nem hagyták hátra emlékeiken palesztinai hadjárataik emlékezetét.¹

Kárpótlásúl az új tudomány, az assziriológia, mely 1828-ban, midőn Champollion Egyiptomban utazott, még csak névleg sem létezett s csak több évvel utóbb jött a világra, — az assziriologia minden várakozást fölülmult s a leggazdagabb aratást hozta a bűvároknak.

Már a mózesi kozmogoniánál, a babeli toronynál, Abrahámnál láttuk,² mily világot vet az asszyro-khald epigrafia és archeologia a Genesisre, ez azonban, hogy

¹ A Paralipomenák második könyve, XIV., 9–13., elbeszéli, hogy Zara éthiop király Palesztinára támadt s Asza, Juda királya, által megveretett. Nem tudjuk biztosan, ki ez a Zara. Mariette szerint I. Oszorkon, a XXII. dynasztiából, *Le Sérapéum de Memphis*, in 4°, Paris, 1882, I., 171. A *Tableau généalogique de la dynastie des Bubastites* jegyzékben, szemben a 172. lappal, I. Oszorkonról, a XXII. dynasztia második királyáról, azt mondja: „Schol sem szerepel mint I. Sesonk fia. De utána következett; őt verte meg huszonkilencz évvel Jeruzsalem elfoglalása után Asza; neve a bibliában: Szerakh (Zara).“

² I. kötet.

úgy mondjuk, csak visszfény volt. Mostantól fogva nem csupán analogiákat, hasonlóságokat fogunk találni az ékiratos okmányokban, hanem ugyanazon lapjait a bibliának, hogy így mondjuk, ugyanazon tényeket s eseményeket, — elbeszélve Izrael s Juda legyőzői által.

„Az asszyrok régi történetei bizonyítják, hogy hosszú háborúk folytak a zsidókkal, amint azon zsidó írók is bizonyítják ezt a maguk részéről,“ mondotta Origenes Celsusnak, ki a szent könyveket mint meséseket el akarta vetni.¹ Az asszyrok ezen régi történetei, melyeket a biblia híres védelmezője újabb raczionalista magyarázóink kengyelfutója ellen földidézett, ma már szemünk előtt vannak: ezen monumentális lapok, miután hosszú századokon át a Tigris partjain összehalmozódott romok és törmelékek alá voltak temetve, — ezen monumentális lapok, kőre vésve vagy agyagra írva, végre napvilágra kerültek, mint ezt elbeszéltük², s a tudós kortársak bámulattal vegyes meglepetéssel olvasták azokban nem csupán Ninive büszke uralkodóinak neveit,³

¹ *Ἐνδοξομεν γὰρ ἐπιπλοκὴν Ἀσσυρίων πρὸς Ἰουδαίους, καὶ ταῦτα ἱστοροῦν μετὰ ἐν ταῖς Ἀσσυρίων ἀρχαιολογίαις οἷα δὲ καὶ Ἀσσυρίους ἀνέγραψαν ἑαυτοῖς πολέμους οἱ Ἰουδαῖοι συγγράμεις.* Origenes, *Contra Celsum*, I. I., c. XIV., Migne, *Patr. gr.* t. XI. col. 681. Az újabb fölföldözések előtt Origenes ezen helyének igazolása nem volt lehetséges; jegyzetezői (annotator) sem tudtak támogatására idézni többet Berossos egy helyénél, (Tatianusnál, *orat. cont. Graecos*, és Josephusnál, *Contra Apionem*, I. I. [I. *ibid.*, col. 681—682., nota 69]), melyben Nabuchodonozor babyloni királyról van szó. Ezen jegyzetezők nem ügyeltek arra, hogy a babyloniakat eként összezavarták az asszyrokkal. Ugyanezen összezavarás egyébként nem egyszer megtörtént. Az Ozeas VIII. fejezetének elejére helyezett szumáriákban a Vulgatában (Plantin és mások kiad.) olvassuk: „Samarium praedicat cum vitulo suo destruendam per Nabuchodonosor.“ Ozeasnak eszébe sem jutott azt mondani, hogy Szamariát, melyet — mint alább meglátjuk — egy asszyr király dült föl, egy oly király fogja földültni, ki Babylonban, Nabuchodonozor székvárosában székel. Ozeas, VIII., 9. az izraelitákról szólva mondja: „Ipsi ascenderunt ad Assur“ és nem *ad Babylonem*.

² Lásd I. kötet.

³ A biblia öt vagy hat asszyr királyt említ nevükön, ezek: Phul (II. vagy IV. Reg., XV., 19.; I. Par., V., 26.); és Teglatphalaszar (II. vagy IV. Reg., XV., 29.; XV., 7, 10.; I. Par., V., 26.); Szulmanaszar (II. vagy IV. Reg., XVII. 3.; XVIII.,

hanem oly neveket is, melyeket a Szentírásen kívül nem reméltek föltalálni, Izrael hat királyának neveit: Amri, Achab, Jehu, Manahem, Phakeus, Ózeas és Juda négy királyának neveit: Azarias vagy Ozias, Achaz, Ezechias és Manassze, a földirati neveket nem is említve. Eként maguk, Isten népének ellenei jöttek megerősíteni a szentkönyvek hitelességét és igazságát; eként igazolták be a választ, melyet az alexandriai tudós Celsus ellenvetéseire adott; eként kényszerítik végre visszavonulni a napjainkbeli hitetleneket, kik hamisaknak mondták a királyok és Paralipomenák könyveit.¹

Asszýria föliratos emlékei nem csupán tanuskodnak a Juda és Izrael királyságainak történetére vonatkozó bibliai elbeszélések mellett, — többet is tesznek még; nem egy alkalommal kiegészítik azokat, kitölték a réseket s ily módon megvilágítják azokat s lehetővé teszik, hogy a szent történet fonalát jobban követhessük. A

9.; Tóbiás, I., 2, 13, 18.); Szargon (Iz., XX., 1.); Szennacherib (II. vagy IV. Reg., XVIII., 13.; XIX., 16, 20, 36.; II. Par., XXXII., 1, 2, 9, 10, 22.; Tóbiás I. 18, 21.; Iz., XXXVI., 1.; XXXVII., 17, 21, 37.; Eecl., XLVIII., 20.; I. Mak., VII., 41.; II. Mak., VIII., 19.; XV., 22.); Asszaraddon (II. vagy IV. Reg., XIV., 37.; Iz., XXXVII., 38). Azt mondtuk: öt vagy hat, mert, mint ezt alább meglátjuk, több asszýriologus azt hiszi, hogy Phul és Téglathphalaszar egy és ugyanazon személy s e vélemény, anélkül, hogy bizonyos volna, a legvalóbbszinűnek látszik előttünk. V. ö. I. kötet.

¹ „A tudós közönség elé bocsátjuk, mondotta Oppert *Les inscriptions des Sargonides* művének elején, az utolsó ninivei dynasztia több asszýr föliratának fordítását, mely föliratok fölfödözése új fényt vet a bibliai történet egyes időszakaira. A szentkönyvek szerkesztése óta a babyloni és ninivei ékalakú föliratok megfejtése először hozott azon helyzetbe bennünket, hogy a szent adatokat más egyidejű okmányokkal egybevevessük, melyek, mind egy a zsidók iránt ellenséges néptől származván, nagy vonásokban megerősítik azokat, valamint gyakran a legaprólékosabb részletekben is. Ezen megbecsülhetetlen értékű okmányok, melyeknek egyetlen hibája, hogy nem eléggé számosak, hivatva vannak arra, hogy a szakkutatók körét áttörjék és a nagy közönség elé kerüljenek s az értelmezés anynyira előhaladt, hogy egyes másodrendű fontossággal bíró részletektől eltekintve, a magyarázat bizonyosnak tekinthető.“ *Les Inscriptions des Sargonides traduites pour la premier fois, Annales de philosophie chrétienne*, 1862. július, 43. l.

királyok könyvei Salamon uralkodásától fogva alig egyéb mint a *széfér dibré hayyámim*-nak azaz Juda és Izrael királyai *naplójának* elemzése, mely naplóra a szent szerző gyakran hivatkozik, tudomásunkra hozván, hogy ezen napló foglalja magában azon tényeket, melyeket ő maga hallgatással mellőz. Ezen becses gyűjtemény szerencsétlenségre elveszett. Az asszyr okmányok nem pótolhatják egészen, de mégis lehetővé teszik, hogy néhányat az elveszett lapok közül kitölthessünk.

Az ékalakú föliratok még más szolgálatot is tesznek. A próféták iratai — szentkönyveinknek ezen oly fontos része, mely a királyok korában készült — telvék czélzásokkal bizonyos tényekre, bizonyos szokásokra, melyekről maga a biblia magyarázatot nem nyújt s melyeknek a régi íróknál nyomát sem találjuk. Egyiptom s még inkább Ninive emlékei váratlan fényt vetnek a próféták igen sok helyére.

Nem kell mindazáltal hinnünk, hogy a királyok, kik a Tigris partjain uralkodtak, hadi tetteik elbeszélésében hosszas részletekbe bocsátkoznak Jákob törzsét illetőleg. Eszükbe sem jutott gyanítani a nagyszerű szerepet, melyet az a műveltség és a vallás történetében játszani hivatva volt s nem gondolhattak arra, hogy ami az ő pompázó fölirataikban bennünket a legélénkebben fogna érdekelni, az nem az ő győzelmeik fölsorolása lesz, hanem azon csapások és vereségek, melyeket seregeik Izraelnek és Judának okoztak, — ezen gyöngé és megvetett ellenfeleknek, kiket csak mellékesen, anélkül, hogy velük foglalkoznának, említenek meg.

Egy nyolczvanhat soros föliratban Teglatphalaszar egyetlen egész sort sem szentel a judai Achaznak; a khorsabadi évkönyvekben százkilenczvennégy sor közül Szargon alig harmadfelet fordít Szamaria meghódításának elbeszélésére:¹ úgy az egyik mint a másik úgy bánik Jákob utódaival, amint ez számbeli csekélységüknek s területük kicsinységének megfelelő.

Ezen rövid jegyzeteknek mindazáltal számunkra megbecsülhetetlen értékük van s föl fogjuk most azokat

¹ Schrader, *Zeitschrift des deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., p. 326—330.

használni, hogy megvilágítsuk, kiegészítsük és megerősítsük a héber királyok történetét, egyidejűleg, hogy mellékesen a próféták némely helyeit magyarázzuk. Legtöbbször csak azon fölíratos emlékeket kell majd idéznünk s a szent történetre háramló haszon magától szembeszökő lesz; gyakran meg kell azokat magyaráznunk, mert egyes meglehetősen ritka esetekben ellentmondásban látszanak lenni a szent elbeszéléssel. A bibliai és asszír kronologia összeegyeztetése kivált idáig fölülmúlhatatlan nehézségekkel járt s a legilletékesebb tudósoknak sem sikerült ezen nehéz kérdésben meggyezniök. Az irány, melyet ezen kényes kérdésben követünk s mely szerintünk a legésszerűbb, a következő lesz: a nélkül, hogy a gordiusi csomót szét akarnók vágni, fölveszszük, legalább egyelőre, hogy a személyek, kiknek nevei az ékalakú fölíratokban említvék s a bibliai neveknek megfelelnek, — ezen személyek kortársak voltak, bármily nehézségekbe is kerülne az egyrészt a biblia, másrészt az asszír okmányok által szolgáltatott adatokat összeegyeztetni.

Megfelelőleg tehát az ékiratos szövegeknek s daczára az időrendi számításoknak, ingadozás nélkül felteszszük, hogy Achab, Izrael királya és II. Szalmanaszar, Asszír királya ugyanazon korban éltek, mert a szövegek állítása világos és szabatos és kétértelműség nincs benne, míg a kronológisták mesterséges számításai, melyek szerint Achab több évvel Szalmanaszar trónralépte előtt meghalt volna, a probléma megoldásához szükséges elemek hiányában hamisak lehetnek.

Lehetnek, sőt mindnyájunk szerint vannak is egyes másolati hibák azon királyok és a Paralipomenák könyveinek számaiban,¹ de hogyan lehet ezen tévedéseket

¹ Izrael és Juda királyai kronológiájának kérdését mindig igen nehéznek tekintették. Szent Jeromos ezt írta Vitalis lelkésznek: *Relege omnes et Veteris et Novi Testamenti libros, et tantum annorum reperies dissonantiam, et numerum inter Judam et Israel, id est, inter regnum utrumque, confusum, ut hujusce modi haerere quaestionibus non tam studiosi, quam otiosi hominis esse videatur.* Szent Jeromos, *Opera*, Martianay kiad., II. köt., 622. oszlop. A számok, melyek az credetiékben olvashatók voltak, bizonynyal helyesek voltak, de Isten megengedte, hogy másolati

megállapítani és helyreigazítani? Továbbá, bármily meglepőek legyenek az Eufrat és Tigris medencéjében már tett fölfödözések, sok még a tenni való s talán ma, talán holnap egy szerencsés kutató fölfedez azon romok alján néhány téglát vagy néhány táblát, mely elégséges lesz az összes kronologiai homályosságok szétszlatására. Egy váratlan lelet megváltoztathatja az ezen pontra vonatkozó probléma adatait, de bizonyosak vagyunk abban, hogy nem lehet új emlék, mely megváltoztathatná azon eredményeket, melyeket a biblia és asszír epigrafia már szolgáltatott, midőn például egyértelműleg arról értesítenek, hogy Teglathphalaszar meggyőzte Izrael királyát, Phakeust és kortársa volt Achaznak, Juda királvának.

Bizonyosak vagyunk tehát abban, hogy mi sem dönthet meg ily szilárd alapon nyugvó viszonyokat, míg a kronologiai egyeztetés összes kísérletei, csak föltevésen alapulván, új fölfödözések által fölforgathatók.

III. FEJEZET.

Az első asszír hadjáratok Szyriában és Föníciában.

Az asszír, fizikai és erkölcsi tulajdonai folytán uralkodásra és parancsolásra látszott hivatva lenni. Míg az egyiptomi ember karesú és gyöngye szervezetű, az asszír úgy jelenik meg az emlékeken, mint kis termetű, de tagbaszakadt és izmos, erős, erélyes, parancsoló föllépésű ember hatalmas tagokkal, rendkívül kifejtett izmokkal. Ezen szilárd szervezetű s mondhatni athlétai

hibák esúszszanak a biblia számaiba, mint megannyi más ókori könyvekbe. Ha az egyiptomi és asszír időbeli összeesések (synchronismus) segítségével az igaziakat megtalálni sikerül, az Egyház fog ennek legjobban örülni. — A királyok korának kronológiája meghatározva egyébként nincs; váltakozik az az írók szerint. Az, amely általánosan el van fogadva, mesterséges. Izrael királyságában ez egy-két interregnumot vesz föl, melyeknek a bibliában nyomuk sincs. Ezen hypothetikus interregnumok, nemkülönben az igen hosszú élet, melyet az összes ezen korbeli prófétáknak ezen rendszer értelmében adni kell, annak jelei lehetnek, hogy ezen kronologia igen hosszú.

test, ezen büszke és elszánt megjelenés, mely mögött a kegyetlenség lappangani látszik, — mindez arra viszi őt, hogy szeresse a háborút és a katonai foglalkozásban örömét találja. Az ékalakú fölíratokban úgy is jelennek meg az asszyrok, mint „a legkeményebb, legharcziasabb, legzsákmányéheesebb nép, melynek az ó-kori Ázsia igáját viselte.”¹ Ezen rettenthetetlen katonák, minden fáradtságba beletörődve, íjjal, lándzsával és pajzsokkal fegyverezve, gyalog és lovon harczolva, a síkságon zárt sorokban, a hegyek között csatárlánczokban küzdve, a városokat gépekkel és mozgató tornyokkal ostromolva, vagy rohammal véve be, fosztogatva, öldökölve, gyilkolva könyörület és részvét nélkül — ezen katonák csakugyan úgy jelennek meg azon nimrudi, ninivei és khorszabadi domborműveken, amint őket a próféták irataikban ábrázolják:

Ezen emberek pajzsa vörösre van festve,²
Nyilaik élesek,
Íjjaik kifeszítvék.
Lovaik lábainak patkója mint a tüzkő,
Szekereik kerekei mint a forgószél.
Orditásuk mint az oroszláné . . .
Ordítanak s megragadják zsákmányukat,
Elviszik és senki sem veszi el tőlük.³

Ezen vad harczosok több századon át tiporhatták vaslábbal Flóáziát.

Asszur, mondja Jehovah, a vesszeje haragomnak,
Dühömnök botja kezeiben van.⁴

Fegyverei voltak hivatva Izrael királyságának véget vetni s Juda királyságának annyi bajt okozni.

Az asszyr nép eredetét honi fölírat nem ismerteti meg velünk. A Genesis arról értesít, hogy Asszyria eredetileg babyloni gyarmat volt s ezen országnak egész műveltsége megerősíti Mózes tanúságát. Első fővárosa

¹ Van den Berg, *Petite histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 3. kiad., 1883, p. 108–109.

² Nahum, II., 3.

³ Iz., V., 28–29. V. ö. Ezech., XXIII., 15, 23–24.; Habakuk, I., 6–9.; Iz., XLVII., 14.; Jer., LI., 2–3.; Szofonías, II., 13–14. Az asszyr fegyverekre nézve l. Layard, *Nineveh and its Remains*, II., 338–348.

⁴ Iz., X., 5.

Asszur város volt a Tigris jobb partján,¹ Ninivétől délre, a felső és alsó Zab között. Ezen város volt Asszur isten, az asszyrok nagy istene, kultuszának középpontja.

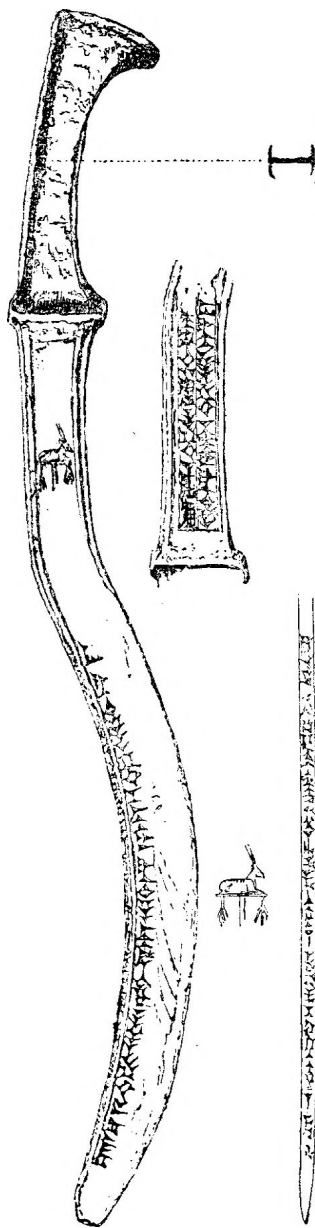
Az asszyr történelem kezdete még nem igen ismeretes. Az első biztos tény, melyről az ország okmányai értesítenek, az, hogy a Kr. előtti XIX. században egy Iszmidagan nevű főnök kormányozta. A monarchiát, nem tudjuk mely korban, Belkapkapn alapította. Utódainak egyike, Belbani, Adaszi fia, hódító hírét hagyta maga után s az utolsó asszyr dynasztia, a Szargonidáké, melylyel a következő lapokon főleg foglalkozni fogunk, azzal dicsekedett, hogy ezen fejedelemtől származik. 1400 körül Asszurubalid a Van tó környékétől az alsó Zabig uralkodott: újra fölépíttette Isztarnak egy templomát, melyet először Szamszibin, Iszmidagan fia készíttetett. 1330-ban I. Binnirar, Budil fia, megnagyította az asszyr birodalmat s nyugati Ázsia leghatalmasabb államát csinálta belőle.² Fia, I. Szalmanaszar, 1300 körül, meggyőzte a muzrikat (valószínűleg egyiptomiak), királyi székhelylyé tette Ninivét, hol palotát építtetett s fia és utóda, Tuklat-szamdan is itt ütötte föl tanyáját. Az utána

¹ Ménant, Asszurország térképén, *Annales des rois d'Assyrie*, (1874.), p. 13., Asszurt a Tigris balpartjára teszi; G. Smith, *Ancient History from the monuments, Assyria*, p. 21.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament* (1872. és 1884.), p. 7. és 35. és *Karte von Assyrien und Babylonien*, valamint *Uebersichtskarte zu Keilinschriften und Geschichtsforschung* (1878.) Asszurt a jobb partra helyezik.

² Diarbekir mellett egy érdekes bronz-kardot találtak, mely ezen király nevét viseli. L. CI. tábla, *Transactions of the Society of biblical Archaeology*, IV., 1876., szemben a 347. lappal. Markolata gazdagon volt ékítve s elefántcsonttal kirakva. Alakja olyan, mint azon kardoké, melyek az asszyr hengereken a sárkányverő Marduk vagy Merodach isten kezeiben látható. Lásd G. Smith, *Chaldaean Genesis*, 62, 95. 1 Valószínű, hogy ezen istennek kezei közé volt téve, Asszur városban vagyis Kalah Serghatban, Binnirar fővárosában. A penge két oldalán és a kard hátoldalán a következő fölírat olvasható:

E-kal Bin-nirar szar küssati habal Bu-di-il szar Asszur Palatium Binnirar, regis populorum, filii Budil, regis Assyriae, habal Belnirar, szar Asszuri-va
filii Belnirar, regis Assyriae etiam.

Chad Boscawen, *Transactions*, loc. cit., p. 347—348.

CI. I. Binnirar bronz-kardja.

uralkodó királyok nagyrészt még tovább terjesztették királyságuk határait észak, kelet és dél felé; csak 1120. körül kezdték nyugat felé is fordítani szemeiket. Ezen időben lépett az asszír trónra I. Teglathpalaszar. Ez az első uralkodó, kiről a fölíratok bővebben szólnak,¹ az első továbbá törzsé-

¹ Az asszír királyok történeti fölíratai, melyekkel ezen kötetben mindig fogunk foglalkozni, azon királyoknak gondjából, kiknek nagy tetteit elbeszélük, ékalakú írásban az általuk épített paloták kapuinak és ablakainak félfáira, domborművekre, kölapokra, sztélekre, hengerekre, szárnyas bikákra, táblácskákra, stb., voltak vésvé. Alakjuk általában egyhangú. Amily becsek mint történeti okmányok, oly kevésbé érdekesek, mint irodalmi emlékek. Az egyes uralkodók háborúinak elbeszélése tölti ki közönségesen a nagyobb részt. Ezen elbeszélés körülbelül változatlan és szentesített formában van szerkesztve: a sereg indulása, menetelése, diadalai — vereségek nem jegyeztetnek föl — boszú az ellenségén, fosztogatás, gyűjtogatás, a zsákmány számbeli fölsorolása. Ami a stylust illeti, ha egyet elolvastunk, olvastuk valamennyit. Az elbeszélés egyhangú alakja s a szóbeli pörökre emlékeztető szárazság kissé unalmassá teszi az olvasást, ezen hiányokért azonban kárpótol az általuk nyújtott adatok fontossága. — A fölfödözött asszír történeti fölíratok nagy részét a brit muzeum eredeti nyelven közölte a *Cuneiform inscriptions of Western Asia* műben. A négy megjelent kötet mindegyikében 70 tábla szöveg van. Százöt történeti fölíratot ábrázol, nem számítva az ismétléseket és összeletezéseket, melyek elég számosak. Más történeti fölíratokat I. Botta, *Le monument de*

ből, ki átkelt az Eufraton és Szyriába vitte át fegyvereit a Libanon hegyig s a Földközi tengerig. Ábrázoltatta magát a Tigris forrásaihoz közel, egy domborművön, mely az asszjr művészet legrégibb emléke. Lenyomata Londonban van. A kísérő fölírat így hangzik:

52. Kegyből Asszurnak,
53. Szamasznak, Binnek,
54. a nagy isteneknek, Uraimnak,
55. én, Tuklat-habal-aszar,
56. királya Asszurnak, fia Asszur-ris-ilimnek,
57. királya Asszurnak, fia Muttakkil-Nebonak,
58. királya Asszurnak, uralkodó kezdve
59. a nagy tengerétől az Aharri-földnek (nyugatnak, Föníziának)
60. egészen tengeréig a Nahiri-földnek,
61. Háromszor mentem én a Nahiri-földre.¹

Ezen király prizmái² részletesen elbeszélik öt első hadjáratát.³ Fölsorolja itt sikereit az araméaiak ellen,

Ninive; Layard, *Inscriptions in the cuneiform character from Assyrian monuments*, 98. tábla; Victor Place, *Ninive et l'Assyrie* vagy *Dour-Sarkayan* Opperttől. Mindezen fölíratokat Ménant fordította le, *Annales des rois d'Assyrie*, 1874. és *Babylone et la Chaldée*, 1875. — Lásd P. Delattre, *Les inscriptions historiques, Revue catholique*, 1878., p. 234—241. Figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy egyetlen asszjr fordítás sem egészen bizonyos még a részletekben, de a lényegét és alapját az eredeti okmányoknak biztosan tudjuk.

¹ *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, III., pl. 4., n° 6.; J. Ménant, *Annales d'Assyrie*, p. 49.; W. Lotz, *Die Inschriften Tiglathpilesers I. in transcribierter assyrischen Grundtext mit Uebersetzung und Kommentar*, Lipese, 1880, 190—191. l.

² Ezen prizmákra s a szerepre nézve, melyet az asszjr nyelv megfejtésének történetében játszottak, l. I. kötet.

³ Téglathphalaszar nagy fölírata egy imával kezdődik, mely megérdemli, hogy idézve legyen, mert jól megismerteti a mély vallásosságot, mely ezen királyt, valamint Asszýria összes többi királyait lelkesítette. Miután névleg fölhivta Asszýriának hét nagy istenét, így kiált föl:

15. Nagy istenek, kik kormányozzátok az eget és földet,
16. Kiknek támadása romlás és pusztulás,
17. kik megnyitottátok a királyságát
18. Tuklat-habal-aszarnak, a nagynak, a kedveltnek
19. szívetek hajlandóságából, a magas pásztornak,
20. kit kiválasztottátok szívetek akaratával,
21. kit megkoronáztatok magas koronával, akire a királyságot
22. Bel földén nyíltan átruháztátok,

föníciai hadjáratáról azonban nem szól határozottan, de megemlíti a czédrusfát (a Libanonról) az adók között, melyeket a meghódított országra kivetett, mely országot elődei, a királyok atyái, nem győztek meg. Tudjuk azt is, hogy Arvadból hajón indult el s megölt egy delfint a Földközi tengerben.¹

Midőn az asszyrok először jöttek eként Palesztina szomszédságába, valószínűleg Sámuel volt Izrael bírāja.²

Midőn Teglathphalaszar 1100. körül meghalt, a világ legnagyobb birodalmát hagyta utódára; uralma az alsó Zabtól a Van tóig s a felső Eufratig s az Asszýria keleti részében fekvő hegyektől a szýriai Pethorig, Balaam hazájáig terjedt, ideszámítva Khabur egész vidékét; hódításai délen Babylonig, valamint keleten a Földközi tengerig értek el.³

Ily nagy dicsőség csakhamar hosszú hanyatlásnak adott helyet. Téglathphalaszar második utódának halála után az araméaiak Asszurabamar uralkodása alatt 150 évre meggyöngítették Asszýria hatalmát. Asszýria meggyöngülésének ezen idején lépett életbe a királyság Izraelben s ezen gondviselészerű eseménynek tulajdonítható, hogy Dávid és Salamon birodalma megalakulhatott, melynek határai keleten az Eufratig terjedtek.

Valamivel Salamon halála után Asszurdanil, egy nagy dynasztiának feje alatt Asszýria újra magas rangot kezdett elfoglalni. Asszurdanilnak fia és utóda II. Binnirar volt.

23. a hatalommal, a magassággal, az erővel,

24. melyet neki megadtatok, etc.

Lotz, *Die Inschriften Tiglathpileser's I.*, 13—15. l. A dölyf és polytheizmus megrontják ez imát, de a benne nyilvánuló vallásos érzelem félreismerhetetlen.

¹ G. Smith, *Ancient History from the monuments, Assyria*, pag. 32.

² Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, p. 16.; 2. kiad., p. 91. Schrader fölveszi, hogy Téglathphalaszar útközben adóra kötelezhette Izraelt, de ezen föltevésnek elfogadható alapja nincs. Éppen nem tudunk mit sem arról, meddig bocsátkozott alá az asszyr hódító Arvadtól délre.

³ Asszýria eredeti történetének imént adott kivonatára nézve l. G. Smith, *Ancient History from the monuments; Assyria*, 21—34. l.; J. Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 17—54. l.

Ezen királynak végső éveiben (893. Kr. e.) kezdődik azon asszyr kronologiai kánon, melyről ezen kötet folyamán gyakran kell szólnunk. Ezen kronologiai kánon jegyzéke magasrangú személyeknek, kik *limmu* azaz eponym nevet viselnek s nevüket adták azon évnek, mint az archonok Athénben és a consulok Rómában, úgy, hogy azon kortól fogva, melybe érkeztünk, az események egy ilyennek eponymiajától keltezték. Egyesek ezen jegyzékek közül, a limmuk nevein kívül, az év főeseményeinek rövid jelzését is tartalmazzák.

¹ Az asszyr eponymok kánonát Sir Henry Rawlinson fődözte föl azon agyagtáblácskák között, melyeket Layard és más kutatók hoztak Ninivéből. A fölfödözö az 1862. május 30. és jul. 19-iki *Athenaeum*-ban, 1805. és 1812. sz., irta le először azokat. Négy példányt különböztetett meg, melyek egyike sem teljes. Ezek az I, II, III, IV. számok alatt ismereteseek. Azóta, egyes ezen I. kánonhoz tartozó töredékeken kívül, három új másolatát találták meg ugyanazon kánonnak, az V, VI. és VII. kánonokat. Mindezen kánonok az évi eponymok jegyzékét foglalják magukban kronologiai rendjökben; az V, VI. és VII. kánonokban az eponymok nevéhez hozzá van csatolva minőségük, valamint az eponymiajuk alatt végbement főbb események egyes sommás jelzései. A Sir Henry Rawlinson által fölfedezett négy kánon alapján mind azonos, csak néhány glosszában és elválasztó sorban különbözik. Az I. és fő-kánon II. Binnirar eponymiajával (911. Kr. e.) kezdődik s 650 körül Asszurbanipal uralkodása alatt végződik. A II. kánon ugyanazon dátummal kezdődik, de Szennacherib uralkodásával végződik. A III. kánon III. Binnirar eponymiajával kezdődik, 810-ben s 647 körül végződik. A IV. kánon Asszurnirar eponymiajával kezdődik, 753-ban s valószínűleg később végződik, mint a III. kánon. Az I, II, III, IV. kánonok G. Smithnél a *The Assyrian Eponym Canon* 29—41. lapján négy oszlopban, az V, VI, VII. kánonok *ibid.*, a 42—55. lapon közölve; a hét kánon együttvéve az 57—71. lapon. Az első négy kánon, szynkronizmusokkal, Schradernél is megvan, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 308—321. l. l.; II. kiad., 470—479. l.; a töredékek, átírt szöveg és fordítás, p. 322—331.; 2. kiad., p. 480—489. L. még az eponymok neveinek jegyzékét, Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, p. 300—303. Az ékiratos szöveget vésvé I. *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, II. köt., 68., 69. tábla; III. köt., 1. tábla. Alfred von Gutschmid megtámadta az eponymok kánonát, *Neue Beiträge zur Geschichte des Alten Orients*, 1876, 97—108. l. Azt állítja, hogy lehetnek benne s vannak is tévedések. „Hogy okmány volnának, arról szó sincs“, mondja. Schrader felelt neki, *Keilinschriften und*

Binnirar fiáról, Tuklatszamdánról, nem igen tudunk többet nevénél;¹ de ez utóbbinak fia és utóda, Asszurnaszirhabal, egyike a királyoknak, kikről a legtöbb adatunk van s egyike Asszírjá legnagyobb uralkodójának. Szobrárt Layard találta meg azon paloták egyikének romjaiban, melyek a nimrudi királyfal északnyugati sarkában fekszenek. A büszke hódító fölegyenyesedve áll; egyik kezében sarlót tart, a másikban egy rakás fegyvert. Mellére a következő fölirat van vésve:

63. Asszurnaszir-habal, nagy király, hatalmas király, a népek királya, Asszur királya.
64. fia Tuklat-Szamdannak, nagy királynak, hatalmas királynak, a népek királyának, Asszur királyának.
65. (aki) fia Binnirarnak, nagy királynak, hatalmas királynak,
66. a népek királyának, Asszur királyának, — ki uralkodik a
67. Tigris partjaitól a Labnana (Libanon) hegyig,
68. a nagy tenger mellett; mind az országokat
69. a nap keltétől a nap nyugtáig
70. igája alá hajtotta.

Ezen néhány sor arról értesít, hogy Asszurnaszirhabal Fönícia ura volt. Amit itt csak jelez, azt részletesen beszéli el azon kalachi monolithra vésett nagy fölíraton. Meghódította, mondja itt, egész északi Szyriát, a hattik országát, az Amanusz hegylánczot és az Orontesz medenczéjét. Hozzáteszi, hogy személyesen szállott alá Föniciába a Földközi tenger partjáig s hogy becses fémekből és szövetekből álló adókat kapott Tyr, Szidon, Gebal (Byblosz) és Arvad városokból. De úgy látszik, nem igazta le tényleg ezen gazdag kereskedő városokat. Kétségkívül csak pillanatnyi sikert aratott a tengerparton. Talán azon ellenállás tartóztatta fel őt, melytől Izrael és Juda hegyeiben tartott s megelégedett azon ajándékokkal, melyeket nagy megerőltetés nélkül megadtak neki azon tengerparti városok, kik a kereskedés útján meggazdagodtak és szívesen meghajoltak a hódító előtt,

Geschichtsforschung, 299. és köv. I. G. Smith maga is elismeri az asszír kánon hitelességét, *The Assyrian Epoym Canon*, 72—100.

¹ A Tuklat-szamdán név második elemének (*szamdán*) olvasása nem biztos.

² *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III. köt., 4. tábla, 8. szám.

hogy folytassák kereskedelmüket, mely lehetővé tette nekik, hogy fényűzésben és bőségben éljenek.

84. Ama napokban elfoglaltam a Labnana (Libanon) hegyet; a nagy tenger felé

85. Aharri-országból (Fönícia) indultam el. A nagy tenger mellett összegyűjtöttem hiveimet (szolgáimat), áldozatot mutattam be az isteneknek; a tenger partjai fejedelmeinek adóját,

86. Tyr országából, Szidonból, Gebalból (Byblosz), Mahallatból, Mahizból, Kahizból, Aharriból és Arvad városából,

87. mely a tenger közepette van, — ezüstöt, aranyat, ólmot, rezet, réz-kamokat, gyapju- és czérnakelméket... adójukat, megkaptam; átfogták térdeimet.¹

Kétszáz év folyt le azóta, hogy az asszyrok I. Téglathphalaszar vezetése alatt első ízben jelentek meg a Földközi tenger partján. Miután másodszor is megjelentek itt Asszurnaszirhabal vezetése alatt, nem feledkeztek meg az odavezető útról hatalmuk teljes romlásáig. Fönícia meghódítása fontos esemény Isten népének történetében, mert úgy tekinthető mint Palesztina megrohanásának első állomása. Asszurnaszirhabal egy hadjáratot intézett Szyria és Fönícia ellen; utóda, Szalmanaszar hat ízben támadta meg ezen vidékeket: megverte Achabot s adót kapott Jehutól, Izrael királyától; Téglathphalaszar, ki őt a trónon követte, Izrael földre vitte át fegyvereit s lakosainak egy részét messzire elvitte hazájuktól, mint ezt alább meglátjuk.

Az asszyr szuzerenitás elismerése tehát, melyet a Földközi tenger partjainak virágzó városai akarva, nem akarva kijelentettek, szerencsétlenség volt Izraelre, mert országa ezentúl nyitva állott a hódítók támadásai előtt. Asszyria már rég óta félelmes ostoraként jelent meg Isten népének s közelgett a pillanat, melyben a próféták jövődölései beteljesülendők voltak.

Az araméai Balaam már Mózes ideje óta megmondotta híres jövődölésében azon Kineánusnak: „Meredek

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I. köt., 25. tábla, III. oszlop; Rodwell, *Records of the past*, III., p. 73—74. Gyakorolta a deportálási rendszert, III. oszlop, 82., 133—134. sor, *ibid.*, p. 73, 79.

helyeken lakol, fészkedet a sziklába raktad, de Kain el lesz pusztítva, mignem Asszur fogságra visz téged.“¹

A kineánusok mefenyegtetése csak egy azon hébe-
rekkel szövetséges és baráti lábon álló törzsre vonatko-
zott, de a tíz törzs szakadása óta Achias próféta meg-
jövendölte I. Jeroboam, Izrael királysága alapítója,
nejének azon büntetést, mely az Istenéhez hűtlen népet
érni fogja: „Sújtani fogja Jehovah Izraelt s (ez) meg
fog hajolni, mint nád a vizek közepett és (Isten) ki
fogja irtani Izraelt ezen termékeny földről, melyet atyái-
nak adott s szét fogja úzni őt a folyón (az Eufraton)
túl.“² A jövendölések csakhamar még világosabbak és
szabatosabbak lesznek. Közelg a nap, melyen Ozeás
próféta hallatni fogja a rettenetes kiáltást: „*Pereat Samaria!*“
„Vesszen Szamaria! Föllázadt Istene ellen: az asszyr
lesz királya; át lesz hurezolva Asszýriába; Szamaria
királya el fog tűnni mint hab a víz színéről.“³

Izaiás is hasonló fenyegetéseket hallat Judában,
átkozódásokat keverve bele, melyeket nagy hazafias
gyűlölete csal ki szívéből az idegen, hazájának leendő
elnyomója ellen: „Ezen nép megveti Sziloe vizeinek
csendes folyását. Rá fogja hozni Adonai azon (nagy)
folyó erőszakos és rohamos hullámain, Asszýria királyát
és egész seregét. Ki fog lépni ágyából, el fog áradni
minden partjain, eléri magát Judát, el fogja özönlteni őt,
nyakáig fog érni a víz s kiterjesztett szárnyaival be
fogja borítani országod egész színtét, óh Emmanuel!...
Vész Asszurra, haragom vesszejére! Noha a bot, mely
kezedben van, az én dühöm botja, Asszur bukni fog.“⁴

Asszur csakugyan bukni fog, de csak miután Izrael
királyságát kiirtotta a nemzetek sorából s miután sok
szenvedést okozott Júdának.

Az asszyr emlékeken Izrael II. Szalmanaszar
évkönyveiben jelenik meg először; II. Szalmanaszar fia
volt azon Asszurnaszirhabalnak, ki a föníciai városokra
adót vetett ki. Ezen utóbbi uralkodó huszonöt évi ural-
kodás után halt meg, roppant és hatalmas királyságot

¹ Num., XXIV., 22—23.

² I. (III.) Reg., XIV., 15.

³ Ozeas, XIV., 1.; XI., 5.; X., 6—7.

⁴ Iz., VIII., 6—8.; X., 5.; XXXI., 8.

hagyván utódára. Szalmanaszar nem kevésbé volt harczias mint atyja. Egy 190 soros fölirat, mely egy fekete bazalt-obeliszkre van vésve, harmincegy hadjáratát beszéli el. Megismertet egy tényt is, melyről éppen nem tudtunk, ez pedig az, hogy Achab, Izrael királya, mint Binhidri (Benhadad)¹ szövetségese Damaskusból egy az asszyrok elleni háborúban részt vett.

Öt király foglalta el egymásután Izrael trónját I. Jeroboam halála óta, ki Szeszak egyiptomi királyt Juda királyságának megrohanására ösztönözte. Ezen öt király nem kevesebb, mint három dynasziához tartozott. Nadab, Jeroboam fia alatt zendülés tört ki; új forradalom keletkezett Ela, Baasza fia, Nadab utóda alatt; Zamri, ki Ela ellen fölzendült, csak hét napig uralkodott; megbuktatta őt Amri. Az egész időszakot eként, mely Izrael királyságának föllállításától ezen korig terjed, belviszályok vagy háborúk töltötték ki Juda királyságával. Idegen támadás szerencsére nem súlyosbította ezen siralmas helyzetet.

Trónralépte után Amri egy új fővárost építtetett magának, Szamariát, mely utóbb híressé lett. A hegyek közt, Szichemtől északnyugatra, igen erős fekvésben egy elszigetelt magaslat emelkedett, mely egy Szomer nevű izraelita tulajdonát képezte. Az új monarcha két ezüst talentum áron megvette ezt tőle,² s egy nagyszerű várost építtetett rajta, mely csakhamar Jeruzsalem versenytársa, „Efraim büszkeségének koronája,” lett.³ Egy tojásdad dombra helyezve, mely egymás fölé emelkedő terraszokkal magasodik fokozatosan mintegy 200 méternyire a környező völgyek fölé, — egyhangú vallomás szerint gyönyörű a fekvése. Szamaria felső terraszáról a szem uralkodik a gazdag lapályokon s a körülfekvő dombokon; a messzeségben a Földközi tenger kék hullámai láthatók.⁴ Csaknem bevehetetlen volt; többször sikeresen ellenállott a szyr fegyvereknek s nem kevesebb, mint három évbe

¹ A Benhadad (Rimmon-Adad) névre nézve I. Th. Pinches, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1883. február 71—74. l.

² I. (III.) Reg., XVI., 24.

³ Is., XXVIII., 1.

⁴ Thomson, *The Land and the Book*, p. 468.

került a ninivei király seregeinek ezen várost bevenniök, míg Jeruzsalem csak másfél évig tarthatta magát Nabuchodonozor serege ellen.¹

Szamaria alapítása dicsővé tette Amri király nevét s alább meglátjuk, hogy az ékalakú feliratok ezen fejedelem nevével jelölik Izrael királyságát. Koronáját halálakor Achab fiára hagyta, kiről az imént láttuk, hogy Benhadaddal az asszyrok ellen szövetséget kötött.

Achab és Benhadad nem voltak mindig szövetségesek. Néhány évvel előzőleg a szyr király Szamariának, Izrael új fővárosának ostromára indult. Achab, reszketvén ellene előtt, följánlotta, hogy vazalljának nyilvánítja magát; de fölingerülvén Benhadad döllyfösségén s Istennek egy prófétája s a nép vénei által támogatva, megverte a szyrokat és megfutamította őket. A következő évben újra fényes győzelmet aratott ellenükben Afek mellett.² Diadalával nemeslelkűen élt; megelégedett azzal, hogy őrséget hagyott hátra Damaskusban s legyőzött ellenével és foglyával szövetségi szerződést kötött.³

Ime erről értesít a királyok harmadik könyve, mely gáncsolja ezen szövetséget,⁴ kétségkívül mert az Istenben való bizalom hiánya sugallta. Nyugtalanítva, talán azon támadások által, melyeket Asszurnaszirhabal a Földközi tenger partja ellen intézett, Achab bizony-

¹ II. (IV.) Reg., XVII., 5. és XXV., 1—3.

² Palesztinában több Afek volt. Az, amelyről itt szó van, Jordántól keletre feküdt, a Palesztinából Damaskusba vivő nagy úton s neve valószínűleg megmaradt a jelenlegi el-Fik-ben, melylyel közönségesen azonosítják. El-Fiket meglátogatta néhány újabb utazó, Seetzen, Burekhardt (*Travels*, p. 279). Kis távolságra, legfőlebb egy óra járásnyira s egy irányban a Tiberiás tó közepével, ettől keletre fekszik (Ritter, *Erdkunde*, XV., *Palästina*, p. 349.; L. Porter, *Handbook for travellers in Syria and Palestine*, 1875., p. 406.), azon a helyen, ahol a hasonnevű vádi és patak kezdődik, mely a tó felé nyugatra fordul. Három torrás táplálja, melyek egy sziklából erednek. Ezen szikla köré van építve a város, félhold alakban. Burekhardt kétszáz lakost talált benne. Ezen helyiség mindig fontos állomása volt a karavánoknak. A környéken még ma is nagy olajfaültetvényeket láthatni. Fekvése, forrásai s a környékbeli fák magyarázzák meg, miért ütik föl itt szívesen a hadseregek, valamint az utazók, tanyájukat.

³ I. (III.) Reg., XX., 34.

⁴ I., (III.) Reg., XX., 35—42.

nyal szívesen megkímélte azon damaskusi királyt, ki védgátul volt szolgálendő királyságának az asszyrok támadásai ellen. Azon feltevésre pedig, hogy ez volt politikája, azon körülmény vezet, hogy szövetségben látjuk őt II. Szalmanaszar ellen nyugati Ázsia összes fejedelmeivel, kiknek Ninive hatalmától tartaniok kellett.¹

Damaskus akkor egy hatalmas állam fővárosa volt. Ezen város egykor Aram-Szoba birodalomnak részét képezte. Dávid megvervén Hadarezert, ezen birodalom fejét, urává lett Damaskusnak,² de valamivel később újra vissza foglalta egy Eliadad nevű araméai s ezen utóbbinak fia föntartotta magát Salamon uralkodása alatt.³ Razon fia és unokája, Tabrimmon és I. Benhadad, egymásután uralkodtak utána s annyira megnövelték hatalmukat, hogy Asza, Juda királya adófizetőjévé lett I. Benhadadnak, hogy támogatását Baasza, Izrael királya ellen megnyerje.⁴ II. Benhadad II. Szalmanaszar asszyr király uralma elején volt Damaskus királya. A leghatal-

¹ Wellhausen, *Jahrbücher für deutsche Theologie*, XX., 627., tagadja, hogy Achab szövetkezett Benhadaddal az asszyrok ellen. A szent szöveg nem mondja, hogy ezen célra kötöttett a szövetség, de következik ez az asszyr okmányokból. Lásd Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 367—370. I. Achab előtt Baasza egy másik damaskusi királylyal, Benhadaddal, állott szövetségben, I. (III.) Reg., XV., 19. s Achab után Phakeus hasonlóan szövetségese volt Raszinnak, II. (IV.) Reg., XVI., 37. — „Ha magukat az asszyr föliratokat vizsgáljuk, Izrael királyságát igen távoli korban találjuk először említve, mondja Nowack... Ezen tény (hogy t. i. II. Szalmanaszar évkönyveiben Achab említve van), az I. (III.) Reg., XX. fejezetében elbeszélte eseményekre váratlan világot vet. Hogy ki ellen kötött Achab Benhadaddal szövetséget, azt a biblia nem mondja meg, de azon tény után, melyet Szalmanaszar kinyilvánít, igen valószínű, hogy Achab azért kötötte ezen szövetséget, hogy kelet felől az asszyrok támadásai ellen magát biztosítsa, melyektől napról-napra jobban lehetett tartani.“ *Die assyrische-babylonische Keil-Inschriften und das Alte Testament*, 1878., p. 8.

² II. Sam. (II. Reg.) VIII., 3, 5, 6.

³ I. (III.) Reg., XI., 23—24.

⁴ I. (III.) Reg., XV., 18—20.; G. Smith, *Ancient History from the monuments; Assyria*, p. 50. — A damaskusi királyokat a bibliából és az asszyr epigrafiából ismerjük. Ime ezen királyok táblája, úgy amint ezt G. Smith állította föl, *The Assyrian Eponym Canon*, p. 191.

masabb fejedelem volt az Eufrattól nyugatra. Achabbal, mint láttuk, háborút viselt, de aztán szövetségese lett. A liga, melynek feje volt, tizenkét királyt foglalt magában, kik közül a hamath-i király, Irkulini, a legbefolyásosabb volt utána s Izrael királya, Achab, a legérdekesebb ránk nézve. Ezen szövetkezésnek célja volt: II. Szalmanaszart nyugat felé irányuló diadalútjában föltartóztatni. Az asszyr uralkodó egy sztélén, melyet a Tigris forrásainál Jones Taylor födözött föl s melyben hadi tetteit még hosszasan beszél el, mint a nimrudi obeliszken,¹ — ezen a sztélén ismerteti meg velünk Szalmanaszar ezen szövetséget s a győzelmet, melyet fölötté aratott. Ime, mit mond:

78. Dayan-Asszur eponymiaja alatt,² Iyyar hónapban, a 14. napon, elindultam Ninivéből; átkeltem a Tigrisen; a városai ellen

79. Giammunak, Kasszata (?) partja mellett, indultam. A hatalmamtól való rémület és derék katonáim bátorsága megrémítették őket (a lakosokat) és saját fegyvereikkel Giammut, urukat,

Név.	Idő	Kortárs.
I. Raszin	990—970	Salamon; I. (III) Reg., XI., 23—35; neve itt: Hezion, I. (III) Reg., XV., 18.
Tabrimmon	970—950	I. Jeroboam; I. (III) Reg., XV., 18.
I. Benhadad	950—930	Baasza; I. (III) Reg., XV., 18—20.
Ismeretlen nevű király	930—910	Amri; I. (III) Reg., XX., 34.
II. Benhadad	910—886	Achab; I. (III) Reg., XX.
I. Hazael	886—857	Jehu; II. (IV) Reg., VIII., 9.
III. Benhadad	857—844	Joachaz; II. (IV) Reg., XIII., 3., Szalmanaszar fölliratai.
(II. Hazael	844—830)	Joachaz és Joás; II. (IV) Reg., XII., 17; XIII., 22.
(IV. Benhadad	830—800)	Joás és II. Jeroboam; II. (IV) Reg., XIII., 24.
Mariha	800—770	II. Jeroboam; III. Binnirar föllirata.
Hadara (?)	770—750	Manahem; Téglathphalaszar fölliratai (kivonat XVI., 11.)
II. Rezin	750—732	Phakeus; II. (IV) Reg., XV., 37; Téglathphalaszar fölliratai.

Smith nem ok nélkül adja ezen részben hypothetikus tábla után a következő észrevételeket: „A két legkétesebb király ezen jegyzékben II. Hazael és IV. Benhadad; lehetséges, hogy ezek nem mások, mint I. Hazael és III. Benhadad megkettőzései.“ Véleményünk szerint elhagyandók. Az első királyok kelte szintűgy nem szabatos.

¹ Ezen sztélé, valamint a nimrudi obeliszk ma Londonban van. Szalmanaszar megemlíti ezen sztélét az obeliszk fölliratán, midőn hetedik hadjáratát beszéli el. Lásd Oppert, *Histoire des empires de Chaldée et d'Assyrie*, p. 139.

² Szalmanaszar uralkodásának hatodik éve, 854. Kr. e., G. Smith szerint.

80. megölték. Bementem Kitlalába és Tul-Abilahiba; elhelyeztem isteneimet palotáiban; adót vetettem ki palotáira;

81. fölnyitottam a kincsek kamráit; magamhoz vettem kincseit; javait, butorait, elvittem ezeket; Asszur városomba vittem azokat. Elindultam Kitlalából Kar-Szalmanaszarból.

82. Közeledtem, fölfűtt tömlő-tutajokon másodszor átkeltem a megáradt Eufraton. Az Eufrat másik partján [levő] királyoknak adóját, Szangarnak

83. Karchamiszból, Kundaszpinak Kumuhból, Aramnak, Guszi fiának, Lallinak Milidből, Hayaninak, Gabar fiának,

84. Garparudának Patinából, Garparudának Gangumból (adóját); ezüstöt, aranyat, ólmot, rezet, réztárgyakat,

85. Asszur város számára elvettem; Az Eufrat másik partján, a Szagur folyón fölül, azon városban, melyet a szyriaiak Pethornak hívnak,

86. ezen város közepette, átvettem (az adókat). Az Eufrat partjairól elindultam, Halman (Alep) város ellen vonultam; kikerültek az ütközetet és átfogták térdeimet.

87. Átvettem ezüstöt és aranyat adóba; áldozatokat és italáldozatokat csináltam Halmannak Bin Istene előtt. Elindultam Halmanból, két városa ellen

88. a Hamath-beli Irkulininak vonultam; Addenát, Bargát és Arganát, fővárosát, elfoglaltam; butorait

89. javait palotáinak elvittem, tüzet vetettem palotáiba. Elindultam Arganából, Karkar ellen indultam.

90. Karkart, királyi városomat,¹ földúltam, leromboltam, fölgyújtottam. 1200 szekere, 1200 lovasa és 20,000 embere Bendaharnak

91. Damaskusból; 700 szekere, 700 lovasa és 10.000 embere Irkulininak Hamathból; 2000 szekere és 10.000 embere Achabnak

92. Szirlaából (Izraelből);² 500 embere Goïmnak 1000

¹ A szövegben „ir szarruti-ya“, fővárosom, áll, de ez íráshiba s olvasandó: fővárosa.

² Haigh elveti itt a Szirlaai olvasást s tagadja, hogy ezen helyen Achabról, Izrael királyáról, volna szó. Azt mondja: „Ahabbu of Su'la . . . Mr. Smith has kindly sent me an impression of the name of his country 'Su'la in which the value of the first character is s'u-u (Syl. 691), and as the sound *av* in these inscriptions is occasionally replaced by *u* (ex. gr. the river *Sagav-ra*, *Sa-gau-ra*) there is no difficulty in recognizing here a variant of the frequently mentioned name of 'Sav'la. The supposed synchronism of Ahab and Salmanuris there fore disappears.“ *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1871., p. 101. — Ezen vélemény tarthatatlan. Lásd Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 1878., p. 359—367. Az egyetlen pont, melyre nézve nehézséget támaszthatni, az, vajjon *Szirlaai* annyit tesz-e mint *Izraelita* vagy *Izraelből*; a *mat* determinatív, mely *Szirlaai*

embere Muszrinak (Egyiptom); 10 szekere és 10.000 embere Irqanatának.

93. 200 embere Matinubaalnak Arvadból; 2000 embere Uszanatának; 30 szekere és 10.000 embere

94. Adonibaalnak Szizanából; 1000 tevéje Gindibuhnak Arbaiból; ... 000 embere

95. Baaszának, Rehob fiának, Ammonból. Ezen tizenkét király szövetekezett egymással; harczolni

96. és megütközni velem, eljöttek. A nagy pártfogással, melyet Asszur, az Úr, nekem adott, a hatalmas fegyverekkel, melyeket Nergal, előttem menvén,

97. nekem nyújtott, harczoltam ellenük. Karkartól Kirzauig befejeztem vereségüket; 14.000 embert

98. csapataikból megöltem. Mint Bin ellenük vihart támasztottam,

99. ... iikkel a vizek színét beborítottam; seregük egészét a fegyverekkel megvertem. Hulláikkal az ország terjedelmét(?)

100. szétáldúltam életét egészen(?)

101. Az Oronteszt *lamtiri* elfoglaltam. Az ütközet közepette, szekereiket, lovasaikat,

102. igába fogott lovaikat elvettem tőlük.¹

Ezen a szövetséges királyokra nézve oly gyászos ütközet kimenetele idézte elő kétségkívül az Achab és Benhadad közötti szövetség fölbomlását. Ezen háború a

előtt áll s országot, nem várost, jelöl, az előbbi értelmezés mellett szól. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1872., p. 58.; 2. kiad., p. 151.; *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, p. 360. Ezen utóbbi helyen Schrader megczáfolja Gutschmidtet, ki a *Neue Beiträge zur Geschichte des alten Orients, die Assyriologie in Deutschland* 50–52. lapján (1876.) Haigh véleményét fogadta el, arra támaszkodván, hogy Smith megengedte annak lehetőségét a *The Assyrian Eponym Canon* 189–190. lapján.

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., 8. tábla; *Kurkh Monolith*, hátlap, 78–102. sor; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract. I., p. 106–109.; Sayce *Records of the past*, III., p. 98–100. Ugyanczen hadjáratról még két más rövidebb elbeszélés van, melyekben Achab, valamint a többi tizenegy király, nincs névleg említve. Layard, *Bull Inscription*, p. 46, 1–9. sor; *Ibid.*, *Black Obelisk*, 89–90. l., 54–66. sor. A kettő le van fordítva, G. Smith, *l. c.*, Extract II., p. 109.; Extract III., p. 109–110. A főfelíratra nézve l. még Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, p. 94–98.; 2. kiad., p. 193–198.; *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., p. 320.; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 112–113. l. Oppert már 1865-ben közzétette a szövetséges királyok és hadaik fölsorolását, *Hist. des empires de Chaldée et d'Assyrie*, 140. l.

Szyria és Izrael közötti békének azon három éve alatt folyt le, melyről a királyok harmadik könyve szól.¹ Az apheki ütközet után Achab és Benhadad között létesült békének egyik föltétele volt: visszaadása Izrael összes helyeinek, melyeket azon damaskusi király elfoglalt. Az ellenségeskedés elkezdésére ezen szerződés után három évre Ramoth Galaadnak a szyriaiak által történt elfoglaltatása adott okot.

Nem lehetett idáig megmagyarázni azt, hogyan volt Benhadad ura ezen városnak oly sok ideig az Izrael királyával való szövetség megkötése után, nemkülönben heves gyűlöletét sem az ellen, kinek egykor életét köszönte, midőn kezei közé esett. Ezen gyűlölet azon parancsot adatta vele vezéreinek, hogy kegyelmezzenek meg mindenkinek, csak Achabnak nem. Ez elrejtőzött, hogy kikerülje a csapásokat, melyektől félnie kellett, de a csatamezőn mégis halálosan megsebesült.² Valószínű, hogy Izrael királya vonakodott továbbra is egyesíteni fegyvereit Szyriáéival a félelmes Szalmanaszar ellen. Benhadad, ki folytatni akarta a küzdelmet s ezt csak szövetségesci segélyével tehetette, nem bocsáthatta meg neki elpártolását. Szalmanaszar évkönyvei arról értesítenek, hogy ezen fejedelem az ő tizenkettedik és tizennegyedik hadjáratát ugyanezen damaskusi Binhidri ellen intézte, ki mindig tizenkét szyr királylyal állott szövetségben. Igen nagy fontosságú volt a szövetség fejére nézve, hogy senki azok közül, kik részt vettek benne, ne pártoljon el attól, nem csupán azért, hogy azt ne gyöngítse, hanem azért is, hogy ne kelljen új ellenségektől tartani, kik, ha az asszyr uralkodóval nem egyesültek is, a küzdelem pillanatát azonban fölhasználhatták arra, hogy szomszédaik rovására megnagyobbodjanak. Fölfoghatjuk tehát Benhadad haragját Achab ellen, midőn ez a Juda-beli Jozafáttal egyesülve Ramoth Galaad ellen indult.

Vajjon Izrael királya elpártolásának büntetésére foglalták-e el a szyriaiak ezen várost, vagy pedig kötelezettségeik daczára különböző ürügyek alatt vissza-

¹ I. (III.) Reg., XXII., 1.

² I. (III.) Reg., XXII., 1—37.

tartották azt s ezen helynek ostromoltatása Achab által első bizonyítéka volt-e a szövetségeseivel való szakításnak, — ezt nem tudjuk. Azt sem tudjuk, hogyan ért véget a háború Amri fiának halála után. A szent szöveg nem mondja meg. Ha, ami elég természetes volna, a nimrudi obeliszken elbeszélte tizenegyedik és tizenegyedik hadjáratnak tizenkét szyr királya alatt a Tigris forrásainak föliratában elbeszélte hadjárat tizenkét királyát kell érteni, — úgy Izrael királya egyike lett volna a szövetségeseinek s ebből következne, hogy a békének, melyet Ochozias, Achab fia és utóda, Benhadaddal köthetett, ezen békének egyik föltétele volt: egyesülni a nyugatázsiai királyok szövetségével az asszír király ellen. Ochozias csak két évig uralkodott¹ s utóda fivére, Joram, lett.

IV. FEJEZET.

Mesza sztéléje.

Joram uralkodásának egy fontos eseményét váratlanul megvilágította, nem az assziriologia, hanem egy moabita fölirati emlék, mely ma „Mesza sztéléje“ név alatt ismeretes. Ezen sztélét 1869-ben fődözte föl egy francia, Clermont-Ganneau, akkor kancellári tolmács a jeruzsálemi francia konzulátusnál; ma a Louvre zsidómuzeumában van, melynek legbecsesebb emléke.² „Merem mondani, állította de Vogüé joggal, hogy a héber régiségek között nincs egyetlen okmány, mely vele össze volna hasonlítható“.³

Fekete bazaltból való monolith ez, csillogó szemcsékkel behintve. Alakra nézve teljesen hasonló az egypt-

¹ I. (III.) Reg., XXII., 52.

² Történetét, leírását és a rá vonatkozó közlemények teljes bibliográfiáját l. *Notice des monuments provenant de la Palestine et conservés au Musée de Louvre (Salle Judéique)*, Ant. Héron de Villefosse, attaché à la conservation des antiques, 1876. L. kivált, Testa, *L'iscrizione de mesa, re di Moab, illustrata e commentata*, in-8°, Turin, 1875.

³ *La stèle de mésa, roi de Moab, Lettre à M. le comte de Vogüé*, Clermont-Ganneautól, p. 8. (de Vogüé észrevételei).

CH. Mesza sztéléje.

tomí sztélékhez, melyek nagy mennyiségben vannak a Louvre gazdag gyűjteményében, azaz felső részében kerék vagy ívalakú s alsó részében szögletes.¹

Az előrész lapos, könnyedén be van mélyedve, oly módon, hogy a kő szélei keret-félét alkotnak. Ezen kiemelkedés a sztélé baloldalán eltűnt, valamint a vége is csaknem minden sornak. A hátlap egészen lapos, valamint a két oldal is. Elülről nézve bevéssett lapjával és félkörös tetejével a sztélé egészben véve a temetőinkben közönséges síremlékek alakjára emlékeztet.

A fölirot, mely az előoldalon olvasható, a bazalt keménysége miatt nem valami mélyen van bevésve. Harmincznégy sort foglal magában s moabita tájnyelven van írva, azaz oly nyelven, mely kis híján egészen a biblia nyelve. A szók, melyeket tartalmaz, legalább gyökeikben, az ószövegség héber szövegében mind megvannak. Az írásjegyek a régi szamariai vagy föníciai héber jegyek.

A sztélé 1 méter magas és 60 cm. széles. 898 vagy 897-től Kr. e., midőn készült, egész 1870-ig egy hegyecske lábánál állott, Dibon mellett, a Holt tengertől keletre, Jeruzsalem-től körülbelül három napi járásra.²

A követ szerencsétlenségre összetörték a beduinok, s a Louvre nem bírja azt egészben. A sztélé több mint húsz megtalált darabból van összerakva. Ami elveszett, az főszből van utánkészítve, úgy hogy a megújított rész az eredeti bazalttal össze nem téveszthető. A feliratot a főszövevényre azon lenyomatok segélyével vitték át, melyeket magáról a sztéléről vettek le, mielőtt ez összetört.³

Mesza sztéléjének, nagy történeti és bibliai fontosságán kívül, még mint archeologiai és paleografiai emlékeknek is igen nagy becsé van. Ez a legrégibb ismere-

¹ L. a CII. táblán Mesza sztéléjének ábráját az eredeti után. A sztéle a zsidó-muzeumban az 1. számot viseli.

² Dibon tervezét illetőleg l. *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins*, II., 1879., I. tábla.

³ A Louvre zsidó muzeumában ugyanazon emlék mellett, a 3. sz. alatt, látható az eredeti lenyomat, melyet 1869. deczemberében vett föl Dhibánban egy arab, kit Clermont-Ganneau egyenesen ezen célra küldött ki Jeruzsalem-ből.

tes példánya az *alfabetikus* írásmódnak. Ezért ezentúl összehasonlítási mértékül fog szolgálni hasonló írással irt emlékek megközelítő korának meghatározására.

A mód, a hogyan a fölirat vésvé van, daczára az első és komoly nehézségeknek, melyeket Clermont-Ganneaunak le kellett győznie, lehetővé tette, hogy több biztossággal, sőt nagyobb könnyűséggel lehessen azt lefordítani, mint a régi föliratok többségét: a szavak ugyanis mind pontokkal vannak elkülönítve, és a mondatok vagy mondattagok függélyes vonásokkal vannak megkülönböztetve, mely körülmény folytán eltűnik a tévedést előidéző legnagyobb ok a régi szövegek fordításában, melyekben a szók közönségesen nem lévén egymástól megkülönböztetve, ki vagyunk téve annak, hogy rosszul választjuk el őket s eként egy sereg tévedést követünk el.

Mesza, a fölirat szerzője, Moabita király volt. Ime, mit mond róla a Királyok negyedik könyve: „És Mesza, Moab királya, számos nyájakat tartott s fizetett (adóba) Izrael királyának 100.000 bárányt és 100.000 kost gyapjukkal együtt”.¹

Moab vidéke fölötté gazdag volt nyájakban,² s azok, kik meghódították, természetesen baromadót vetettek ki rája: „Vigyetek, mondja Izaiás Moab elleni jövőndölésében, vigyetek bárányokat annak, ki az országnak ura”.³ A Meszára rótt adó nem kevésbbé terhes volt, s Mesza csak kedvező alkalomra várt, hogy azt lerázza magáról. Ezen alkalmat joggal vélte Achab halálában megtalálni.⁴

Izrael ezen királya Ramoth Galaadot ostromolta, melyet a damaskusi király, Benhadad, jogtalanul visszatartott, s életét vesztette a szyriaiak elleni csatában, mint az előző fejezetben láttuk. Ezen váratlan halál gyászos csapás volt Izrael királyságára nézve. Achab fia, Ochoziás, gyöngye fejedelem volt. Mesza megtagadta az adófizetést. Mi több, nem elégedvén meg azzal, hogy magát függetlennek nyilvánította, Juda királysága ellen

¹ II. (IV.) Reg., III., 4.

² V. ö. Num., XXXII., 1.

³ Iz., XVI., 1.

⁴ II. (IV.) Reg., I., 1.; III., 5.

vitte fegyvereit s egyesülve az ammonitákkal és iduméaiakkal, áttörte Arnon vonalát s több izraelita várost hatalmába kerített. Erről értesít a fölirat, mely eként szerencsés véletlenből megvilágítja és kiegészíti a Paralipomenák második könyvének egyik helyét,¹ hol a moabiták hadjáratából több vonás van elbeszélve, de királyuk nevének említése nélkül. Nem igen lehet kételkedni azon, hogy a sztélé és a héber könyv, ha nem is beszélnek el ugyanazon részleteket, ugyanazon eseményekről szólnak.

Jozafát Isten segítségével ütközet nélkül diadalmaszkodott ellenein:² viszálykodások keletkeztek a szövetségeseik között; a moabiták és ammoniták az iduméaiak ellen fordították fegyvereiket; eként Juda megszabadult. Kevéssel utóbb az iduméaiakat szövetkezni látjuk a héberekkal a moabiták ellen. A diboni sztélé épen azon sikereket beszéli el, melyeket Mesza ezen hadjáratban kezdetben aratott.

Ochoziás csak két évi uralkodás után meghalt. Utána fivére, Joram, következett. Ez egyesült Jozafáttal. Juda királyával, és Edom királyával Mesza ellen, képtelenné akarván tenni ezt arra, hogy az izraeliták elleni támadásait megújítsa és újból reá rója az adót, melynek Ahab idejében alá volt vetve. A királyok IV. könyve ezen hadjáratnak különböző esélyeit őrizte meg. Mivel Benhadad szyrjei mindig elfoglalták Ramothot s ezzel urai voltak Galaad országának. — azért Joram és Jozafát, hogy csapásaiknak ki ne tegyék magukat, a Holt-tengert dél felől megkerülik és eként hátba fogják a moabitákat. „Mind a moabiták, mondja a szent szöveg, meghallván, hogy ezen királyok ellenük jöttek harcolni, (azonnal) összehívták azokat, kik fegyverfogható állapotban voltak, és határaikon tartózkodtak. És kora reggel fölkelvén a moabiták a vizek másik oldalán, nap keltével vörösnek látták a vizet, mint a vér. És mondták egymásnak: „Ez vér, melyet a kard ömleszt ki: a királyok összevesztek egymással és kölcsönösen dara-

¹ II. Par., XX.

² II. Par., XX., 22. A héber szöveg, a Septuaginta és a Vulgata kissé eltérőleg közlik az esemény részleteit.

bokra szakgatták egymást; most Moab, siess a zsákmányra.“ Elindultak tehát Izrael tábora ellen. És Izrael fölkelvén megverte Moabot és (Moab) menekült előre. És (Izrael) belépett Moab földére és megölte a moabitákat és földülta városaikat és mindegyikük (az izraelitáknak) köveket dobván megtöltötték legjobb mezőiket és betömték mind a kutakat és levágták gyümölcsfáikat mind, úgy hogy csak kövek maradtak Kir-Hareszetben, s e város ostromoltatott a parittyázók által és üttetett. Moab királya, látván, hogy (ellenei) a legerősebbek, hétszáz embert vett magához, kardot rántván, hogy Edom királyáig hatoljon, de nem volt képes. Akkor vette elsőszülött fiát, ki helyében uralkodó volt leendő, s föláldozta égőáldozatban a (város-) falakon s az izraeliták nagy rémülettel lőnek (eltelve) és elvonultak és visszatértek országukba“. ¹ Elhagyták tehát Moab országát, mintán nagy rablójáratot tartottak, a régi adó fizetésére azonban Moabot rávenni nem tudták.

Ime sorról sorra a moabita király föliratának lehetőleg szó szerinti fordítása: ²

1. Én *vagyok* Mesza, Chamosz[gad] fia | , Moab királya, [a Di-]

2. bonita. | Atyám uralkodott Moabon harmincz évig, és én uralkodtam

3. atyám után. | És én csináltam ezen bamah-t ³ Chamosznak, Qorkában, ⁴ a ba[mahját Me-]

¹ II. (IV.) Reg., III., 21—27.

² Az értelem megkönnyítésére mellékelt szók *dült* betűkkel nyomvák; a zárójelek közti szók [] a réseket töltik ki; a kérdőjel (?) egy szó után azt jelenti, hogy az értelem kétes; a függélyes vonások a föliratban levő vonásokat jelentik.

³ *Bamah*, melynek jelentése rendesen *magas hely*, itt a sztélét jelöli. I. (III.) Reg., VII., 6. versében olvassuk: „Salamon épített *bamah* t Chamosznak.“

⁴ „A *Qorka* szó *kopaszságot* jelöl s tulajdonnévnek látszik, melyre Izaiás és Jeremiás próféták szójátékokat csináltak, melyeket idáig nem sikerült megérteni. V. ö. Iz., VI., 5.; Jer., LXVII., 5.“ J. Oppert, *Inscription de Mésa*, p. 7. — *Qorka* itt tulajdonnév, melynek eredeti értelme valószínűleg szabad tér. Alighanem a dombot jelöli, melyen a sztélét találták. „Szembenem, mondja Clermont-Ganneau, *Qorka*, egyszerre hegy és város, nem más mint a *diboni Sion*, a moabita Jeruzsalem; Mesza városa ez, mely magában foglalja Chamosz templomát és a fellegvárat. Gondolatom megérttetésére nem tudnék jobbat tenni, mint *Dibont*

4. szának],¹ mert megmentett mind a támadóktól és engedte látnom minden elleneinket *legyőzve*. | A[mr-]

5. i *volt* Izrael királya s elnyomta Moabot számos napokig, mert Chamosz föl. *volt* ingerülve az ő [föld-]

6. je ellen. | És fia *Achab* következett utána és ő is monddotta: „El fogom nyomni Moabot | napjaiban *vagy* életemben, parancsolni fogok [neki],

7. és *lábaimmál* fogom látni, őt és házat. És Izrael elveszett, elveszett mindenkorra (?) És Amri elfoglalta a [föld-]

8. dét Medabának és ott lakott [ő és fia. És (?)] fiának napjai, negyven év . . . [és visszafoglalta azt (?)]

9. Chamosz az én napjaiban *vagy* időmben | és építettem *vagy* helyreállítottam Baalmeont és ott csináltam kutakat (?) és én [építettem . . .]

10. Kariathaimot. | Es emberei Gadnak laktak a földén [Ataro]thnak hosszú idő óta és építette nekik a királya [J-]

11. Izraelnek A[t]arothot. | És megtámadtam a várost és elfoglaltam | és megöltem mind az e[mbereit]

12. a városnak, *kellemes* látvány Chamosznak és Moabnak. És elvittem innen ARIEL (?) DODO-t és [elhelyez-],

13. tem a földön Chamosz előtt Kariothban. | És itt adtam lakást az embereknek Szaronból és az e[mbereknek]

14. Makaratból (?) | És Chamosz mondotta nekem: „Menj, vedd el Nabot Izraelben. | [És én]

15. elmentem éjjel és verekedtem ellene szürkülettől délig. | [És én]

16. elfoglaltam, azt és megöltem mindent, *azaz* hétezret [férfit] és nő[i]ket. [És életben hagytam a lányokat és (?)]

17. [a] rabszol[gá]kat, mert Asztoreth Chamosznak ajánlottam fel őket. És elvittem innen [az edé-]

18. nyeit Jehovalnak s a földre helyeztem Chamosz elé. | És Izrael királya épite[tt]

19. Yaszát és itt lakott, midőn ellenem harczott. | Es Chamosz elüzte őt sz[í]ne] elől. [És]

Rómához hasonlítani, a Qorkát a Capitoliumhoz (*caput*) és Chamosz bamahját Jupiter Capitolinus templomához.“ *La stèle de Dhiban, Revue archéologique*, 1870. jun., 380. l.

¹ Lehetetlen biztosan kitölteni a 3. sor utolsó szavát, de nem igen lehet kételkedni, hogy a harmadik sor utolsó betűje: *m* s a 4. sor eleje a Messza szó vége, mint ezt föltette Schlottmann, *Die Siegestäule Mesa's, König der Moabiter*. Szójáték van a *Mesza*, מִשְׁעָ név és a *Yása*, יָשָׁע „megmentett engem“, ige között, mely utána áll s megmagyarázza a moabita király nevének értelmét és etymológiáját. Föltevésünk szerint Mesza azért adja nevét a *bamah*nak, mert ez győzelmeit hirdeti, vagy mert a *bamah*-t Mesza emelte.

20. elvittem Moabból kétszáz embert, mind a fejét, *a java részét*; | és indítottam őket Yaszra ellen és elfoglaltam,

21. hogy hozzátegyem Dibonhoz. | Építettem Qorkát, falát Yaharinnak (?) | és fal[át]

22. Ofelnek (?). | És építettem kapuit és építettem tornyait, | és

23. építettem a házát a királynak | és csináltam a börtöneit az embereknek [megkötözötteknek (?)] közé[pette]

24. a városnak. | És nem voltak kutak közepette a városnak, Qorkában és mondtam az egész népnek: „Csináljatok

25. mindegyiktek kutat a házában.“ | És ásattam csatornákat, *levezetni a vizet* Qorkába, a fog[lyai] (?) által

26. Izraelnek. | Építettem [Aro]ert és megcsináltam az utat Arnonból.

27. Építettem Beth-Bamothot, mert romokban volt. | Építettem Boszort, mert . . .

28. . . Dibon, ötven, mert egész Dibon engedelmeskedett *nekem*. | És kiegészít[ettem]

29. a százaz [számot (?)] a városokkal, melyeket hozzátettem *Moab* földéhez. | És épít[ettem]

30. . . . és Beth Diblathaimot | és Beth-Baal-Meont és ide hoztam az . . .

31. a föld. | És Oronaim lakott benne . . .

32. És Chamosz [mon]dotta nekem: „Szállj alá és harcsoj Oronaim ellen“ és én . . .

33. Chamosz ami napjainkban és rajta . . . csinálta . . .

34. . . . És én . . .

Ez a fölirat. A szentírás által megismertetett moabita városok nagy részének nevei olvashatók benne.¹ Valamint a Paralipomenák elbeszélésének kiegészítését képezi, úgy másrészt a Moab elleni jövőndölések kommentárjának és megvilágításának is tekinthető.

Mesza csak sikereit beszéli el; balsikereiről hallgat. A Királyok könyve kiegészíti azt: leírja városainak pusztulását, melyeknek építésére oly büszke volt, a kutak betömését, melyeknek kiásatásával dicsekedett.² A moabita fölirat szerencsétlenségre csonka s mindig az is marad; valószínű, hogy mindig maradnak homályosságok; a fölirat azonban mégis a korunkbeli legbecsebb hódítások egyike a bibliai magyarázat terén.

¹ A földirati neveket a Vulgata orthografiájával adtuk, hogy az, aki Izaiás XV. és Jeremiás XLVIII. fejezetére egy tekintet akar vetni, azonnal fölismerhesse ezen próféták képeinek szabatosságát.

² II. (IV.) Reg., III., 25.

V. FEJEZET.

II. Szalmanaszar, Joram és Jehu.

Moab lázadása Joram, Izrael királya, ellen nem volt valami nagyon fontos esemény; a háború ellenben, melyet a tíz törzs királysága Asszýria ellen folytatott, a közel jövőben súlyos következményeket vont maga után.

Láttuk, hogy Ahab csapatai, egyesülve Benhadad szýriai király csapataival, Szalmanaszar által megverettek. Kétségkívül ezen vereséget használta föl Ahab arra, hogy szövetségét Benhadaddal fölbontsa, de midőn a csataterén szerencsétlenségre elveszett, Benhadad valószínűleg békeföltételül róttá Ochoziásra, Ahab fiára és utódára, a kötelezettséget, hogy haderejével hozzájáruljon a ligához, melyet a nyugatázsiai hatalmak Ninivének félelmes hatalma ellen alkottak. Izrael királya tehát egyike lehetett az Asszýria ellen szövetkezett tizenkét fejedelemnek, kikről Szalmanaszar föliratai szólnak. Eként joggal gondolhatni, hogy Joram, ki fivérét, Ochoziást, Szamaria trónján két év múlva követte, szintén kénytelen volt a szövetségbe belépni és Szalmanaszarral háborút viselni. A szentírás mit sem mond ezen eseményekről, de minden azon hítre visz, hogy Ahab fia egyike a királyoknak, kikről az asszýr uralkodó föliratainak következő helyein szó van.

29. Tizedik évemben,¹

30. átkeltem az Eufraton nyolczadszor, városait Szangarnak Karchamiszból fölforgattam, földúltam és fölégettem.

31. Városából

31. Karchamisznak elindultam, városaihoz Aramnak közeltem; Arnét, fővárosát, elfoglaltam, és 100 várost, melyek közel voltak hozzá

32. fölforgattam, földúltam és fölégettem; megöltem harczo-saikat, elvittem zsákmányaikat. Ezen napokban Benhadad Szýriából, Irkulini

33. Hamathból és a tizenkét király a tenger mellett, elbízták magukat egyesített erőikben s hogy velem háborúskodjanak és küzdjenek, sinem elé jöttek.

¹ Kr. e. 850., G. Smith szerint, *The Assyrian Eponym Canon*, p. 110.

34. Harczoltam ellenük, rendetlenségbe hoztam őket, szekereiket, lovasaikat, hadi fegyvereiket, elvettem tőlük. Hogy megmentsék életüket, elmenekültek.

35. Tizenegyedik évemben¹ elindultam Ninivéből, átkeltem az Eufraton kilenczedszer az áradás pillanatában, 97 városát Szangarnak elfoglaltam, 100 városát Aramnak

36. elfoglaltam, fölforgattam, földúltam és fölégettem. Elfoglaltam a Hamanu hegy lejtőjét, átkeltem a Jarakun, elmentem Hamath városaiba,

37. elfoglaltam Asztamakut és 99 várost; megöltem katonáikat és elvittem zsákmányaikat. Ezen napokban Benhadar Szyriából, Irkulini Hamathból,

38. és a tenger partjainak tizenkét királya elbízták magukat egymás hatalmában s hogy velem harczoljanak és megütközzenek, ellenem indultak. Ellenük harczoltam, rendetlenségbe

39. hoztam őket, 10,000-et harczosaik közül megsemmisítettem a fegyverekkel; szekereiket, lovasaikat, hadi fegyvereiket elvettem tőlük. Visszatértemkor Arrapaszut;

40. Aram erősségét, elfoglaltam. Ezen napokban az adóját Garparundinak Patinából, ezüstöt, aranyat, ólmot, lovakat, ökröket, üröket,

41. gyapju- és vászonruhákat, megkaptam.²

Uralkodásának tizenegyedik évében,³ Szalmanaszar újra győzelmet aratott Benhadar és szövetségesei fölött:

43. Tizenegyedik évemben, az egész országot, megszámlálhatatlant, összegyűjttem; kísérve

44. 120.000 katonám által átkeltem az Eufraton áradása idején. Ezen napokban Benhadar Damaskusból, Irkulini Hamathból és

45. a felső és alsó tenger partjainak tizenkét királya összegyűjtötték katonáikat szám nélkül, ellenem jöttek, én csatába bocsátkoztam velük,

46. rendetlenségbe hoztam őket; szekereiket, lovasaikat elvittem, hadi fegyvereiket elfogtam. Hogy megmentsék életüket, elmenekültek.⁴

¹ 849. Kr. e., *ibid.*, p. 110.

² *On Bulls*, 15. l., 29—41 sor és 46. l., 17—26. sor; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract IV., p. 110—112. Ugyanezen kettős hadjárat van elbeszélve rövidebben, *Black Obelisk*, Layard, 91. l., 85—89. sor; Smith, *ibid.*, Extract V., p. 112. V. ö. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 102—103. l.; 2. kiad., 202. l.; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 114. l.; Oppert, *Histoire des empires de Chaldée et d'Assyrie d'après les monuments*, 119. l.

³ Kr. e. 846.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 112. l.

⁴ *On Bulls*, Layard, *Inscriptions*, 16. l., 43—46. sor; G.

Ha most ezen elbeszéléseket összevetjük a hatodik hadjárat rövidített elbeszélésével, melyben Achab csapatai bizonynyal szerepelnek, nehéz azon gondolatra nem jönni, hogy a szövetséges népek az asszyr király által említett mind a három hadjáratban azonosak voltak. Szalmanaszar, a karkari győzelmet a nimrudi obeliszken elbeszélvén, így szól:

59. Ezen napokban Binhidri

60. Damaszból, Irkulini Hamathból, királyaival

61. Szyriának, és azok, kik a tenger partjait lakják¹

62. bizván egyesített erőikben; hogy velem megütközzenek és verekedjenek,

63. színem elé jöttek. Akaratából Asszurnak, a nagy istennek, uramnak,

64. harczoltam ellenük, rendetlenségbe hoztam őket, elfogtam szekereiket,

65. lovasaikat, hadi fegyvereket.

66. Harczképtelenné tettem 20,500 harczosukat.²

Akár volt Joram szövetségese Benhadadnak a Szalmanaszar elleni háborúban akár nem, a királyok negyedik könyvéből tudjuk, hogy fegyveresen kellett ellenállania a szyriaiak támadásainak. Eleinte jó lábon állott Benhadaddal; az ajánló levél, melyet ez utóbbi Naaman, seregének feje, számára írt, nem enged erre nézve kétséget, noha a rémület, melylyel azt Achab fia fogadta, ki ebben eleinte csak ürügyet látott arra, hogy Benhadad vele viszálykodni akar,³ megengedi föltennünk,

Smith, *Assyrian Canon*, Extract VI., 112. l. Ezen hadjárat két sorban van elmondva az obeliszken, Layard, 91, 92. l., 91—92. sor; Smith, *ibid.*, Extract II., p. 113; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, p. 103.; 2. kiad., 202—203. l.

¹ A bikák valamint a Tigris forrásainak fölirata határozottan mondja, hogy Szyria, *Hatti*, királyainak száma tizenkettő volt. Lásd Oppert, *loc. cit.*, p. 119.; Layard, p. 46., 6. sor; Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract II., p. 109.:

5. Halmanból elindultam, Karkarhoz közeledtem, Benhadar Szyriából, Irkulini Hamathból

6. és a tenger partjainak 12 királya biztak egymás erőiben s hogy megütközzenek és verekedjenek,

7. színem elé jöttek.

² Layard, *Black Obelisk*, 89—90. l., 54—66. sor; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract III., 109—110. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 101—102. l., 2. kiad. 201—202. l.

³ II. (IV.) Reg., V., 5—7.

hogy Izrael királyának voltak okai félnie hatalmas szomszédjától.

Vajjon a vereségek után, melyekkel az asszyr seregek a szövetséges királyokat sujtották, Joram is vonakodott, mint atyja, a ligában továbbra is megmaradni? Erről éppen mitsem tudunk. Bizonyos, hogy valamivel utóbb Benhadad támadási tervet készített Izrael királysága ellen. Ezen első terv meghiusult, nem Joram ügyessége, hanem Elizeus jósnyilatkozatai miatt.¹ Utóbb újra visszatért tervére a damaskusi király és ostrom alá vette Szamariát. Ezen város a legvégső veszélyben forgott; egy nő megette tulajdon fiát; az ostromlókat azonban csodálatos rémület ragadta meg s elmenekültek, hátrahagyván sátraikat, élelmi szereiket és minden gazdagságaikat.²

II. Benhadad végéhez közeledett. Megbetegedett és meggyilkoltatott Hazael által, ki utána következett.³ Joram úgy látszik ezen eseményeket keleti határának megerősítésére használta föl s Ramoth Galaadot ostrom alá vette. Ezen erős hely újra kezei közé került.⁴ Hazael nem menthette meg azt, a város elvesztéséért azonban megboszulta magát azon vereség által, melyet az izraelitáknak okozott; megverte őket Ramoth környékén s megsebesítette királyukat az ütközetben.⁵ Joram Izraelbe ment gyógyítani sebeit s Jehura, legügyesebb vezérei egyikére bízta a parancsnokságot. Itt kente fel királylyá Jehut,

¹ II. (IV.) Reg., VI., 8 - 11.

² II. (IV.) Reg., VI., 24.; VII., 20.

³ II. (IV.) Reg., VIII., 7 - 15.

⁴ II. (IV.) Reg., IX., 14.; v. ö. VIII., 28.; IX., 1 - 2, 4, 15. — A Vulgata így szól, IV. Reg., IX., 14.: „Joram obsederat Ramoth Galaad, ipse et omnis Izrael, contra Hazael regem Syriac.“ A héber értelme nem egészen az; itt ezt olvassuk: „Joram őrizte (megerősítette vagy védte) Ramoth Galaadot Hazael ellen.“ Az eredeti tehát, a magyarázók többségének fejtegetésével ellenkezőleg, fölteszi, hogy Joram egy időben, mely jelezve nincs, birtokába jutott ezen városnak, mi megegyezik azzal, amit II. (IV.) Reg., VIII., 28. versében olvasunk, hol ezen királyt a városba menni s nem ellene vonulni látjuk; és II. (IV.) Reg., IX., 1 - 2, 4, 15. versében olvassuk, hogy Jehu Ramothba érkezett. V. ö. Calmet, in IV. Reg., VIII., 28, 1712, p. 89.

⁵ II. (IV.) Reg., VIII., 28.

Elizeus kiküldötte; innen indult ki kiírtani Achab házáat, mintegy tizenharmadfél évvel ezen fejedelem halála után.¹

Midőn Izrael új királya urává lett Achab egész királyságának, gondoskodnia kellett, hogy magát a szyriaiak támadásai ellen védelmezze. Egy tény, melyet azon ékalakú fölíratok ismertettek meg velünk, arra a gondolatra vezet, hogy a damaskusi Hazael ellen Szalmanaszar ninivei király pártfogását kérte ki — ugyanazét, ki oly gyakran megverte Benhadadot — s hogy támogatását azzal nyerte meg, hogy magát adófizetésre kötelezte. Ő kezdte meg tehát azon végzetes politikát, melyet utóbb több mint egy század multán, Izaiás jósnilylatkozatai daczára, Achaz, Juda királya követett, Asszýria támogatását kérvén ki az izraelita Phakeus és a damaskusi Raszin ellen, nem is gondolva arra, hogy ezen mindenható beavatkozás ép oly gyászos lesz reá, mint elleneire nézve. A rövidlátó politika azonban csak a közeli veszélyt nézi.

Jehu és utánzóí ellen fordult már Ozeás próféta, midőn fölkiáltott:

Efraim látta gyöngeségét,
És Juda az ő sebet;
Efraim Asszurhoz ment,
Küldött az ellenséges királyhoz.²

¹ II. (IV) Reg., IX.

² Héber: *Yareb*, V., 13., valamint alább is, X., 6. Ezen szó, mely csak ezen két helyen olvasható, ellenséget vagy harcziasat jelent és nem tulajdonnév, amint ezt egyes magyarázók hitték, mert *Yareb* nevű asszýr király nincs. Kétségkívül egy az asszýr királynak adott népies melléknév volt ez, mely talán az asszýr *rab* szóra czélzott, mely nagyot jelent. V. ö. II. (IV) Reg., XVIII., 19., 28. Ezen király igen valószínűleg Szalmanaszar, akinek Jehu adót fizetett s a kinek nevét talán maga Ozeás is megőrizte, X., 14.: „Szét fogják dálni minden erősségeidet, mint Szalman földülta Betharbelt, a csata napján, midőn az anya összezúzatott gyermekein.“ Valamint az ékalakú fölíratok megszüntetik a magyarázók közötti különbséget, kik majd egy *Yareb* király mellett, majd ellene nyilatkoztak, úgy megállapítják valószínűleg azt is, hogy az Ozeás említette Szalman nem más, mint Szalmanaszar, ki adót kapott Jehutól, ezen izraelita királytól, kinek eljárását a próféta gáncsolja. Szalmanaszar neve két különböző alkatrészből áll, ezek: *Szalmanu* és *ászír*: a próféta csak az egyiket tartotta meg. Mielőtt tudták, hogy Jehu Szalmanaszar-

Nem fog ez titeket meggyógyítani,
 Nem gondoskodik sebetekről...
 Efraim széllel táplálkozik,
 Lehelletet hajhász...
 Szövetséget kötött Asszural...
 Asszur nem fog megmenteni bennünket...
 (A nép) át fog vitetni Asszurba
 Adóba az ellenséges királynak.¹

Szalmanaszar hadat üzent Hazaelnek, kevésse ezen utóbbinak trónralépte után s ezen hadjárat idején fizetett Jehu neki adót. A bikák fölirata a következő részleteket nyújtja ezen hadjáratról:

1. Tizennyolczadik évemben az Eufraton tizenhatodszor
2. Keltem át. Hazael Szyriából
3. erejében katonáinak
4. bizott, és katonáit
5. tömegesen összegyűjtötte.
6. Szaniruból, egyik csúcsából a hegyeknek,
7. melyek szemben vannak a Libanonnal, erődöt
8. csinált. Ellene harczoltam,
9. vereségét befejeztem, 16.000
10. emberét hadseregének, a fegyverekkel,
11. szétdúltam; 1.121 szekérét,
12. 470 lovasát podgyászaival
13. elfogtam. Hogy megmentse
14. életét, elmenekült. Én üldöztem őt.
15. Damaskusban, királyi városában, ostrom alá vettem őt,

nak fizetett adót, az igazat lehetetlen lévén ismerni, a magyarázók sőt bibliánk jegyzetei is azon Szalmanát látták Ozeás ezen Szalmanjában, kiről Gedeon történetében van szó, Jud., VIII., 5, 6, etc. Ezen azonosítás azonban lehetetlen, mert, ha Vulgatánk egyformán írja is ezen két nevet, teljesen különböznek ezek az eredeti szövegben, hol a madianita főnök neve: *Salmunná'* s azon személyé, kiről Ozeás szól, *Salmán*, melynek első betűje *sin* (š), nem *czadé* s melyben a *Salmunná'* szó vég-*ainja* nincs meg.

¹ Ozeas, V., 13.; XII., 1.; XIV., 4.; X., 6. L. még VII., 11.; IX., 3.; XIII., 7. Az ékföliatok fölfödözése előtt lehetetlen volt szabatosan tudni, miféle tényekre czéloznak a próféta ezen szavai, mert a biblia történeti könyvei hallgatással mellőzték az eseményeket, melyekről Szalmanaszar évkönyvei értesítenek. Itt, mint egyebütt, több más körülmény között, az asszír emlékek hiteles kommentárját szolgáltatják a szent könyveknek. Ozeás II. Jeroboam alatt jövendölt, a palesztinai asszír támadások előtt, melyeknek emlékét a biblia megőrizte.

16. ültetvényeit kivágtam. A hegyei felő
17. Harannak mentem, városokat
18. szám nélkül fölforgattam, földültam,
19. beléjük tüzet vetettem, foglyaikat
20. szám nélkül elvezettem.
21. Hegyei felé Bahlirahszinak,
22. melyek érintik a tengert, mentem. Képét fölségemnek
23. közepettük csináltam. Ezen napokban
24. adóját Tyrusnak
25. és Szidonnak, Jehunak (*Jahua*),
26. Amri fiának (*habal Humri*), átvettem.¹

A nimrudi obeliszken, melyet oly gyakran volt már alkalmunk idézni, egy dombormű Szalmanaszart ábrázolja, egyenesen állva, két eunuch vagy udvarnagy kíséretében, kiknek egyike a diszernyőt tartja mögötte s a másik a követeket mutatja be neki, kik az adókat hozzák.² A második szakaszban a legelől álló követ a földet esőkolja, a király lábaihoz borulva. Erre tizenhárom küldött következik, kik különböző ajándékokat hoznak az asszyr uralkodónak. Az egész jelenet fölött Ilunak, a legfőbb Istennek, képe lebeg. Az adófizető király: Jehu, Izrael királya. A dombormű fölött tényleg ezen magyarázó fölíratot olvassuk: Ma-da-tu sza Ja-u-a-habal Hu-um-ri-i. Adó, mely Jehué, (aki) fia Amrinak.

Az obeliszek második szakaszában az adóba hozott tárgyak felsorolása következik a második, harmadik és negyedik oldalon; ezen ajándékokat vállaikon vagy kezükben az izraeliták viszik. „Adó Jehutól, Amri fiától: ezüst, arany, aranylemezek, aranycsészék, aranyserlegek, aranyedények, királyi eszközök, jogarok a király kezébe; ezt kaptam én.”³ Ezen jelenet és fölírat

¹ *Bull Inscription, Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., 5. tábla, 6. sz.; Smith, *Assyrian Canon*, Extract VIII., p. 113–114.; Schrader, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., p. 321.; *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 107–108. l.; 2. kiad., 209–210. l.

² L. a CIII. táblán a nimrudi obeliszket, a Louvre asszyr muzeumában levő eredetinek fac-szimilje után. Az eredeti, jelenleg a British museum birtoka, bazaltból van. Magassága 1.97 m.

³ *Black Obelisk*, Layard, 98. l., 2. sor; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract X., 114. l.; Sayce, *Records of the past*, V., 41.; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 104. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 105–106.; 2. kiad., 208–209.

kommentárja Ozeás próféta ezen helyének: *ipsi ascenderunt ad Assur, ... munera dederunt amatoribus.*¹

Jehu nem volt fia Amrinak, kinek törzsét ellenkezőleg ő irtotta ki. Atyjának Jozafát és nagyatyjának Nimszi volt a neve. De Amri fiának nevezi őt Szalmanaszar mégis, kétséggkívül azért, mert az asszyrok Izrael királyságának *mat bit-Humri*, vagy rövidítve *mat Humri*, „Amri házának földje,” nevet adtak közönségesen. Amri volt alapítója Szamariának, Izrael királyság fővárosának. Neve és dynasztiája híresekké lettek az idegen népeknél, — innen adták nevét az asszyrok az általa kormányzott országnak.

A nimrudi obeliszsk röviden megemlíti, hogy Szalmanaszar uralkodásának huszonegyedik évében egy új hadjáratot viselt Hazael, Szyria királya ellen:²

102. Huszonegyedik évemben átkeltem az Eufraton tizen-nyolczadszor, városai ellen

103. Hazaelnek indultam, erősségeit elfoglaltam, adóját Tyrusnak,

104. Szidonnak és Gubalnak átvettem.³

Az asszyr hódító Jehut ezen alkalommal nem említi, amint hogy a tizennyolczadik hadjárat rövidített elbeszélésében, amint ezt ugyanazon obeliszken olvassuk.⁴ szintén nem említette, de valószínű, hogy Szalmanaszar még ezúttal is megkapta az adót Izrael királyától a főnicziai városokéival együtt. Bizonyos, hogy Hazael

¹ Ozeás, VIII., 9.

² 839. Kr. e., G. Smith után.

³ *Black Obelisk*, Layard, *Inscriptions*, 92. tábla, 102—104. sor; Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XI., 114. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 104—105.; 2. kiad., 270.

⁴ Ime az obeliszsk elbeszélése:

97. Tizennyolczadik évemben, átkeltem az Eufraton tizenhatodszor. Hazael 98. Szyriából, jött velem harezolni, 1.121 szekérét, 470 rabszolgáját és 99. podgyászait elvettem tőle.

Layard, 92. tábla; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract IX., 114. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 104.; 2. kiad., 206—207. Mivel Szalmanaszar az obeliszken igen sommásan beszéli el hadjárait, mint ezt főleg ezen elbeszélésnek a bikák fölíratában foglalt elbeszéléssel való összehasonlítása bizonyítja, — azért Jehunak elhagyása a huszonegyedik hadjáratban igen valószínű.

folyton ellensége volt Izraelnek s igen sok bajt okozott neki. „Ezen időben Hazael megverte mindenütt az izraelitákat a Jordántól a legkeletibb részekig; Galaad, Gad, Ruben, Manasszé országát Aroertől, az Arnon mellett, Galaadig és Bazánig.“¹ Miközben Asszýria királya távol volt, Hazael eként boszulta meg a vereségeket, melyeket viselnie kellett s büntette Jehut, hogy a nagykirály vazalljának ismerte el magát.

VI. FEJEZET.

Az asszyrok első támadásai Izrael ellen. Binnirar.

Ezen ideig az asszyr katonák nem tapodták Izrael földét. Nem sokára azonban nem lesz így.

Szalmanaszar fia és utóda, Szamaszbin, nem viselt hadat nyugat ellen s föliratai következőleg mit sem mondanak, a mi érdeklődésünk tárgyát képezhetné, — utóda azonban, Binnirar,² újból átvitte fegyvereit Szy-

¹ II. (IV.) Reg., X., 32—33. Hazael és fia, Benhadad, Joacház, Jehu fia, ellen is viseltek hadat, II. (IV.) Reg., XIII., 3. Ezen fejezet 4. verse arról értesít, hogy Isten Joacház imájára megmentőt támasztott Izraelnek. Lehető volna, hogy Szalmanaszar ezen legutóbb említett hadjárata Jehu halála után ment végbe s hogy a kérdéses megmentő Szalmanaszar volna. „Ezen korszak bibliai elbeszélésében, mondja G. Smith (*The Assyrian Eponym Canon* 192. l.), Joacháznak, Izrael királyának, uralma alatt, mondva van, hogy az Úr megmentőt küldött Izraelnek, ki kiszabadította őket az asszyrok kezeiből s azt gyanítják, hogy ezen megmentő nem más, mint egy asszyr király, ki a damaskusi királyt megvervén az izraelitákat megkimélte. Véleményem az, hogy ezen megmentő alatt Szalmanaszart kell érteni, kinek Benhadad elleni hadjáratai egy időre lekötötték hatalmát s eként időt engedtek az izraelitáknak a föllélekzésre.“

² Binnirar vagy Vulnirar. Az igazi neve ezen királynak, kit egykor Binlihisznek neveztek s Rammonnirarnak még ma is neveznek, még nem ismeretes biztosan, a nevet alkotó szótagok sokhangúsága (polyfonia) miatt. Nevének első eleme istennév, melynek ideografikus írása: AN. IM. vagy AN. U. Az IM ideogramm gyakran váltakozik az U ideogrammal. Ezen isten a légkör, a menydörgés és villám istene, de hogy hívták őt? A franczia és német asszyriológusok többsége a *Bin* kimondást fogadta el, mert az AN-IM jegy az első eleme több szyr király nevének,

riába és a földközi tenger partjaig. Ha betűszerinti értelemben kell vennünk azt, amit föliratai egyikében mond, akkor ő azon első ninivei király, ki Izrael földét tapodta. Ime ezen fölirat:

1. Palotája Binnirarnak, a nagy királynak, a hatalmas királynak, a népek királyának, Asszur földje királyának, a királynak, kit Asszur, a VII. isten királya fiává fogadott,

2. kinek kezeibe letették a nemzetek uralmát, kinek kormánya hasonló a hoz, kit Asszýria lakosaira nézve áldások forrásává tettek,

3. kik fönntartják trónját, — a főpapnak, a szarrai templom fönntartójának, a feddhetetlennek (*muparku*), ki a kuri templom homlokzatát emelte,

4 ki Asszurnak, az ő urának, imádásában jár s igája alá hajtotta a föld négy részének fejedelmeit.

5. Megszereztem Sziluna földét,

6. mely a kelő napnál fekszik, Kib földét, Illipi földét, Karkart, Araziaszt,

7. Miszut, Médiát, Ginunbundát egész kiterjedésében,

8. Munnát, Persiát, Allabriát, Abdadant,

9. Nahiri földét minden függelékeivel, Andiu földét, melynek fekvése távoli,

10. Balk hegyeit minden függelékeivel, a kelet felé fekvő nagy tengerig;

11. a másik oldalán az Eufratnak meghódítottam a Hatti földét (Szyria), Aharri földét (a Földközi tenger partja), egész kiterjedésében,

12. (t. i.) Tyrust, Szidont, Amri földét (Izrael királyságát), a filiszteusok földét,¹

kikről a bibliából tudjuk, hogy Benhadad (Bin-Hidri) nevet viseltek, — de ezen istennek Rammanu is volt a neve s ezen nevet megtaláljuk az egyik Benhadad atyjának, Tab-remonnak, nevében is, I. (III.) Reg., XV., 18.; v. ö. II. (N.) Reg., V., 18. nevezték még Barkunak is. (Lásd Schrader *Jahrbücher für prot. Theologie* 1875, 334. és köv. l.) Ma a Bin helyet közönségesen a Rammon olvasást fogadják el. Mi a Bin olvasást tartjuk meg, a damaskusi király neve miatt, kit a biblia igen sok helyen, I. (III.) Reg., XV., 18.; Jer., XLIX., 27.; Amos, I., 4., etc., Ben-Adadnak, s nem Rammon-Adadnak nevez. Az asszýr tulajdonnevek olvasásának bizonytalanságára s a módra nézve, ahogyan az irnokok azokat kiírták, l. P. Delattre érdekes jegyzeteit, *Les inscriptions historiques de Ninive et de Babylone*, Louvain *Revue catholique* folyóiratában, 1878. szept., 244—246. l. L. még I. kötetünket. A tulajdonnevek valóságos kimondása fölötti kétségek egyébként nem képeznek akadályt arra, hogy a föliratok általános értelmét biztosan meghatározzuk.

¹ Érdemes megjegyezni, hogy Juda királysága nem sze-

13. a lenyugvó nap nagy tengeréig (Földközi tenger).
14. Rájuk rőttem az adó fizetését.
15. Elindultam Imiriszu földé ellen is (damaskusi Szyria), Mariha, az Imiriszu föld királya, ellen;
16. bezártam őt Damaskusba, fővárosába.
17. A rémület Asszurnak, urának,¹ fölségétől fölforgatta őt, átfogta lábainkat,
18. bemutatta hódolatát; 2.300 talentum ezüst, 20 talentum arany,
19. 3.000 talentum réz, 5.000 talentum vas, kelmék gyapjuból (?) és vászonból (?),
20. egy ágy elefántsontból, egy szék (?) elefántsontból, egy magas asztal, javai és bútorai,
21. szám nélkül, — im ezt foglaltam el Damaskusban, fővárosában, palotája közpette.²

Ezen fölirat fontos ránk nézve, nem csupán mert megismerteti velünk az asszyr királyoknak Palesztina déli része ellen intézett első hadjáratát, hanem azért is, mert megmutatja a ninivita hatalom fejlődését s a damaskusi királyok hatalmának gyöngülését, mely két tény közül az egyik megmagyarázza Izrael királyának, II. Jeroboamnak, sikereit Szyria királyai ellen, a másik az egyre növekvő veszélyt, melybe a tíz törzs királyságának függetlensége a ninivei. támadó birodalommal szemben került.

Hazaelre Damaskus trónján fia, III. Benhadad követ-

repe az adózó államok közt, noha a föníciai városok és Izrael északon, a filiszteusok városai nyugaton és az iduméaiak délen, azaz a Judát környező népek mind határozottan említvék. A király, ki akkor Jeruzsalembe uralkodott, Amaziasz volt. Binnirar Mariha elleni hadjáratának kelte szerencsétlenségre nincs adva; G. Smith szerint 797-ben volt az, valamint a palesztinai hadjárat is, *Ancient History from the monuments, Assyria*, 67. l. Az eponymok kánona egy hadjáratot jelöl a Földközi tenger partjain s következőleg valószínűleg Palesztinában, 803-ban.

¹ A szövegben *bil-szu*, „ura“, áll; olvasandó valószínűleg *bili-ya*, „az én uram.“

² *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 35. tábla, 1—21. sor.; Schrader, *Die Keilinschriften*, p. 110—114.; 2. kiad., p. 212—216.; *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., p. 325—326.; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 126—127. l.; Oppert, *Histoire des empires l'Assyrie et de la Chaldée*, 130—131. l.; Fr. Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne*, II., 74—75. l.; G. Smith, *Assyrian Eponym Canon*, Extract XII., p. 115—116.

kezett. Benne atyjának sem bátorsága, sem ügyessége nem volt meg. Szyria hanyatlott ezen gyöngye fejedeleme alatt. Izrael királysága Joacháznak, Jehu fiának,¹ egész uralma alatt, ki a tíz törzset Binnirar hadjárata óta kormányozta, Hazael kegyétől függött; de ismét emelkedni kezdett, mióta Joasz, Joachaz fia, csak Benhadadot látta maga előtt. Joasz nem csupán visszaszerezte azon városokat, melyeket elődei elvesztettek, hanem a szyr seregeket háromszor meg is verte.² Győzelmeinek egyikét Afekben aratta, ugyanazon helyen, hol Achab, több évvel előbb, II. Benhadad csapatait szétverte.³

Joasz mindazáltal nem birta visszaszerezni a Jordántól keletre fekvő királysága részét. Ezen dicsőség II. Jeroboamra, fiára és utódára várakozott.

Ezen időben Amosz thekuai pásztor, jövendőlni kezdett és így szólt: „Éként szól Jehovah: Damaskus három bűne miatt, négy hűszegése miatt, nem fogom visszavenni (ítéletemet). Mivel vasboronákkal zúzták szét Galaad lakosait, tüzet vetek Hazael palotájába s ez el fogja emészteni Benhadad palotáját. Megtöröm Damaskus erejét, kiírtom Biq'at-Aven lakosait s azt, a ki Beth-Éden jogarát tartja; s Aram népe átvitetik Qırbe, mondja Jehovah.“⁴

Binnirar fölirata ezen jövendölést részben beteljesülve tüntette föl. Teglatphalaszar vállalta magára a teljes végrehajtást: Qır földére, honnan eredetileg jöttek,⁵ deportálta Damaskus lakosait.⁶

Ezenközben II. Jeroboam érzékeny sebeket ejtett a szyr királyságon. Ezen fejedeleme 41 évig uralkodott, Uralkodása alatt Izrael a virágzás oly fokára emelkedett, melyet azelőtt nem ismert, melyet azóta nem ismert. Ammon és Moab földe visszahódítottak, a Jordántól keletre eső törzsek a szyr uralom alól kiragadtattak.⁷

Hogy a Binnirar által legyőzött Mariha damaskusi

¹ II. (IV) Reg., XIII., 22.

² II. (IV) Reg., XIII., 25., 17.

³ L. főnebb, p. 32.

⁴ Amos, I., 3—5.

⁵ Amos, IX., 7.

⁶ II. (IV) Reg. XVI., 9. A Vulgatában Qır = Cyrene.

⁷ II. (IV) Reg., XIII., 5; XV., 28.; I. Par., V., 17—22.

király közvetlen utóda volt-e III. Benhadadnak,¹ azt nem tudjuk; az asszír történelem szynkronizmusaiából ítélve azonban lehetséges, hogy kortársa volt II. Jeroboamnak s hogy következőleg Izrael királya fölötte aratta diadalai egy részét. Oly ügyes fejedelem, mint Jeroboam, nem mulaszkodhatott el fölhasználni a szír hatalom gyöngülését; mohón megragadta az alkalmat, hogy államainak azon részét, melyet a szíriaiak oly régóta birtokoltak, visszaszerezze s Damaskus ellen azon csapást intézze, melyről a királyok könyvének egy, különben homályos helye szól.²

Ha Rawlinson és Schrader kronológiáját elfogadjuk, II. Jeroboam vazalli minőségben részt vehetett Binnirarnak csapataival, kinek kortársa volt, Aram fővárosának elfoglalásában és kifosztásában;³ ezen föltevésben, az imént közölt fölíratból következne, hogy II. Jeroboam adófizetője volt Binnirarnak, mint Jehu Szalmanaszarnak.

A sikereket, melyeket II. Jeroboam Izrael ellenein aratott, uralkodása elején előre megmondta Jónás, Amathi fia,⁴ kinek jósküldetése igen nagy érdekléssel bír ránk nézve, mivel színhelye a legismertebb eseményben Ninive, „a nagy város” volt.

Most, midőn az ékalakú fölíratokból tudjuk, hogy II. Jeroboam elődei adófizetői voltak az asszír királyoknak, jobban meg tudjuk magyarázni azon ellenszenvet, melyet a próféta érzett, midőn az asszír birodalom fővárosába kellett mennie prédikálni, azon ellenszegülést, melylyel Isten parancsait fogadta, azon fájdalmat, mely elfogta őt, midőn az Úr a bűnbánó városnak megbocsátott. Jehovah prófétája úgy jelenik meg itt, mint a hű izraelita típusa, mint a héber hazafiság személyesítése. Az ellenszenv a pogány és idegen, a haza elnyomója

¹ L. fönebb, 33. l., 4. jegyz.; a damaskusi királyok tábláját.

² Lásd Bunsen, *Bibelwerk*, II., 290., hol II. (IV) Reg., XIV., 28. versét Damaskus területének egy részére, nem magára a városra vonatkoztatja, hivatkozva II. Sam., (II. Reg.), VIII., 6., 9. versére.

³ Nem volna lehetetlen, hogy ezen tény valamelyes összefüggésben áll II. (IV) Reg., XIV., 28. versével.

⁴ II. (IV) Reg., XIV., 25.

ellen élénk volt ezen vallásos és heves lelkekben s még egyszer oly erős lett, midőn a *nabik* a jövőbe nézve arra gondoltak, hogy a baj, a mit az asszír az Isten népének okozott, csak előjátéka volt a még nagyobb bajnak, melyet egy napon neki okozni fogott.¹

Jónás mindazáltal engedelmeskedni volt kénytelen Isten ellenállhatatlan parancsainak. Ezen próféta „jellé” volt leendő a niniviták számára,² az Úr nyilvánítani kezdte könyörületét és elkezdette előkészíteni a zsidókat és pogányokat a vallás- és hitközösség eszméjére.³

Nem tudjuk bizonyosan, mely király uralkodott Ninivében, midőn Jónás, a rettentő hír hozója, oda érkezett. Sir II. Rawlinson kronológiája szerint Binnirar volt, ugyanaz, kinek fölíratát az imént közöltük, mert ez, mint láttuk, kortársa volt II. Jeroboam s az eponymok jegyzékei arról értesítenek, hogy huszonkilencz évig ült a trónon.

Könnyen elképzelhetjük azon fölindulást, melyet a „nagy városban” a héber *nabi* prédikációja előidézhett, midőn azon utczákat, kétségtelenül a próféták durva ruhájába, zsákba öltözve s derekán a kecskeszőrővvel, befutotta a Jehovah nevében kiáltotta: „Még negyven nap és Ninive elpusztul.” A bűnös város lakói hittek Isten küldöttének. A király maga is leszállott trónjáról, levetette királyi ruháit, szörmebe öltözött s hamuba ült.

Sokáig meglepő lehetett, hogy egy nép egy idegenek által imádott Isten szavának hitelt ad és sokáig hoztak föl erre nézve ellenvetéseket; — ma már mindennek vége. Az Úr könyörületessége kétségtelenül megfoghatatlan módon nyilvánul Ninive iránt; de nem csupán nagyon hihető lehetett egy jósnyilatkozat azon niniviták előtt, kik szívesen hittek a bűvészeknek és jósoknak, hanem

¹ Hasonló ténnyel találunk az egyháztörténetben. A bretonok sokáig nem akartak részt venni a százszok megtérítésében azon baj miatt, melyet nekik okoztak. Bède, *Hist. eccl.*, II., 2., Migne, *Patr. lat.*, XCV., col. 83.; Brugère, *Cahiers d'histoire ecclésiastique* (lithografálva), p. 157.

² Luc., XI., 30.

³ „Jonas... sub nomine Ninive Gentibus salutem nuntiat.” Sz. Jeromos, *Epist. LIII. ad Paulinum*, Migne, *Patr. lat.*, XXII., col. 546.

egyáltalán eszükbe sem juthatott a gondolat: Jehovának a jövőre vonatkozó tudását, valamint hatalmát, kétségbe vonni. Az asszír régészeti fölfödözésekből tudjuk — s a keleti epigraphia minden haladása bizonyítja, hogy egész keleten ugyanígy volt, — hogy minden városnak megvoltak a saját istenei, kiket különös kultuszban részesített, anélkül azonban, hogy más városok és más népek isteneinek hatalmát vagy istenségét kétségbe vonná. Ezen istenek megérdemelték a kiméletet, mert, ha megsértették őket, rettentő büntetésekkel állhattak boszút azokon, kik őket tisztelni elmulasztották. Nem meglepő tehát, hogy a niniviták Jehovah prófétájának szavát elhítték. Az Úr meglegedett bűnbánásukkal és inkább könyörületességének, mint igasságosságának szavára hallgatott.

A király úgy vezetelt, mint alattvalói. Az asszír uralkodónak, amint az emlékekben megjelenik, teljesen korlátlan hatalma volt; kénye szerint rendelkezett azoknak életével és vagyonával, kik mint megannyi rabszolgák voltak alája vetve, — de nagyon vallásos is volt, ő volt azon istenség helytartója, parancsolt az ő nevében s rendeletei iránt teljes tiszteletet követelt. A közvélemény semmi befolyást sem gyakorolhatott elhatározásaira: ez Ázsiában ismeretlen hatalom volt; egyedül az istenek korlátozhatták a kényurat és szenvedélyeit. A király hitt Jónásnak és megalázkodott Jehovah előtt.¹

Ízrael prófétájának emléke ma is él még azon helyeken, hol egykor Ninive virágzott. Koyundsiktól egy kilométernyire van egy romokból és törmelékekből álló domb, egy régi asszír palotának maradványai, mely palota azon nagy város virágzása idején *Bitkutalli*, „a szükséges dolgok háza“ nevet viselt; magában foglalta ez a királyi lakás melléképületeit, magtárait, fegyvertárait. Ezen helyet több század óta, vagy talán az izlamiizmus kezdete óta Jónás predikálása főszínhelyének tartják s e miatt a *Nebbi Junesz* nevet adták neki. A muzulmánoknál ma is *Tell el-Tanbeh*, „a bűnbánat dombja“

¹ Lásd Layard, *Niniveh and Babylon*, 632. l.

a neve.¹ Azt állítják, hogy a próféta sírja van ezen helyen. Egy az ő tiszteletére emelt mecsetben homályos terem közepette egy faszarkofag áll, egészen befödve gazdag zöld szőnyeggel, melyre mondások himezvék a Koránból. Itt nyugszanak Nebbi Junesz maradványai. Föléje strucztojások és különböző színű bojtok lógnak le. Az egész szomszédság igazhívői ezen szent hely mellé temettetik magukat: innen azon számtalan sírkövek, melyek az egész környéken találhatók. A hagyomány mindazáltal, mely Jónás sírját a Mosszultól keletre, a Tigris balpartján fekvő romok közé helyezi, semmi komoly alapon nem nyugszik; a zsidó hagyomány Szt.-Jeromos idején több valószínűséggel Gath-Heferbe, Zabulon törzsébe helyezte azt.

Binnirar után, miután 29 évig uralkodott, III. Szalmanaszar következett Asszýria trónján.² Vállalatra indult Damaskus felé (775-ben)³ és kétségkívül ezen alkalommal kapta meg II. Jeroboam, Izrael királya, adóját. Ninive dicsősége azonban halványodni kezdett ezen uralkodó alatt s még inkább utóda, Asszurdanil alatt,⁴ ki csaknem mindig zendülések elnyomásával van elfoglalva, melyek minden felé kitörnek s mind jobban a fővároshoz közelednek. Két hadjáratot intézett mégis Szyria ellen, az elsőt uralkodása elején (773) Damaskus és Hadrach ellen, a másodikat 765-ben Hadrach ellen. Asszurdanil idején,⁵ Burszagalé vagy Eszduszarabé epo-

¹ Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 304—305.; Layard, *Nineveh and Babylon*, 596.; *Nineveh and its Remains*, I., XXII., Jónás böjtjét ma is megtartják Ninivében, *Annales de philosophie chrétienne*, 1853., XLVI., 379—380. l. Megjegyzendő különben, hogy Ninive a kereszténységnek köszöni a Jónásra vonatkozó hagyományokat.

² III. Szalmanaszar az Eponymok kánonjában foglalt adatok szerint 783-tól 773-ig uralkodott.

³ Fr. Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne*, II., 78.

⁴ Asszurdanil az Eponymok kánonja szerint 773-ban lépett a trónra. Uralkodott 755-ig.

⁵ Eponymok táblája, G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 772. és 765. években, 46. l. Hadrach városa, mely az asszýr fölirotokban elég gyakran van említve, csak egyszer van említve a bibliában, Zakariás prófétánál, IX., 1. — Az asszýr kánon szerint az Asszurdanil uralma alatt végbement nevezetesebb ese-

nymiaja alatt, volt szivan hó 30-án egy híres napfogyatkozás, mely szerencsétlenségre nem bírt egységet hozni az összes kronológisták közé, mert némelyek 809. junius 13-dikára s mások 763. jun. 15-dikére teszik.¹

Asszurdanil elhagyta Ninivét, hogy Asszur városába menjen lakni. Utóda, II. Asszurnirar,² visszatért Asszýria régi fővárosába, de uralkodása nem volt fényes. Trónralépte évében hadjáratot intézett Hadrach ellen Szyriába,³ s a következő évben Arpad ellen.⁴ Ezen két hadjáratra négy nyugalmas év és aztán két hadjárat következett Zimri ellen. 746-ban roppant zendülés tört ki⁵ és dynasz-

mények: dögvész 765-ben, Asszur lázadása 763-ban és 762-ben, Arbaha lázadása 761-ben és 760-ban, Gozan lázadása dögvésszel 759-ben. *Ibid.*, p. 63.

¹ „A Kr. előtti 763. évben, mondja G. Smith, *Ancien History from the monuments, Assyria*, p. 72–73., a régi főváros, Asszur, elégedetlenkedett és lázongott s ugyanazon évben egy nevezetes napfogyatkozás is volt, mely eként van említve az asszýr évkönyvekben: „Burszagalé, Gozan kormányzója, eponymiaja alatt Asszur városa föllázadt és szivan hónapban a nap megfogyatkozott.“ Ezen fogyatkozás több szempontból igen nevezetes esemény. Mivel az asszýr kronologiai kánon azon évre teszi azt, mely a Kr. előtti 763. évnek felel meg, azért ez kitünő bizonyíték az asszýr okmány szabatossága mellett. A fogyatkozást kiszámította Hind és azt találta, hogy az Asszýriában ment végbe, az asszýr okmányok által megadott időben, a Kr. e. 763. év jun. 15-én... Ezen fogyatkozás látható volt Palesztinában, Szyriában és Asszýriában, s minthogy ez utóbbi országba azon pillanatban érkezett, melyben Asszur nagy városa teljes forrongásban volt, azért rossz előjelnek tekintetett.“

² Asszurnirar 755–746-ig uralkodott.

³ Eponymok táblája, 755. évben. G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, p. 48.

⁴ *Ibid.*, 754. évben p. 48. Arpad, az asszýr fölíratok fölfödözése előtt, csakis a bibliából volt ismeretes. Smith's *Dictionary of the Bible*, I., 115. Döderlein iráshibát akart látni a biblia azon helyein, hol ezen város említve van, II. (IV) Reg., XVIII., 34.; XIX., 13.; Iz., X., 9.; XXXVI., 19.; XXXVII., 13.; Jer., XLIX., 23. Szerinte Arvad (Aradus) lett volna olvasandó. Az ékalakú emlékek mutatják, mennyire hamis volt föltevése s mennyire czáfolhatatlan a biblia. Lásd Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, 2. kiad., I., 103.

⁵ Oppert és François Lenormant egykor föltették, hogy ezen lázadást a méd Arbakesz és a khald Phul vezette s hogy ez Ninive pusztulásával ért véget. L. Fr. Lenormant, *Manuel*

tia-változással ért véget: 745. ijjar hónap 13-ikán II. Téglathphalaszar lépett a trónra.¹

VII. FEJEZET.

Phul, Téglathphalaszar.

A belzavarok, melyek II. Asszurnirar uralmának végső éveit jellemezték, Asszýria azon adófizetőinek, kik a központi hatalomtól távol estek, kétségkívül lehetővé tették az iga lerázását. Az ékiratos emlékeken tényleg nem is látjuk, hogy Ninive királyai adókat kaptak volna „a nyugati földről.”

Izrael mindazáltal csakhamar drágán fizette meg azon rövid nyugalmat, melyet a nagy keleti hatalom neki élvezni engedett. Különben sem tudja azt fölhasználni arra, hogy békében éljen.

Súlyos belviszályok szakgatták több éven át a tíz törzs királyságát. A bibliai adatok azon gondolatra vezetnek, hogy II. Jeroboam halálára nagy zavarok következtek az országban, kétségkívül heves trónviszályok, mely föltevést nagyon is megerősíti két utódának véres halála. Zachariás, II. Jeroboam fia, trónralépte után hat hónap múlva egy zendülőnek. Szellumnak, Jabesz fiának csapásai alatt veszett el. Benne kihalt Jehunak törzse, mely eként igazságosan bűnhődött Isten iránti hűtlensége miatt. Gyilkosa maga csakhamar úgy járt, a mint megérdemelte. Alig uralkodott egy hónapig, midőn Manahem, Zachariás vezére megbuktatta, halálba küldötte őt s helyette uralkodott. Manahem kegyetlen

d'histoire ancienne de l'Orient, 4. kiad., II., 79—82. Ma már közönségesen nem veszik föl Ninivének ezen első pusztulását, melyre az emlékek a legkisebb czélzást sem teszik. Ktesias tekintélyét, melyre ezen tény megállapításában támaszkodtak, nagyon megrendítették azon asszýriológiai kutatások, melyek megmutatták, hogy elbeszélései igen gyakran nem szabatosak. L. *Civiltà cattolica*, 1879. jan. 4., p. 32. és *L' Eccidio di Ninive*, *ibid.*, 1882. aug. 5., p. 290—309.

¹ G. Smith, *Ancient History from the Monument, Assyria*, p. 73.; *The Assyrian Eponym Canon*, 48., az Eponymok táblája, a 745. évben.

ember volt; sikerült elnyomnia a zendüléseket és lázadásokat, de ugyanazon hibába esett mind, elődei s Asszýria még egyszer eszközül szolgált az Úr bosszújának.

„Phul, asszýr király, mondja a szent szöveg, az országba jött s Manahem (Izrael királya) ezer talentum ezüstöt adott neki, hogy erős kezet nyújtson neki és hatalmát megerősítse. És Manahem egy összeget rótt mind a gazdagokra Izraelben, ötven siklus ezüstöt személyenkint; az asszýr király megfordult és nem időzött azon királyságban.“¹

Phul az első asszýr király, kit a biblia nevén nevez, és — sajátzerű dolog — az asszýr szövegek Phul királyról nem emlékeznek meg; megemlítik azonban Manahem asszýriai királyt, *Minhimmi Szamirínai*, ki adót, *madattu*, fizet egy asszýr királynak s a ki kortársa *Azriyahu*, Azarias vagy Oziás, judai királynak, mint ezt a biblia mondja.

Azon asszýr király, kinek Manahem adófizetője, a föliratokban nem Phul, hanem Téglathphalaszar nevet visel. Mi több, az eponymok kánonja teljes jegyzékét adja az ezen korbéli asszýr királyoknak s a Phul név ezen jegyzékben nem szerepel. Itt tehát a héber és asszýr évkönyvek között, úgy látszik, ellenkezés van.

Hogyan lehet a bibliai szöveget Asszýria föliratos szövegeivel kiegyeztetni? Idáig, meg kell vallanunk, nem sikerült teljesen kielégítő magyarázatot találni s Phul még ezen idő szerint a történelem legmegfejtetlenebb talányainak egyike.

Számtalan rendszert gondoltak ki azon nehézség

¹ II. (IV.) Reg., XV., 19—20. I. Par., V., 26. versében olvassuk: „Et suscitavit Deus Israel spiritum Phul, regis Assyriorum, et spiritum Teglatphalasar, regis Assur, et transtulit Ruben et Gad, et dimidiam tribum Manasse, etc.“ A Paralipomenák mit sem mondanak Manahemről. — Eusebius *Krónikája* az összes idáig ismeretes régi munkák közül az egyedüli, mely Phul az asszýr királyok jegyzékébe helyezi, megkülönböztetvén őt Téglathphalasartól; Eusebius, *Chronic.*, I. II., *Babyloniorum reges*, Migne, *Patr. gr.*, XIX., col. 325. Eusebius Phul és Téglathphalaszar a babyloni királyok sorozatába teszi, egyidejűleg azonban mindkettőt az „asszýrok királyainak“ nevezi, s alább meglátjuk, hogy Téglathphalaszar tényleg ura volt Babylonnak.

elosztatására. Röviden ki fogjuk ezeket fejteni. Némelyek azt hiszik, hogy a bibliában elbeszélte és Phulnak tulajdonított tények teljesen különböznek azoktól, melyeket azon föliratok Téglathphalaszarra vonatkoztatnak; mások azt állítják, hogy azon tények azonosak. Véleményüket különböző módokon magyarázzák.

Oppert azt állítja, hogy Phul és Téglathphalaszar nemzetiségükre és korukra különböző uralkodók; csak azon vonás közös bennük, hogy mindketten Asszyriát kormányozták. Phul szerinte khaldeai vezér, ki a keresztény időszámítás előtti 789. évben elfoglalta Ninivét és Asszyria királya lett. „A khaldeai Phul-Balazu, másként Beleszisz, kézre kerítette Asszyriát, melyet egy időre függővé tett Babylontól s egyidejűleg megszerezte az asszyr monarchia nyugati tartományait, azaz az araméai országokat az Eufrat mindkét oldalán. Fölirotot ezen fejedelemtől még nem találtak s a klasszikus történészek egyetlen ténykedéséről sem tudósítanak Ninive elfoglalása után. Amit történetéből tudunk, az csak a bibliának azon elbeszélése, hogy 770-ben berontott Izrael királyságába.“¹

Ezen magyarázat, mely ellenkezésben áll azon emlékekkel, ma már csaknem egészen el van hagyva. Mivel az eponymok kánona Phul királyt nem említ, Oppert kénytelen fölvenni, hogy 47 évi őr van azon jegyzékekben, ezen föltevés mellett azonban bizonyítékot fölhozni lehetetlen. A tudós asszyriologus továbbá kénytelen Téglathphalaszarnak 42 évi uralmat adni, holott azon emlékek szerint csak 17 évig uralkodott. Föl kell azonkívül vennie, hogy volt egy Azariás, Tabéel fia s egy II. Manahem. kiról a biblia egyetlen szót sem szól s kinek uralkodását Phakeus két uralkodása közé helyezi, ki szerinte 742-ben trónját vesztette s 734-ben újra trónra lépett. Ezen föltevés annál megengedhetetlenebb, mivel a királyok negyedik könyve világosan mondja,

¹ Fr. Lenormant, *Manuel de l'histoire ancienne de l'Orient*, II., 83. Fr. Lenormant azóta megváltoztatta Ninive ezen első elfoglalásáról mondott véleményét; *Lettres assyriologiques*, I. Levél, 2. l. Oppert még mindig fönntartja Phul és Téglathphalaszar megkülönböztetését, *Salomon et ses successeurs*, in-8°, Paris, 1877., 62. és köv. l.

hogy Phakeus meggyilkoltatott s hogy Ozeás következett utána judai Joatham huszadik évében. „Ozeás, Ela fia, mondja a szent szöveg,¹ eselt vetett Phakeusnak, Romelia fiának, megverte s megölte őt s uralkodott helyette Joathamnak, Oziás fiának huszadik évében.“ Hogy azon szöveg bizonyítékát megsemmisítse, Oppert megváltoztatja azt s e helyett: „Joathamnak, Oziás fiának huszadik évében,“ ezt olvassa: „Joatham halálának évében.“ Midőn azonban kénytelenek vagyunk megváltoztatni, nem csupán a dátumot, hanem a biblia szövegét is azon czélra, hogy ezt egy föltevással összeegyeztessük, ezzel világosan bizonyítjuk, hogy azon föltevés minden elfogadható alap híjával van.

Rawlinson György, az ó-kori történet tanára az oxfordi egyetemen s *Az ó kori keleti világ öt nagy monarchiája* című nevezetes munka szerzője,² fölveszi, hogy Phul bitorló volt, ki elfoglalta az asszyr birodalom nyugati és déli tartományait; ezeknek háborítlan birtokában maradt, úgy, hogy hadjáratot viselhetett Szyria ellen. Lehetséges szerinte az is, hogy Phul, mint Oppert fölteszi, nem más, mint a khaldeai Phulusz király, kiről Berosos szól s kinek neve nagyon hasonlít Por khaldeusi király nevéhez, melyet Ptolemeusz kánonában olvasunk. Uralkodott legkorábban 732-ben s legkésőbb 746-ban. Kortársa volt Asszurkusnak (II. Assurnirar).³

Egy német történész, A. von Gutschmidt, azon föltevést állította föl, hogy Phul Téglathphalaszarral jutott uralomra vagy hogy szoros szövetségben állott vele s Babyloniát és Asszyria egy részét kormányozta.⁴

¹ II. (IV.) Reg., XV., 30. Joatham 20. évének dátuma nagy nehézségeket támaszt, mert Joatham csak tizenhat évig uralkodott a II. (IV.) Reg., XV., 33. és II. Par., XXVII., 1. verse szerint. L. Calmet magyarázatait a II. (IV.) kir., XV., 30. versehez, 166—167. l.

² A *Five great oriental Monarchies* óta közzétette a *The Sixth oriental Monarchy* és *The Seventh oriental Monarchy* műveket, 1876. Fivére ő Sir Henry Rawlinsonnak.

³ G. Rawlinson, *The five great monarchies of the ancient eastern World*, 2. kiad., II., 124. l.

⁴ A. von Gutschmidt, *Neue Beiträge zur Geschichte des alten Orients*, 1876, 125—126. l. „Phul, mondja, nem lehetett más, mint uralkodó társa Tiglath Pilesernek, vagy helyesebben, egy

Ezen vélemények szerencsétlenségre bebizonyíthatatlanok és sem tekintélyen, sem bizonyítékon nem alapulnak.

Más tudósok nem keresik Phult az eponymók kánonán kívül, mint Rawlinson György és Guttschmidt A., hanem az ezen okmányokban említett királyok egyikével vagy valamelyik eponymmal cserélik föl.

Igy Khöler Phult a 768-ik év eponymjában, Puril-sza-gal-i-ban,¹ véli fölismeri, de ezen magyarázatra nem sokat lehet adni: a biblia azt mondja, hogy Phul asszír király volt, már pedig Purilszagali nem volt az. Az asszír Purból továbbá nem lehetett a héberben Pul.

Egy másik német tudós, Rosch, szövevényesebb megoldását adta azon nehézségnek. Phul szerinte egy eponymot jelöl. kit a szentírás nevének hamis értelmezése miatt nevezett asszír királynak. Ezen eponym azon asszír vezér, ki a 769-ik évnél adta nevét, Bil-Malik. Bil a szent szerző tolla alatt Phullá vált és *malik*, mely királyt jelent, *melekké* lett: Bil-malik Asszur = Bil vagy Phul, Asszur királya.² Ilyen tévedést a szent szerző el nem követhetett. Bilből egyébként a héberben nem Phul, hanem Bel lesz.

Smith György, némi változtatások után,³ kevéssel halála előtt a bibliai Phult a fölirati Binnirarral azonosította, kit ő Vulnirarnak nevez. Véleményét a következőleg okolja meg:

„A mód, ahogyan ezen problémát megoldom, mondja, azon elven alapul, melyet mindig követtem az egész kronológiában, mely elv abban áll, hogy az asz-

király, ki mellette Babyloniának s bizonynyal Assziriának is részeiben uralkodott s vele szoros szövetségben állott.“

¹ *Zeitschrift für lutherische Theologie*, 1874, 98. és köv. l.

² *Studien und Kritiken*, 1875, 134—142. l. Miután összelelte a Phul és Téglathphalaszar azonosítása mellett szóló bizonyítékokat s az ellene fölhozott ellenvetéseket, ezen föltevessel végzi: „Es Phul? Ez a 769. évi asszír eponym, *Bil-malik*, azaz *Bel est rex*, lehetett. Egy asszíriai Bilmalik hadvezérből a héber félreértés könnyen csinálhatott egy *Phul melek Aszur-t*.“ 142. l.

³ A *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 9 - 10. lapján 1869-ben Smith György Phult Asszurnirarral, Téglathphalaszar elődével, azonosította. Oppert ezen véleményt ugyanazon folyóirat 68. lapján, 1869. májusában támadta meg.

szyr okmányok által szolgáltatott adatokat szabatosaknak tekintem Asszýria történetére s a héber okmányok által szolgáltatott adatokat szabatosaknak tekintem a héber nép történetére. A dátum, melyet Zachariás izraelita király trónraléptére fölveszek, a Kr. előtti 773-ik év, egyezőleg Ussher kronológiájával, mely (angol) bibliánkban, II. (IV.) Kir., XV., 8. jegyzetül áll. Ezen marginális adatok szerint Manahem két évvel később, azaz 771-ben, vetette magát alá Phulnak. Én hajlandó volnék ezen eseményt valamivel korábbi időre tenni, legalább 772-re, valószínűleg 773-ra, de két évi különbséget részben talán a különböző keltezési módok megmagyaráznak. Érdekes tény már most, hogy ezen időben. Manahem uralkodásának elején, az asszýr kánon két egymásra következő hadjáratot jegyez föl Palesztina ellen, 773-ban Damaskus és 772-ben a szomszédos Hadrach város ellen. Ezen hadjáratok az időt illetőleg oly jól megfelelnek Phul hadjárata bibliai keltének, hogy igen hajlandó vagyok hinni, miszerint ezen hadjáratok egyike szolgáltatott alkalmat Manahemnek arra, hogy az asszýr királytól támogatást kérjen. Asszýr szempontból arra gondolnék, hogy azon kérdéses hadjárat nagyon valószínűleg a 773-iki hadjárat volna, melynek folyamán az asszýrok Damaskusba mentek, mivel Damaskus ezen hadjárat czélja, sokkal közelebb fekszik Izrael területéhez, mint bármely más város, melyet az asszýrok ezen idő óta Téglathphalaszar uralmáig érintettek.

„A 773-diki hadjárat azonban a kánon szerint III. Szalmanaszar uralma alatt ment végbe, kinek neve, bármennyire torzítsuk is, semmit sem hasonlít Phuléhoz. Ezen nehézséget, gondolom eloszlathatja egy érdekes tény, mely Vulnirarinak, Szalmanaszar elődének, két föliratában is föl van jegyezve. Ezen tényből azt következtettem, hogy Szalmanaszar Vulnirari fia volt s nem egyedül uralkodott, hanem atyjának életében ennek szövetségese volt. Azon kérdéses helyen a következők olvashatók:¹

„Palotája Vul-nirarinak, a nagy királynak, a hatalmas királynak, a nemzetek királyának, Asszýria királyá-

¹ *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, I., 35. tábla.

nak, azon királynak, kit Asszur, a szellemek királya híressé tett fia által s ki kezeibe páratlan uralmat tett le.“

„Ezen czélzás a fia által híressé tett Vul-nirarira fiának azon kormányzásban való részvételére vonatkozik.“

„Mi több, főfeliratában¹ Vul-nirari egy külön hadjáratról szól Damaskus ellen s közvetlen ezelőtt elbeszéli, hogy adót kapott Tyrustól, Szidontól, Amri országtól azaz Izraeltól, Iduméától és Filisziától. Már pedig a Damaskus ellen intézett hadjárat 733-ban Kr. e., az egyedüli, mely az eponymok kánonának ezen helyén Vul-nirari korára vonatkozik s azon általa említett tény, hogy adót kapott Amri országából, épen összeesik a biblia adatával, hogy Manahem, Izrael királya, adót fizetett Phulnak. Több évvel előbb föltették már, hogy a Vul-nirari névben meg van azon bibliai Phul név. Pur vagy Pul a (Vul-nirari) név első elemének egyik jól ismert értéke; ezt elfogadva és tudva, hogy az asszír nyelvszokással nem ellenkezett az ezen fajta nevet közönségesen megrövidíteni, amint pl. Agu-kak-rimi királyt általánosan Agunak nevezték, amint az Izdubar mondáiban olvasható igen hosszú Ragnuszeri-inanamari nevet gyakran Ragmuvá rövidítették, — ezt tudva, igen valószínűnek találjuk, hogy a Vul-nirari név, mely valószínűleg Pul-nirari volt, szintén Pullá vagy Phullá rövidülhetett.“²

Az assziriologusok és kritikusok, főleg Német- és Angolországban, Phul királyt manapság közönségesen Téglathphalaszarral azonosítják. Mivel az eponymok jegyzékében rést nem vesznek föl, Phul uralkodása számára hely nem marad s így azonosítják őt azon királlyal, ki 744-től 727-ig uralkodott.

Sir Henri Rawlinson Phult eleinte Binnirarral azonosította. kinek ideografikus nevét Ivalus, Vullus és Yamazalus alakokban olvasta egymásután; arra támaszkodott, hogy ezen fejedelem Amri azaz Izrael országát azon vidékek közé számította, melyek neki adót fizettek. Véleményét megváltoztatta az eponymok katalógusának fölfedezése után, mely azon általa elfogadott kronológiában

¹ Extract XII.

² G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 185—188. l.

megállapítja, hogy Binnirar vagy negyven évvel korábban élt.

Ma azon véleményen van, hogy a bibliai Phul azon emlékeken szereplő Téglathphalaszar. Véleményének támogatására a Paralipomenák első könyvének egy versét hozza föl: „Izrael Istene fölkelte Phult, az asszyrok királyát és Téglathphalaszart,¹ az asszyrok királyát, ki fogságra vitte a rubenitákat és gaditákat és Manasszé féltörzsét.”² Ugyanazon esemény, mondja, két egymással szövetkezett királynak van tulajdonítva ezen helyen, mintha egy és ugyanazon személy volnának. A szyr és arab fordítások közül is az egyik csak a Phul nevet s a másik csak Téglathphalaszar nevet olvasta.³

R. Lepsius 1869-ben Németországban⁴ ugyanazon véleményen volt mint sir Henri Rawlinson, de ezen véleménynek főharczosa a Rajnán túl: Schrader Eberhard.

Azon érveket, melyek Phulnak Téglathphalaszarral való azonosítása mellett fölhozhatók, Schrader a következőleg összeletezi:

„Kutatásaink eredménye ez: 1°. Az izraelita Manahem és a judai Azarias (Ozias) kortársak a biblia és az ékalakú föliratok szerint. 2°. Ezen két fejedelem kor-

¹ A szövegben a megváltoztatott Tilgatpilneszer alak van. A régi tulajdonnevek a másolók közönségesen nagyon eltorzították. Annak, kit a honi és hiteles emlékek Tuklat-habal-aszarnak neveznek, neve a Septuagintában: *Θαγλαφαλλασάρ* és a görög történetészeknél: Thaglabanaszar, Thagaphamaszar, Thaglaphelladar, Thaglathphalnaszar. Rodwell, *Records of the past*, V., 44.; Mé-nant, *Annales des rois d'Assyrie*, 137. l.

² I. Par., V., 26.

³ „The same event — namely, the deportation of the tribes beyond the Jordan — is attributed in Scripture (I. Chron., V., 26.) to the two kings associated together, as if they were one and the same individual, or, at any rate, were acting together; and the passage in question is understood in this sense both by the Syrian and Arabic translators, the single name of Tiglath-Pileser being used in one version and of Pul in the other.” *Athenaeum*, 1863. aug. 22, 1869. sz., 245. l. A Paralipomenák helyének ezen értelmezését Brandis is elfogadta *Abhandlungen zur Geschichte des Orients in Alterthum* műve, 1874., 103. lapján.

⁴ *Ueber den chronologischen Werth der assyrischen Eponymen*, Berlin, 1869, 56. l.

társa a biblia szerint egy asszyr Phul királynak, azon ékalakú fölíratok szerint Téglathphalaszarnak. 3°. Phul Berosos khaldeainak nevezi; Téglathphalaszar maga nevezi magát Khaldea királyának. 4°. Phul (Pôr) 731-ben lett Babylon királya; Téglathphalaszar 731-ben fogadta Merodach-Baladan babyloni király hódolatát, miután ezen évben több más babyloni dynasziát is legyőzött, kik közt volt Chinzir Amukkanból. 5°. Pôr Ptolemeusz kánonában mint Babylon királya szerepel; Téglathphalaszar maga nevezi magát Babylon királyának. 6°. Chinziosz a (Ptolemeusz-féle) kánon szerint 731-ben lett Babylon királyává egy Pôrosz nevű királylyal (vagy király alatt). A dátumok összeesése miatt egészen természetes föltevés, hogy Amukkan fejedelme, ki a Chinzir nevet viselte s kit Téglathphalaszar legyőzött, ezen utóbbtól Babylon alkirályságát kapta. 7°. 727-től 726-ig Asszýriában Téglathphalaszar halála folytán, Babyloniában Pôr eltűnte miatt, kormányváltás volt. 8°. A Phul név típusúra nézve minden más királynévtől különbözik. Ilyen vagy ehhez hasonló nevet viselő király az asszýr királyok jegyzékében nincs, ha csak a Tuklat-habal-aszar azaz Téglathphalaszar név második alkatrészében rá nem akarunk ismerni.¹ *Tuklat-habal-aszARBól* eleinte *habal-aszar*, aztán egyszerűen *habal* vagy *bal*, *pal* keletkezhett, melyet Phulnak mondtak ki; eként rövidült Merodach-Baladan Baladanná, Aszur-nadin-szum Aszordanná s eként lett *habal*-ból, úgy mint a Nabopolassar névben és más hasonlóknban, *pol* vagy *pal* a szó testében. Lehetséges az is, hogy Phul egy teljes tulajdonnév, mert *Pu u-lu*, *Pûlu* alakban megtalálták az asszýr emlékeken, hol magánembert jelöl. „9°. Phul és Pôr egy helyesnek bizonyult hangtani törvény szerint egy és ugyanazon név. Nem igen lehet tehát elvetni azon föltevést, hogy Phul és Pôr egyrészt, Phul és Téglathphalaszar másrészt egy és ugyanazon személy. Ezen azonosítást egyszer elfogadva, azon mély homály, mely a bibliai kronológián borong, azonnal eloszlik: főleg Izrael királyságának tartama, mely tudvalevőleg

¹ E. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883., p. 238—239

igen hosszú, ezen esetben megegyezik az eponymok asszyr számításával, mely ép annyi évvel rövidebb s a probléma, melyre idáig csak erőtetett magyarázatokat alkalmaztak, magától megfejtődik.¹

Hátra van még megfejtteni, mért van az asszyr király a királyok könyvében eleinte Phulnak, aztán néhány versnyi távolságban Téglathphalaszarnak nevezve s honnan van az, hogy a Paralipomenák szerzője Phult Téglathphalaszartól különböző királynak látszik tekinteni.

A királyok könyve ugyanazon személyt majd Phulnak, majd Téglathphalaszarnak nevezi, mert az asszyr király tényleg ezen két név alatt volt ismeretes. Ezt igen hihető ténynek vehetjük, mert Téglathphalaszart nem csupán a biblia nevezi Phuluak, hanem Berossos is,² valamint Ptolemeusz kanonja³ s Eusebius krónikája is. Ptolemeusz kánonának összehasonlítása azon ékiratos emlékekkel bizonyossá teszi Pornak vagy Phulnah azonosságát Téglathphalaszarral.⁴ De honnan ezen kettős név?⁵ Bizonyosan nem tudjuk megmondani, mert régi okmány nem értesít erről; a Schrader által adott magyarázat azonban nincs hijával a valószínűségnek.

„A Phul név, mondja, a legelterjedtebb, a népies név volt; Téglathphalaszar egy államcsíny után fölvelt, egy hivatalos név volt... Az, a kit így hívtak nem volt törvényes király, hanem bitorló, talán homályos

¹ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 239—240. l. V. ö. I. kiad., 1872, 132—134. l.

² Alexander Polyhistor Berossos szerint Eusebiusnál azt mondja: „Post hos (egy meg nem nevezett dynasztianak, mely 526 évig uralkodott, 45 királya után) ait extitisse Chaldaeorum regem, cui nomen Phulus erat: quem Hebraeorum quoque historia memorat, quemque item Phulum appellat.“ Müller, *Fragm. hist. Graec.*, II., 503. A biblia Phult asszyr királynak nevezi, mi nem zárja ki Chaldeát; Berossos khald királyt mond, mi nem zárja ki Asszýriát.

³ Ptolemeusz kánona szerint Por vagy Phul 731-től 726-ig uralkodott, azaz épen azon időtől, melyben Téglathphalaszar hadjáratát Babylon környékének királya, Kinziru ellen említi, — ezen időtől haláláig és Szalmanaszar trónraléptéig.

⁴ Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 457. l.

⁵ Bizonyos, hogy több asszyr királynak több neve volt. Egyes emlékeken Szin-inadina-pal a neve Asszurbanipalnak. G. Smith, *History of Assurbanipal*, 323—324. l.

eredetű, ki erőszakosan jutott azon trón birtokába; már pedig a bitorló könnyebben vesz fel, mint a természetes örökös, egy előbbi nevétől különböző nevet . . . A Pâlu név, bármi legyen értelme, láthatólag különbözik alakjával az előttünk ismeretes királyok neveitől. Ezen név, mely mint királynév gyanús, semmi nehézségre nem ad okot mint egy alattvalónak neve. Ellenkezőleg, a Téglathphalaszar név ismeretes név a királyjegyzékekben; ezen nevet viselte az, ki talán első meghódítója volt Kommagenének, azon hengerföliirat szerzője, Téglathphalaszar, 1130—1110 körül . . . Könnyen fölfogható tehát, hogy Phul ezen nevet vette föl¹ trónraléptekor; fölfogható az is, hogyan nevezhette őt, főleg az idegen, továbbra is az első Phul néven, úgy a mint első Napoléon császárt sokan, a császári trónra jutása után is, régi nevén Bonaparténak nevezték.

De mért nevezi őt a szent szöveg egyszer Phulnak, máskor Téglathphalaszarnak? Ezt képtelenek vagyunk megmondani. Ezen kettős elnevezés, meg kell vallanunk, csakugyan következetlenség. A zsidó történész minden kétértelműséget kikerülhetett volna, ha ugyanazon személynek mindig ugyanazon nevet adja. Másrészt kétségtelenül joga volt az asszír királyt tetszése szerint bármelyik nevével jelölni, noha azon okokat, melyek a választásban őt befolyásolták, már nem tudjuk. Ha a magyarázók, ezen kettős név következtében, két különböző nevet csináltak egy és ugyanazon személyből, a tévedést a magyarázók követték el, nem a szent szöveg.

Némi homályosságok daczára tehát, melyek még nincsenek teljesen eloszlatva, azonosíthatjuk Phult Téglathphalaszarral, míg új fölfedezések a még fönnálló kéte-lyeket teljesen el nem oszlatják.²

¹ Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 458—459. l. — Ha ezen magyarázatot nem is fogadnák el, a kettős királynév használata nem példátlan a történelemben. Így az arab történészeknél rendszeren Malikunásszir, „a győzelmes király“, a neve Szaladin szultánnak. Schrader, *Sargon und Salmanassar, Theologische Studien und Kritiken*, 1870, 529. l.

² A *Civiltà cattolica* egészen hasonlóan beszél: „Ed ancor noi ammettiam di buon grado, col piu degli assiriologi, la soluzione dello Schrader; non già come cose al tutto dimostrata e

A régi dynasztia bukásának és Téglathphalaszar trónrajutásának részleteit nem tudjuk. Az eponymok kánona egyszerűen uralkodásának kezdetét említi Iyyar hó 13-dikán 745-ben. Valószínű, hogy fölkerekedése azon khalaki zendülésnek volt eredménye, mely elődének, Asszurnirarnak utolsó évében van említve. Hogy nem volt királyi törzsből való, annak bizonyítéka, hogy föliratainak jelentésében nem adja ki magát királyfinak. Talán bitorlása miatt pusztította el emlékeit később utódainak valamelyike. Csak töredékekben találták meg azokat s ezen töredékek többsége is egy neme az assziriologiai palimpszeszteknek, melyeken a régi írást, mivel rosszúl volt kitörölve, még olvasni lehetett. Asszaraddon, ki más dynasziából való volt, összetörte azon alabastromlapokat, melyekre Téglathphalaszar évkönyvei vésve voltak s a töredékeket egy palota fölépítésére használta Nimrudban, mely befejezetlen maradt.¹

Azon rész, mely Nyugatázsia meghódítójának szövegeiből csakán és tökéletlenül megmaradt, élénk sajnálkozásunkat kelti föl azon elveszett részek miatt. Ezen uralkodó, egyéb események közt, Palesztina és Szyria elleni hadjáratainak történetét beszélte el.

Íme az első töredék, mely a Szyriából, Föniciából és más országokból kapott adókat sorolja föl.

Az 1—8. sorokban meghódított városok jegyzéke foglaltatik.²

indubitabile, perocchè non tutte le ombre ci sembrano per anco intorno a lei dissipate; ma almen come la piu probabile e soda fra la sentenze che in tal argomento fino a questo di si son recate in mezzo. Presupposta adunque l'identità di Phul con Juklatpalasar, etc.“ *Il Phul il Theglathphalasar della Bibbia, Civiltà cattolica*, 1880. jul. 17, 165. l. Egy olasz tudós mindazáltal, Massaroli, még most is fönttartja a Phul és Téglathphalaszar közötti megkülönböztetést *Phul e Tuklatpalasar II.*, művében, in-8°, Roma, 1882., 1- 19. l.

¹ Hogy Téglathphalaszar föliratai oly rossz karban maradtak ránk, az annál sajnosabb, mert igen gazdagok voltak bibliai adatokban. A ránk maradt töredékek hat, a bibliában említett királyról emlékeznek meg; ezek: Júdából Azariás vagy Oziás és Joacház vagy Achaz; Izraelből: Manahem, Phakeus és Ozeás; Damaskusból: Raszin.

² G. Smith szerint ezen töredék valószínű kelte: 743—740.

9. Ma
 10. szabtam rája. Raszinra, szyr királyra,
 11. 18 talentum aranyat, 300 talentum ezüstöt, 200 talentum
rezet
 12. 20 talentum illatszert (?), 300 . . . szabtam. Az adót
 13. Kusztafitól Kummuhából, Raszintól Szyriából
- Hiramtól
14. Tyrusból, Uriakkitól Kuiból
 15. Piszirisztől Karehamiszból, Tarhularától Gaugamából, . . .
aranyat, ezüstöt, ólmot,
 16. vasat, bivalybőröket; bivalyszarvakat, kék . . . fekete . . .
kelméket gyapjuból és vászonból, termékeit számos vidékeiknek,
 17. eszközöket és fegyvereket Arpad városa kö-
zepette megkaptam.¹

„Ezen fejedelmek többsége, mondja Smith György, északi Szyrián uralkodott, az Eufrat és a Földközi tenger között és hódolatuk a tengerig terjesztette Téglathphalaszar birodalmát.“ A damaskusi Raszin nevét a bibliából ismerjük.² „Manahem, Izrael királya, neve nem olvasható az adófizető királyok jegyzékében, mely manapság részben elveszett, de mivel neve a későbbi jegyzékekben előfordul, valószínűleg ezen is megvolt.“³

Téglathphalaszar második és harmadik töredéke egy hadjáratra vonatkoznak Azriyahu, Juda királya ellen:⁴

Kr. e., de Téglathphalaszar ezen és következő helyeiről mégis megjegyzi: „Téglathphalaszar évkönyvei igen csonkák s a Palesztinára vonatkozó töredékek oly hiányosak, hogy keltüket nehéz meghatározni. Az itteni adatok csak megközelítők s a jövődő fölfödözések jelentékenyen módosíthatják azokat.“ *The Assyrian Eponym Canon*, 116. l.

¹ G. Smith, *ibid.*, Extract XIII., p. 116.

² II. (IV.) Reg., XV., 37.; Is. VII., 1., etc.

³ G. Smith, *Ancient History from the Monuments, Assyria*, 57. lap.

⁴ A valószínű dátum G. Smith szerint: 738. Az asszыр szöveg latin betűkkel a következő:

1. rit (?)
2. . . . mi-ti-iq harrani-ya man-da-at-tu-sa-sur (?)
3. . . . ya-a-hu mat Ya-hu-da-ai kima
4. . . . su (?) ri-ya-hu mat Ya-hu-di
5. la ni-bi ana sami sa-qu-u sur
6. ina 'ini ki-i sa ul-tu sami
7. ut (?) mit-hu-uz-zu u KU kima NJ
8. hi (?) gab-sa-ti is-mu-va ip-lah lib
9. ab-bul ug-gur

2. Hadjáratom folyamán (kaptam) adóját a királyoknak (?)
3. ... (Azar)iah Judából mint egy
4. ... (A)zariah Judából ...
5. ... szám nélkül az égbe emeltettek ...
6. ... szemeikben, melyek mint az égnek (?) ...
7. ... háboru és ... mint ...
8. ... (a nagy asszír hadseregről) egészében hallottak és szíveik reszkettek ...
9. ... (városaikat) fölforgattam, földúltam ...
10. ... fordultak Azariah ellen s megerősítették és ...
11. ... mint egy bárka (?) ...
12. ... harczolva (?) ...
13. ... bezárta táborát (?) ...
14. ... elhelyeztettek (?) és kijárása (?) ...
15. ... vitte (?) és ...
16. katonáit összegyűjtötte ellen
17. körülvétette őket (?) és
18. az ő nagy mint
19. asszonyok (?)¹

Téglathphalaszar imént említett töredékéből Schrader a következő következtetéseket vonta.² Egészen helyesek azok s megelégszünk lefordításukkal:

„Bármily csonka legyen is ezen fölírat, világosan következik belőle mégis: 1.º hogy több király adójának elküldéséről van benne szó; 2.º hogy egy bizonyos *riyahu* (*yáhu*) Judából nem volt az adófizető királyok közt. Ha másként állana a dolog, ezen judai király csak egyszer lett volna megemlítve az adófizetők felsorolásának elején és végén, a mint ezt oly gyakran látjuk az

10. ... (y)a-a-hu 'i-ki-mu u-dan-mi-mu-su-va
11. ... szal (?) kima 'is gab-ni (?)
12. tak ru za-at (?)
13. id-lit-va sa qa-at ...
14. li sil hu-nu va mu-za su
15. (u ?)-sa-bil-va ka
16. tuklāti-su u-ra-kisz ana
17. a u-sa az-bil-su-mu-ti-va
18. ri-su ral kima kar
19. szal

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III. k., 9. l., 2. sz.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XIV., 117. l.; Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 397—397. l. V. ö. *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 115. l.; 2. kiad., 218—219. l.; Rodwell, *Records of the past*, V., 45. l.

² *Assyrisch-Biblisches*, III., *Jahrbücher für prot. Theologie*, II. évfolyam, 377. és köv. l. Ezen hely megvan ugyanazon szerző művében, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 399—400. l.

asszír királyoknak s főleg Téglathphalaszarnak fölirataiban. A 3. sortól kezdve egészen más dolog van itt mondva róla. Azon körülményből, hogy személye a 4. sorban említve van, világos, hogy valami különös dolog van róla elbeszélve. Az 5—9. sorokból legalább azt lehet következtetni, hogy csatákról és pusztításokról van szó. A 10. sorban harmadszor van szó egy ... *yáhuról*. Bármilyen legyen is róla mondva, teljesen valószínűtlen, hogy ez a ... *yáhu* különböző legyen attól, a ki ugyanazon táblán hét sorral fölebb volt megnevezve. Annál valószínűtlenebb ez, mivel erre a háromszor említett ... *yáhura* nem következik a neve azon országnak, melyben ő király volt. Ezen fejedelem tehát nem először szerepel az elbeszélés ezen helyén; volt tehát róla szó már előzőleg is. Már pedig fönebb határozottan volt említve egy ... *yahu Judából*. Következőleg bizonyynyal föl kell venni, hogy ezen utóbbi ... *yahu* azonos azzal, a ki már kétszer volt említve, következőleg ugyanaz, mint a 3. és 4. sorokban említett (A)-szu (?) -ri-ya-hu Judából.

Téglathphalaszar évkönyveinek harmadik töredéke kevésbé csonka s bővebb részleteket szolgáltat.¹

1. ... Judah ...
2. ... Azariahtól kezem ... erősen ... elvett ...
3. ... jogosan ... adót mint amaz ...
4. segélyére Ma ... város ...
5. ... városai Uznunak, Szihanunak, Ma ... ka ... bunak a tenger mellett s a városok Szanáig,
6. a hegyig, mely a Libanonban van, megosztattak, Baal-szefon földe Ammanával (Amanusz?), Kiszka és Szana földje, egészében Kar-rimmon kerülete,
7. Hadrach, Nuqudina kerület, Hazu és minden városai, Ara ... városa ... a városok, melyek őket segítették,
8. összes városaik, Szarbuá vidéke, a hegy egészében, Ašani és Yadabi városok, Yaraq, a hegy egészében.
9. Városai ... rinek, Ellitarbi és Zitanu, közepette Altimi városnak, ... Bunami, 19 kerülete
10. Hamathnak s a városok, melyek köröttük vannak, melyek a lenyugvó nap tengere (a Földközi tenger) mellett vannak, hitszegésből és bizalmatlanságból Azariahhoz fordultak;
11. Asszírria határaihoz csatoltam őket s vezéreimet tettem följük kormányzóknak. 30,300 ...²

¹ Valószínű kelte G. Smith szerint: 738.

² Ezen tizenegy első sor (a *Cuneiform inscriptions of Wes-*

12. . . . városaikban és Ku . . . városát elfoglaltattam, 1,223 személyt Ulluba területébe helyeztem. A Qura törzs . . .

13. . . . elfoglaltam az utat. A Qura törzs . . . a Zab folyón túl, elfoglalni az aklamiakkazi-kat és a gurumi-kat . . .

14. . . . ő és az araméaiak, kik a folyó partján voltak, megölték katonáikat, elfoglalták városaikat s elvitték zsákmányukat . . .

15. . . . ő és az araméaiak eljöttek nagy számban és csatába bocsátkoztak és megölték az araméaiakat, segítőcsapataikat . . .

16. . . . Életét megmenteni, elmenekülni egyedül s ment a városába Birtunak Kinyából. Szaragitu városát . . .

17. s a városokat, melyek köröttük vannak, elfoglalták 12.000 személyt népükből és gyermekeket, ökreiket és ürüiket, Dira . . .

18. a hittá-k országában színem elé vezettek. Vezérem, Lulumi kormányzója, Mulugani városát . . .

19. . . . kuridannitu-ját Babylon népének s a városokat, melyek köröttük voltak, elfoglalta, katonáikat megölte . . .

20. . . . a hittá-k országában színem elé vezették. Vezérem, Nahiri kormányzója, Szarbagillu városát

21. . . . és a városokat, melyek köröttük vannak, elfoglalta, zsákmányaikat elvitte. Sziqilla, az erősség parancsnoka

22. . . . a hittá-k országában színem elé vezetett 600 nőt Amlate városából a damuni-knak, 5.400 nőt Dur városából,

23. Kunalia városába, . . . Huzarra, Tac, Tarmanazi, Kulmadara, Hatarra, Szangillu városokba,

24. Unqi vidékére helyeztem . . . nőket Qutiból, Bethszangibutiból; 1.200 emberét az Illil törzsnek, 6.208 emberét a Nakkip és Buda törzsnek,

25. . . . Zimana, Arqa, Uzsnu és Sziaunu városokba, melyek a tenger mellett vannak, elhelyeztem. 588 emberét a budá-knak és duná-knak,

26. . . . 250 emberét a belá-knak, 544 emberét a banitá-knak, 380 embert Szidu-ilu-ziri-ből, 460 embert Szangilluból,

27. . . . emberét az illil-eknek, 457 nőt a quti-knak és bethszangibuti-knak Tuhimmi területbe helyeztem. 555

28. nőt Qutiból és Bethszangibutiból Tulgarimi városba

tern Asia III. kötetében a 12—23. sor, 9. tábla, 3. szám) át van írva és le van fordítva Schradernél, *Kielinschriften und Geschichtsforschung*, 397—399. l.; *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 219—222. l. Az előbbi műben, 400—401. l., azon eredményre jut, hogy Azri-ya-hu, kiről itt szó van, azonos az előző fölíratban említettél; támaszkodik főleg arra, hogy az első fölírat 10. sorában említett *ikimu* ugyanazon módon van ismételve a második fölírat 30. sorában (*a Cuneiform inscriptions of Western Asia* 31. sorában): *a-na Az-ri-ya-a-u 'i-ki-i-mu*.

helyeztem; az asszyr néphez csatoltam őket s a szolgálat elvégzését, mint az asszyrokra,

29. rájuk róttam. Az adót Kusztapitól Kumuhából, Raszintól Szyriából, Manehmtől Szamariából (*Mi-ni-hi-im-mi Szami-ri-na-ai*)¹

30. Hiramtól Tyrusból Szibiltibaaltól Gebalból, Urikkitől Kuiból, Piszirisztől Karchamiszból, Enieltől

31. Hamathból, Panammutól Szamhalából, Tarhularától Gaugamából, Szulumaltól Milidből, Dadiltól

32. Kaszkából, Vasszurmitól Tubalból, Usittitől Tunából, Urpallatól Tuhanából, Tuhammitól Isztundából,

33. Urimmitől Huszunnából és Zabibitől, Arabia királynéjától, aranyat, ezüstöt, ólmot, vasat, bivalybőröket, bivalyszarvakat,

34. gyapju- és vászonszöveteket, ibolyaszínű gyapjút, biborra festett gyapjút, keményfűt, fegyvereknek való fát, rabnőket(?), királyi kineket, juhszőrméket

35. ragyogó biborszínre festve, égi madarakat, melyeknek szárnytollai ragyogó violaszínűek voltak, lovakat, hátas lovakat, ökröket, juhokat, tevéket,

36. teveteheneket és kicsinyeiket megkaptam.²

Téglathphalaszarnak imént idézett két utolsó fölirata fölötte fontos, mert megállapítják, hogy ezen fejedelem kortársa volt Azarias vagy Oziás judai királynak és Manahem izraelita királynak. Ez, mint már megjegyeztük, a fölhozható legerősebb érv Phul és Téglathphalaszar azonosítása mellett, mivel a biblia, mely arról értesít, hogy Phul kortársa volt Manasszénak, kitől ezer talentum ezüstöt kapott, arról is értesít, hogy Oziásnak, Juda királyának, is kortársa volt.

Oppert, ki a régente elfogadott kronológiából kiindulva azt állítja, hogy Oziás korábban élt Téglathphalaszarnál, arra gondol, hogy a fölirati Azriyahu nem azon Azarias, kit a királyok könyvéből ismerünk, azaz nem Joatham atyja, Acház nagyatyja. Szerinte egy bitorló ez, Tabéel fia, kiről Izaiás szól hires Emma-

¹ V. ö. Layard, *Inscriptions*, pl. 50, 10.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 223. l.; 252—253. l.

² Következik Téglathphalaszar 9-ik évének (Kr. e. 737.) előadása. — *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, III. köt., 9. tábla, 3. sz.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XV., 117—120. l.; Rodwell, *Records of the past*, V. köt., 46—49. l. V. ö. *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., 10.; Rodwell, *Records of the past*, V., 51—52.

nuel-jövendölésében.¹ Az asszyrok, mondja, a bibliából ismeretes királynak nevét így írták volna: A-za-ri-a-u, nem pedig így: Az-ri-a-u. Még kevésbé engedi meg, hogy Téglathphalaszar és Azarias vagy Oziás kortársak lettek volna: a bibliai kronologia szerint ezen judai király ezen asszyr királynak trónra lépte előtt 14 évvel meghalt. „Az asszyr király szövegei elvannak kopva, tolytatja Oppert s igen nehéz ezen zsidó *Azriá*-nak valószínűs szerepét megállapítani. De állíthatjuk, hogy soha sem uralkodott Jeruzsalembe s hogy Juda királyság két törzsének határán kívül nagy hírnevet szerzett magának. Így már az asszyr király ötödik évében, 739-ben, ennek ellenei közt látjuk őt, sőt úgy tekinthetjük őt, mint fejét azon mozgalomnak, melyet Hamath és Szyria északi része a ninivei uralkodó ellen indított. Valószínű, hogy, noha zsidó volt, egy ideig bitorolta a fölkelt városok egyikének trónját, valószínűleg Hamathét, mintán elűzte a törvényes királyt, kinek nevét: *Eniel*, az asszyr szövegek megmondják. Téglathphalaszar által 730 táján megveretett s úgy látszik, Damaskusba menekült s itt tartózkodott 734-ig, midőn Pekah (Phakeus) és Raszin zászlóul és ürügyül használták fel őt a judai Achaz elleni háborúra.² ... Azria atyjának neve, *Tabeel*, nem fordul elő a szövegekben, de Tabeel fiának Azriával való azonossága szerintünk kétségen kívül áll.”³

Oppert magyarázatát, bármily elmés legyen is, lehetetlen elfogadni, mert egy második Azariást, egy második Manahemet s egy második Raszint tételez föl, kikről a biblia mit sem mond. Meg kell vallanunk, hogy minden valószínűséggel ellenkezik, hogy egy judai

¹ Is., VII., 6. A „Tabeel“ név Téglathphalaszar egyik föliratában *Ti-bi-i-lu* alakban (Layard, *Inscriptions in the cuneiform Character*, 29. tábla, Fragment on winged Figure, 6. szám, 12. sor) és *I-ti-bi-i-lu* alakban olvasható (*ibid.*, 66. tábla, 16. sor), az előbbi esetben ezen toldalékkal: „Aram országából.“ „Tabeel fia, mondja Schrader, nincs említve a szövegekben, de Tabeel maga, az atya, meg van említve Téglathphalaszar fölirataiban.“ *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1. kiad., 1872, 250. l.

² Lásd Izaiás, VII., 6.

³ J. Oppert, *La Chronologie biblique*, 29-30. l.; *Journal asiatique*, 1872. jan., 101-102. l.; *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869. május, 68. l.

Azarias király, egy izraelita Manahem király s egy szyriai Raszin király egyszerre Phulnak és Téglathphalaszarnak lettek volna kortársai.¹ Bizonyos különben, hogy a bibliai szöveg szerint Oziás hatalmas király volt² s a Juda királya cím, melyet az ékiratos szövegek Azariasnak adnak, kiről szólanak, Oppert ellen dönti el a kérdést.³

Az események tehát, melyekről Téglathphalaszar föliratai értesítenek, valószínűleg a következő módon mentek végbe:

Midőn 743-dik évi hadjárata után az asszyr király államaiba vonult vissza, azon szyr fejedelmek, kik adót fizettek neki, kétségkívül megbánták, hogy meghódoltak; megerősítették Arpadot s fölláztak Téglathphalaszar ellen. Ez 742-ben visszament az Eufraton s ostrom alá vette Arpadot, mely sokáig és hevesen ellenállott. Csak 740-ben esett el, de esése maga után vonta egész Szyria bukását.

Az araméai királyok meghódolása azonban nem volt hosszú tartamú. 739-ben az asszyr seregeknek ismét útra kellett kelniök nyugat felé. Ezen hadjárat rendkívül érdekes ránk nézve, mert oly tényekről értesít, melyekre a biblia csak néhány homályos czélzást tesz.

Az imént idézett töredékekből ítélve Juda királyság akkor került először az Asszýria elleni küzdelmekbe. Azarias vagy Oziás, Jeruzsálem királya, Dávid legharcziasabb utódainak egyike, szövetkezett, mi célra nem tudjuk, a hamathi királylyal Asszýria ellen és Hamath királyság lerázta Téglathphalaszar igáját. Az asszyr uralkodó nyomról-nyomra visszafoglalta hódításait. Ezen

¹ L. főnebb, 65. l.

² II. Par., XXVI. azt mondja, hogy Oziásnak 107,500 emberből álló serege volt. Hogy Hamath meghódolt II. Jeroboam izraelita királynak, kinek Oziás kortársa (noha öregebb) volt, — azt megemlíti II. (IV.) Reg., XIV., 28.

³ Ezt G. Smith jegyzi meg, ki eleinte szintén azt hitte, hogy Azryahu hamathi király volt: „J at first thought, mondja, that this Azariah must be the king of Hamath, until J found some new fragments relating to this war, in which he was called king of Judah, the name of the king of Hamath being Eni-il.“ *Annals of Tiglath Pileser II., Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 12. l.

háború legemlékezetesebb tényeinek egyike az volt, hogy Kullani, valószínűleg azon Kalano vagy Kalno, melyről Izaiás szól,¹ 738-ban elfoglaltatott. Ez megnyitotta a győzők előtt Szyria kapuit s az asszyr király megverte a szövetséges hadakat, melyek Azarias, Juda királya, parancsnoksága alatt állottak, kit hadi tehetségei kétségkívül a liga élére állítottak. Különböző helyek. Uznu, Sziannu, több mások a tenger mellett, Baali-Zapuna (Baalszefon), Ammana (Amana), különböző városok a Libanon mellett. Hadrach, Damaskushoz közel, meghódoltak Asszýriának.

Téglathphalaszar erre fölosztotta Hamathi országát vezérei között s ezen ország tizenkilencz területét Asszýriához csatolta. Gyakorlatba hozván a deportálási rendszert, melyet csakhamar az izraelitákra is látunk alkalmazva, 1,223 hamathi személyt szállított át a Tigris forrásaihoz. Ezen háborúinak más áldozatai szintén különböző helyekre szállítottak át² s a jegyzékeiben levő felsorolásokból látjuk, hogy ezen politikai barbár egyik helyről a férfiakat, a másíkról a nőket vitette el, kétségkívül azon szándékkal, hogy a nemzeti érzést a szívekből könnyebben kiölje.³

Ezen hadjáraton kapta meg az asszýr király az adót Manahemtől, Szamaria vagy Izrael királyától s az esemény, mely itt Téglathphalaszar évkönyveiben föl van jegyezve, a legvalóbbszíniúnek tetsző vélemény szerint, mint láttuk, ugyanaz, melyet a királyok könyve beszél el, midőn arról értesít, hogy Manahem ezer talentumot fizetett Phulnak, az asszýr királynak, hogy neki erős kezét nyújtsön és hatalmát megerősítse.⁴ Ezen

¹ Iz., X., 9.

² Ezen fölíratok szerint Szarapaniból 50.500, Tarbaszuból és Yaballuból 30.000, Bitszahalból 50.400 személyt deportált. *The Annals of Tiglath Pileser II. Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 11. l.

³ G. Smith, *Ancient History from the Monuments, Assyria*, 78—80. l.

⁴ II. (IV.) Reg., XV., 19—20. l. főnebb, 64. l. — Téglathphalaszar évkönyveiből különben tudjuk, hogy ezen király 745-ben egy kis khald királytól tíz talentum aranyat és ezer talentum ezüstöt követelt. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 11. l.

adó roppant nagy volt egy kis országnak: ezer talentum három millió siklust, mintegy nyolczmillió ötszázezer frankot tesz ki.

Manahemről az asszyr emlékeken tovább nincs szó. Halála után a belviszályok, melyek Izrael királyságát Jeroboam óta szaggatták, mind súlyosabbakká lettek. Csak gyilkosságokról és véres trónviszályokról van szó és mint ez a polgárháborúban mindig történik, a két párt mindegyike az idegen hatalmaknál keresett támogatást, az egyik az asszyroknál, a másik az egyiptomiaknál.¹

Manahem utóda a szamariai trónon fia, Phakeia, volt. Ez csak két évig uralkodott. Seregének vezére, Phakeus, Romélia fia, föllázadt ellene, megölte őt s megszerezte koronáját. Phakeia kétségkívül fizetett adót az asszyr királynak, mint atyja, Manahem s ezen idegen hatalomra támaszkodott. Phakeus természetesen Egyiptom támogatását kereshette, mint ezt Ozeás és Izaiás különböző helyei sejtetik.² Szövetkezett Raszinnal, Damaskus királyával is, ki mindig készen fölzendülni Asszyria ellen, a maga részéről valószínűleg összeköttetésbe lépett Egyiptommal. A szövetkezettek akkor tervet csináltak, hogy Judeát megkerítik és fölosztják egymás közt, kétségkívül azért, hogy területüket ily módon kikerekítvén, az ő országaik és hatalmas szövetségesüknek, az egyiptomi királynak, országa között semleges vagy éppen ellenséges terület ne legyen; ekként akarták könnyebbé tenni a fáraónak támadását Téglathphalaszar ellen.

Az izraelita Phakeusnak és a damaskusi Raszinnak szövetkezése végzetessé volt leendő Juda királyságára nézve. Joatham, Oziás fia, uralmának vége felé kezdték Judát nyugtalanítani.³ Ezen fejedelem halála után fia, Achaz, következett utána. Midőn az új király Phakeus uralkodásának 17-dik évében⁴ Jeruzsalem trónjára lépett, csak húsz éves volt; gyöngé és jellemtelen volt. Északon Szyria és Izrael szövetkezett királyai, nyugaton a filisz-

¹ Ozeás, VII., 11.; XII., 1.; Is., VII., 18.; Ozeas, V., 13.; VIII., 9, 13.; X., 6.; XIV., 4.

² Ozeás, VII., 16.; VIII., 13.; IX., 6.; Is., VII., 18., etc.

³ II. (IV.) Reg., XV., 37.

⁴ II. (IV.) Reg., XVI., 1. és köv. v.; Is., VII., 1. és köv. v.

teusok,¹ délen az iduméaiak által² támadtatván meg, az új uralkodót Izaiás tanácsai és biztosításai daczára,³ végtelen csüggedés fogta el. Izrael királya véres csapásokat ejtett rajta: 100.000 judai ember öletett meg egy napon; 200.000 nő vagy gyermek vitetett fogságra.⁴

Phakeus és Raszin most Jeruzsálemet fogták ostrom alá. Juda fővárosa ellenállott egyesített erőfeszítéseiknek, királya azonban megrémítve ellenei hatalmától s a próféta ígéretei és fenyegetései daczára csak az emberi politika segítségével bízva, követeket küldött Téglathphalaszarhoz ajándékokkal s ezen üzenettel: „Szolgád és fiad vagyok. Jőjj, ments meg engem Szyria királyának és Izrael királyának kezeiből, kik ellentünk szöveterkeztek.”⁵ Az orvosság rosszabb volt a betegségnél. Achaz, mint ezt előtte Izrael királyai tették, azon farkast hívta segítségül, mely utóbb nyáját szétszakgatta; rövidlátása azonban csak a jelen veszélylyel törődött s nem vette számba a sokkal súlyosabb jövődjö veszedelmeket. Megkapta azon asszyr királytól, amit töle kért és Téglathphalaszar hévvel ragadta meg az alkalmat, hogy Aram ellen újra hadat indítsön. Tekintélyes sereg élére állott s 734-ben szétverte Raszinak és szövetségeseinek csapatait. Erről értesít egy asszyr fölirat,⁶ mely azonban mint ezen uralkodónak többi, már idézett töredékei, szerencsétlenségre meg van csonkítva.

1. ... Elfogtam katonáit ... a karddal szétdúltam
 2. ... *ruszat* ... *luri* ... előtte
 3. ... a székér irányzókat és ... fegyvereiket széttörtem és
 4. ... lovaikat elfogtam, ... harcosait, íjjakat viselőket,
 5. ... pajzsokat és lándzsákat viselőket, kézzel ... és csatájuk
 6. ... csatasor. Megmenteni életét, elmenekült egyedül és
 7. ... és városa nagy kapuján belépett. Vezéreit elevenen
 8. ... elfogtam s keresztekre akasztottam. Országát leigáztam.
- 45 embert táborából

¹ II. Par., XXVIII., 18.

² II. Par., XXVIII., 17.

³ Iz., XII., 4. és köv. v.

⁴ II. Par., XXVIII., 6, 8. A foglyok Obed próféta közbenjárására szabadon bocsáttattak. *Ibid.*, XXVIII., 9 - 15. E tekintélyes számra nézve l. *Manuel biblique*, 4. kiad., II., 113.

⁵ II. (IV.) Reg., XVI., 7.

⁶ G. Smith szerint ezen fölirat valószínű kelte: 734—732. Kr. e. *The Assyrian Eponym Canon*, 121. l.

9. . . . Damaskust, városát, ostrom alá vettem s mint maradat kalitjába bezártam őt. Ültetvényeit

10. . . . melynek fái szám nélkül voltak, kivágtam s nem hagytam meg belőlük egyet (fát) sem.

11. . . . Hadarát, a szyriai Raszin atyjának házát,

12. . . . Szamalla városát ostrom alá vettem, elfogtam 800 személyt javaikkal. Mitintit (Aszkalonból?)

13. . . . ökreiket, nyájaikat, foglyokul elvittem, 750 foglyot Kuruzzából,

14. . . . Armai városából, 550 foglyot Mituma városából foglyokul elvittem, 500 várost és

15. . . . tizenhat kerületét Szyriának mint áradás elsöpörtem.

16. . . . Szamsziéh, arab királyné, ki tisztelte a napot, . . .¹

Ezen töredékekből látjuk, hogy Téglathphalaszar Szyriába érkezve megütközött Raszinnal s teljesen megverte őt. A damaskusi király szekerei szétromboltattak, seregeinek különböző hadtestei, lovasok, íjjászok, lándásások foglyokká lettek. Raszin maga csak gyors futásával menekült meg. Bezárkózott fővárosába; a győző ide is követte őt, miután keresztre feszítette azon ellenséges vezéreket, kiket kézre kerített; elpusztította Damaskust s a körüle levő egész vidéket, de nem tudott urává lenni azonnal. Seregének egy részét tehát a város előtt hagyván, Raszin szövetségeseinek megfenyítéséhez fogott.

Az eponymok jegyzéke a 733. (734.) évben egy hadjáratot említ Pilaszta föld, „Palesztina“ ellen. Ezen hadjárat ugyanazon kifejezésekkel vagy legalább ugyanazon részletekkel volt elbeszélve, mint a bibliában, egy töredékben, mely szerencsétlenségre nagyon meg van csonkítva, de megcsonkított állapota daczára rendkívüli fontosságú.

Ezen mindenek előtt a Téglathphalaszar által meghódított városok sorozata olvasható. Meg van ezek közt Szimirra és Arqa, két a Genesisben² említett kanaáni város. Erre rés következik a kövön. Aztán a következőket olvashatjuk:

¹ Layard, *Inscriptions in the cuneiform character*, Plate 72.; G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 282—283.; *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XVI., 121—122.; E. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 261—263. L. még *ibid.*, Extract XVII., 122. és *Assyrian Discoveries*, 283, hol más deportációkra adatok vannak.

² Gen., X., 18.

17. városait Gala(adnak . . .) . . . Abelnek (Beth-Maacha . . .), mely határa a Bit-Hu um-ri (Izrael) földnek, a távolinak,

18. . . . a nagynak, meghódítottam egész kiterjedésében az asszyr birodalomnak.

19. Föléje rendeltem vezéreimet (mint) kormányzókat. Hannon Gazából,

20. csapataim előtt elmenekült az egyiptomi földre. Elfogaltam Gazát . . . elvittem

21. kincseit, isteneit . . . az én . . . és királyi képemet (fölköltöttem)

22. . . . közepette palotájának . . . országának isteneit hozzá számítottam (a zsákmányhoz) és

23. . . . mint madarat . . .

24. . . . helyébe tettem őt . . .

25. . . . aranyat, ezüstöt, ruhákat gyapjuból és vászonból(?) . . .

26—27. . . . a nagyok . . . Megkaptam az adót. Bit-Hu-um-ri (Izrael) földét, a távolit . . . legkitünőbb lakosait

28. vagyonukkal átszállítottam Asszýriába. Phakeust, királyukat, megölettem. Helyeztem *A-u-szi'-e-t* (Ozeást)

29. (királyul) fölélük. Kaptam tőlük adóba tíz talentum aranyat, ezer talentum ezüstöt és . . .

30. átvittem őket Asszýriába (én), ki Szamsziéh arab királytól, etc.¹

Ezen töredékek elégségesek arra, hogy Téglathphalaszar útját követhessük. Megkerítette Szimirra és Arqa városokat, melyek a Libanontól délre és Szamariától északra feküdtek. Innen betört Izrael királyságába s itt több várost kézre kerített, melyeket a királyok negyedik könyve megemlít.² Találunk köztük kettőt, melyeket csonkulásuk daczára az első tekintetre fölismerünk; ezek: Galaad és Abel-beth-maacha. Innen a hódító Gáza ellen indult a filiszteusok országának déli részébe, honnan az

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., k., 10. t., 2. sz.; G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 13.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 145.; 2. kiad., 225—256.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XVIII., General Summary, B. C. 740. to 730., p. 123—124.; *Assyrian Discoveries*, 284. Az *Assyrian Eponym Canon* XIX. kivonata, 124. l., két csonka sort tartalmaz, melyek Szamariát és Phakeust említik:

17. . . . első hadjárataimban minden városaikat elpusztítottam

18. . . . segítőiket, Szamariát egyedül hagytam meg, Phakeus, királyuk, . . .

Ezen töredék megvan az *Assyrian Discoveries* 286. lapján is. Valószínű kelte G. Smith szerint: 734—730.

² II. (IV.) Reg., XV., 29.

arabiai sivatag határáig hatolt előre, hol 737-ben megverte Zabibiéh királynét s a hol most Szamsziéh királynét verte meg, ki kétségkívül az előbbinek volt utóda. Nem elégedvén meg azzal, hogy Izraelre fölötte terhes adót vetett ki, lakosainak egy részét átvitte Asszyriába. Lehetetlen szembeszökőbb megerősítését kívánni a biblia elbeszélésének.

A királyok könyve tényleg a következő szavakkal beszéli el az izraelitáknak Asszyriába való átszállítását, amint ezt Téglathphalaszar föliratai előadják. „Phakeusnak, Izrael királyának, napjaiban, mondja a szent történetíró, eljött Téglathphalaszar, Asszur királya, s elfoglalta Aíont, Abel-beth-maachát, Janoét, Cedeszt, Hazort, Galaadot, Galileát s az egész Neftali törzset és átvitte (a lakosokat Asszyriába).“¹ Ezen tényt egyenesen megerősítik a Kalachban talált emlékek.² Más föliratokból már láttuk, hogy ezen kegyetlen és barbár király politikájának állandó szabálya volt a legyőzötteket távoli országokba deportálni.³

Téglathphalaszar azon utolsó föliratban, melyet idéztünk, **egy** tényről értesít, melyet nem tudtunk, mert a biblia **nem** szól róla: ez pedig, hogy ő maga ültette Ozeást Izrael trónjára. Nem tudjuk bizonyosan, vajjon betűszerinti értelemben kell-e vennünk az asszyr király szavait, s vajjon nem csupán azon értelemben, hogy Ozeást elismerte királynak, miután ez Phakeust megölte. A királyok negyedik könyve mondja: „Ozeás, Éla fia, összeküvést szőtt Phakeus, Romélia fia ellen; cselet vetett neki, lesujtotta, megölte őt s uralkodott helyette Joathamnak, Ozeás fiának, 23-ik évében.“⁴

A királyok könyvének ezen szavai nem igen teszik valószínűvé a föltevést, mely kilencz-tíz évi időközt tesz Phakeus halála és Ozeás trónralépte közé, hogy a bibliai kronologia különböző adatait összeegyeztesse.⁵ Hozzá kell

¹ II. (IV.) Reg., XV., 29.

² L. főnebb a 86. lapon a fölirat 26—28. sorát. A fordítás azonban nem egészen bizonyos.

³ L. főnebb a 77. l. 2-ik, 79. l. 1-ső és 82. l. 2-ik jegyzetét.

⁴ II. (IV.) Reg., XV., 30.

⁵ G. Smith megjegyezte, hogy Szyriának 17 királysága fölött, melyeknek királyai Téglathphalaszar két első hadjáratában

tennünk, hogy Téglathphalaszar fölirata nem igen engedi föltenni, hogy Romélia fiának gyilkosa nem közvetlenül következett utána: „Phakeust, királyukat megöltem. Helyeztem Ozeást (királyul) föléjük.

Az imént láttuk, hogyan tette ezen hatalmas pártfogó képtelenné Phakeust arra, hogy Achaznak ártson. A hódító, mintán Izrael királyát s a szomszédos fejedelmeket leverte, teljessé akarta tenni a szövetség fejének, a most már egyedül és elszigetelten álló szyriai királynak pusztulását. Két évbe, 732 és 731 vagy 733 és 732 került, míg Damaskus városát teljesen megsemmisítette, azon adatok szerint, melyeket az eponimok lisztája nyújt, mert az évkönyvek itt cserben hagynak bennünket. Hosszú ostrom után Damaskus elbukott; Raszin megöletett s alattvalói Kirbe vitettek át.¹

A királyok könyve azt mondja, hogy Téglathphalaszar ölette meg Raszint. Henri Rawlinson megerősítve látta ezen tényt egy asszír táblán; ez az okmány azonban szerencsétlenségre Ázsiában maradt s azóta nem lehetett nyomára akadni.²

Midőn a szyriai háború Damaskus elestével véget ért, Achaz 731 vagy 732-ben hódolatát mutatta be pártfogójának azon meghódított városban, hol a győző kétségkívül az összes adófizető fejedelmeket összegyűjtötte s egy teljes udvari gyűlés-félét tartott. Ime a vazallok nevei, kik valószínűleg akkor adták át neki adójukat, egy jegyzék szerint, mely Téglathphalaszar uralkodásának utolsó évéből való:

57. (Adó) Kuszaszptól Kumuhából (Kommagene). Uriktól Kuiból, Szibittibaaltól Gubalból, Piszirisztől Karchamiszból,

meg vannak említve, négy király más, mint az utolsó hadjáratban: Azariás vagy Oziás, Juda királya, helyébe Jahuhazi, Joachaz vagy 'Achaz lépett; az izraelita Manahem helyébe Phakeus; tyrusi Hiram helyébe Metenna, és Zabibi, az arabok királynéja, helyébe Szamsziéh királyné. *The Annals of Tiglat Pileser II., Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869., 16. l. V. ö. Szýria adófizető királyainak két jegyzékét, 12—13. és 15. l. Ily kevésse nevezetes változás az uralkodó királyok között nagyon kis időközre mutat az előbbieket és az utolsó hadjárat között.

¹ II. (IV.) Reg., XVII., 19.

² G. Smith, *The Annals of Tiglat Pileser II., Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869., 14. l.; II. (IV.) Reg., XVI., 9.

58. Enieltől Hamathból, Panammutól Szambalából, Tarhularától Gaugamából, Szulumaltól Milidből, Dadiltól Kaszkából,

59. Vasszurmitól Tubalból, Usittól Tunából, Urballától Tuhanából, Tuhammitól Isztundából, Urimmitől Huszinnából,

60. Mattanbaaltól Arvadból, Szaliputól Bit-Ammonból, Szalamanutól Moabból,

61. Mitintitől Aszkalonból, *Ya-hu-ha-zi-tól* *Ya-hu-da-ai-ből* (Acháztól Judából), Kemosmelektől Edomból, Muz

62. Hannontól Gazából, arany, ezüst, ólom, vas, antimonium, szövetek országaikból, lazurkő (?),

63. . . . termékei a földnek és tengernek, véve a királyságom számára kiválasztott országokból, lovak és igához szoktatott szamarak . . .¹

Ízrael királyának neve talán a hiányzó részekben volt meg. Ami a zsidó Jahuhazit illeti, ez bizonyosan Achaz, kinek nevét megelőzi a Jehovah név megrövidített alakja: Ja vagy Jo, mely összetételi alkatrésziül lép föl a héber tulajdonnevekben s mely meg van az asszyrban, talán tévedésből, mivel egy régibb királylyal, az izraelita Joacházzal, tévesztették össze, de talán azért, mert csakugyan őt is így hívták, van erre példánk több tulajdonnévben, melyekben az isteni alkatrész ki volt fejezve vagy szándékosan belemagyarázva: így Jehoyakin király neve Joyakinná van összevonva Ezechielnél.²

Téglathphalaszar Raszin elleni hadjárata után csak egy hadat viselt még, és pedig Babylon ellen. Megérdemli a megemlékezést, mert oly fejedelmet látunk benne megjelenni, kinek nevét a bibliából ismertük; ez: Marduk-balidin vagy Merodach Baladan, akkor Bit-Yakin királya az Eufrat mellett a Persa öböl mellett, utóbb Babylon királya.

Uralmának kezdete óta, 746-ban, Babylon urává

¹ *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, II., 67. t., G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869., 14—15.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883., 257. (a 61—62. sor szavai idézve: *Zeitschrift der deutschen morgenl. Ges.*, 1872., 327.); G. Smith, *The Ass. Ep. Can.*, Extr. XX., 124.; ez emlék valószínű kelte Smith szerint: 732. — G. Smith, *Assyrian History*, *Zeitschrift f. ägypt. Sprache*, 1869, 92. l., megjegyezte, hogy Teglathphalaszar hatalmának növekedése Szyriában világosan következik a tényből, hogy 3. évében 10, 8. évében 18. és 14. évében 25 király hódolt neki ezen országban.

² Ezech., I., 2.

tette magát Téglathphalaszar. Nem is késett fölrataiban ezen ország királya czímét fölvenni:

1. Palotája Téglathphalasznak, a nagy királynak, hatalmas királynak, a nemzetek királyának, Asszýria királyának, Babylon királyának, a sumirok és akkadok királyának, a négy táj királyának.¹

A szýriai háborúk alatt lázongások törtek ki Babylonban és Kchaldeában. A ninivei király egymásután több bennszülött főnököt legyőzött, többek közt Ukinzirut Szapíyából, a Potelemeus-féle kánon Kinszirosát. Miközben Téglathphalaszar Szapíyát ostromolta, kapta Merodach-Baladan üzenetét:

23. Kinzirut, Amukkan fiát, Szapiban, fővárosában, ostromoltam, számos katonáit szemben nagy kapujával megöltem, etc.

26. Marudduk-habal-iddina (Merodach-Baladan), Yakin fia, a tenger partjainak királya, ki a királyok, őseim, idejében nem jelent meg előttük s nem csókolta lábaikat,

27. A félelem Asszurnak, Uramnak, fölségéből megragadta őt és eljött Szapíyába s megcsókolta lábainat; aranyat, porát országának, bőségben,

20. aranyedényeket, etc., adóba kaptam.²

730-ban, uralma kezdete óta első ízben nem viselt Téglathphalaszar háborút: diadalmaskodott végre minden ellenszegülésen és biztosította a maga és Asszýria főségét. De nem sokáig élvezte a nyugalmat. 727-ben zendülés tört ki s ő új hadjáratra indult, mely ezúttal az utolsó lett. Évkönyveinek csonkasága nem engedi, hogy ismerjük ezen hadjárat részleteit, sőt az ország nevét sem, mely ellen intézve volt. Amit tudunk, az az, hogy Téglathphalaszar közvetlenül utána meghalt. Uralkodott 17—18 évig, 745-től 727-ig. Egyike volt Asszýria legnagyobb, de legkegyetlenebb királyainak is; ő volt egyúttal az első, ki kiterjedt arányban gyakorolta a barbár politikát: a legyőzött népeket más vidékekre telepíteni

¹ From a tablet discovered in the temple of Nebo (Nimrud). G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 254. L. még *ibid.*, 256. és *Cuneif. inscript. of West. Asia*, II., 67., hol Babylon főpapjának mondja magát. Babylon elleni harca külön el van beszélve a G. Smith által fordított fölratokban, *Assyrian Discoveries*, 266—267.

² G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 259—260.; *Records of the past*, V., 104.; E. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 234. l.

és az uralma alatt élő különböző törzseket vegyíteni.¹ Több ország királyát elűzte s kormányzókat küldött a legtávolabbi tartományokba; ezen kormányzók tábornokok voltak, kik a hadműveleteket kormányzóságaikban vezették,² úgy hogy a király csak a legfontosabb hadműveletek végrehajtására ment személyesen a háború színhelyére. A biblia is czéloz ezen szokásra, melynek ő volt a szerzője.³

Uralma alatt nagy számú araméaiak és izraeliták telepítettén át Asszýriába, a föníciai alfabéta, melylyel a számkivetettek éltek, valamint nyelvük is gyakrabban kezdett használtatni a kereskedelmi ügyekben. Ez időtől fogva az asszýr súlyokon és szerződéseken gyakran vannak föníciai vagy eraméai s egyidejűleg asszýriai föliratok.⁴ Közvetett új bizonyítéka ez a királyok könyve által elbeszélte ténynek,⁵ hogy Téglathphalaszar az izraelitákat áttelepítette Asszýriába.

VIII. FEJEZET.

Izrael királyságának bukása. — Szalmanaszar. Szargon.

Téglathphalaszarnak IV. Szalmanaszar, *Szalmanu-ászír*, volt az utódja. Azt, hogy rokona volt-e elődjének s hogy mily czímen jutott a trónra, nem tudjuk. Csak öt évig, 727—722, urakodott, de ezen rövid idő alatt is sok bajt okozott Izrael királyságának s végleges romlásának oka lett.

Néhány bronz-súlyt⁶ s bizonyos számú szerződése-

¹ Már Asszurnaszirhabal eszközölt áttelepítéseket, de ezek nem igen voltak számba vehetők.

² L. Evkönyveit főnebb, 78. l., 19. és köv. sor.

³ Is., XX., 1.

⁴ G. Smith, *Ancient History from the Monuments; Assyria*, 90. lap.

⁵ II. (IV.) Reg., XV., 29.

⁶ Azon bizonyítékra nézve, hogy azon súlyok, melyek Koyund-sikban s a nimrudi északnyugati palotában Szalmanaszar nevével találtattak, a bibliai Szalmanaszartól származnak s nem egy más régibb hasonló királytól, l. Schrader, *Bemerkungen, a Studien und Kritiken* 735—736. lapján, 1872.

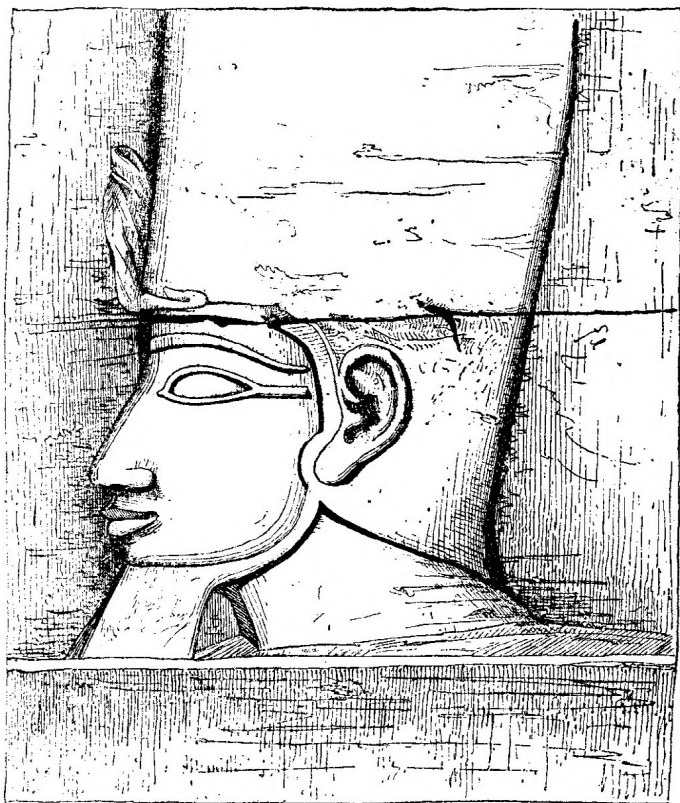
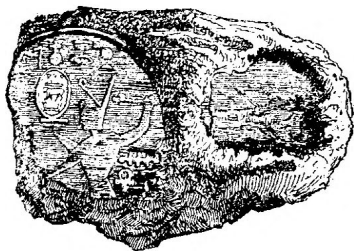
ket kivéve, melyek a Szalmanaszar nevet viselik, fölíratí emlékeink ezen királytól nem maradtak¹ s történetét csak idegen forrásokból, a bibliából s Menandernek József történetírónál megőrzött kivonatából² ismerjük. Menander arról értesít, hogy hadat vitt Tyrus ellen, hihetőleg Izrael szövetségében.³ Ez utóbbi ország királya, Ozeás, Szalmanaszar által ezen fejedelem egy első hadjáratában legyőzve, kezdetben elismerte magát Asszýria vazalljának; utóbb azonban, hogy kivonja magát az adó alól, mely rája ki volt vetve, szövetséget kötött Sabak éthiopiai királylyal,⁴ ki 725-ben Egyiptom urává

¹ G. Smith, *Assyrian History*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869. július, 93. l.

² Josephus, *Ant. Jud.*, IX., XIV., 2.

³ II. (IV.) Reg., XVIII., 3.

⁴ A masszoréták Szoh nevet adtak neki. Bizonyosan rosszul pontozták ezen nevet, mely így olvasandó: Széveh. Neve az ékiratos szövegekben: „Szab-’i szil-tan-nu,“ Szabi a szultán. L. a név egyiptomi alakját Lepsiusnál, *Königsbuch*, XLVII. tábla, 629. sz. „Mi, mondja Oppert, a klasszikus görög Szevechusz alakkal hasonlítottuk azt össze és de Rouge a XXV. (éthiopiai) dynasztia első királyával azonosította őt, azon királylyal, ki a görögöknél Σαβακός, Szabako nevet visel. Az egyiptomi keretben szintén megvannak a szbk betűk... A nyilvánvalólag egyidejű egyiptomi király nevének bibliai alakja, II. Kir., XVI., 4., nem más, mint: שִׁבְ (szv’), mit a masszoréták így pontoztak: שִׁבְ, szó’; a Vulgata átírása: Szua, mely alak nyilván jobban megfelel a valódi kimondásnak, míg Septuaginta példányaink alakja: Σηβός nyilván el van rontva. Úgy látszik, hogy a héber szöveg régi pontozása Szévé vagy Szavé. Már de Rouge kifejtette, hogy az utolsó k-hang véleménye szerint nem felel meg ezen nem egyiptomi név valódi kiejtésének; a hieroglyphok azért adták vissza azt így, mivel nem volt jegyük, mely a valóságos éthiopiai hangot jobban megközelítette volna. Ezen vélemény teljesen azon nem kevésbé szokatlan helyesírásra támaszkodik, melyet a nini-viták ezen tulajdonnév kiírásában alkalmaztak s mely ellenkezésben van az asszýr írás közönséges szabályaival. Zárt szótag után, minő szab, a hangűr (hiatus) jelét találjuk, mely rendszeren csak két magánhangzó között fordul elő, melyeket külön kell kimondani. Aztán azon betű következik, mely a szemita szavakban gyakran i-t jelöl, megelőzve vagy követve a külön ם hang által. De úgy a mint van, közvetíteni látszik de Rouge szerint a bibliai Szévé alak közt, mely a zsidók előtt ismeretlen torokhangú betűt hagyta el és az egyiptomi alak között, mely azt, úgy látszik, a megfelelő keményebb hang által adta.“ *Mémoire*

CIV. Sabak, Éthiopia és Egyptom királya. (XXV. dynasztia.)

lett.¹ Szándéka volt az igát nyiltan le nem rázni addig, míg hatalmas szövetségese háborúba nem keveredett. Szerencsétlenségére terveit elárulták Szalmanaszarnak. Ez ugyanakkor, midőn Tyrus ellen indult, gyorsan megtámadta Ozeást is, kétségkívül hogy leverhesse őt, mielőtt Sabak az ő segélyére siethetne. Könnyebb dolga lett, mint remélte. Hatalmába kerítette Ozeás személyét és fogságra vetette őt. Ozeás nem jelenik meg ettől fogva a küzdelem színpadán s azon körülmény, hogy Szargonnak egyébként oly szabatos föliratai ezen királyról hallgatnak, megerősíti a biblia által elbeszélte tény, t. i. elfogatását és bebörtönöztetését Szalmanaszar által. A háború azonban a szerencsétlenség által, mely az izraeliták főnökét érte, nem ért véget. Az izraeliták, tudván, mi sors várakozik rájuk, Szamariába bezárkóztak s itt a kétségbeesés erélyével védekeztek. Két évig állottak ellen ellenségeik minden erőlködéseinek. Csak a harmadik évben adta meg magát a város.

Szalmanaszar nem sokáig élvezte diadalát: kevéssel az ostrom után, vagy még ez alatt, meghalt, vagy erőszakos halállal, mint sokan gondolták, vagy természetes halállal. „Fölteszik, mondja Smith G., hogy az asszyrok megunták palesztinai hadműveleteinek lassúságát és sikertelenségeit s hogy katonai forradalom tört ki Asszyriában egy Szargon nevű tiszt mellett, ki a koronát fölthette fejére“² Smith György, mint az asszyriologusok többsége azt hiszi, hogy Szalmanaszar Szamaria bevétele előtt halt meg s hogy az ostromot Szargon fejezte be. Ez alighanem hamis értelmezése az ékalakú föliratoknak: föltehetjük, hogy Izrael fővárosa csakugyan Szalmanaszar uralkodása alatt esett el, amint ezt a legutóbbi időkig a biblia összes magyarázóí értették, Szargon pedig, aki

sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie, a Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions par divers savants, VIII., kötetben 534—535. l.

¹ L. a CIV., táblán Sabak arczképét, Lepsius után, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, III. szakasz, VIII. kötet, 301. tábla, 79. szám.

² G. Smith, *Ancient History from the Monuments; Assyria*, 91—92. l.

mint mindjárt meglátjuk, az ostromműveleteket vezette, magának tulajdonította a siker dicsőségét.

Szamaria elbukása nagy esemény Isten népének történetében. Végét jelzi a tíz törzs szakadár királyságának, mely ezen vereséget soha sem heverte ki s szembezőkö beteljesedését a jövődöléseknek, melyek előre megmondották Izraelnek ezen szerencsétlenséget hitszegésének és bálványozásának büntetéséül; Efraim fővárosa oly bánásmódban részesült, a minőt Izaiás megjövendölt:

Hamath, nem járt-e úgy, mint Arpad?

Szamaria nem fog-e úgy járni, mint Damaskus (mondja Asszur)?¹

... Efraim és Szamariának lakosa

Szívük dölyfében és fölfuvalkodásában mondták:

A téglák kiestek, faragott kövekkel fogunk újra építeni:

A szykomorok kivágvák, ezédrusokkal fogjuk azokat pótolni.

Hiú remények!

Jehovah föltámasztja ellenük Raszin ellenségeit,

O maga fegyverezi föl ellenségeiket...

Igaztalan(ságuk) égeti őket mint a tűz,

Elémészti őket, mint a csipkebokrot és tüskéket,...

Jehovah Szabaoth haragja elhomályosítja a földet,

S a nép zsákmánya a tűzvésznek.²

A szent szöveg különben mit sem mond Szalmanaszar haláláról. Csak arra szorítkozik, hogy Ozeás történetét és Szamaria ostromát a következő szavakban beszélje el: „Achaznak, Juda királyának, tizenkettedik évében Ozeas, Ela fia, kezdett uralkodni Szamariában Izraelen (s uralkodása kilencz éves volt). És gonoszat cselekedett Jehovah szemeiben, de nem úgy, mint Izrael királyai, kik előtte voltak. Szalmanaszar, Asszur királya, ellene ment és Ozeás szolgája lett, és adót fizetett neki. És Asszur királya fölfedezte összeesküvését Ozeásnak, ki köveket küldött Szô (Sabak) egyptomi királyhoz és nem fizetett adót Asszur királyának évről-évre és Asszur királya bezárta őt, és börtönben megkötözte. És Asszur királya elment minden országba és elment Szamariába s ostromolta ezt három évig. Ozeás kilencedik évében Asszur királya elfoglalta Szamariát.”³

¹ Is., X., 9.

² Is., IX., 10—18.

³ II. (IV.) Reg., XVII., 1—6.

Ozeás szövetségését Sabak egyiptomi királylyal közvetve megerősítik Szargon föliratai, mint ezt alább meg látjuk. E szövetség új fázist jelöl kelet történetében. Ezen időtől kezdve Palesztina története mindig össze van keveredve Egyptoméval, a mint Achab és II. Szalmanaszar óta Assziriáéval.

Sabak háborúja Assziriával egy élethalálharcnak kezdete Egyptom és Előázsia között¹ és különböző sors-

¹ Sabak összeköttetését Assziriával érdekes módon megerősíti azon körülmény, hogy Layard Ninivében ezen fáraó pecsétjét megtalálta. L. CIV. tábla, 93. l. Sabak arcképe fölött van ábrázolva ezen pecsét lenyomata, úgy amint Ninivében (Koyundsikban) megtaláltatott; — Layard után *Nineveh and Babylon*, 156. l. Ime leírása, Birch, *ibid.*, 156—157. l.: „A számos pecsétek közt, melyeket Koyundsikban találtak, a legfontosabb az, melyen kettős nyomás van: egy asszíriai, mely egy istenség előtt imádkozó személyt ábrázol s egy egyiptomi, a XXV. éthiopiai dynasztiából való egyiptomi uralkodónak, Szabakonak ábrázolásával és nevével, mely szembetünőleg egy egyiptomi királyi pecséttel van lenyomva. Hasonló lenyomatok sehol sem ismeretlenek s több példány maradt ránk. Ide nem számítva azonagyagpecségeket, melyeket papyrustekercseken találtak, melyek a Potelemeuszok és a rómaiak korában írt leveleket tartalmaznak, — vannak a British muzeumban pecsétek Sasank vagy Szeszak nevével (5585. sz.), a XXVI. dynasztiából való II. Amaszisz nevével (5584. sz.) és a XXIX. dynasztiából való Nafuaruth vagy Neferofisz nevével. Ilyféle pecségeket nyomtak tehát az egyiptomiak a nyilvános okmányokra s ezen gyakorlat folytán, mely mindkét monarchiában közönséges volt, lehetett föltalálni az egyiptomi király pecsétjét Assziriában. Ezen lenyomatot úgy látszik ovális pecsétnyomóval állították elő, mely igen valószínűen fémgyűrűbe volt foglalva, úgy mint Cheopsz híres pecsétnyomója; hossza két s szélessége egy *inch*. Balról Szabako király van ábrázolva oly állásban, aminő Egyptom történeti emlékein igen gyakran látható. Vörös fejdísz, *teszr*, van rajta. Előrehajlik, balkezelével egy ellenség hajába kapaszkodván, kit egy buzogány — vagy bárd — félével, melyet jobbujában tart, ütni készül; ijja mellette hever. Fölötte és előtte hieroglyfok vannak: *Netr nfr nb ar ht Sabaka*, „a tökéletes Isten, az Ur, ki a dolgokat létrehozza, Sabak (vagy Szabako).“ Mögötte egy mondat van, mely mindig megvan az egyiptomi szövegekben: *sza(szan)h-ha-f*, „az élet követi fejét.“ Noha isteni alak nem látható, a legszélső baloldalon levő hieroglyfok arra mutatnak, hogy a király egy isten előtt volt elfoglalva, *na na nek*, „adtam neked,“ mely mondattagot ez követhette: „tökéletes életet,“ vagy „minden ellenséget vagy minden országot szandáljaid alá.“

változások után Egyptom függetlenségének elvesztével fog végzõdni. Asszýria a khaldok fegyverei alatt fog elbukni, miután a fáraókat leigázta; de a ninivei hatalom örökösei Ázsiában, khaldok, persák s végre görögök, lesznek egymásután a Nilus völgyének urai. Egyptom fõségének idején III. Thotmesz, II. Amenhotep diadallal vitték át seregeiket Mezopotamiába, midõn az asszýr birodalom még nem létezett. Izraelita király elsõ ízben látja megküzdeni az ekorbeli két legnagyobb monarchiát színe elõtt és Palesztina, mely földirati fekvésénél fogva a küzdõket egymástól elválasztja, mindig fog szenvedni versenygésük alatt. Az egyiptomi emlékek vetnek némi világot az eseményekre, melyeket mindjárt elmondunk; de fõleg az ékiratos emlékek fognak megismertetni ezen nagy küzdelmekkel; s ezen emlékek magának Egyptomnak történetét is részletesebben ismertetik meg velünk, mint a hieroglyfikus emlékek.

Sabak nem lépett közbe elég korán Palesztinában, hogy Ozeást és Szamariát megmentse, akár mert nem készült el elég korán, akár mert nem sokat törõdött Izrael megmentésével. Midõn végre a harcmezõre ért, nem Szalmanaszarral, hanem utódával, Szargonnal, kellett küzdenie.

Sabak nem volt egyiptomi eredetû: éthiopiai király volt. IV. Sesonk halála után Egyptom, több kis államra szakadva, az éthiopiaiak hatalmába került. Egyptom föllázadt ellentük; de Piankhi, az éthiopiai uralkodó, ki Napatában uralkodott, kényszerítette uralmának elismerésére. Pianklinak utóda az éthiopiai trónon egy bizonyos Kasta volt, kinek eredete ismeretlen: talán Piankhi leányát vette el.¹ Bármint legyen, uralma alatt Bokenranfnak (Bocchorisz), egy bennszülött fejedelemlnek és Tafnekht fiának, Piankhi vazall királyának, küzdelmek árán sikerült a Deltát és Középegyptomot meghódítania. Halálakor Kasta fiára, Sabakra, hagyta a koronát. Sabak harcziás fejedeleml volt. Sietett visszahódítani Egyptomot: Bokenranfot elfogatta és elevenen elégettette. Piankhi csak az Egyptom fölötti véduraság egy

¹ Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 2. kiad., 386. l.

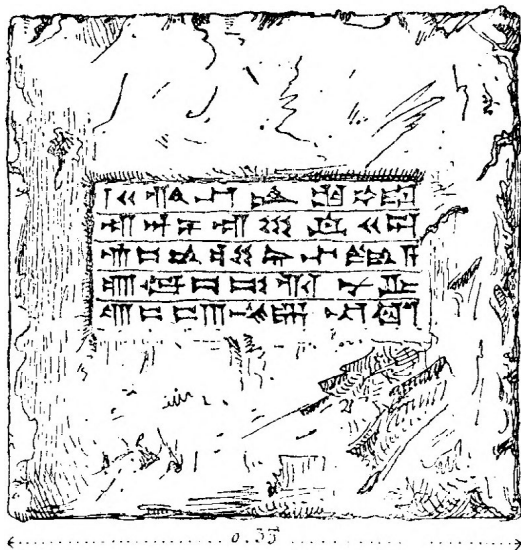
nemét tartotta meg magának; Sabak valóságos fáraó akart lenni: elfogadta az egyiptomi királyok sorrendjét s egy új, a huszonötödik dynasziának lett feje, mely egészen éthiopiai fejedelmekből volt összetéve. Kegyes-ségével, a közhasznú munkálatokkal, melyeket végeztetett, bölcs közigazgatásával s azon békével, melyet új alattvalóinak biztosított, sikerült ragaszkodásukat megnyernie.

Ez volt azon fejedelem, kinek támogatását Ozeás kérte. „Ily váratlan újjászületés (minő Egyptomé), mondja Maspero, bizonynyal magára vonta azon idegen népek figyelmét. Ha Izrael és Juda királyai még nem régen egy kis király támogatását keresték, ki a Delta egyik zúgában Tanisz szomszédságában uralkodott, mit nem követhettek el, hogy, biztosítsák egy fejedelem barátságát, kinek uralma Éthiopia mesés vidékeitől a Földközi tenger partjaiig terjedt s ki oly tekintélyes hadakat állíthatott talpra, mint az asszyr király? Föníciaiak, zsidók és filiszteusok, mind azon népek, melyeket nagyravágyása (Téglathphalaszarnak) nyugtalanított, érezték, hogy, ha valahonnét remélhettek segítséget, ez csak Egyptomtól jöhetett.¹ (Ozeás) ajándékokat küldött Sabaknak s szövetséget ajánlott föl Szalmanaszar ellen. Különböző indokok bírták az éthiop fejedelmet arra, hogy ez ajánlkozást elfogadja. Tudta, hogy egyiptomi elődei birtokolták Palesztinát s a Tigrisig vitték fegyvereiket; a mi egykor lehetséges és dicsőséges volt, az most is lehetségesnek tetszett előtte. És, ha a kívánság: a hódító fáraók hosszú jegyzékéhez egy névvel többet tenni, nem is hangolta volna őt a zsidók ajánlatának elfogadására, az okosság tanácsolta neki, hogy őket vissza ne utasítsa. Az asszyroknak eleinte lassú előhaladása a szuezi szoros felé, húsz év óta fenyegető rohamosságot öltött s Egyptomra nézve örökös félelmek forrásává lett. Vagy meg kellett győzni Ázsia új urait és visszaűzni őket az Eufraton, vagy legalább egy kis királyságokból álló gátat kellett eléjük emelni, melyen támadásuk első ereje

¹ Emberi szempontból; mert a próféták, mint láttuk, Isten nevében kifogásolták úgy az Asszyriával, mint az Egyptommal való szövetekezést és az események nekik adtak igazat.

megtörjön. Sabak úgy tett, mintha ajándékait (Ozeásnak) úgy tekintené, mint adót és segélykérését mint hódolatot: a karnaki falak, melyek hajdan annyiszor jegyezték föl a legyőzött népek neveit, tetszelegve vették jegyzékbe azt, a mit az éthiop fejedelem hiúsága „Szyria adóinak“ nevezett.“¹

Szerencsétlenségére Ozeásnak és Sabaknak is, ez utóbbi nem jött elég gyorsan az asszyrok elleni háborúba. Midőn a fáraó Palesztinába érkezett, Szamaria

CV. Szargon téglája. Louvre-muzeum.

már függetlenségét veszttette és a ninivei trónon Szalmanaszart a leghatalmasabb királyok egyike követte, kik Asszyria jogarát viselték: Szargon. Ezen fejedelem volt hivatta a büszke éthiop uralkodó dölyfét megalázni, a mint ezt mindjárt meglátjuk.

Szargon történeti sorsa sajátyszerű. Ezen hódító, ki egész Előázsiát, Egyiptomot és Éthiopiát megremegtette hatalma előtt, ezen nagy építő, ki Ninive északi részében Khorszabad városát teremtette,² ezen vitéz harczos, ki

¹ Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 389—390. l.

² L. I. köt. A CV. ábrán adjuk a Szargon nevét és czimeit viselő khorszabadi téglák egyikét.

dicsvágyában akként gondoskodott hirnevéről, hogy fővárosa büszke palotáinak falaira vésette föl hadi tetteit ama pompázó föliatokban, melyeket joggal neveztek el *Szargon évkönyveinek*, ezen diadalaira oly büszke király, az ó-kor történészei előtt sem volt ismeretes. Mit sem tudtak róla, még nevét sem. Egyedül Izaiás próféta említette meg, őt egyszer mellékesen, hogy egy jóslatát Egyptom és Éthiopia ellen keltezze: „Azon évben, melyben a tartan Azot ellen indult Szargon asszýriai király parancsára s melyben ostrom alá vette Azotot és elfoglalta”.¹ De Izaiásnak ezen elszigetelt állítása nem menthette meg Sabak legyőzőjének személyiségét a tudósok előtt, kik nehezen határozzák el magukat arra, hogy hűzagokat vegyenek föl a történelembe. Ezen Szargon, kinek neve sehol sem fordult elő egyebütt, szerintük nem lehetett más, mint a biblia és a profán írók által említett asszýr királyok egyike. Vitringa, Offerhaus, Eichhorn, Niebuhr Márk, Hupfeld szerint Szalmanaszar volt az; a rabbinusok, Grotius, Louth szerint Szennacherib;² Perizonius, Kalinsky, J. H. Michaelis szerint Asszaraddon.³ Tényleg azonban, mint ezt már mondtuk, Szalmanaszar előde volt Szargonnak; Szennacherib a fia volt és Asszaraddon az unokája. Ezen királytól, kit még alig harmincz éve ekként félreismertek vagy nem ismertek, egészen a khorsabadi föliatok értelmezésének fölfedezéséig, ezen királytól valóságos évkönyveink vannak ma már; megvan továbbá domborműví arczképe, melyet mindenki megnézhet a Louvre asszýr muzeumában,⁴

¹ Iz., XX., 1. Szargon nevét az utóbbi években fölismerték Ptolemeusz káronának *Arkeanosz*-ában, [Sz]arkin, de az ékiratos fölfödözések előtt nem sejtették, hogy ezen babyloni királynak kiadott fejedelem nevének ezen görög alakjában Izaiás Szargonja lappang: „Szargon neve, mondja Oppert, kétségbeejtette a biblia-magyarazókat és kronologistákat.” *Inscriptions des Sargonides; Annales de philosophie chrétienne*, LXV., 1862., 43. l.

² Kimchi mondja, hogy Szennacheribnek nyolcz, Sz.-Jermos, hogy hét neve volt. Riehm, *Sargon und Salmanassar, Theologische Studien und Kritiken*, 1868., 684. l.,

³ Lásd Riehm, *loc. cit.*, 683—685. l.

⁴ L. a CVI. táblán Szargon arczképét a Louvre asszýr muzeumának domborműve után. Az eredeti 2·88 méter magas.

sőt szobra is, melyet Kittiumban Cзыprus szigetén fődöztek föl s mely most a berlini muzeumban van.

Szargon emlékeinek fölfedezése azonban nem lehetett elégséges arra, hogy neki Szalmanaszarétól különböző létet biztosítson. Egykor azt mondták, hogy Izaiás Szargonja a királyok könyvebeli Szalmanaszar; ma azt mondják, hogy a bibliai Szalmanaszar a fölirati Szargon. A biblia azon helyének, mely Szamaria elfoglalását elbeszéli, természetes értelme, mint már megjegyeztük, az, hogy az ostromot Szalmanaszar kezdte meg és fejezte be. Az assziriologok egyértelműleg azt állították, hogy az ostromot Szalmanaszar kezdette meg, de Szargon fejezte be. Bizonyos számú tudósok, Strauss O.,¹ Brandis,² Niebuhr Márk,³ Keil,⁴ Riehm,⁵ Sayce,⁶ Haigh,⁷ Neteler,⁸ Massaroli,⁹ úgy vélekedvén, hogy a biblia tanúságát ily fontos eseményben elvetni lehetetlen, vonakodtak Szalmanaszar és Szargon közt különbséget tenni. Mivel a királyok könyve azt beszéli, hogy Szalmanaszar Szamaria legyőzője s a föliratok azt, hogy Szargon, ebből, mondják, következik, hogy Szalmanaszar és Szargon egy és ugyanazon király: „Hinnem kell, mondja Haigh, hogy Szargina és Szalmanasszarosz azonosak, míg az ellenkező bebizonyítva nincs.“¹⁰

¹ O. Strauss, *Nahumi Vaticinium*, 1853., IV. l., 6. sz.

² I. Brandis, *Ueber den historischen Gewinn aus der Entzifferung der assyrischen Inschriften*, 1856., 48., 53. l.

³ M. von Niebuhr, *Geschichte Assur's und Babel's*, 137., 139. és köv., 160. l.

⁴ Keil, *Biblischer Kommentar über die Bücher der Könige*, 1865., 385. l.

⁵ Riehm az összes érveket összegyűjtötte, melyek Szargon és Szalmanaszar azonossága mellett fölhozhatók, *Theologische Studien und Kritiken*, 1868., 687—698. l. Schrader ugyanezen folyóiratban felelt, 1870., 527—544. l.

⁶ *Ueber den Zerstörer Samaria's*, *Studien und Kritiken*, 1871., 318—322. l.; *Der Belagerer Samaria's*, *ibid.*, 1872, 722—734. l.

⁷ *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1870., 88. l., jegyzet.

⁸ Neteler, *Ueber die Keilinschriften, Literarischer Handweiser*, 1877., col. 41—43.

⁹ G. Massaroli, *Phul e Tuklatpalasar II; Salmanasar V e Sargon, questioni biblico-assire*, in-8°, Roma, 1882., 100. és köv. l.

¹⁰ *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1870., 88. l.

Sir Henry Rawlinson maga is Szalmanaszar és Szargon azonossága mellett nyilatkozott eleinte;¹ ma azonban az összes assziriologusokkal egyetértésben azt állítja, hogy két különböző királyról van szó. Ezen mozzanat tényleg elvitathatatlan, mint ezt mindjárt meg látjuk: „Szargon, ez a három ezer év óta ismeretlen, szemeink előtt támad föl oly régóta feledett nagysága egész fényével.”²

Az okok, melyeket e két fejedelem azonossága mellett fölhozni szokás, a következők:

1°. Az asszír emlékek nem emlékeznek meg Szalmanaszarról.³

2°. A fölíratok Szargonnak legalább tizenötévi uralkodást tulajdonítanak. Föltéve, hogy különböző volna Szalmanaszartól, nem maradna elégséges idő Szamaria elfoglalása közt, mely ezen fejedelem uralkodásának első, judai Ezechiás uralmának hatodik évében ment végbe s másrészt Szennacherib Juda elleni hadjárata közt, mely Ezechiás tizennegyedik évében ment végbe. Izrael királyságának bukásától a Juda elleni asszír hadjáratig tehát csak nyolcz év telt el. Ha tehát Szargon uralkodása csakugyan tizenöt évig tartott, úgy kell, hogy még Szamaria elfoglalása előtt kezdett legyen uralkodni.⁴

3°. A mit a biblia Szalmanaszarnak tulajdonít, azt a fölíratok Szargonnak tulajdonítják. Egy és ugyanazon személyről van tehát szó.⁵

4°. Menander, idézve Josephusát,⁶ beszéli, hogy Szalmanaszar sereget küldött Kittium ellen s ő az egyetlen király, kiről a történelem hasonló tényt jegyez föl. Már pedig éppen a régi Kittium romjai közt találtak egy Szargon-szobrot fölírattal, mely nevét viseli. Ez ma a berlini muzeumban van. Nem bizonyíték-e ez arra, hogy a második személy nem különbözik az elsőttől?⁷

¹ *Journal of the royal Asiatic Society*, XII., 2., p. 419.

² Darras, *Histoire générale de l'Eglise.*, II, 1870., p. 729.

³ Rihm, *Studien und Kritiken*, 687—688. l.

⁴ Riehm, *Studien und Kritiken*, 688. és köv. l.

⁵ *Ibid.*, 691—693. l.

⁶ Josephus, *Ant. Jud.*, IX., XIV., 2.

⁷ Riehm, *Studien und Kritiken*, 693—696. l. Riehm különben maga is kevés fontosságot tulajdonít a szobornak, 696. l.

Ezek az indokok, melyek Téglathphalaszar utódának Szennacherib atyjával való azonossága mellett fölhozhatók. De ezeknek egyike sem bizonyít.

CVI. Szargon ninivei király, a Louvre-muzeum domborműve után.

1°. Igaz, hogy nem találtak idáig még fölíratot Szalmanaszartól, mint ezt már megjegyeztük; az eponymok kánonja azonban elégséges arra, hogy Szargon és Szalmanaszar különbözőségét elvitathatatlanul megállapítsuk. Ezen kánon tanulmányozása tényleg megmu-

tatja, hogy ez utóbbi öt évig,¹ 727—722. uralkodott. Az eponymok jegyzékének I. Kánonában uralkodásának 5. évében, 723-ban, olvasható a neve. Ezen év szerencsétlenségre nincs meg a többi hat kánonban, melyeknek töredékeit bírjuk. Az 1870. óta fölfödözött VII. kánonból csak egyetlen szó van a 723. évről: „...hadjárat...” A 727. évben, Szalmanaszar trónraléptének évében, ezen kánon szintén hiányos. A maradékon olvasható: „...zan; hadjárat városba...naszar a trónon” Ezen utolsó szavak bizonyosan (Szalma)naszar trónraléptét jelzik² s végleg eldöntik a kérdést. Az I. és III. kánonokban Szargon mint eponym jelenik meg a 719. évre; a III. kánonban nevét a *szarru*, „király”, szó követi.³ Más okmányokból tudjuk, hogy 722- vagy 721-ben kezdett uralkodni.⁴ Lehetetlen tehát öt Szalmanaszarral fölese-

Főleg azt igyekszik kimutatni, hogy a király, a ki Menander és Josephus szerint Tyrust ostromolta, azonos azzal, ki Szamariát ostromolta, azaz Szalmanaszarral.

¹ Schrader állapította meg ezt sok világossággal és szabotossággal, *Sargon und Salmanassar, Theologische Studien und Kritiken*, 1870., 535. és köv. l. Szargon hadjáratainak dátumai bizonyítják, hogy csak 722-ben kezdett uralkodni, Téglatphalaszaréi pedig, hogy utóda 727-ben lépett trónra. L. még Schrader, *Die assyrische Verwaltungsliste, Studien und Kritiken*, 1871., 679. és köv. l., főleg 683—684. l. Minden uralkodás keresztben álló vonásokkal van megkülönböztetve az eponymok kánonában. Szalmanaszar uralma öt eponymot, azaz 5 évet foglal magában. V. ö. Oppert, *Studien und Kritiken*, 1871., p. 704.

² G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 37., 53. l.

³ *Ibid.*, p. 37. A brit muzeum K. 3781. szerződése Szargon eponymijáról van keltezve.

⁴ A K 2686 szerződés kelte: „Khalah városa, Szivan hónapja, 27-dik nap, Dabzillicsar eponym, Asszur kormányzója, Szarukinarqu (II. Szargon) asszyr király 6-ik éve,” azaz 716; K. 2679: „Khalah városa, Veadar hónapja, 15-ik nap, Szargina-arqu 9-ik éve,” azaz 713. és több más ilyféle döntő dátum, *ibid.*, 84—88. l., 10-, 11-, 13-, 14-, 15-, 16- és 17-ik évéből. K. 2682. kelte: „Khalah városa, Niszan hónapja, 14-ik nap, eponym Szamaszupahir, kormányzója... 14-ik éve Szargina-arqu (asszyr) királynak és 2-ik éve (mint babyloni királynak); K. 3044: „Szebat hónapja, 24-dik nap, eponym Mutag (gilasszar), 16-ik éve Szargina-arqu (asszyr) királynak és 4-ik éve (mint babyloni királynak).” Ezen kettős adatok, melyek Szargonnak, mint babyloni királynak éveit és egyidejűleg mint asszýriai királynak éveit jelzik, fölötte becsesek.

réltni s ha ez utóbbi fejedelemtől asszyr fölirati emlékeink nincsenek is, de mégis vannak olyanok, melyek a bibliától egészen eltekintve létezése mellett tanuskodnak. Az imént említett kánonok tanuságán kívül van még egy más is: ez pedig egy a londoni British museum-ban őrzött szerződés, melynek jelzése: K, 740; ennek kelte: „....22-dik napon, eponym Szalmanaszar, királya...“¹

Szargon és Szalmanaszar különbözősége tehát történetileg bizonyos s az egyetlen bizonyító erejű érv, melyet azonosságuk mellett föl lehetne hozni, t. i. a föliratos emlékek hallgatása, hamis, mint ezt az imént láttuk.

2°. A többi okok, melyeket Riehm és a vele egy véleményen levő tudósok még fölhoznak, semmi jelentőséggel sem bírnak az imént idézett döntő bizonyítékok után. A második, a melyet fölhoznak, t. i. a nehézség: összeegyeztetni a dátumait Szamaria elbukásának (Szargonnak tulajdoníttatása esetére) Szennacherib Juda királyságba berontásának keltével, ezen nehézség nyilvánvalólag mit sem bizonyít Szamaria két meggyőzőjének azonossága mellett. Lehet, hogy van s tényleg van is, itt egy megoldandó összeegyeztetési probléma s fogunk is ezzel foglalkozni alább, midőn Szargon fiának hadjáratát Ezechiás ellen elbeszéljük; de egy szembetűnő kronologiai ellenmondás nem elégséges egy történeti személyiség bebizonyított létezésének tagadására.

3°. Amit a föliratok Szargonnak tulajdonítanak, azt a biblia Szalmanaszarnak tulajdonítja, — mondják.

Ezen kérdés Szamariaelfoglalására vonatkozik. A többi eseményeit illetőleg ezen két személy uralkodásának, az ékiratos emlékek éppen nem vonatkoztatják Szargonra azt, amit Szalmanaszarról tudunk, úgy hogy távol attól, hogy ebből ezen két király azonossága mellett szóló bizonyítékot lehetne kihozni, ellenkezőleg az következik belőle, hogy teljesen különböző személyek. Ephesusi Menander arról értesít, hogy Szalmanaszar két hadjáratot intézett Tyrus ellen, melyeknek egyike kedvező, másika kétes kimenetelű volt az asszyrokra nézve. Ezen két

¹ Közölte G. Smith, *ibid.*, 84. l.

vállalatról egyetlen szót sem olvasunk Szargon évkönyveiben. De bizonyosan szólt volna legalább az elsőről, ha ez uralkodása alatt történt volna.

Szargon semmit sem tulajdonít magának abból, amit a biblia Szalmanaszarról beszél. Ezen utóbbi a királyok könyvének elbeszélése szerint elfogta az izraelita Ozeást, bebörtönözte őt s valószínűleg megölette. Szargon, aki pedig aprólékosan felsorolja hadjárata eredményeit, a 27,280 foglyot, akiket ejtett, az 50 szekeret, melyeket kézrekerített s a ki azon szomszédos országoknak, Gazának, Aszkalonnak, Egyptomnak, Arábiának, Hamatnak összes királyait megemlíti, — Szargon nem nevezi meg Ozeást, s egyetlen szót sem mond, melyből következtetni lehetne, hogy Szamariának királya volt. Ezen hallgatást csak azon föltevással lehet magyarázni, hogy nem ő vitte végbe a tényeket, melyeket a királyok könyve Szalmanaszarnak tulajdonít.

4°. Szargonnak Kittiumban (ma Larnaka, Cypirus szigetén) talált szobra szintén nem bizonyítja, hogy Szargon azonos volna Szalmanaszarral.¹ Szargon ezen föliratokban elbeszéli, hogy küldöttség jött hozzá Kittium lakosaitól s kétséggkívül ez alkalommal vitték szobrát Cypirusba ezen sziget küldöttei, kik Asszýriába mentek.²

Habozás nélkül el kell tehát ismerni, hogy Szalmanaszar és Szargon két különböző király s ha meg akarjuk fejteni az ellenmondást, mely a biblia közt, mely Szamaria elfoglalását az előbbinek tulajdonítja s az ékíratos okmányok közt, melyek a másodiknak tulajdonítják azt, fönállani látszik, úgy ezt más úton kell megkísérlelnünk, mint ezen két uralkodó azonosítása által.

¹ *Inscriptions des Fastes*, p. 14. Botta, *Monument de Ninive*, Paris, 1849., IV. köt., 153. tábla, 1—5. sor, középső oszlop.

² Babylonban vette át Szargon a hét cyprusi király adóját 708-ban és Szargonnak a berlini muzeumban levő szobra és fölirata valószínűleg ezen évből származik. Ugyanezen királyok úgy látszik már előbb is fizettek adót Asszýriának, Szargon 7-dik évében, 715-ben; de a szobor bizonyosan újabb keletű, mert a Szargon 12-dik és 13-dik évéből való eseményeket említi. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 110. l. A larnakai szobor föliratának fordítását l. Ménantnál, *Annales des rois d'Assyrie*, 206. l.

A probléma megoldását már több év óta megadta Oppert. Röviden összelejtezte ezt a *Studien und Kritiken* lapjain. Azok, akik azt állítják, hogy Szamariát Szargon és nem Szalmanaszar foglalta el, azok szerinte a következőleg egyeztethetik össze véleményüket a szent szöveggel: „E vélemény, mondja, éppen nem mond ellen a bibliának ... A királyok könyve sehol sem mondja, hogy Szalmanaszar foglalta el Szamariát, — ép ellenkezőleg. Miután a II. Kir., XVIII. 9. versében el van mondva Szalmanaszarról, hogy Szamaria ellen indult és ostrom alá vette a várost, a 10. vers azt mondja, hogy *ők* elfoglalták a várost; *ők*, — azaz nem az asszyr király, hanem az asszýriaiak יִלְכֶדּוּאֵה *vayyilkeduáh*.¹ A 11. versben, az asszýrok királya, ki Izraelt a fogságba viszi, nincs megemlítve. Ezen király már nem Szalmanaszar, hanem Szargon. A XVII. fejezet 6. versében a frázis csaknem ugyanaz; ezzel azonban kissé nehezebb elbánni, mert föl kell tenni, hogy az 5. versbeli *mélek Asszur* (asszýr király) Szalmanaszar s a 6. versbeli király Szargon — a dolog azonban így áll. Föltehető különben, hogy a Szargon név megvult a szövegben s kiesett onnan. A XVII. fejezet, 9. és következő verseiben, ezen föltevés már nem szükséges.”²

Csakugyan lehetséges volna, hogy Szargon neve, mint Oppert sejtí, a szent szövegből a biblia másolójának elnézése folytán eltűnt. Isten nem látta helyénvalónak csodákat tenni, hogy azoknak, kik a szent könyveket átírták, minden elnézését és hibáját meggátolja, noha azoknak épségben maradásáról gondoskodott, úgy hogy oly ép és tiszta állapotban maradtak ránk, melyet egy más ókori mű sem közelít meg.

¹ Delitzsch Ferencz elfogadta Oppert ezen magyarázatát: „Joggal figyelmeztet Oppert arra, mondja, hogy a II. Kir., 18, 10. verse nem Szalmanaszarnak, hanem a seregnek tulajdonítja az elfoglalást.“ *Biblischer Commentar über den Prophet Jesaia*, 1866, 236. I. Darras abbé szintén helyben hagyta Oppert összes következtetéseit, *Histoire générale de l'Eglise*, II., 1870., p. 724. A Vulgatában, IV. Reg., XVIII., 10., az ige egyes számmal van fordítva: *cepit*, *ceperunt* helyett, amint ezt a masszoretikus szöveg is teszi.

² Oppert, *Salmanasar und Sargon, Studien und Kritiken*, 1871, 702—703. 1.

De — anélkül, hogy Oppert magyarázatait egészen elvetnők — mégis csak természetesebbnek látszik előttünk a régi magyarázókkal fölvenni, hogy Szamaria ostromát Szalmanaszar nem csupán megkezdte, hanem be is fejezte. A legvalószínűbb megoldás szerintünk ez:

Szargon magának tulajdonítja Szamaria elfoglalását, mert ennek tényleg urává lett, nem azonban mint király, hanem mint Szalmanaszar vezére és parancsainak végrehajtója. Menandernek Josephusnál¹ megőrzött elbeszéléséből tudjuk, hogy Szalmanaszar egyidejűleg vette ostrom alá Szamariát és Tyrust; mind a kettőt személyesen nem tehetette; Szamaria előtt álló csapatainak élére tehát vezéreinek egyikét állította s ezen vezér Szargon lehetett. Bebizonyítani ezt persze lehetetlen; de minden józan eszű ember alá fogja írni, hogy az izraelita íróknak értesítve kellett lenniök azon király nevééről, aki Izrael királysága bukásának pillanatában Asszýriában uralkodott. Ha, mint fölteszik, lázadás idézte elő az uralkodó halálát a város elfoglalása előtt, úgy lehetetlen, hogy ennek híre nem terjedt el Palesztinában s hogy ezen királyváltozásról nem volt tudomásuk a legyőzötteknek, kik ezt közvetlenül legyőzőik szájából hallhatták. Mivel azonban a tíz törzs romlását Szalmanaszarnak tulajdonítják s mivel Szargon összes fölirataiban Szamaria legyőzőjének vallja magát, — föl kell vennünk, hogy Szargon fejezte be az ostromot mint Szalmanaszar vezére.

Igaz, hogy Szargon tulajdon nyilatkozata szerint uralma elején, *ina risz szarruti*, foglalta el Szamariát. Ezen beszédmód, mint a *szurrat szarruti* is, uralkodási kezdetet jelent. Asszýriában, valamint Babyloniában, a királyok uralkodási éveiket, *palu*,² a trónraléptük után következő első polgári évtől számították. A megelőző évnék azon része, mely addig, míg ők maguk vették kezükbe a hatalmat, lefolyt, *risz szarruti* vagy *szurrat szarruti* nevet

¹ Josephus, *Ant. Jud.*, IX., XIV., 2.

² Ezen szónak, melyet gyakran fordítottak „hadjáratnak“, jelentése inkább: „uralkodási év“, mely a polgári évvel, azaz márczius vagy április körül, kezdődött. Lásd Oppert, *Records of the past*, VII., 22.; Delattre, *Inscriptions historiques*, Louvain *Revue catholique* folyóiratában, 1878., a különlenyomat 24. lapján, hol döntő érveket hoz föl.

viselt.¹ Azt hisszük, hogy nem kell itt ezen szókat szoros értelmükben vennünk. Szargon nem beszélhette el évkönyveiben a hadi tetteket, melyeket még akkor vitt végbe, mielőtt király volt. Szamaria elfoglalásától keletkezi uralma első hónapjait, hogy azt magának tulajdoníthassa. Talán ezen diadal szerezte meg neki a királyságot. Voltak-e rája jogai, azt nem tudjuk.

Szargon eredetét illetőleg az assziriologusok nincsenek egy véleményen. Szargon az emlékeken soha sem nevezi magát Szalmanaszar fiának. Oppert szerint Belpatiszasszur fia volt. Ezen olvasás azonban vitás, valamint a föltevés is, mely szerint csak 70 éves korában lépett volna a trónra, Asszurdanil unokája lett volna s mint ilyet nevezte volna ki utódául Asszurnirar, a király, ki Phul (Téglathphalaszar) előtt uralkodott. Szargon ugyan dicsekszik királyi eredetével: gyakran fölhozza a 350 királyt, őseit² és Asszaraddon unokája, ezen utóbbi ismervéhez hozzáteszi még azt, hogy utóda volt Bilbaninak, Adaszi fiának, asszyr királynak, a régi hódítónak. Bár-mint legyen erre nézve, trónraléptéről, noha élete a franczia tudósok által Khorszabadban fölfödözött számos fölíratok miatt³ az asszyr történelemnek manapság legjobban ismert részéhez tartozik, trónraléptéről semmi adatunk nincs.

Az adatok, melyeket a királyok könyve több helyen szolgáltat,⁴ megállapítják, hogy Szamaria ostroma, melybe Szalmanaszar fogott,⁵ három évig tartott. Az asszyr okmá-

¹ V. ö. Oppert, *Records of the past*, VII., 22.; Chad Boscawen, *Babylonian Antiquities*, Academy, 1878. jan. 24., p. 78. „The method of dating the regnal years of the kings of Babylon, mondja Boscawen, was as follows: The first year of the king dated from the first Nisan, of new Year's Day, in his reign, the portion of the year from the death of his predecessor up to that date being styled, *Sanat ris sarruti*, „the year of the commencement of royalty.“

² „Abból itélve, amit ma az asszyrok monarchiájának, sőt nemzetének, aránylag új eredetéről tudunk, ezen 350 király közül legalább 260 teljesen a mesék országából való.“ Fr. Lenormant, *Le Déluge et l'épopée babylonienne*, a Correspondant, 1878. jan. 25., 353. lapján.

³ Szargonra nézve I. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869. július, 93—100, 106—112. l.

⁴ II. (IV.) Reg., XVII., 5.; XVIII., 1, 9, 10.

⁵ II. (IV.) Reg., XVII., 3.; XVIII., 9.

nyokban senmi sem mond ellen a biblia tanúságúnak. Érthető tehát, hogy ily hosszú és nehéz ostrom nagy dicsőséget szerzett annak, ki azt szerencsésen befejezte. Szalmanaszar maga valószínűleg azonnal meghalt, mielőtt az ostrom véget ért s miután kiadta a parancsot, hogy az izraeliták Asszýriába szállíttassanak, mely parancsot Szargon vitte ki. Az asszýr király talán lázadás áldozata lett s a győztes vezér, kit sikerei tettek népszerűvé, emiatt lett utódává megtéve.¹

Szargon, ki akkor verte le Szamariát, midőn tényleg még nem volt király, kissé zavarban van, midőn ezen eseményt fölrataiban keltezni akarja. *Évkönyveiben* uralkodásának elejére teszi s csak ezután beszéli el első hadjáratát Humbanigasz, Élam királya ellen;² *Naptárában (Fasti)* Szamaria elfoglalását Humbanigasz elleni hadjárata után mondja el, mint ez emlékeinek szövegéből is látható. Bizonyos, hogy az Elam elleni háború Szargon első évében ment végbe; csak ha Szamaria trónralépte előtt bukott el, magyarázható meg, hogyan volt ideje Palesztinából Asszýriába menni s itt birtokába venni a királyságot, mely törvény szerint nem volt az övé s fegyvereit még ugyanazon évben Humbanigasz ellen vinni.³

Szargon különben következőleg beszéli el Szamaria elfoglalását.

¹ Minden arra látszik mutatni, hogy Szargon trónralépte lázadás műve volt. Neve nem emlékeztet a királyi nevekre, ő maga soha sem mondja magát közvetlen előde fiának s ami legjobban bizonyítja, hogy Szalmanaszar halálát nagy zavarok követték, azaz, hogy az adófizető népek mind fölhasználták azt az asszýr uralom lerázására. Szargon kénytelen volt uralkodásának 15 első évét azon országok visszaszerzésére fordítani, melyeket II. Téplathphalaszar hódított meg. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 94. l.

² Az *Évkönyvek* adatainak értékére, mely nagyobb, mint Szargon többi emlékeié, l. Schrader, *Studien und Kritiken*, 1872, 741—743. l.

³ Már Hincks megjegyezte, hogy Szamaria elfoglalása az Elam elleni hadjárat évében (721.) nem történhetett meg: erre nézve igen helyesen azt hozza föl, hogy az emlékek értesítése szerint Szamaria Szargon második évében (720.) lázadásban volt, mi aligha történhetett volna, ha az izraeliták már az előző évben fogságba voltak hurczolva. Lásd G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 96. l.

A nagy fölíratban, melyet a *Naptárak* (Fasti) fölíratának neveztek el, Szargon így szól:

23. Ostrom alá vette Sza-mi-ri-na (Szamaria) városát, elfoglaltam azt.

24. Deportáltam 27,280 lakosát, elvettem 50 szekerét, átadtam (alattvalóimnak) többi gazdagságukat; föléje helyeztem hadnagyaimit; ¹ az előző király adóját ²

25. vetettem ki rá.³

Évkönyveiben az asszyr király még szabatosabb volt. Az *Évkönyvek* szövege szerencsétlenségre igen rossz karban van. Ime azon még olvasható részek egyike.

1. Kezdetén az én (uralmamnak . . . ostrom alá vettem és elfoglaltam Szamariát).

2. Fogságba vittem (27,280 lakosát); megtartottam 50 szekeret királyi osztályrészemül;

3. Azoknak helyébe (kiket deportáltam), elhozattam azon országok lakosait, melyeket meghódítottam;

4. Adót vetettem ki rájuk mint az asszyrokra.⁴

Szamaria elestének az ékalakú fölíratok által adott kelte: a 722. vagy 721. év. Ez teljesen megegyezik a bibliai dátummal. Ezen pontos összeesés bizonyítja, hogy a királyok és a Paralipomenák által szolgáltatott kronologiai adatok nincsenek annyira megromolva, mint ezt egyes tudósok föltenni szeretnék s elégséges jogot adnak arra, hogy becsben tartsuk őket, míg romlásuk megállapítva nincs.

¹ A rendszert, mely szerint asszyriai kormányzók alkalmaztattak a meghódított országokban, II. Téglathphalaszar hozta be. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 94. l. L. főnebb, 90. l.

² Oppert ezen fölíratnak 1877-ben adott fordításában *Records of the past*, IX., 5. l., *Inscription of Khorsabad*, azt hiszi, hogy Szargon Téglathphalaszart nevezi így, kit szokás ellenére nevén megemlíteni nem akar, mert törvényes királynak nem tekintette őt.

³ Oppert, *Fastes de Sargon*, 22—25. sor.; *Records of the past*, 1877., IX. köt., 5. l.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXII., B. C. 722.(?), p. 125.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 272. l.

⁴ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 160. l.; 2. kiad., 273—274. l. G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXI., p. 125., a következő módon adja azt:

B. C. 722., *Annals of Sargon*

11. . . . Szamariát

12, 13. (hiányzik)

Szamaria legyőzőjének emlékei megerősítik azt is, a mit a szent szerző az izraeliták deportációjáról mond. „Azoknak helyébe, (kiket deportáltam) elhozattam azon országok lakosait, a melyeket meghódítottam.“

A királyok könyve két különböző helyen¹ beszéli el az izraeliták fogságát; az ékiratos szövegek csak általában jelentik ki a tíz törzs átvitelét; szolgáltat a biblia oly adatokat, minőket Szargon nem nyújt s megnevezi azon helyeket, ahová vezettettek, ezek: Hala, Habor, Gozan és a Méd városok. Halah, a héberben *Halah*, közönségesen azon Chalkitiszszal van azonosítva, melyről Ptolemeusz földleíró szól,² ki azt Anthemus³ és Gauzanitisz (Gozan) közé Mezopotamiába helyezi. Ez azon jelenlenlegi Gla, melynek neve eredeti elnevezésének nyomait maig őrzi. Gla egy dombon fekszik a felső Khabur mellett, azon hely fölött, a hol Dseradserrel, a régi Mygdoniuszszal egyesül,⁴ kis távolságra forrásától, mely Rasz-al-Ainban van.⁵ Egy asszyr földirati jegyzék

14. ... Szamasz legyőzte velem elleneimet ...

15. ... elvittem 50 szekeret, királyi osztályrészemet, közülük ...

16. ... helyeztem és a fölé, aki azelőtt volt, helyeztem ... A nép, kezimnek hódítása ...

17. ... adót, ugyanolyat mint az asszyroké, vettem ki rájuk.

Oppert az *Évkönyveknek* a Records of the past (1876.) VII. kötetében adott fordításában szabatosabban fordítja a 16. sort: „Elvittem őket (a szamariaiakat) Asszyriába s helyükbe hozattam embereket a helyre, kiket karom hódított meg.“ Az 1. sorban szerinte Szamaria királyának neve állott (p. 28.)

¹ II. (IV.) Reg., XVII, 6.; XVIII., 11.

² Ptolemensz, V., 18., *χαλκίτις*. Ezen név igen jól megfelel a Halah, חֲלָה, név keleti helyesírásának, mely a Septuagintában, I. Par., V., 26., szabatosan így van átírva: *Χαλᾶλ*. (A II. (IV.) Reg., XVII., 6.; XVIII., 11. helyeken helytelenül így van átírva: *Χαλᾶ*.)

³ Strabon, XVI., 1., §. 27.

⁴ Layard, *Niniveh and Babylon*, 1853., p. 312., jegyzet; l. a II. térképet műve végén; G. Rawlinson, *The five great ancient Monarchies*, I., 246. l.

⁵ Bochart, *Opera*, Lüttich, 1692., I., 194., Halát egy Asszyria északi részében levő tartománynyal azonosította, mely Ptolemeusznál, VI., I., Kalakene nevet viselt s mely valószínűleg azonos azzal, melyet Strabon, XVI., 1., Kalachenenek nevez. Ezen tartomány hihetőleg a régi Kalach városától (ma Nimrud) vette nevét. Ezen véleményyt, mely Kalachnak, חֲלָח, Halah-val, חֲלָח

megegerősíti mindazt, amit az imént mondtunk, Hala, *Ha-lah-hu*, városát Mezopotamia városai közt sorolván föl Reszef,¹ Gozan és Niszibisz mellett.²

A királyok könyve által említett második hely, a Habor, még ma is megtartotta régi nevét Khabur alakban.³ Az asszyr okmányokon mint Ha-bur fordul elő.⁴ Ez egy mellékfolyója az Eufratnak, több forrás által alkotva, melyek a Ptolemeusznál és Strabonnál Masius, jelenleg Kharadsa Daghs nevet viselő hegyláncból jönnek ki; a főforrás egy kissé nyugatra van Mardintól.⁵ Folyása felső részében csaknem ismeretlen; miután egyesült a Dseradserrel, mely Niszibisz felől jön, délnek az Eufrat felé fordul, gazdag mezőségeken át számos kanyarulatot csinálván; partjai borítvák romhalmazokkal, maradványaival régi városoknak, melyek az asszyr uralom alatt virágoztak. A Khabur és Eufrat összefolyása Circesiumnál (ma Kerkesziah) mellett van.⁶

való azonosításán alapszik, megegyezik a két névnek bibliai helyesírása, az első *Kaf*-al, כ, a második *het*-tel, ח, kezdődvén.

¹ V. ö. Is., XXXVII., 12.; II. (IV.) Reg., XIX., 12.

² Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 167. l.

³ Héberül חַבּוּר, *Habôr*; Septuaginta: Ἀβὼρ és Χαβὼρ; Strabon: Ἀβώρως, XVI., 1., §. 27., p., 636.; és Prokopnál, *Bell. Pers.*, II., 5.; Ptolemeusznál, V., 18., Χαβώρας; Plininsznál, *H. N.*, XXX., 3., Chaboras; Charaxi Izidornál, p. 4., Ἀβοῦρας; Zozimosnál, III., 13., Ἀβώρα.

⁴ Asszurnaszirhabal fölirata, col. I., 77.; III., 3, 31.; *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 18, 23. és 24. tábla.

⁵ Layard, *Ninereh and Babylon*, 309. l.

⁶ Chesney, *The Expedition for the Survey of the rivers Euphrates and Tigris*, 4. in-8°, London, 1850., I., 49—52.; Layard, *Ninereh and Babylon*, 264, 275, 279—300, 304, 309, 312.; G. Rawlinson, *The five great ancient Monarchies*, I., 236, 247.; Ainsworth, *Travels in the Track of the Ten Thousand Greeks*, in-8°, London, 1844., p. 78.; W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, I., 594.; A. Guibert, *Dictionnaire géographique*, in-8°, Paris, 1863., mintegy 350 kilométernyi folyást tulajdonít neki. Van még egy másik Khabur nevű folyó is, mely Kurdisztan közepének magas fönnsíkjaiban ered, északkeletről délnyugatra folyik s Mosszul fölött 70 mértföldnyire a Tigrisbe szakad, Layard, *Ninereh and Babylon*, 56.; Schultens, *Index geographicus in vitam Saladini*, a Khabur szónál. Többen, de helytelenül föltették, hogy ez volt a királyok könyve által említett Habor. V. ö. Bochart,

A Habor, mondja a szent szöveg, a Gozan vidéknek egyik folyója. Gozan azon tartomány, mely Ptolemeusznál „Gauszanitisz“ nevet visel¹ s mely Chalkitisz vagy Hala szomszédságában feküdt. Rabszakesz azon Ezecháis-idejebeli² zsidókhöz intézett beszédében Gozan vidékét Haran mellett említi, mi megerősíti, hogy Gozan Mezopotamiában volt. Haran volt a neve azon városnak és kerületnek, melyet a Belilk öntözött,³ mely folyó a Khabur fölött ömlik az Eufratba; Gozan azon vidéknek volt neve, melyet a nagy folyónak Khabur nevű mellékfolyója öntözött. A királyok könyvében említett helyek tehát mind egymás mellett feküdtek Mezopotamiában. Gozan földje meg van említve az ékalakú fölíratokban: „Adóit Aszunak, Guzani vidék királyának, megkaptam,“ mondja II. Szalmanaszar.⁴

Az asszyr okmányok arról értesítenek, hogy volt egy városa Mezopotamiának, mely Gozan nevet viselt. Ez kétségkívül azon tartomány fővárosa volt. Előfordul ez a városok földirati jegyzékében, hol már Hala nevével találkozunk,⁵ valamint az eponymok tábláiban.⁶

Opera, I., 194, 242, 360. Megjegyzendő még az is, hogy ezen folyó nem azon Chabor, melyről Ezecháis szól, I., 1.

¹ Ptolemeusz, *Geogr.*, V., 18. Strabonnál ezen kerület neve Mygdonia, XVI., 1. Mygdonia ugyanazon név mint Gozan, mely utóbbi elé az *Π*, *m* előre van téve s melynek *z*, *j*, betűje a görögben *d*-vé változott el a görögbe való átírás rendes szabályai szerint; ugyanígy lesz Gazából a görögben Kadytis; Achzibből Ekdippa; Zab folyóból Diaba; M'gozanból Mygdon. G. Rawlinson, *The five great ancient Monarchies*, I., 245.

² II. (IV.) Reg., XIX., 12.: Is., XXXVII., 12.

³ L. I. kötet.

⁴ Szalmanaszar, *Khurkhi fölírat*, I. oszlop, 28. sor; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 106. l.; *Records of the past*, III., 86. l. még Szalmanaszar, *Obelisk*, D. oldal, talapzat, 180—181. sor; *Records of the past*, V., 40. — „I. Par., V., 26. versében Gozan folyónak van nevezve s Habortól meg van különböztetve. A magyarázat úgy látszik az, hogy ezen helyen Habor országnév, hihetőleg az alsó Khabur által öntözött vidék, míg ezen folyónak a Gozan tartományt öntöző felső része גוזן גוזן, *Gozan folyója* nevet visel.“ Kitto, *Biblical Cyclopaedia*, II., 167.

⁵ Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 167. l.: Sayce, *Records of the past*, III., 95.

⁶ Eponymok jegyzéke, Schrader, *Die Keilinschriften und*

A fény, melyet az asszyr fölirattan eként nekünk szolgáltat, szétoszlatja azon magyarázók kétségeit, kik ez ideig azon helyeknek földirati fekvését illetőleg, ahová az izraeliták deportáltattak, nem birtak megegyezni.

Tóbiás könyvéből tudjuk, hogy egyes izraeliták Ninivébe vitettek át.¹ Ugyanezen könyv megerősíti azt, a mit a királyok könyve említ, megismerteti velünk, hogy Mediában bizonyos számú foglyok telepedtek le.² Értesít még arról is, hogy milyen volt a foglyok állapota az idegen földön. Sokban hasonlított ez a Juda királyságbeli foglyok állapotához a babyloni fogság alatt. Elég nagy szabadságot élveztek, tetszésük szerint foglalkozhattak ügyekkel és kereskedelemmel, sőt az udvarnál is tehettek szert némi befolyásra,³ de nem voltak biztonságban a király szeszélyeitől s üldözést is nem egyszer kellett szenvedniök.⁴

Szargon beszéli, hogy az izraeliták helyébe Szamaria benépesítésére az általa legyőzött ellenségeket küldötte el. Néhánynyal közülük meg is ismertet. A bibliai elbeszélés felsorolja a többieket s az ékalakú emlékek közvetve megerősítik szabatoságát.

das alte Testament, p. 322., n° 9.; p. 324., n° 24.; p. 326., n° 7, 12. — A zsidó Tudelai Benjamin szerint, ki a XII. században utazott Gozan tartományban, az izraeliták az ő koráig megmaradtak ott. „In montes Nisbor veni, qui, mondja, fluvio Gozen defluenti imminent, atque Persidis regno adscribuntur; ubi multi ex Israelitis sunt. Aiunt vero in illis urbibus montium Nisbor quatuor tribus Israelitarum habitare, in prima captivitate a Salmanasar Assyriorum rege abductas, videlicet, Dan, Zabulon Asser et Nephtali, sicut scriptum est: Et abduxit eos in Lahlahh (sic) et Habor montes Gozen montes Mediae. Horum regio ad viginti dierum iter protenditur, multis urbibus et castellis habitata, montana fere omnis, quam ex altero Gozen fluvius alluit; cultores autem ipsi nulli gentium iugo subsunt, sed a praefecto quodam reguntur, cui nomen nunc est Joseph Amarcala Levites. Sunt vero inter eos discipuli sapientum. Agros colunt.“ *Itinerarium Benjaminii Tudelensis*, Aria Montano interprete, in-12., Anvers, 1575., p. 87.

¹ Tob., I., 2, 11.

² Tob., I., 16.

³ Tob., I., 14.

⁴ Tob., I., 22.

Egy khorszabadi fölirat arról értesít, hogy Szargon 715-ben arabiai lakosokat szállított Szamariába.

3. A tamudukat, az ibádidikat,

4. a marszimanikat és hayapákat, távoli arabiai törzseket, Bari földön lakókat, kiket a tudósok és hírnökök nem ismertek és

5. kik királyaink egyikének sem fizették adóikat, — Asz-szurnak, uramnak, támogatásával megsemmisítettem és maradványait deportáltam és

6. Szamaria városában helyeztem el. A fáraótól, egyiptomi királytól, Szamszieh arabiai királynétól és a szabeus Itamartól,

7. királyoktól, kik a tenger partján és . . . földén laktak, aranyat, . . . drágaköveket, elefántesontot, . . . fát, illatszereket, minden . . . lovakat és tevéket, adójukat, átvettem.¹

Ugyanezen tényt különben összeletezve találjuk egy sorban, hol Szargon mondja:

20. A tamudduk, ibadidik, marszimanik és hayapák legyőzője leigázta azokat, akik megmaradtak és átszállította Beth-Amri földére.²

A királyok könyve kiegészíti ezen adatokat:

Az asszyr király, mondja a szent szerző, embereket hozatott Babylonból, Kuthából, 'Avahból, Hamathból és Szepharvaimból és letelepítette őket Szamaria városába Izrael gyermekei helyébe.³

Szargon uralma első évében (720.) hadat viselt Merodach-Baladan babyloni királylyal. *Évkönyveiben* maga értesít arról, hogy ezen hadjárat után babyloniakat küldött Palesztinába:

8. (Merodach-Baladant), ki az istenek akaratából (viselte) a királyságot Babylonban, legyőztem;

9. . . . 7 lakost⁴ javaikkal deportáltam és

10. áttelepítettem őket Hatti földére (Szyria és Palesztina).⁵

A babyloni lakosok alatt itt nem csupán ezen városnak, hanem a szomszédos Kutha, 'Avah és Szepharvaim városoknak lakóit is kell érteni.

¹ Khorszabad, 2. terem, II., 3—8. sor; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXVIII., 128. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 277. l.

² *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 36. tábla.; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXIX., 129. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 277. l.

³ II. (IV.) Reg., XVII., 24.

⁴ A 7 előtt álló számok elpusztultak.

⁵ Botta, *Monument de Ninive*, V. köt., 70 tábla; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 276. l.

Kutha, asszírul Kuthi, elvitázhatatlanul Babyloniának városa volt. Neve mindig Khaldea más városainak nevével együtt fordul elő. Szalmanaszar obeliszkjén például olvassuk: „Gazdag áldozatokat mutattam be Babylonban, Borszippában és Kuthában.“¹ Ezen hely és más hasonlók mutatják, milyen tévesek voltak az összes vélemények, melyeket a magyarázók idáig pártoltak, kik közül egy sem találta el az igazat az ezen város fekvésére vonatkozó föltevéseiben. Josephus Persia közepére helyezte azt; Morin István, Le Clerc, Knobel és Winer Szuziánába; Rosenmüller Irak Arabiba.

Hormuzel Rasszam 1880—1881. évi ásatai szerint a bibliai Kutha Tell-Ibrahimban mintegy tíz mértföldnyire Babylontól északkeletre fekszik.²

A Kuthabeliek úgy látszik a legszámosabban voltak képviselve azok közt, kik Palesztinába telepítettettek át, vagy legalább a legbefolyásosabbakká lettek itt, mert az ő nevüket adták a zsidók a samariaiaknak, mint ez a Talmudban látható s mint erről Josephus határozottan értesít: „Azokat, akiket a héberek, mondja, az ő nyelvükön kuthaiaknak neveznek, azokat görögül samariaiaknak nevezik.“³

Szepharvaimra vonatkozólag ép oly hamis föltevések uralkodtak, mint Kuthára vonatkozólag. Vitringa, Koppe Hamathnak és Arpadnak környékeire helyezik, Schultess, von der Hardt a damaskusi pasalikba.

A valóságban Szepharvaim babyloni város volt, melynek neve az ékalakú föliratokban gyakran előfordul „Szípar, Szíppar“ alakban. Az akkadi szövegekben „Eufkrat városa“ a neve,⁴ mert a folyó bal partján feküdt. Az ékalakú föliratokban van egy *‘ir Szíppara sza Szamasz*, „Szíppara, a Nap városa“ és egy *‘ir Szíppara sza Anunit*, „Szíppara, Anunit városa.“ Ezen kettős elnevezés meg-

¹ Layard, *Inscriptions in the cuneiform Character*, 91. tábla, 82. sor.

² The Times, Weekly edition, 1881. szept. 2., 19. l.; *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1883. márcz. 6., 84. l.

³ Josephus, *Ant. Jud.*, IX., XIV., 3. A samariaiakról l. még szerző művét, *Mélanges bibliques*, 374. l.

⁴ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, II., 13. tábla.

magyarázza a héber biblia kettős számú alakját: „Szepharvaim“, kettős Szippar. Berosos szerint egy vizözön-előtti város volt.¹ Hormuzd Rasszam a régi Szipparát, Tell-Abu-Habbaban Bagdadtól délnyugatra találta meg 1880—1881. évi ásatásai alatt. Romjai kissé keletre esnek az Eufrat jelenlegi medrétől. Ezen romok igen tekintélyesek és több mint két mértföld kiterjedésű fölületet borítanak. Itt imádták Szamaszt, a napot. Azon Szippara, hol Anunitot imádták, valószínűleg a szomszédságban, Deyrben, feküdt.²

‘Avah tekintetében nem vagyunk oly szerencsések mint Kuthára és Szepharvaimra nézve: ezen helyiség az ékíratos szövegekben idáig még nem fordul elő s föltevéseket kockáztatni nem akarunk.

Cserébe azonban Hamathra nézve nem csupán az assziriologia nyújt adatokat, hanem Szargon is értesít fölirataiban,³ hogy uralkodása második évében hadat viselt Ilubid, ezen város királya ellen, a Karkar melletti csatában megverte őt s osztályául a zsákmányból 200 szekeret és 600 lovat vett el tőle. Nem mondja határozottan, hogy a lakosok maradványát átvitte Szamariába, de ez nem vonható kétségbe, mert elbeszéli, hogy 20,003 foglyot vitt el s más föliratokban az asszír király, a bibliai elbeszélést közvetve megerősítvén, azt mondja, hogy legyőzött népségeket telepített át Hamath területére, melyet elnéptelenített.

36. Második évemben Ilubihid...

37. ...nagyot Aroerben fölzendített és

38. ...Damaskus, Szamaria...

39—52. (hiányzik)

53. ...befejezte és Szibahi... segélyére, hogy társaságában megütközzék

¹ *Tablette synechronique de l'histoire de Babylone et de l'Assyrie*, II. oszlop, 18—19. sor, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, II. k., I. rész, 131. l.; Sayce, *Records of the past*, III., 33. A G. Smith által, *Records of the past*, V., 107. l., közölt régi földirati jegyzékben meg van különböztetve Sippara (így egyszerűen) és Szippar a régi, az akkadiban: Ud-kip-nunki és Ud-kip-nun-ul-la-ki.

² *The Times, Weekly edition*, 1881. szept. 2., 19. l.; *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1883. márcz. 6., 83—84. l.

³ G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 127. l.

54. és harczoljon, színem elé jöttek. Asszurnak, uramnak, nevében vereségüket befejeztem és

55. Szibali a főnök, kinek kevés volt a bátorsága, elfutott és megmenekült.

56. Hanunt kezemmel elfogtam és családját Asszur városomba küldöttem.

57. Fölforgattam Raphiát, földúltam, fölégettem; 20,033 foglyot és számos kineseiket elhűrezoltam.¹

Az ékiratos szövegekben gyakran előfordul Hamath, A-ma-tu és A-mat-ti, mint szamariai város. Megjelenik már Szalmanaszar (859—824) szövegeiben, ki Irkulinát, ezen város királyát, a damaskusi Benhadad szövetségesei közt említi. II. Téglathphalaszar azon városok közé sorolja, melyek adót fizettek neki. Szargon alatt úgy látszik végső nyomait elvesztette függetlenségének s ezen király óta nincs többé róla szó az asszyr emlékekben. Fekvésének fontossága megmagyarázza egyébként a nagy szerepet, melyet élvezett és a számos háborúkat, melyeket a ninivei hatalommal szemben viselnie kellett. Mivel Hamath az Orontes völgyében feküdt, mely átfolyik rajta, csaknem félútban ezen folyónak Baalbek melletti forrása s azon kanyarulatnak vége között, melyet nyugatnak Iszr-hadid felé tesz, azért természetesen az Orontes által öntözött egész vidéknek parancsolt, kezdve a talajhullámlásoktól, melyek folyását a Litányétól elválasztják (melynek az Irás több ízben oly helyesen „introitus Emath,”² nevet ad) egészen a daphnei mélyútig Antiochia alatt. Hamath királyságát maga az Orontes medenczéje alkotta. Ezen város már Mózes idejében híres volt s Amos próféta még II. Jeroboam idejében így nevezi: „Hamath, a nagy.” Szargon véget vetett a nagy dicsőségnek s néhány évvel utána Szennacherib rabszakesze mondhatta: „Hol van Hamath királya?”³

A biblia a Szamariába áttelepített népek között csak babyloní, kuthai, ‘avahi, hamathi és szepharvaimi embereket említi. Szargon főnebb arról értesített, hogy még másokat is telepített át Arabiából Szamaria városába.

¹ Szargon évkönyvei; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXIII., 125—126. B. C. 720.

² Num., XXXIV., 8; Jos., XIII., 5; Jud., IV., 3; Amos, VI., 15.

³ Amos, VI., 2; II. (IV.) Reg., XIX, 13; Is., XXXVII., 13.

Ezen deportálások fokozatosan mentek végbe s kétségkívül többé-kevésbbé közelfekvő közökben jöttek létre, azon arányban talán, amint elégséges nép hiányát vették észre Izraelben, Szargon uralkodásának első évétől a hetedikig.

Látni való, hogy Szargonnak szövegei és háborúinak története csodálatos módon megerősítik a szent könyvek elbeszélésének szabatosságát. Azon országokat, hová az izraelitákat áttelepítették, már mind bejártuk, az egyetlen Médiát kivéve. Itt, valamint egyebütt, szintén megerősítik az asszyr emlékek a bibliát s tanúskodásuk ezen tekintetben annál becsesebb, mivel részben elosztatja a nehézségeket, melyek az Irásnak egyik leghevesebben megtámadott könyve, Tóbiás, könyve ellen fülhalmozódtak.

A királyok történetésztől tudjuk, hogy voltak Médiában áttelepített izraeliták.¹ Tóbiás könyve, mely, mint megjegyeztük,² a fogoly zsidók állapotát idegen földön leírja, hogy nagy számban voltak itt, többek közt Ekbatanában Raguel és Rhagaeben,³ Gabelus vagy Gabael, kinek Tóbiás tíz talentum ezüstöt kölcsönzött.⁴ A médek megrohanták a Rhagaetól nyugatra fekvő vidékeket és szilárdul megvetették itt lábukat azon időkben, melyek Téglathphalasznak, Izrael legyőzőjének trónraléptét megelőzték.⁵ Ezen szomszédság nyugtalanította az asszyrokat. Téglathphalaszar már uralkodásának második évében a Zagrosz irányában vitte fegyvereit,⁶ győztesen bejárta Médiát egész kiterjedésében és sikerei olyanok voltak, hogy vállalatait uralmának hátralévő része alatt nem kellett megújítania. Szargon azonban, Szamaria legyőzője, több ízben viselt hadat Média ellen s e hadjáratok

¹ II. (IV.) Reg; XVII., 6; XVIII., 11.

² L. főnebb, 115 – 116. l.

³ Rhagae, *Ragá*, a persa szövegében és Rakkan, a méd szövegében a behisztúni fölíratnak, „Média legnagyobb városa“ volt Charaxi Izidor tanúsága szerint, *Stathmi parthici*, 7. Teherannal szomszédos romjai ma a Rei nevet viselik. (Lásd Ritter, *Erdkunde*, VIII., 67.); Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 31 – 32.

⁴ Tób., I., 17.

⁵ Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 49.

⁶ *Ibid.* 51. l.

következtében telepítette át Izrael gyermekeit Médiába, Ekbatanába¹ és Rhagaeig. Szargon első háborúja a médek ellen uralkodásának hatodik évében, 716-ban ment végbe, Átszállította Hamathba, Szyriába, Kazalla és Allabria kis méd királyságoknak általa legyőzött kiválóbb lakosait. Láttuk, hogy a hamathiak egy része Szamariába deportáltatott.²

A szellemes kombinációk szerint, melyeket Lenormant első *Assziriologiai levelében* tett közzé. Dejokesz, aki a Khorszabadi ékiratos szövegekben említett Dahyaukâ volna s aki Szargon korában még csak egy kis méd király volt — 712—708 Kr. e., midőn az asszír király a babyloni és kommagenei háborúkkal volt elfoglalva, birtokát Azos bevételével és Cypirus sziget elfoglalásával nagyobbítani kezdte³ s a ninivei igát a zavarok közepette, melyek Szargon halála után beállottak, teljesen lerázta. Szennacherib Médiának az ő birodalmához legközelebb eső részein múló sikereket aratott, de hadjárata az utolsó, melyről ezen ország ellen ez időben értesít; Dejokesz végbevitte a méd fölszabadítás és egyesítés művét 701-től 688-ig, midőn utóda, Fraortesz lépett a trónra. Ezek azon politikai változások, melyek érthetővé teszik, hogy az Asszír és Média közötti összeköttetések, melyek Szargon korában veszélytelenek voltak, midőn Tóbiás fogoly testvérei látogatására indul, — miképen lettek igen veszedelmesek Szennacherib uralkodásának vége felé, midőn fiát küldi Gabeluszhoz, hogy a neki kölesönzött pénz elhozza.⁴

De kövessük most Palesztinába az idegeneket, kiket ide szállítottak át.

A királyok történésze beszéli, hogy Szamaria új lakosai külön-külön tiszteletben részesítették eredeti

¹ Raguel és lánya, kit az ifjú Tóbiás vett el, Ekbatanában laktak, mint ez azon régi olasz fordításban, VI., 10., áll és mint ez a Septuaginta görög szövegéből, III., 7., következik. Több szövegben tévesen áll itt Rhagae, mint ezt a IX. fejezet mutatja. A Vulgátában a VI. fejezet 10. versében hénag van.

² Lásd Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 64. és 150. l.

³ Fr. Lenormant, *ibid.*, I., 59. l.

⁴ Lásd Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 53. l.

hazájuk isteneit: „Minden egyes nemzet, mondja, megcsinálta isteneit s a magas helyek házaiban helyezte el, melyeket a szamariaiak készítettek. mindegyik a városokba, melyeket lakott. És a babyloni emberek Szukkoth-benothot csináltak; a kuthai emberek Nergalt csináltak; a hamathi emberek Asîmach-t csináltak, az 'avahiak Nibhazt és Tharthagot csináltak és a szepharvaiták Adrammeleknek és Anammeleknek, Szepharvaim isteneinek, megégették gyermekeiket.“¹

Ezen versek sokáig homályosak voltak az összes magyarázók előtt. Ha minden homály ma sem oszlott el, az asszyr fölirattan legalább elég becses adatot szolgáltat.

Mi volt mindenek előtt Szukkoth-benoth? Fr. Lenormant szerint, ki ezen szókat „a leányok sátrai“ által magyarázza, a szakeusok ünnepe volt ez, melyet Zarpanitnak, a nemzós istennőjének, tiszteletére ünnepeltek s melyet Strabon úgy ír le, mint a mely szokásban volt a persáknál, kik azt a babyloniaktól kölcsönözték: „Mindentűtt, a hol Anaitisz-templom van, megülik a szakeusok bacchusi ünnepét, melyen a férfiak és nők, szkytha ruhákba öltözve, éjjel-nappal isznak és dorbézolásnak adják magukat.“ Ezen ünnephez fűzi Berossos magyarázója az istentelen kultuszt, melyben a babyloni nők Herodot tanúsága szerint² Mylittát részesítették, valamint amint ezt már Calmet is tette, Jeremiás levelelének következő szavait: „Láthatni Babylonban is nőket, kötelekkel övezve, olajbogyó magvakat égetve“³. . . . A szakeusok ez ünnepéhez fűzi a monda a mesés Szemiramisz trónrakerülését s mutatja, mily rendkívüli dolgokat tekintettek természetesnek azon állapotban. Szemiramisz, Ninusz háremének rabnője, a trónra jut mint a szakeusok királynéja; most parancsot ad az uralkodó megöletésére és eként megszerzi a hatalmat. Berossos szerint a szakeusok lényeges vonása a rabszolgáknak, pillanatnyi fősége uraik fölött; vallási prostitúciókról azonban Berossos

¹ II. (IV.) Reg., XVII, 29—31. A II. (IV.) Kir., XVII., 29—32., helyére nézve l. *La dispersione d'Israele e i nuovi Samaritani, Civiltà cattolica*, 1880. decz. 18., 687—692. l.

² Herodot, I., 199.

³ Baruch, VI., 42. — Calmet, *in h. l.*, p. 734.

nem szól.¹ Az imént mondottakból tehát valószínű, hogy a babyloniak által Szamariában imádott istenség nem más mint Zarpanit vagy Zirbanit istennő, „aki utódokat ad,“² legyen bár Szukkoth-benoth, Fr. Lenormant szerint, „a lányok sátrai,“ vagy Henry Rawlinson szerint, ugyanazon név mint Zirbanit, mely a héber átírásban elváltozott.³ Ezen istennőnek babyloni kultusza bizonyos: a Bellino-féle henger arról értesít, hogy Nabuchodonozor templomot emelt neki ezen városban.

„A kuthai emberek Nergalt csinálták.“ — „Bizonyos, mondja dr. Schrader, hogy a kuthaiak Nergal oroszlán istent helyi istenükként imádták: tényleg egyik legszembe-tünőbb megerősítése a bibliai szerzők szabatosságának az ékalakú fölíratok által.“⁴

Nergal kultusza oly jellemző volt Kutha városára, hogy egy abcéskönyv az „Ilu Ariu, az isten-oroszlán“ ideogrammot ezzel magyarázza: „Ilu niszi TIK-GAB-A-KI,⁵ a kuthai emberek istene.“ A mi az isten-oroszlán és Nergal azonosságát illeti, az elvitázhatatlan. Nagy

¹ Fr. Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne de l'Orient*, II., 249; *Commentaire de Bérose*, 167—174., 120; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883., p. 282.

² Ez azon Herodot-féle *Myllitta*, I., 131., 199., mely szó Lenormant szerint nem más, mint *yalad*, *mulûdit*, „a nemző,“ participium, *ibid.*, p. 120. Schrader tagadja a *yalad* etymoliát, *Die Keilinschriften*, 1872., p. 82., és azt hiszi, hogy a *Myllitta* név Herodotnál elrontása azon névnek, mely Zarpanitot az asz-szyrban közönségesen jelöli s mely „Bilit.“

³ I. Halévy szerint Szukkoth-Benoth szándékos elváltoztatása Zirbanitnak, *Revue critique*, 1881., decz. 19., p. 483., jegyzet.

⁴ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1872., p. 167. „In der That eine der glänzendsten Bestätigungen biblischer nachrichten durch die Keilinschriften.“ Nergalra nézve v. ö. Fr. Lenormant, *Origines de l'histoire*, I., 346; Frd. Delitzsch, *Smith's Chaldäische Genesis*, 275; *Id.*, *The Hebrew Language viewed in the light of Assyrian Research*, in-8°, London, 1883., p. 12.

⁵ *Tik-Gab-a-ki* ideografikus neve Kuszának. Lásd Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 218. l., és *Journal asiatique*, 1864. m-jus-junius, 393. l.; Norris, *Assyrien Dictionary*, I., 40. l.; Schrader, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXVI., 128—129. l.; G. Smith, *Records of the past*, V., 107. l., a régi khald földirati jegyzék, 48-ik szám. V. ö. Rodwell, *Records of the past*, V., 137—138. l.

számú domborműveken, melyek oroszlán-vadászatokat ábrázolnak, ez által ideografikusan UR-MAK nevet visel s ezen jegy helyett a párhuzamos helyeken „Nir-gal-i“ áll, mely szó utóbbi esetben nem az élő négylábu állatot jelenti, hanem az istenekül, ///, minősített óriási oroszlánokat, melyek az asszyr paloták bejáratait ékítették. Ezek tehát az isten-oroszlánt ábrázolják és „Nirgal“ nem más, mint az isten-oroszlán. „Nergal ábrázolja még a Marsz bolygót,¹ melynek a szabeusok Nirig nevet is adtak. Nevének jelentése: „bicezenő“ s e jelző ezen bolygónak visszamenő mozgásából keletkezett. A föliratokban ezen isten: „a nagy hős, a dulakodások királya, a csaták ura, az istenek bajnoka, a vadászat istene“: egy domborművön azonkívül embertesttel, oroszlánfővel és kezében karddal van ábrázolva. Egy rabbinus hagyomány arról értesít, hogy a Szamariában letelepedett kuthaiak kakas, „tarnegól“, alakban imádták őt. Winer szerint ezen hagyomány „ábránd, mely czáfolatot nem érdemel.“² Fr. Lenormant nem e véleményen van. „Ezen hagyomány talán nem vetendő el egészen, mondja, mert egy hengeren éppen egy kakas van helyezve jelzőül az isten mellé, ki lándsával fegyverezve egy bika ellen küzd. Egy másikon az istennek kakaslábai és farka van.“³ Oppert azt hiszi, hogy a kuthai Nergal-templomot Oheymir romjai közt fődözte föl.⁴

„A hamathi emberek Asimah-t csinálták; az avahiak Nibhazt és Thartaqot csinálták.“ Ezen különböző istenségek nevei nem fordultak még elő az ékiratos szövegekben, mi nem is lephet meg bennünket, mert Hamath nem volt asszyr város s mivel nem tudjuk, hol volt Avah.

A talmudisták szerint Asimah szakálltalan vagy rövid szakállu bakkecske alakjában volt ábrázolva, minek folytán némely kritikusok Mendeszien istennel azonosították. Mások szerint a föníciai Esmûn istennel azonos, kinek neve több föníciai tulajdonnévben előfordul, mint alkatrészs.

¹ J. Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, II., 234.

² Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, 2. kiad., II., 175. l.

³ Fr. Lenormant, *Commentaire de Bérose*, 122. l.

⁴ Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 219. l.

Nibhaz a rabbinusok szerint kutyaalakban volt ábrázolva s neve, ha tekintélyüket elfogadjuk, a „nabah, ugatni“, igétől származik. Nergal neve némely föliratokban egy másik isten nevével együtt fordul elő, mely ideografikusan így van írva: LA AZ. Oppert ezen istenben a biblia által említett Nibhazt szeretné látni, kinek neve az ő értelmezése szerint annyit tenne, mint „a kicsapongó“. Fr. Lenormant ellenben azt hiszi, hogy ezen Nibhaz isten nem más, mint azon isten, ki Asszurbani-palnak egy tábláján van említve, mely Isztarnak a pokolba alászállására vonatkozik s kinek nevét így olvassa: Namhaz, mely akkadi szónak jelentése: „az, a ki a sorsot szabályozza“. „Következőleg nem annyira egyednév, mondja, mint melléknév, mely több felsőbb rendű istenre alkalmazható s semmi sem teszi lehetővé szabatosan meghatározni azt, a ki ezen név alatt szövegünkben lappang.“¹

Nibhaz emléke megmaradt a szabeusoknál vagy mendaitáknál, a babyloni hagyományok örököseinél. Szent könyveik szerint egy alvilági isten ez, a sötétség ura: lábai az alvilág szélét érintik s ő maga a legborzasztóbb kicsapongásoknak engedi át magát.

Thartag a rabbinusok szerint szamar alakjában volt ábrázolva. Fürst ezen szót a pehlvi nyomán így magyarázza: „a sötétség hőse“. Az assziriologia éppen semmi fényt sem vet ezen istenségre.

„A shepharvaitak megégetik gyermekeiket a tűzben Adrammeleknek és Anammeleknek, Shepharvaim isteneinek.“ Adrammelek megfelel az asszír Adar-maliknak („Adar-fejedelem“) és Anammelek Anu-maliknak, Anu (Oannesz) fejedelem“. Adar és Anu istennevek, melyek igen gyakran előfordulnak az ékiratos szövegekben. Több assziriologus szerint ugyan az első név olvasása: „Ninip“ „de ezen értelmezésnek mind inkább fogynak a hivei.“² Fr. Lenormant szerint az Adar név eredetileg annyit tenne mint „tűz“. Czíme a föliratokban: „isten, ki megvilágítja a nemzeteket, mint a nap“, „az istenek

¹ Fr. Lenormant, *Commentaire de Bérose*, 491—492. l.

² Lásd Schrader, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXVI., 1872., n°. 33., p. 140. és 49., p. 148—149.

világossága“ s neve gyakran a „fa“ ideogrammjá kíséretében fordul elő a „tűz“ fogalmának jelzésére. Eredetileg, a babyloni vallás rendszerezése előtt, mely a Szaturnusz bolygót csinálta belőle, Adar napistenség volt. Kultusza igen el volt terjedve Babyloniában és Asszýriában.¹

Anu, görögül Oannész, a nagy asszyro-khald istenek egyike volt. Nevének jelentése úgy látszik: „titok“, a mint Amun az egyptomiban azt jelzi, a ki „elrejtőzött“. Czime a föliratokban: „a régi, az istenek atyja, az alvilág ura, a sötétség ura, a rejtett kincsek ura.“ Vezeti a világ örök törvényeit, ő a „törvény“, mint ezt nevének ideogrammjá mutatja s kétségkívül ilyen minőségben nyilvánítja ki Berossosnál a dolgok eredeteket az embereknek a törvényeket, melyeket személyesít. Anu (Oannész) isten mint félemler, félhal volt ábrázolva.²

Sir Henry Rawlinson nem osztja az imént kifejtett nézeteket. Adramelek szerinte a napnak hímnemű és Anamelek nőnemű alakja.³ Minden esetre bizonyos, hogy, mint már megjegyeztük. Szippara „a nap városa“ volt, mi megmagyarázza a lakosok barbár szokását, kik fölálodozták gyermekeiket neki, a tűzbe vetvén őket, a mint erről a biblia értesít.

A napot már igen régi korban imádták. A legrégebb tárgy, melyet a Brit-muzeum asszyr osztálya birtokol, egy tojásalakú márványdarab, melyet 1880—81-ben Hormuzd Rasszam talált Abu-Habba, azaz Szippara ronjái közt. Hosszirányban elég széles lyuk megy rajta keresztül s egy hét soros fölirat van rajta, melynek értelme: „Szargon, a király, Agadé királya, Szamasz istennek (a napnak) Szipparában, szenteltem.“⁴ Ha

¹ Az *Origines de l'histoire*, I., 524. lapján Fr. Lenormant Adramelechben Adrut nem Adart látja. Adru Adramelech minden esetre a nap.

² Fr. Lenormant, *Essai sur un document mathématique chaldéen*, 134., 145. l.; *Commentaire de Bérose*, 65—66; 59—60.

³ G. Rawlinson *Herodotusában*, I., 611.

⁴ *Proceedings of the Society of Biblical Archeology*, 1882. november.

Nabonid fölíratának hihetünk, Szargon, Agadé királya, Kr. e. háromezer nyolczszáz évvel élt.¹

Egy más hatsoros fölírat egy sötétszürke kövön, mely egy kosfej alakú bronzdarabba van illesztve, oly kifejezéseket használ, melyekből kitünik, hogy a szepharvaimi isten hírneve messze terjedt el: „Szamasznak, az ég és föld királyának, Tugulti-Mer király, Hana királya, Ilu-saba fia, földjeért és pártfogásáért adta ezt.“² Hana Karchamisz mellett volt. A fölírat hihetőleg a Kr. előtti 850. évből való.³

Abu-habbai ásatásai alatt (1880—81) Rasszam egy égetett földből való ládika féleiben egy táblácskát talált.⁴ mely ma a brit muzeumban van s melyet az eredeti után adunk (CVII. tábla).

A táblácska egy igen sűrű szemcsés szürkés kő. Hossza 28 centiméter, szélessége 15 cm., vastagsága a közepén 7 cm. Fölülről lefelé keskenyedik. Széle hornyolva van. A dombormű az előrészt felső részébe van helyezve, melynek nem egész felét foglalja el. Alul egy hosszú ékalakú fölírat kezdődik, mely a hátsó oldalon végződik. Három rövid fölírat van még vésvé magának a képnek mezejére az isten és a személyek fölé, kik itt ábrázolva.

Ezen táblácska azon hódolat emléke, melyet az időszámításunk előtti 852. évben Szamasz istennek Nabuhabaliddina király mutatott be uralkodása harminczkilenczedik évében. Ez egy babyloni király volt, kit Asszurnaszirhabal fölírataiból ismerünk.³ Köszönetet mond az istennek, hogy egy elamita támadást diadalmasan leverte. Ami ezen emléken a figyelmet mindenek előtt megragadja, az Szamasznak, a Napistennek képe. Ez jobb felé egy házacskafélében van ábrázolva, mely baldachinhoz hasonlít, de hátul csukva van. Szobra a többi ábrázolt személyekhez képest óriási nagy, hogy az istenségnek

¹ *Ibid.*, 1883. nov. 6., 11—12. l.

² *Ibid.*, 1883. november, 14.

³ Lásd Rasszam, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1883., 83. l.

⁴ G. Smith, *The History of Babylonia*, 101—103; *Id.*, *Assyria*, 62. l.; J. Ménant, *Babylone et la Chaldée*, 132—133. l.; *Records of the past*, III., 92. l.

nagysága és főbbsége az egyszerű halandókkal szemben jelezve legyen. A fürtözött és igen hosszú szakáll az övig ér le. Fején tiara van, melyet négy pár szarv, az erő és hatalom jelképei ékesítenek. Bő ruháján — hosszú tunika, mely meztelen lábaiig ér le — nincs rojt, sem más valami dísz, csak azon görbe redők, melyek már Khaldea legrégibb hengerein észlelhetők. Karjai könyökétől meztelenek. Nem visel sem karpereczeket, sem fülbevalókat; csak isteni jelvényei vannak, egy bot és kerek gyűrű, mely a bavian¹ és malthai-i² sziklára vésett istenek kezében is látható. Ezen tárgyakat jobb kezében tartja, melyet előre nyújt, míg a balt mellén nyugtatja. Nyugodt fönséggel ül trónján — egy támlátlan nagy széken, — melyet úgy látszik négy hornyolt oszlop tart. A nézővel szemben álló két oszlop között, háttal egymásnak fordúlva két mythologiai alak van, kétségkívül Izdubar és Héabani.

A házacska, melyben Szamasz isten trónol, boltozattal van borítva, mely hátul egy falba megy át s elül oszlopok tartják, melyek közül csak egy van ábrázolva. Ennek alakja karesú s nincs elegancia hűjával. Hanem valóban pálmafa, akkor utánozza azt, az alsó Eufratnak ezen egyszerű alakú fáját, mely Khaldea lakosainak egyik legbecsesebb segélyforrása volt. Ezen faoszlop kétség kívül vékony bronzlapokkal volt borítva, melyek szögek segélyével voltak megerősítve s a pálmafa törzsének ripacsosságát utánozták. Place Victor Khorszabadban³ Szargon palotájában tekintélyes töredékeket talált kerek alakú és ember nagyságú czedrusfából, melyek erősen megélegült (oxydálódott) bronzlevéllel voltak borítva. Azon fémlemez, melyeken számos szintén bronz-szögek mentek át, tojásdad és cserépalakú kiemelkedéseket ábrázoltak, melyekben a pálmakéreg utánzását könnyű volt fölismerni.

A szentély előtt, melyben Szamasz ül, egy asztal vagy oltár van, rajta egy nagy tányér, a Napisten jel-

¹ Layard, *Monuments of Nineveh*, II. sorozat, 51. tábla.

² V. Place, *Ninive et l'Assyrie*, III. köt., 45. tábla.

³ Lásd Place, *Ninive et l'Assyrie*, I., 120—122. l.; l. az adott ábrát, *ibid.*, III., 73. tábla.

vénye. Négy, egy csillagot ábrázoló sugárral és négy nyaláb hullámzatos sugárral van ékítve. Fölötte olvasható: „A napisten tányéra és szemcinek sugara.“ Két alak, melyek kezüknél tartják egymást s kétségkívül papokat ábrázolnak, imádják a szipparai nagy istenséget, mely felé tekintetük fordul. Az első bal kezével az oltár egyik lábát fogja; a második imádás jeléül jobb kezét fölemeli. Mögöttük egy harmadik, valamivel nagyobb alak van, melyben könnyű fölismerni Nabuhabaliddina királyt, a tiaráról, melyet fején visel és ékesebb ruhájáról, melybe öltözve van. Az uralkodó egyenesen áll, két keze föl van emelve, — eként imádja az istenséget, melynek hódolatát jött bemutatni.

Szamasz imádói fölött egy három soros fölirat van, melynek értelme: „Képe a Napnak, a nagy Úrnak, ki a Bit-Para templomban lakik, mely Szipparában van. A dombormű aljára s a táblácska másik felére fölvéssett hosszú fölirat azon ajándékok fölsorolását foglalja magában, melyeket a babyloni király és elődei Szamasznak bemutatnak.¹

Megvan benne még azon ünnepek fölsorolása is, melyeket a szipparai templomban a nap tisztelőire megültek. Ezen ünnepek száma hat: 1°. Niszan, hetedik nap, a sugarak ünnepe. 2°. Airu, tizedik nap, a sugarak ünnepe. 3°. Ulul, harmadik nap, a templom kivilágításának ünnepe. 4°. Taszrituv, hetedik nap, a palota kivilágításának ünnepe (őszi napéjegylenlőség). 5°. Marcheszvan, tizennegyedik nap, a sugarak ünnepe. 6°. Adar, a tizenötödik nap, a palota kivilágításának ünnepe.

A Szamariába áttelepített szipparai lakosok ép oly ünnepekkel tisztelhatték istenüket, mint aminőkkel egykor az Eufrat partjain és megénekelhatték „a fény és az aranyozott sugarak urát“.

A szepharvaiták száműzetésének szerzője, Szargon, ugyanazon évben, melyben Ilubid hamathi királyt Karkar mellett megverte, azaz 719-ben, uralkodása második évében, mintegy két évvel Szamaria elfoglalása után, — Szargon pihenés nélkül folytatta útját a Földközi tenger

¹ G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., p. 209—215., 605.

partjain. Izrael történésze arról értesített, hogy ezen szerencsétlen ország utolsó királya, Ozeás, szövetséget kötött Sabak ethiopiai királylyal, az egyiptomi hódítóval. Ezen szövetség, mint láttuk, valószínűleg csak arra szolgált, hogy annál gyorsabban levonja az asszyr királynak, Szalmanaszarnak, haragját arra, aki azt csinálta. Szargon győzelmei kétségkívül megérttették Sabakkal, hogy hódításait minden áron föl kell tartóztatnia. Az ékiratos emlékek arról értesítenek, hogy Hannonnal, a gazai királylyal Szargon elé ment, hogy a berohanó seregnek útját állja.

25. Hanun, Gaza királya és Szibahi, Egyptom szultánja, mondja a khorsabadi nagy fölirat, egyesültek Rapiban (Raphia), hogy velem csatába és ütközetbe ereszkedjenek; színem elé jöttek,

26. megszalasztottam őket. Szibahi hátrált szolgálaim csapatai előtt, elmenekült és sohasem látták többé nyomát. Elfogtam kezemmel Hanunt, Gaza királyát. Adókat róttam a fáraóra, Egyptom királyára.¹

A hengerek fölirata hozzáteszi, hogy Hanon Asszyriába vitetett s kifejti az arab törzsek elleni háború okát:

19. Legyőztem Egyptomot Raphia városában s Asszyriába vittem Hanun gazai királyt, kit fogolylyá tettem.

20. Megtámadtam a tamudi, ibadidi, marszimani, hayapâ törzseket, melyeknek némely részei előrenyomultak és megtámadták Bit-Humrit (Izrael).²

Az évkönyvek részletesebben beszélnek el az egyiptomi király menekülését:

Szibahi bizott csapataiban és elém jött velem csatába és ütközetbe ereszkedni. Asszurnak, uramnak, pártfogásával megvertem őt. Szibahi gyorsan elfutott egy pásztorral, ki nyájait legeltette, (?) és megmenekült.

Raphia, ezen döntő ütközet színhelye, egy palesztinai város és kikötő, Gazától délnyugatra, csaknem Ázsia és Afrika határán. Egy másik egyiptomi király, IV. Ptolemensz Filopator, szerencsésebb volt itt, mint Sabak és 216-ban Kr. e. jelentékeny diadalt aratott III. Nagy Antiochus szyriai király fölött.

¹ Oppert, *Les Inscriptions des Sargonides, Annales de philosophie chrétienne*, 1862. július., LXV., 64; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXIV., 156. l.

² G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, 184. V. ö. D. G. Lyon, *Keilschrifttexte Sargon's*, in-4°, Lipcse, 1883, 32—33. l.

Sabak menekülése és Hannon elfogatása a filiszteusok országát az asszýriai király hatalmába szolgáltatta. A nyolcz következõ év alatt, 718—710, ezen fejedelem Arméniában vagy oly országokban viselt háborút, melyeknek földirati fekvése elõttünk részben ismeretlen. 714-ben, uralmának hetedik évében, Évkönyvei egy méd hadjáratról és a leigázott törzseknek Szamariába áttelepítésérõl értesítenek, mint ezt már megjegyeztük. Ugyanezen évben adót kapott az egyiptomi fáraótól, Szamsziéh arab királynétól és a szabeus Ithamartól. Uralmának tizenegyedik évében, 710 ben, ment végbe Azot ostroma, melyrõl Izaiás próféta szól. Ezen hadjárat, melyet idáig csak a próféta általi mellékes megemléstsbõl ismertünk, Szargon fölirataiban a következõleg van elbeszélve:¹

1. Kilenczedik évemben azon országba, mely partján van
2. a nagy tengernek, Filisziába és
3. Aszdodba (Azot) mentem.
4. Azuri, Aszdod királya, hogy ne hozza el az adót,
5. megkeményítette szívét s a királyokhoz körötte,
6. Asszýria elleneihez, elküldött (hírnököket) és bajt csinált.
7. A népen, mely körötte volt, uralmát megtörtem,
8. és elvittem ...
9. Ezen idõ óta, ...
10. Ahimite, fia ...
11. fivérét, színem elõtt, királysága fölé
12. emeltem s megtettem õt (királynak).
13. Illetekeket és adókat Asszýriának (fizetendõket),
14. a vele szomszédos királyokra is,
15. meg rá is kivettem. De alattvalói,
16. a rosszak, hogy ne hozzák el az illetekeket és adókat,
17. megkeményítették szívüket és ...
18. fölláadtak királyuk ellen,
19. és a jóért, a mit tett,
20. elüzték õt és ...
21. Yavant, ki nem volt örököse a trónnak,
22. a királyságban maguk fölé helyezték. A trónjára
23. uruknak ültették õt
24. és elkészítették városaikat,

¹ From Koyunjik Cylinder and Khorsabad Text; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extract, XXX., 129—131. l.; *Assyrian Discoveries*, 289—292. l. „B. C. 711. Szargon évkönyvei ezen hadjáratot az uralkodás tizenegyedik évére teszik.“ — V. ö. *Inscriptions of Khorsabad*, 32—33. sor, Oppert, *Records of the past*, IX., 11—12. l.

25. hogy hadat viseljenek ...
 26. a területet ...
 27. az elfoglalás ellen megerősítették
 28. *szan* ... szembe fordultak ...
 29. és körötte ástak árkot,
 30. húsz rőf mélyet csináltak
 31. és a források vizeit a város elé vitték.
 32. Népe Filisztianak, Judának, Edomnak
 33. és Moabnak, a tenger mellett lakván, adókat hozván
 34. és ajándékokat Asszurnak, Uramnak,
 35. árulásról beszélt, a nép és gonosz fejei,
 36. hogy velem harczoljanak, a fáraónak,
 37. egyiptomi királynak, mely fejedelem nem menthette
- meg őket,
38. ajándékokat hoztak és keresték az ő
 39. szövetségét. En, Szargon, a nemes fejedelem,
 40. tisztelvén Asszur és Merodach esküjét, megőrizvén
 41. Asszur tiszteletét, a Tigris és Eufrat folyókon
 42. a legmagasabb áradás idején testőrségem katonáit
 43. egészen átküldöttem. És ő, Yavan,
 44. királynak, ki tulajdon erejében
 45. bizott és nem vetette magát alá hatalmunknak,
 46. a hattik földre való vállalatom útjáról hallott beszélni és
 47. Asszurnak, Uramnak, fölsége leverte őt és
 48. Egyiptom határait, a folyó partjaira,
 49. Meroe határára ... a vizek alatt
 50. ... részt vett
 51. ... egy kissé távoli,
 52. ... elmenekült
 53. s menekülési helyét nem látták meg. Városait (Aszdodot
 54. Gimzot) az aszdodeusoknak
 55. ostrom alá vettem s elfoglaltam. Isteneit, nejét, fiait és
- leányait,
56. bútorait, javait és palotája kincseit az ország népével
 57. zsákmányul számláltam, s ezen városokat másodszer
 58. megépítettem. A népet, mely kezeink által meghódítottat,
 59. a kelő nap vidékeiről közjük helyeztem és (őket) az
- asszyr nép közé helyeztem s ők tették akaratomat.¹

Izaiás határozottan mondja, hogy az asszyr király nem vezette személyesen a hadjáratot Azot ellen, hanem *tartan*-ja, azaz seregének vezére, mert a próféta azon *tartan* nevet használja, melyet a föliratos emlékekben megtaláltak. Nem kell tehát szorosan betű szerinti értelemben venni Szargon szavait, midőn mondja: „Ostrom alá vettem, elfoglaltam Azotot, stb.“ s ebből következ-

¹ Az 54. sortól fogva a fölirat Bottától van véve.

tethetjük, hogy nem szabad erőszokolnunk a fölíratok nyelvét, főleg midőn ez nem látszik egészen megegyezni a bibliával.¹ Míg Szargon tartanja Palesztinában viselte a hadjáratot, a fejedelem maga hihetőleg azon vállalatot vezette, melyet ugyanazon évben Gamgum ellen intézett s mely szintén el van beszélve Évkönyveiben.²

Az események, melyeket az imént elmondtunk, érdekesek ránk nézve, nem csupán a szoros kapcsolat miatt, mely köztük és Izrael története közt van, hanem azért is, mert azok a legvilágosabb kommentárját képezik Izaiás jövődöléseinek s főleg azon jövődölésnek,³ melynek kelte Azot elfoglalása, azaz a 710. év. Soha sem lehetett megérteni Izaiás jövődöléseit úgy, mint azon nap óta, midőn Szargon fölíratainak megfejtése a kulcsot, hogy így mondjuk, megadta azokhoz. Ezen prófétának összes kommentárjai kijavítandók történeti részükben az ékíratos szövegek segélyével.

A szerencsétlenség, mely, mint az imént láttuk, a filiszteusok városait érte, előre meg volt mondva Izaiás tizennegyedik fejezetében, egy jövődölésben, melynek kelte Achaz halálának éve, azaz a 727-ik év, az assziriologusok kronologiai számításai szerint, kik itt egyetértenek, — következőleg négy évvel Szamaria ostromának kezdete előtt, hat évvel Szargon trónralépte előtt, nyolcz évvel Hannon gazai király veresége előtt, tizenhét évvel Azot elfoglalása előtt:

Ne örvendj filiszteusok földje azon,
Hogy a vessző, mely téged vert, eltört...⁴
Éhséggel veszttem el gyökeredet...
Ordíts, kapu! kiált, város!

¹ Magukból a fölíratokból tudjuk, hogy Szargon vezérei több hadjáratot vezettek. Így 708-ban Kuinak asszír kormányzója leigázta Mitát, a muszkik királyát és Uperit, Aszmun királyát. G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869., 109. l. Szargon nem volt fiatal, midőn a trónra jutott s uralkodásának 14-ik éve után nem vezette többé úgy látszik seregét személyesen. *Ibid.*, 110. l.

² Oppert, *Inscriptions de Dour-Sarkayan*, 34. l.

³ Is., XX.

⁴ A filiszteusok Achaz idejében lerázták magukról azon adót, melyet Oziás, Achaz atyja, vetett ki rájuk, II. Par., XXVIII, 18; sőt Juda területének egyes részeit is hatalmukba kerítették.

A filiszteusok földje mind el van pusztítva,
 Mert észak felől füst jön
 És senki sem menekül az (ellenséges csapatok elől).¹

Ezen füst: Szargon serege, mely észak felől tűzzel-vassal jön Juda örökös elleneinek országába, megjajgat-tatja a városokat, melyeknek kincstárait kifosztja s lakosait deportálja, amint erről ugyanaz értesít, kit Isten azzal bizott meg, hogy prófétája jövőndölését tudtán kívül megvalósítsa.

Ezen 727-iki és 710-iki jövőndölés közé Izaiás könyve még két jövőndölést ékel be Ethiopia és Egyptom ellen, melyeknek szabatos keltük nincs. Összletezvék ezek a 710-iki jövőndölésben, mely egyesíti ezen két országot, mert akkor ugyanazon király, az éthiopiai Sabak, kormányozta azokat. Azon események hatása alatt lón ki-mondva ez, melyeknek elbeszélését az imént olvastuk s választ ad a filiszteus népségek panaszaira és siralmaira, kiket szerencsétlenségük lesújtott s az egyptomi király gyávasága föllázított, ki Yavant a győztesnek kiadta, — egyidejűleg pedig csillapítja Juda lakosainak nyugtalan-kodásait:

Asszur királya, mondja Izaiás, el fogja vezetni a foglyokat

Egyptomból és a száműzötteket Ethiopiából,
 A fiatal embereket és a véneket, meztelenül, mezítláb,
 Ruha nélkül, Egyptom csúfságára.
 Reszketnek, pirulnak, Ethiopián, melyben bíztak.
 Egyptomon, melylyel dicsekedtek.

A tenger partjainak lakosai mondani fogják ezen napon:

„Ime bizalmunk tárgya,

Melyhez segélyért folyamodtunk Asszur királya ellen!

Hogyan menekülünk meg?“²

Egyptom gyöngeségének ezen képe bámulatos vonásokkal van festve a XIX. fejezetben, ahol ezen ország reszkető nőnek van ábrázolva s ahol ezen fenyegetést olvassuk:

Ki fogom szolgáltatni Egyptomot egy szigorú úr kezeibe;
 Győzelmes király fog uralkodni rajta,
 Mondja az Úr, Jehovah Szabaoth.³

¹ Is., XIV., 29—31.

² Is., XX., 4—6.

³ Is., XIX., 4.

Ezen győzelmes király nem Szargon volt. Sem ezen fejedelem, sem közvetlen utóda, Szennacherib, nem valószínűsította ezen jövődöléseket, hanem ezen utóbbinak fia és unokája, Asszaraddon és Asszurbanipal. Valamint a nehézségek, melyekkel Szargon úgy látszik találkozott, midőn Szamaria elfoglalásának idején a trónon Szilárd helyet akart elfoglalni, — valamint az ebeli nehézségek meggátolták őt abban, hogy akkor Sabakot, Ozeás szövetségesét megfenyítse, úgy különböző körülmények a raphiai ütközet után sem engedték sikereit kizsákmányolni, úgyszintén Azot elfoglalása után sem; meg kellett elégednie azzal, hogy adót kapott a fáraótól; sok más háború is foglalkoztatta őt egyébként, mint ezt Évkönyvei mutatják. A következő 709-ik évben, melyhez érkezünk, Merodach Baladan babyloni király ellen kellett küzdenie s csak 708-ban sikerült ezen félelmes ellenségét teljesen levernie s lett Babylon királyává. Négy év múlva egy gyilkos csapásai alatt hullott el, ki talán Merodach-Baladant akarta megboszulni.¹ Eként veszett el az, aki Izrael királyságának romlását befejezte.

¹ Az eponymok jegyzékében (*Cuneiform inscriptions of Western Asia*, II. köt., 69. tábla, 5. sor) ez áll: „Szargon meggyilkoltatása.“ Lásd Finzi, *Ricerche*, 47. l. A gyilkosnak Belkaszpai volt a neve; Kulumma városából való volt. Fr. Lenormant, *Les premières civilisations*, II. köt., 262. l.

HARMADIK KÖNYV.

IZRAEL KIRÁLYSÁGÁNAK ROMLÁSÁ- TÓL A BABYLONI FOGSÁGIG.

I. FEJEZET.

Ezechiás és Szennacherib.

Szamariának, Izrael királysága fővárosának elbukásáig az asszyrok nem hatoltak még be Juda királyságába és Jeruzsálem biztonságban volt támadásaiktól. Most azonban érkezett az óra, melyben Dávid városa is megreszketett Ninive katonái előtt.

Az, aki Jeruzsálemben akkor uralkodott, midón Szalmanaszar Szamaria ostromát megkezdte, Ezechiás, Achaz fia, volt. Tanúja volt ez ezen utóbbi város elfoglaltatásának s a tíz törzs királysága romlásának; Egyptom és a gazai király megveretésének Raphiában Szargon által; Azot elfoglalásának s a filiszteus városok elpusztításának az asszyriai tartan által. Miután ezen nagy események Palesztinában végbementek, a ninivei hatalom által mintegy vasgyűrűbe zárva találta magát. Északon ezen hatalom Efraim ősi hegyeit népesítette be gyarmatosaival; nyugaton megtörte a filiszteus városok ellenállását; délen adófizetőivé tette az arabokat s a fáraó alattvalóit rémülettel töltötte el; keleten Szyria már nem létezett; s az ammoniták és a moabiták, a zsidóknak ezen örökös ellenségei, készek voltak bárkivel egyesülni, ki fegyvert fogott ellenük. Ily nehéz helyzet azonban nem sujtotta le Ezechiás bátorságát. Isten szive szerinti király volt ő. Gyöngéd jámborsággal telve s élénk hit által áthatva minden bizalmát Jehovahba helyezte s inkább tartotta szem előtt a törvényt, mely az idegen segélyhez folya-

modást kifogásolta, mint a politika minden számításait. Atyja, Achaz, Izaiás próféta ellenjavaslatai daczára, önként vazallul rendelte magát alá a ninivei királynak s ajándékokkal megszerezte Téglathphalaszar támogatását az izraelita Phakeus és a szyriai Raszin ellen. Ezechiás, mondja a szent szöveg, „lerázta az asszyrok igáját s nem akart többé szolgájuk lenni.“¹ Nem tudjuk, mely időben szerezte vissza függetlenségét: kedvező alkalmul talán Szargon halálát (705) választotta ki.²

A körülmény, hogy Ezechiás az adófizetést az asszyr királytól megtagadta, már is lázadási tény volt, a tiszteletteljes fogadtatás azonban, melyben a jeruzsálemi király valamivel utóbb Merodach-Baladan babyloni királynak követeit részesítette, ki Asszyria igáját lerázta, — ezen fogadtatás még a függetlenség kikiáltásánál is jobban sértette Szennacheribnek, Szargon fiának és utódának, dölyfét.

„Ugyanezen időben, mondja a királyok negyedik könyve, Berodach-Baladan, Baladan babeli királynak fia, levelet és ajándékokat küldött Ezechiáshoz, mert azt hallotta, hogy Ezechiás beteg volt.“³

Izaiás megfelelő helyén⁴ Berodach helyett Merodach áll és semmi kétség, hogy a próféta olvasása az igazi. Az ó-szövetség, mely több helyen szól Merodach vagy Marduk istenről, nem enged a két olvasás között habozni. Az ékíratos szövegek, melyekben gyakran előfordul a Marduk-habal-iddina, „Merodach fiat adott,“⁵ királyi név, nem engednek többé helyet a kételynek, ha ilyen forgott is fönn.

Merodach-Baladan követsége Ezechiáshoz, valamint

¹ II. (IV.) Reg., XVIII., 7.

² Szargon adófizetőinek nagy része föllázadt élete utolsó éveiben vagy halála idején. Oppert, *Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions*, VIII. köt., I. rész, 544—545. l.

³ II. (IV.) Reg., XX., 12.

⁴ Iz., XXXIX., 1.

⁵ Az értelmezés, melyet ezen névnek F. Hitzig adott: „Merodach = Maruta, a hindu szélisten, a szívirányzó“, teljesen fantasztikus, valamint a Mardokempadosról adott magyarázat is, mely név szerinte Merodach-Baladantól különbözik s jelentése a szanszkrit után *Médhakampada*, „a esata ingadozását nyújtó.“ *Sprache und Sprachen Assyriens*, 1871, 57, 51. l.

betegsége, a királyok történetében Szennacherib hadjárata után van helyezve s ennek következtében igen sok író tekintette azt későbbi eseménynek, melynek magyarázatát nyújtja a hírnév, melyet ő Juda királyságától távol szerzett, melylyel szemben a rettenetes asszyr hódító ereje gyöngének bizonyult.¹ Több történész másrészt Ezechiás betegségét s a rákövetkező követséget bizonyos számú évekkel az asszyr hódítás elé helyezi. A főök, melyet ezen vélemény mellett fölhoznak, az, hogy azon időben, melyben a babyloni király küldöttei Jeruzsálembe érkeztek, Ezechiás kincstárai még telve voltak. Szennacherib tehát nem jött még Judeába, mivel a judai király kényszerítve volt szekrényeit kiüríteni, hogy a háború kezdetétől fogva nyomasztó adót fizessen neki.² Egy más, nem kevésbbé erős érv, mely a mellett szól, hogy Merodach-Baladan üzenetének kelte hátrább teendő, az asszyr és babyloni kronologia követelményeiből van véve.³ De ezen érv értékének megbecsülésére szükséges

¹ Így Fr. Lenormant *Manuel d'histoire ancienne de l'Orient*, I., 329.

² II. (IV.) Reg., XVIII., 15—16. — Tornielli több más okot hoz föl annak megállapítására, hogy Ezechiás betegsége és Merodach-Baladan üzenete megelőzték Szennacherib hadjáratát, *Annales sacri*, Negri kiadása, 1757., III., 191. — Darras abbé, az ő egyeztetési kísérletében, Ezechiás király betegségét a lachiszi adó fizetése és Jeruzsálem ostroma közé ékelte és Merodach-Baladan követségét mindjárt Szennacherib seregének romlása után tette, *Histoire générale de l'Eglise*, III., 1869, 34—35. l., ezzel azonban csak növeli a nehézséget. Hogyan mutathatta meg Ezechiás a kincseit a babyloni küldötteknek, azon pillanatban midőn ép mindenét az asszyr királynak adta.

³ Szennacherib hadjárata Izaiásnál, XXXVI—XXXVII., valószínűleg azért van Ezechiás betegségének elbeszélése elé helyezve, mivel ezen hadjárat kiegészítése és megerősítése a jövődöléseknek, melyek ezen fejezeteket közvetlenül megelőzik. Csak erre következik Ezechiás betegsége, Iz., XXXVIII—XXXIX., mivel a próféta egy csoportba foglalta össze az ezen szent királyra vonatkozó összes részletes jövődöléseket. Utóbb Jeremiás a királyok harmadik és negyedik könyvének szerkesztésekor tekintettel arra, hogy Izaiás írta, mit sem változtatott elbeszélésén s a berendezésen, melyet neki adott s megelégedett azzal, hogy közbeékelte egyes részleteket; így II. (IV.) Reg., XVIII., 13—20.

tudnunk, ki az a Merodach-Baladan, akiről a bibliai szöveg szól.

Létezik ily néven egy babyloni király, ki ellen Szargonnak többször volt alkalma hadat viselnie s kit utoljára megfosztott trónjától. Ezen király Ptolemeusz kánonában Mardokempadosz megváltoztatott név alatt szerepel s tizenkét évig uralkodott. Mivel ő az egyetlen ily nevű király, ki a babyloni királyjegyzékekben előfordul, a judai királyok történetének olvasásakor természetesen ezen fejedelemre lehet gondolni; több kritikus is azt hiszi, hogy ő küldött követeket Ezechiáshoz. Ezen magyarázat elfogadásának azonban igen súlyos nehézségek állanak útjában. Ezen vélemény ellen mindenek előtt fölhozható, hogy a Ptolemeusz kánonában előforduló Merodach-Baladan Ezechiás betegségének idején már meghalt, ha csak ezt vagy tíz évvel Szennacherib hadjárata elé nem helyezzük, ami kétséggkívül lehetséges, de nem igen valószínű.

Azon Merodach-Baladan, ki tizenkét évig uralkodott Babylonban, már Téglathphalaszar egy föliratán is szerepel:

26. Merodach-Baladan, Yakin fia, királya a tengernek (azaz, alsó Khaldeának, a Persa öböllel szomszédos földeknek), ki királyi elődeink idejében adót még nem fizetett

27. és nem esőköltta meg lábaikat, megragadtatott hatalmas félelme által Asszurnak, Uramnak; megjelent előttem Szapiya városában és megcsőköltta lábaimat. Arany, országának pora, nagy mennyiségben, egy aranyesésze, aranyba foglalt *tik-i* kövek, drága kövek (gyöngyök?), a tenger terméke . . . , szövetek Beromból, minden féle *szim*, ökrök és juhok, — ezek voltak az adók, melyeket tőle kaptam.¹

Merodach-Baladan eként a 730. (731). évben ismerte el az asszyr királyt hűbérurául.² Ugyanezen Yakin-fi a

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, II., 67. tábla; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 129—130.; 2. kiad., 235.

² G. Smith, *The Annals of Tiglath Pileser II.*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869. január, 11. l. — Merodach-Baladan egész történetére nézve l. Fr. Lenormant, *Un patriote babylonien au VIII. siècle avant notre ère*, *Mérodachbaladan*, — *Les premières civilisations*, II., 203—209. — Ezen elbeszélés olvasásakor megítélhetjük, mily haladást kellett az assziriológiának az írás-

720. évben Szargon évkönyveiben úgy jelenik meg mint Khaldea királya. Hihetőleg ezen időben kerítette meg Babyloniát, mivel Ptolemeusz szerint a 721. évben foglalta el a trónt s ez volt az oka annak, hogy Szargon hadat üzent neki. Ezen háború úgy látszik azzal végződött, hogy Merodach-Baladan babyloni királyul ismertetett el. Tizenkét év múlva, 709. és 708. évben, újból megtámadta őt, megfosztotta trónjától s koronáját megszerezte. Az emlékek, mint Ptolemeusz kánona, csak tizenkét évi uralkodást tulajdonítanak neki s uralkodása legkésőbb 708-ban végződött. Már pedig, mint ezt azonnal meglátjuk, Szennacherib judeai vállalata a 700. év körül folyt le. Föl kellene tehát tenni, hogy Ezechiás betegsége 9—10

tanulmányozás terén tennie, midőn Wiseman bibornok ugyanezen Merodach-Baladanról szólva, kinek manapság annyi részletet ismerünk történetéből, néhány éve még ezt volt kénytelen írni: „Izaiás XXXIX. fejezete, mondja, arról értesít, hogy Merodach-Baladan, babyloni király, követséget küldött Ezechiás judai királyhoz. Ezen babyloni király sehol egyebütt a szent történetben meg nem jelenik s ezen elszigetelt tény igen nagy nehézséget okoz, mert az asszyrok királysága akkor még virágzott s Babylon csak függelékeinek egyike volt . . . Ki volt tehát ezen Merodach-Baladan, babyloni király? Ha csak kormányzója volt ezen városnak, hogyan küldhetett üdvözlő követséget a zsidók királyához, midőn ez háborúban állott fölségurával? Ptolemeusz jegyzékeiben ily nevű király nincs és kronológiája összeegyeztethetetlennek látszik a szent történettel.“ *Discours sur les rapports entre les sciences et la religion*, Discours VI., Migne, *Démonstrations évangéliques*, XV. köt., 358—359. oszlop. Láttuk, hogy az asszyriologia kimutatta, miszerint Ptolemeusz Merodach-Baladant a megváltoztatott Mardokempadosz név alatt említi. Miután ezen nehézségeket felsorolta, Wiseman fontos fölfüzdésként egy töredékét közli Berossosnak, mely éppen akkor lőn ismeretessé Eusebius *örmény kroniká-jából*, Velence, 1818., I., 42. l. Ezen töredék becses, de távol áll attól, hogy az asszyr föliratok részletes adatait adná meg nekünk. A *Discours* szerzője ez alkalommal a kronológiai kérdésre vonatkozólag egyes gondolatokat ad még, melyek mindig igazak s megérdemlik, hogy közölve legyenek: „Ezen (Berossos-féle) történeti töredék és az Irás elbeszélése közt csak látszatos eltérés van: ez pedig az, hogy Izaiás Szennacherib halálát és Asszaraddon trónraléptét Merodach-Baladan jeruzsalemi követsége előtt beszéli el. Gesenius azonban aként felelt meg igen jól ezen nehézségre, hogy a próféta azért választotta ezen utat az asszyr uralkodók történetének befejezésében, hogy erre többé ne kelljen visszatérnie.“ *Ibid.*, col. 359.

évvel megelőzte az asszyr támadást, ha azt akarjuk, hogy Merodach-Baladan, ki neki ajándékokat küldött, azonos legyen azzal, akiről az imént beszéltünk, — mi nem igen egyeztethető össze a biblia nyelvével, mely ugyan nem kényszerít szorosán a föltevésre, hogy a jeruzsalemi király betegsége a niniviták érkezével egybeesett, de mely egyttal azt sem látszik megengedni, hogy ezen két tény tekintélyes időköz által legyen elválasztva.

Mindazáltal, bármi legyen is ezen elmékedések értéke, egy másik ellenvetés — és ez döntőnek látszik előttünk — a bibliában és Szargon évkönyveiben előforduló Merodach-Baladan azonossága ellen az, hogy ezen második mindig „Ya-ki-ni fia“ nevet visel, míg az előbbi „Baladan fia“ nevet kap a királyok történetétől és Izaiástól.¹ A gond, melylyel ezen szók a biblia két párhuzamos helyén hozzá vannak téve, holott az asszyr királyok atyáinak nevei közönségesen nincsenek megjelölve a Szentírásban, bizonyynyal arra mutat, hogy eként akarták meggátolni azon személy összezavarását, kiről szó van, egy más hasonló nevű személyiséggel. Az ékiratos szövegek semmi kétséget nem engednek arra nézve, hogy az, kit tőle meg akartak különböztetni, épen az, akivel ma őt azonosítani igyekeznek, azaz a Ptolemeusz-féle Mardokempadosz.

Kicsoda tehát ezen Merodach-Baladan, Baladan fia! — Minden valószínűség szerint Mardukhabaliddina fia nem más, mint a Téglathphalaszar és Szargon szövegeiben levő Yakin fia. Szennacherib, Taylor hengerén, Bellino hengerén és a konstantinápolyi föliraton elbeszéli, hogy „uralkodása elején,“ következőleg első vagy második évében, egy Merodach-Baladant legyőzött. Szargon halála után nagy zavarok voltak Babylonban. Két évig különböző trónkövetelők versenyeztek fegyverrel kezükben a királyi koronáért. Ezen föltevésre vezet a Ptolomeusz kánonában jelzett két évi interregnum, ezt beszéli el határozottan Polyhistornak egyik helye, melyet Eusebius Krónikájának örmény fordítása őrzött meg: „Szenecherim (Szennacherib) fivérének halála után Hagiszasz kormányozta a babyloniakat. De még nem folyt le harmincz

¹ II. (IV.) Reg., XX., 12.; Is., XXXIX., 1.

napja annak, hogy a hatalmat elnyerte, midőn Marudach-Baldan megölte őt. Ezen Marudach-Baldan hat hónapra szerezte meg a trónt, mely idő végén elűzte őt egy Elibusz nevű, ki utána következett. Ezen utóbbi uralmának harmadik évében Szenecherim csapatai élén a babyloniak ellen indult, leverte őket, Elibuszt családjának tagjaival elfogta és átszállíttatta Asszýriába. Miután tehát a babyloniak urává tette magát, Asszordant, fiát helyezte föléjük s visszatért Asszýriába.¹

Föl lehetne ugyan tenni, hogy a Szennacherib által legyőzött Merodach-Baladan azonos azzal, ki Téglathphalaszarnak adófizetője volt² s kit Szargon letett, mivel kikerülhetett fogságából és birtokába vehette régi trónját. Mivel Szennacherib nem nevezi őt Yakin fiának s mit sem mond, mi őt határozottan megkülönböztetné, azért ezen föltevés magában véve lehetséges az asszýriológiai téren, de, mivel a biblia arról értesít, hogy azon Merodach-Baladan, akiről szól, Baladan fia volt, azért minden azon föltevésre vezet, hogy az, akivel Szennacherib hadat viselt, unokája volt s nem fia Yakinnak.³ Szargon halála

¹ *Chron*, I. k., 5. f., 1. sz., Migne, *Patrol gr.* XIX. k. 118. oszlop.

² Tényleg ezt teszi föl Sayce, *Critical Examination of Isaiah XXXVI—XXXIX.*, *The Theological Review*, 1873. január, 28—29. l.

³ *Δ Civiltà cattolica*, (*Sargon e Merodachbaladan*, 1881. febr. 19., 413. l.) fölteszi mindazáltal, hogy csak egy Merodach-Baladan volt: „Hogy azon bibliát, mely Merodachbaladant *Baladan fiának* mondja, az asszýr fölíratokkal, melyek *Yakin fiának* nevezik, kiegyeztessük, nem szükséges szerintünk két Merodach-Baladant fölvenni, mint Schrader teszi, sem a bibliai elbeszélést tévedéssel vádolni, mint ezt szerintünk igen könnyelműen Lenormant és Ménant teszik. Az egyedüli és egyetlen Merodach-Baladan, kiről azon emlékek szólnak, nagyon könnyen lehetett Baladan fia, mint a biblia több ízben erősíti s nevezhette magát egyidejűleg Yakin fiának, mint őt Téglathphalaszar és Szargon ékíratos szövegei nevezik, nem azon értelemben, hogy valóságos fia volt Yakinnak, hanem azon szélesebb és bizonytalanabb értelemben, hogy sarja vagy egyszerűen utóda volt s örököse azon államnak, melyet Yakin nem tudni hány évvel előbb Alsó-Khaldeában alapított, — innen a Bet Yakin név, melyet kapott.“ — Boscawen a „Yakin fia“ szókat ethnikus értelemben veszi, „Merodach-Baladan, mondja, is called the son of Baladan. This

után egész természetes volt, hogy azon fejedelem fia, kit trónjától megfosztott, ezt visszaszerezni igyekezzék, amint később, Szennacherib nyolczadik hadjáratában csakugyan azt látjuk, hogy ezen Merodach-Baladan fia, Marduk-szum-iszkun mint trónkövetelő jelenik meg.

Hat hónapi rövid uralkodása alatt, azaz 703-ban vagy 702-ben, küldött tehát a Szargon által detronizált király fia követséget Ezechiáshoz, hogy gyógyulása fölött örömét kifejezze s tudomást szerezzen a csodáról, melyet Izaiás próféta az uralkodó érdekében tett, de nyilván azért is, hogy ezen királynak személyében, ki Asszýria igáját lerázta, hasznos szövetségest szerezzen a közös ellenség ellen. Merodach-Baladan nem remélhette, hogy a háborút Szennacheribbel kikerüli. Mivel trónján nem birta magát megszilárdítani s ily félelmes ellennel volt dolga, azért támogatásra szorult s hihető, hogy küldöttei meg voltak bízva a többi szýro-föníciai királyokkal is szövetséget kötni.¹

Ezen követség hízelt a jeruzsálemi királynak. A legjobb fogadtatásban s a legnagyobb kitüntetésben részesítette. Udvariasságát nagyon is messze vitte. A szentek nem mindig mentek az emberi gyöngeségektől: Ezechiásnak hiú vágya támadt megmutatni kincstárai negyszerűségét Merodach-Baladan küldötteinek s meglepetésüket élvezni. Izaiás próféta szigorúan megróttá ezen hibát Isten nevében: „Halld Jehovah Szabaoth szavát, mondta neki örömkítőreése közepette: Ime, jönnek majd napok, midőn mindaz, ami palotádban van, vagy mindaz, amit atyáid összegyűjtöttek ezen napig, át lesz víve Babelbe: semmi sem marad meg belőle, mondja Jehovah. És gyerme-

he probably was, as the title Son of Yakin, applied to him in the inscriptions, apparently denotes only the tribe to which he belonged.“ *Babylonian dated tablets, Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 1878., VI., 18., jegyz. Schrader ugyanígy tesz, *Keilinschriften und das alte Testament*, 2. kiad., 342.

¹ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1872., 215. és köv. l. — Ugyanígy cselekedett később Szaulmugina, babyloni király, midőn föllázadt fivére, Asszurbanipal, asszýriai király, az ő hűbérura ellen: szövetkezett az elamitákkal, Egyptommal, Föníciaival, Palesztinával stb., mint ezt alább meglátjuk.

keidet, kik tőled fognak származni, kiket nemzeni főgsz, elfogják s eunuchokat csinálnak belőlük a bábéli király palotájában.“¹

Valóban csodálatos jövőndölés, a legmeglepőbbek egyike, melyeket szent könyveinkben olvastunk! Judea körül van véve s mintegy hálóba kerítve az asszyr hatalom által, látta Szamariát elesni erélyes ellenállása daczára, látta a filiszteus városokat, sőt Egyiptomot megtörni, tudja, hogy Babylon soha sem volt egyéb alárendelt hatalomnál, mely alá volt vetve Asszýriának, Izaiás maga is hirdette népének, hogy el lesz árasztva a ninivei katonák által, kik mint elszabadult tenger fogják borítani talaját, „melynek hullámai nyakáig fognak érni“,² — s ime, most a jeruzsálemi királyt nem az asszyr király haragjával fenyegeti, hanem ezen kis nép támadásával, melynek királya az imént mintegy esedezve kereste támogatását; megmondja neki, hogy meg lesz szabadítva a támadótól, kinek számtalan katonái őt megsemmisítéssel fenyegetik s hogy utódait le fogják igázni annak utódai, „ki messziről jön“; a gyöngé barát fogja végrehajtani azt, ami a mindenható ellenség crejét fölülhaladta. A raczionálisták azt állítják, hogy képesek megmagyarázni Izrael látnokainak jövőndöléseit politikai éleslátásukkal, de hol van az emberi számítás, mely minden látszattal ellenkezőleg,³ képes volna megjósolni azt, amit Izaiás mintegy 114 évvel előre mond meg és pedig nem mint valószínűséget, hanem mint bizonyos eseményt?

Micheás, Izaiás kortársa ugyanily büntetést jószolt

¹ Is., XXXIX., 6—7.

² Is., VIII., 7—8.

³ Babylonnak a klasszikus írók által leirt fénye, Nabuchodonozor uralmának dicsősége, ezen nagy város nevének összekapcsolása Nagy Sándor, Cyrus, Dárius neveivel, valamint a zsidók fogsága is, Dániel jövőndölései s az Új-szövetség több könyve Babylon szerepére vonatkozólag Ninive földulatása előtt tévedésbe ejthetnek bennünket; — tényleg azonban (s az ékalakú fölíratok ezen tényt teljesen megvilágították) Izaiás idejében és előtte az asszyr hatalom pusztulásáig Asszýria uralkodott Nyugatázsiában s Babylon hatalma még semmi, vagy legalább igen gyöngé volt.

meg Juda királyságára, hozzátéve az ígéretet, hogy fogságának vége lesz:

Légy munkában és nyögj, Sion leánya,
Mint a nő, a ki szül,
Mert nem sokára kijössz a városból
S a mezőkön fogsz lakni
S Babelbe fogsz menni;
Ott meg fogsz szabadulni,
Ott Jehovah boszút áll érted,¹
Ellenségeid kezeiből.²

Itt van első ízben megjelölve a fogságnak helye, melylyel az izraeliták nemzeti létük első napjaitól fenyegetve voltak, ha hűtlenek lesznek Istenükhöz.³

Mindazáltal az ellenség, kitől Judának és Ezechiásnak félniök kellett, egyelőre az asszyr király volt. Midőn Merodach-Baladan követségét Jeruzsálembe küldötte, a ninivei király Szennacherib. Szargon fia, volt. Ezen Pakharbel, Amida (Diarbekir) kormányzója, eponymiajának 12 *ab-ján*,⁴ azaz a 705. évben követte atyját.⁵

¹ *Goled* lesz. A *goel*-re nézve l. II. köt., 418. l. és III. köt., 138. l.

² Mich., IV., 10.

³ Lev., XXXVI., 33; Deut., IV., 57; XXX., 3.

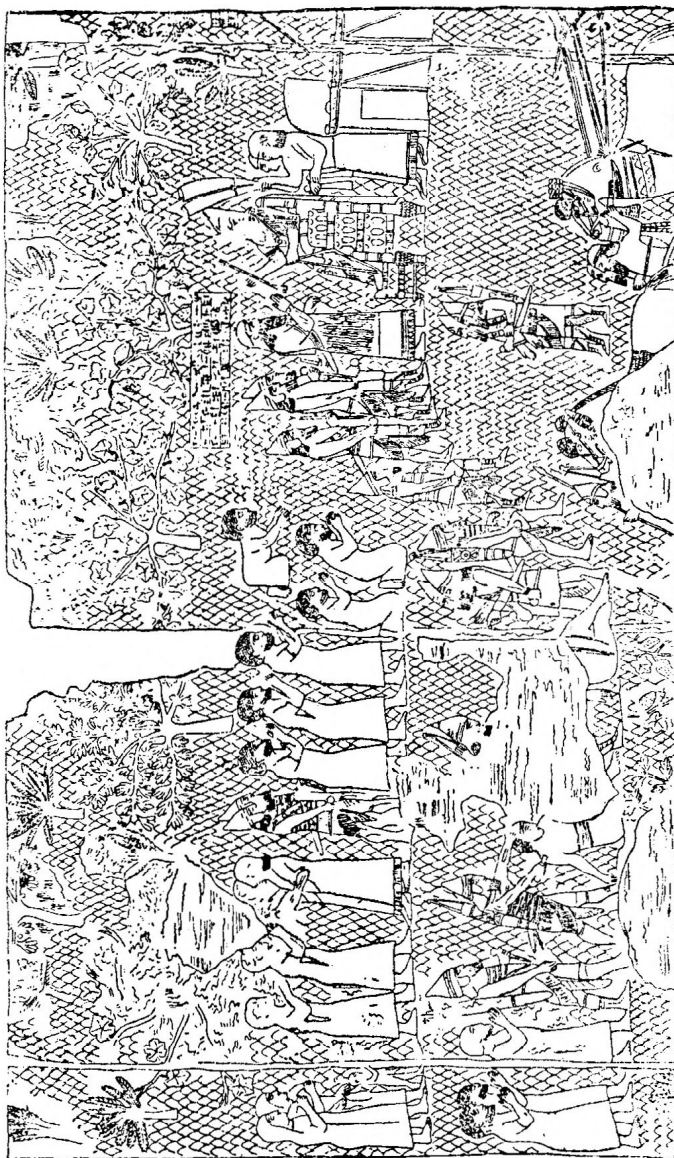
⁴ „Ezen dátum a Kr. előtti 704. (vagy 705.) év augusztus havának 1-ső vagy 31-ik napjára eshetik.“ Oppert, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions, Sujets divers d'erudition*, VIII. köt., 1. rész., 544. l.

⁵ A Szennacheribre vonatkozó szövegeket, az eredeti ékirással és angol fordítással, összegyűjtötte Smith György, *History of Sennacherib* művében (közzétette 1878-ban Sayce). Francziára fordítvák azok Ménant művében, *Annales des rois d'Assyrie*, 211—238. l. A Bellino-féle hengert, mely Szennacherib két első évét foglalja magában, s a Taylor-féle hengert (egy hatszögű prizmát), mely ezen király nyolcz első évét foglalja magában, Fox Talbot fordította angolra a *Records of the past*, I., 23. és 33. lapján. A Bellino-féle henger eredeti szövegét Layard közölte, *Inscriptions*, plate 63; Bellinótól vette nevét, mert ez szép facsimilt csinált róla, melyet Grotefend kivésztett az *Abhandlungen der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* IV. kötetében, 1850., 1—18. l. A Taylor-féle henger, melyet Ninivében 1830-ban találtak, nevét első birtokosától vette. Ma a Britisch muzeumban van. Ez utóbbi emlék foglalja magában az Ezechiás elleni háború elbeszélését. Alakja miatt Szennacherib hatszögű prizmájának is neveztetik. A szöveg a *Cuneiform inscriptions of*

Szennacherib régóta a legismeretesebb az asszýr hódítók közt, mi Herodot és a biblia egybehangzó elbeszéléseinek köszönhető. Évkönyvei nem olyanok, hogy régi hírnevét csökkentenék. Az összes ninivei királyok közül ő beszél leghosszasabban az Isten népéről; ő az egyedüli, ki bibliára vonatkozó és zsidókat ábrázoló képm emlékeket hagyott ránk. Birtokunkban van a 704-től 684-ig terjedő háborúinak hivatalos elbeszélése, mely ugyan néma az ő balsikereiről, de igen terjedelmes a sikerek elbeszélésében; ezen elbeszélés egy 480 sűrű írású sorból álló hosszú föliratban foglaltatik, mely egy jelenleg a British muzeumban levő agyaghasáb hat oldalára van írva. Ezenkívül nagy számú más fontos szövegeink vannak. Ezen hasáb foglalja magában judeai hadjáratának elbeszélését.

Van azután egy domborművünk is — és ez nem a legkisebb meglepetések egyike, melyeket az asszýriai régészeti fölfedezések számunkra fönntartottak, — mely ezen rettenetes királyt ábrázolja, kire a szentttörténet elbeszéléseiben gyermekségüinktől fogva rémülettel tanulunk tekinteni. Oppert beszéli, mily fölindulással látta meg Ninivében, azon pillanatban, melyben azt fölfödözte, ezen hódítónak képét, ki annyi bajt okozott elődeinek. Ami pedig ezen domborműnek még nagyobb becset kölcsönöz, ha ugyan ez lehetséges, — az az, hogy Szennacheribet nem Asszýriában, hanem Palesztinában, Lachiszban, ábrázolja. Gazdagon ékített trónon ül, melynek támlája egy virágokkal és széles rojtokkal ékített gazdag szőnyeggel van letakarva. A karokat és az oldalakat három sor, négyével elhelyezett harczos tartja, kiknek karjai fölemelvék, hogy a keresztrudakat tartsák. A lábak fenyütobozokat utánoznak. A király gazdagon van

Western Asia I. kötetében van kivésve, 37—42. tábla. A baviani fölirat — így nevezve, mert három különböző helyen a baviani sziklákon, Khorsabadtól mintegy 17 kilométernyire nyugatnak, találták fölvésve — közölve volt a *Cuneiform inscriptions of Western Asia* III. kötetében, 14. tábla; közölte még Pognon, ki külön tanulmányt adott róla (*L'Inscription de Bavian, texte traduction et commentaire philologique avec trois appendices et un glossaire*) a *Bibliothèque des Hautes-Études* XXXIX. és XLII. kötetében, 1879. és 1880.

CVIII. Szennacherib a zsidók adóit átveszi Lachisz előtt. A brit múzeum domborműve.

öltözve; ruhája ugyanazon virágokkal és rojtokkal van ékítve, mint a trón szőnyege. Az alsó tunika széle makkokkal van körítve. Felső ruhája mise ruhához hasonlít. Lábai gazdag papucsokba vannak takarva. Fején tiara van, melyről két hosszú csík lóg alá. Haja és szakállja igen hosszú és gondosan van fürtözve. Füleiben keresztalakú függők vannak. Nagyszerű karperecz köríti félmeztelen karjainak mindegyikét. Fölemelt jobb kezében nyilat tart. Baljában íjj van, melyet trónjának lábtalapjára nyugtat. Szennacheribnek erősen jellegzetes sasorra van. Arcza komor kifejezésű s jellemzi a kegyetlen hódítót s a könyörületlen harczost.¹

Látva ezen vad kifejezésű arcot, könnyen fölfoghatjuk, mily nagy lehetett haragja, midőn megtudta, hogy Nyugatáziának oly kis királya, minő Ezechiás volt, megtagadta az adót, melyet már atyjának fizetett. Elkeseredése még fokozódhatott, midőn hallotta, mily tiszteletteljes fogadtatásban részesítette a jeruzsálemi király Merodach-Baladan, babyloni királynak, az ő esküdt ellenségének, követeit. Rögtönösen azonban nem állhatott boszút Juda királyán; mindenekelőtt Merodach-Baladant kellett leigáznia, mivel nem vihette át a háborút a Földközi tenger partjaira, mielőtt Babyloniát meg nem hódította. Ez volt első hadjáratának célja.

5. Uralkodásom kezdetén, mondja, megvertem Kisz város szomszédságában Merodach-Baladant, Karduniasz királyát, Elam csapataival.

6. A csata közepette elhagyta táborát, elmenekült egyedül

¹ L. a CVIII. táblát, a British muzeumban őrzött eredetinek fényképe után. Szennacherib alakja ma szerencsétlenségre nagyon meg van csonkítva ezen emléken, de megvan más domborműveken, melyek szintén Londonban vannak. Lásd I. Ménant, *Remarques sur les portraits des rois assyro-chaldéens*, in-8°, Paris, 1880., p., 12. — A brit muzeumban egy zöld földpátból való henger is van, melyet Layard Szennacherib ninivei palotájának főbejartáához közel fűdözött föl. Ez talán pecsétül szolgálhatott ezen uralkodónak. Kivitele igen szép. A királyt ábrázolja, amint egy fülkefélében a szent fa és a legfőbb isten képe előtt imádkozik. Megvan Layardnál, *Nineveh and Babylon*, 160; Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 204. l., 69. ábra. Perrot, 551—544. l., azt állítja, hogy az asszír művészek nem adták az általuk ábrázolt királyok arczképeit.

és Guzummani földén húzta meg magát; elrejtőzött a tavakban és mocsárookban s eként megőrizte életét.

7. A szekereket, *isz szumbi*, a lovakat, az öszvéreket, a szamarakat, a tevéket és dromedárokat, melyeket a csatamezőn hagyott, kezem elfogta.

8. Örömmel telve léptem palotájába Babylonban; fölnyitottam kincstárait és az aranyat, ezüstöt, az arany- és ezüsttárgyakat, a drágaköveket, az értékes dolgokat, javait, birtokait, gazdag kincseit,

9. nejét, palotájának nőit, a tiszteket, azokat, kik ő előtte tartózkodnak, palotájának főügyelőit, ahányan voltak, — elvittem, szolgaságra adtam, elfogtam.

10. Elindultam üldözésére a Guzummani földre, elküldöttem katonáimat a tavak és mocsárok közé. Öt napig keresték és nem látták semmi nyomát.

11. Erejében Asszurnak, uramnak, elfoglaltam Khaldeának 89 erődített városát és erős helyét, valamint 820 helységet, melyek királyságában voltak s elvittem (a lakosokat) fogságba.

12. Az arabokat, az araméaiakat és khaldokat (kik) Erechben, Nipurban, Kiszben, Harriszkalamában, Kuthában (voltak) a föllázadt városok lakosaival elvezettem, fogságra rendeltem.

13. Belibnit, egy böles fiát, a Szuanna (Babylon) törzsből, ki mint fiatal gyermek palotámban neveltetett föl, a szumirok és akkadok királysága fölé helyeztem.

14. Visszatértemkor megvertem összes lakosait Tuhumunának, Rihihnek, Yadaqqunak, Ubudnak, Kibrinek, Malihunak, Gurumnak, Ubulnak, Damununak,

15. Gambulnak, Hindarunak, Ruhuanak (Edessza), Pekodnak, Hamrannak, Hagarannak, Nabatnak, Lihitahnak, Aramnak, kik még nem voltak leigázva.

16. Gazdag zsákmányt vittem Asszyriába, 208.000 embert és nőt, 7.200 lovat és öszvért, 11.113 szamarat, 5.230 tevét, 80.100 ökröt, 800.500 juhot.¹

Taylor hengere, miután a második hadjárat elbeszélésében egy keleti nép elleni hadjáratról s aztán egy Egyptom elleni nagy hadjáratról szólt, egy negyedik hadjáratot mond el délen, Babyloniában, hol egy bizonyos Szurub, Bet-Yakin királyának vetette föl magát. Ezen Szurub megveretett és megfutamodott. Erre Szenacherib Merodach-Baladant támadta meg, ki rejtekhelyéről előjött s újból hatalomra vergődött.

¹ Bellino hengere, 5 - 16. sor.; G. Smith, *History of Sennacherib from the cuneiform Inscriptions*, 1878., 24—29. l. V. ö. Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 298.; Schrader, *Die Keilschriften und das alte Testament*, 219—221 ; 2. kiad.; 345—347. l.

Miután első hadjáratában Babylont leigázta, Sennacherib király, mielőtt még nyugat felé fordult volna, kelet felé vitte fegyvereit. A keleti országok elleni háború tölti ki uralma második évét. Két év alatt biztosította déli és keleti határait; most már nyugat felé fordíthatta figyelmét.

Nyugatazsia elleni vállalata uralkodásának harmadik évét tölti ki. Ez a 701. évben mehetett végbe, noha az assziriologiai fölfedezések előtt közönségesen a 714. és 710. évbe helyezték. A fölírat, mely azt elbeszéli, Belemuranni vagy Belturani eponymijából (691) való; a Hatti-föld elleni hadjárat következőleg ennél korábbi időre teendő. A Bellino-féle henger, mely Nabulih alatt 702-ben készült, nem említi meg; a hadjárat tehát a 702. évben még nem történt meg. Szennacherib ezen időben csak két első hadjáratát fejezte még be. A szyregiptomi háború következőleg, mely a harmadik az ékiratos adatok szerint, természetesen a 701-dik évben foglalja el helyét.¹

Ezen keltet megerősíti azon tény, hogy Ptolemeusz kánona szerint Belibusz, kit Szennacherib babyloni királynak tett meg, mint erről első hadjáratának imént idézett elbeszélésében ő maga értesít, ezen Belibusz csak a 702-dik évben lépett trónra.

A ninivei király tehát 701-ben útnak indult, hogy igája alá hajtsa a Földközi tenger partjainak királyait s főleg Ezechiást.³

Mindazon sérelmekhez, melyekkel őt a jeruzsálemi király már illette s melyeket a biblia ismertet, járul még egy, melyről az Írás nem szól; ezt az ékiratos szövegek ismertetik meg velünk, melyek más panasz-okot

¹ Lásd G. Smith, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1870. márczius, 36.

² L. főnebb, 149. l. Belibusz-Belibni. A király, kit Szennacherib Babylon trónjára helyezett, eredetileg ezen városból volt, de Szargon palotájában neveltetett. Lásd Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 215, 226.; G. Smith, *Assyria from the earliest times to the fall of Nineveh*, 111. l.

³ Szennacherib palesztinai hadjáratára nézve l. Himpel, *Der geschichtliche Abschnitt Jes. XXXVI—XXXIX.*, a tübingai *Theologische Quartalschrift* 582—653. lapján, 1883.

nem is hoznak föl Ezechiás ellen. Azon adatokból, melyeket az asszýr föliratok szolgáltatnak, következik, hogy a Földközi tenger partjainak több királya, a szidoní, az aszkaloní és judai, lerázták az igát és szöveterkeztek, nem csupán egymással, hanem Egyptommal is, hogy szembe szállhassanak közös ellenségükkel. Mely időben történtek ezen függetlenségi nyilatkozatok, nem tudjuk. Valószínűleg Szargon halála után, mely kedvező alkalomnak tetszhetett azon idegen uralom lerázására. A szövetségeselek szerencsétlenségre nem tudták az összes kanaáni és palesztinai fejedelmeket szövetségükbe vonni. Ammon, Moab, Iduméa semlegeselek maradtak; Arvad, Byblosz, Azot az asszýrokkal tartottak. Akkaronban daczára azon közvéleménynek, mely az idegen ellen volt hangolva, Padi király szintén Szennacherib mellett nyilatkozott. A város lakói, szolgalelküségén fölindulva, hatalmukba kerítették személyét s kiszolgáltatták Ezechiásnak, hogy mint foglyot Jeruzsálemben őrizze őt. Az asszýr király kétségkívül értesült ezen eseményekről azok által, kik most is vazalljainak ismerték el magukat. Áthatva azon gondolattól, hogy el kell fojtania a lázadást, mielőtt emek ideje volna tovább fejlődni, azonnal, mihielyt tehette, miután határait biztosította, megkezdte a hadjáratot.

Meg kell mindazáltal jegyezni, hogy Ezechiás nem akart egyenesen Ezechiásra és népére törni, a mint ezt idáig hinni lehetett. Abból, a mit azon föliratai mondanak, világos, hogy nem annyira ellene, mint Egyptom ellen ragadott fegyvert. A világon akkor, mint Izaiás bámulatos igazsággal mondotta, csak két hatalom s két nemzet volt, Egyptom és Asszýria.¹ A két félel-

¹ Iz., XIX., 24. — Az egyptomi asszýr hadjáratokra nézve l. Hincks, *The Assyrian Saking of Thebes*, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1866, 13. l.; H. Rawlinson, *Illustrations of Egyptian history and chronology, from the cuneiform inscriptions*, *Transactions of the Royal Society of Literature*, VII., 1863, 137—168. l.; Haigh, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1868, p. 80.; G. Smith, *Egyptian Campaign of Esarhaddon and Assurbanipal*, *ibid.*, 1868, p. 93.; Fr. Lenormant, *Mémoire sur l'époque éthiopienne dans l'histoire d'Egypte*, *Revue archéologique*, 1870—71. aug., szept. és okt., XXII. köt., 83—93, 137—148,

mes viador közt halálos párbaj folyt. A fáraó szította azon lázadás tüzeit a Földközi tenger partjain, a nagykirály fegyvert fogott annak kioltására, mint ezt már atyja, Szargon tette.

Szennacherib célja tehát messzebb hatolt Palesztina azon kis zúgánál, hol Ezechiás uralkodott. De ezen ország útjába esett, le akarta ezt is igázni; ezen ország kormányzója foglyul tartóztatta le szövetségesei egyikét, meg akarta őt büntetni. A judai háború eként csak epizód volt az asszyr király tervében. Ezen epizód számunkra a főesemény. Ez volt különben, a mi a büszke hódító összes terveit meghiúsította.

A királyok könyvei, a Paralipomenák és Izaiás elbeszélték Szennacherib hadjáratát.¹ Az egész világ tudja elbeszélésükből, hogy Ezechiás a ninivita hatalomtól megrémülve gazdag ajándékokat küldött a félelmes uralkodónak Lachiszba, melyek azonban Szargon fiát nem elégtették ki, hogy feltétlen meghódolást kívánt s hogy ezen célra hozzá küldötte *tartan*-ját (az asszyrban *tur-ta nu*, mely akkad eredetű cím a csapatok fővezérének adatott s ötször jelenik meg az eponymok jegyzékében mint méltóságnév,² *rab szarisz*-át („az ennu-chok főnökét“, mely címnek második eleme hihetőleg héber fordítása az asszyr *rab-lub*, „a hárem főnöke“ címnek³ és *rab saqeh*-ját (rabszakesz), a héberben „főpohárnok“.

203—218. l.; E. de Rougé, *Mélanges d'archéologie égyptienne et assyrienne*, I., 11. l.; J. Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie dans l'antiquité, éclaircis par l'étude des textes cuneiformes*, *Mémoires de l'académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1-ső sorozat, sujets divers d'érudition, 1869., VIII. kötet, 523. és következő l.

¹ II. (IV.) Reg., XVIII—XIX.; Is., XXXVI—XXXVII.; II. Par., XXXII. A királyok és Izaiás elbeszélése a kifejezésekben azonos.

² Az eponymok jegyzékeiben a *tartan* közvetlenül a király után következik a *limmu* méltóságában. Az állam öt nagy tisztje, a *tartan*, a palota kormányzója, a *rabszarisz*, a *tukul* és az ország kormányzója közönségesen eponymokká lesznek a király után. Utánuk a különböző városok kormányzói következnek. Lásd D. Haigh, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 119. l.

³ *Szarisz*, „eunuch“, az asszyr emlékeken idáig még nem fordult elő.

A tartan és a rab-lub nem egyszer jelennek meg az ékiratos szövegekben egymás mellett, a főpohárnokkal azonban sehol sem találkozunk mint nagyméltósággal. Schrader ezen okból azt hiszi, hogy *rab-saqêh* arameizált alakja a *rab-saq* címnek, mely gyakran jelenik meg a fölíratokban mint a sereg egyik felsőbb tisztének czime.¹ *Rab* jelentése „nagy“, *saq* azon ideogramm, mely *ris*, „fő, főnök“, kifejezésére szolgál; *rab-saq* tehát: „nagy főnök“. II. Téglathphalasznak egyik fölíratában olvassuk:² „Elküldöttem tisztemet, a *rab-saq*-ot, Tyrusba és tyrusi Mitinna 150 talentum aranyat (adott) neki. A *rab-saq* tehát táborkari főnök lehetett, kire a ninivei királyok üzeneteiket bízák, mint ez Téglathphalaszar példájából látható. Szennacherib különben tudta, hogy *rab-saq*-ja igen alkalmas volt a rá bízott küldetésre a beszélés művészetében való ügyessége s a héber nyelvben való tökéletes jártassága miatt.³

A háború, melyet Szennacherib Ezechiás ellen viselt, a Taylor nevét viselő hatszögű prizmán következőleg van elbeszélve:

¹ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 319—320. l. V. ö. Frd. Delitzsch, *The Hebrew language viewed in the light of Assyrian Research*, 13. l.

² *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, II. köt., 67. tábla, 66. sor; G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 264. l.; Rodwell, *Records of the past*, V., 44. l.

³ II. (IV.) Reg., XVIII., 26.; Iz., XXXVI., 12. Támaszkodva ezen körülményre s a czélzásra, melyet II. (IV.) Reg., XVIII., 25. verse Izaiás jövendöléseire, VIII., 7—8.; X., 5—6., tenni látszik, több magyarázó föltette, hogy a *rab-saqêh* egy zsidó menekülő vagy egy a tíz törzsből deportált izraelita volt. — D. Haigh föltételezte, hogy a *rab-saqêh* azon személy, ki az eponymok kánonában *Takulu* vagy *Tukul*, „szolga“, ezim alatt szerepel. Ily módon a Királyok IV. könyvében, XVIII., 17., az asszír korona főtisztei volnának előttünk, ugyanazon rendben említve mint a kánonban. Csak a palota kormányzója hiányzik, kiről Haigh a következő megjegyzést teszi: „A palotakormányzó czímmel járuló kötelmek ezen tisztnek Ninivében jelenvoltát követelvé, említésre méltó, hogy a tartan, a rab szarisz és a rab *saqê* a IV. Reg., XVIII., 17. versében ugyanazon rendben említvék, mint az V. kánonban, midőn a király személye körüli szolgálatot végezték, s általa küldettek Jeruzsálembe.“ D. Haigh, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1869, 120. l.

II. oszlop.

34. Harmadik hadjáratomban a Hatti föld (Szyria) ellen indultam.

35. Lulit, Szidon királyát fölségem rémülete

36. megrendítette, egy távoli helyre

37. a tenger közepére menekült; országát uralmam alá vetettem.

38. A nagy Szidont, a kis Szidont,

39. Bitzittit Szariptavot, Mahallibát,

40. Hoszah-t, Akzibot (Ekdippa),¹ Akkot,²

41. erős városait, helységeit, a falazottakat

42. és nem erősítetteket, a helyeket, hol csapatai voltak,

43. az Asszurnak, az én uramnak, fegyvereitől való félelem leverte. Alá vetették magukat

44. nekem. Tubalt a királyi trónra

45. helyeztem följük s adót, mint kötelmet fölségem iránt,

46. évenkéntit, örökösét, róttam rájuk.

47. Manahem Szamszimurunából,³

48. Tubal Szidonból,

49. Abdilit Arvadból,

50. Urumelek Gubalból (Byblos),

51. Mitinti Azdodból (Azot),

52. Puduil Bit-Ammonból,

53. Kamosznadab Moabból,

54. Malikram Edomból,

55. mind a királyai Aharrinak, mind (a királyai) a partoknak (a Földközi tengernek),

56. minden gazdag ajándékaikat és becses dolgokat

57. színem elé hozták s megcsókolták lábaimat.

58. E's Zidka, Aszkalon királya,

59. nem hajlott igám alá; atyja házának isteneit, őt magát,

60. nejét, fiait, leányait, testvéreit, atyja házának családját,

61. elvittem és Asszyriába küldtem.

62. Szarludarit, Rukibti fiát, régi királyukat,

63. Aszkalon népe fölé helyeztem

64. és adót, fölségem tekintetétől függősége jeléül, róttam rá és ő meghódolt nekem.

65. Hadjáratomat folytatván elindultam Beth-Dagon ellen,⁴

66. Joppe, Benêbarak,⁵ Hazor,

67. Zidka városai (ellen), melyek megtagadták tőlem az engedelmességet,

¹ Jos., XIX., 29.

² Jud., I. 31.

³ Szamszimurunára nézve l. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 192. l.

⁴ Jos., XV., 41.

⁵ Jos., XIX., 45.

68. elfoglaltam azokat s a lakosokat foglyokul vittem el.
 69. Amgarunna felsőbb fejei, nagyjai és népe,¹
 70. kik Padit, királyukat, ki megőrizte hűségét és hódolatát
 71. Asszyriának, bilincsekbe verték és *Ha-za-qi-ya-hu*
 72. *Ya-hu-da-ai-nak* (Ezechiásnak Judából), kiszolgáltatták,
 ki őt (börtönbe) bezárta, —
 73. szívük rémület által ragadtatott meg. Az egyptomi királyok
 74. és Miluhhi (Ethiopia) királyainak ijjászai, szekerei és lovai²
 75. és számlálhatatlan csapatok gyülekeztek össze és érkeztek
 76. segélyükre. Szemben Altakuval,³

¹ Amgarunna Oppert szerint (*Göttingische gelehrte Anzeiger*, 1879. jun. 18, p. 774.) a kis Migron város Jeruzsálemtől északra; Rawlinson, Fox Talbot, Fr. Delitzsch és Schrader szerint Akkaron városa (a héberben: 'Eqrôn kezdő ainnal, Septuaginta: *Ἀζαρόν*), egyike a filiszteusok öt főbb városának s valamennyi közt a legészakibb, mely a másik négyhez hasonlóan Szeffelah gazdag síkján feküdt. Szerintünk ez utóbbi vélemény helyes. Nem csupán azért, mert egy Migron város vagy falu létezése fölötté problematikus bizonyos számú földrajzirók szemében, kik azt hiszik, hogy ezen név csak *mélységet* vagy erősítésművet jelenthet Gabaa vagy Machmasz előtt (Lásd Kiepert, *Bibel-Atlas*, *Onomasticon*, 1859, 42. l.), hanem azért is, hogy, ha fontos város lett volna, s nem egyszerű fala, még akkor sem lehetne azon helység, melyről itt, valamint Asszaraddon és Asszurbanipal szövegeiben szó van, melyek mindig a filiszteus városok közé helyezik. Lehetetlen föltenni, hogy Jeruzsálemtől alig néhány mértföldnyire épen Judea szívében egy független királyi város létezett volna.

² Ezen sor mutatja, hogy az egyptomiak főleg lovaikra és szekereikre számítottak s hogy az asszyrok is ettől féltek leginkább. A egyptomi lovasság a zsidókban is túlságos bizalmat keltett: Is., XXX., 16.; XXXI., 1, 3.:

Jaj azoknak, kik Egyiptomban szállnak alá segélyért

S hogy megmeneküljenek a lovak által,

Kik biznak a szekerekben, mert számosak,

És azokban (a katonákban), kik azokra fölszállanak, mert erősek...

Az egyptomiak emberek, nem Isten;

Lovaik hús, nem szellem. Iz., XXXI., 1, 3.

³ Altaku a Jos., XIX. 44. versében lévő Elteqê, Dan törzs területén, melynek fekvése földrajzíró által még nem volt meghatározható s melyet igen megközelítőleg megállapít ezen becses hely, mely mutatja, hogy Akkaron és Thamnatha környékén feküdt. L. alább, 161. l., jegyzet, Oppertnek a város fekvésére vonatkozó észrevételeit. Nem szabad összezavarni Altaqut Elteqônna, Jos., XVI., 59., mert a két asszyriai és egyptomi sereg

77. csatára sorakoztak ellenem s bátorították csapataikat (a harcokra).

78. Bizalmamat Asszurba, uramba, helyezve,

79. megverekedtem velük és megvertem őket.

80. A szekerek fejeit és az egyiptomi királyok fiait,

81. valamint Miluhhi királyai szekereinek fejét,

82. kezem elevenen elfogta a csata közepette. Altaku városát

83. megtámadtam és Timnath városát¹ elfoglaltam s elvittem belőle a zsákmányt.

III. oszlop.

1. Amgarunna város ellen indultam; a felsőbb főnököket,

2. a nagyokat, kik szították a zendülést, elveszítettem

3. s hulláikat a város falain karókra tűztem.²

4. A város fiait (a lakosokat), kik azt elnyomták s erőszakoskodásoknak engedték át magukat,

5. foglyokul számítottam; a maradványt (a lakosok közül),

6. kik nem vettek részt a zendülésben és gonosztettekben,

7. és semmi megrovásra méltót el nem követtek, — megkimélni rendeletet adtam. Padit,

8. királyukat *Ur-sza-li-im-mu*-ból (Jeruzsalem)

9. kihozattam és trónjára

10. ültettem és adót mint fölség(em jelét)

11. róttam rá. És Ezechiás

12. Judából, ki nem hódolt meg nekem,

13. negyvenhat erősített helyét, várát és kis helységét

14. királyságának, szám nélkül,

15. *pat-bu-usz-okkal* . . . (ismeretlen ostromgépek)

16. a támadás . . . ostromgépekkel rohamot intéztem

17. s őket elfoglaltam.³ 200.150 férfit és nőt, nagyokat és kicsinyeket,

18. lovakat, öszvéreket, szamarakat, tevéket, ökröket

19. és juhokat szám nélkül elvittem

20. és zsákmányul számláltam. Ő maga, mint madár kalitájába,⁴ Jeruzsálembe,

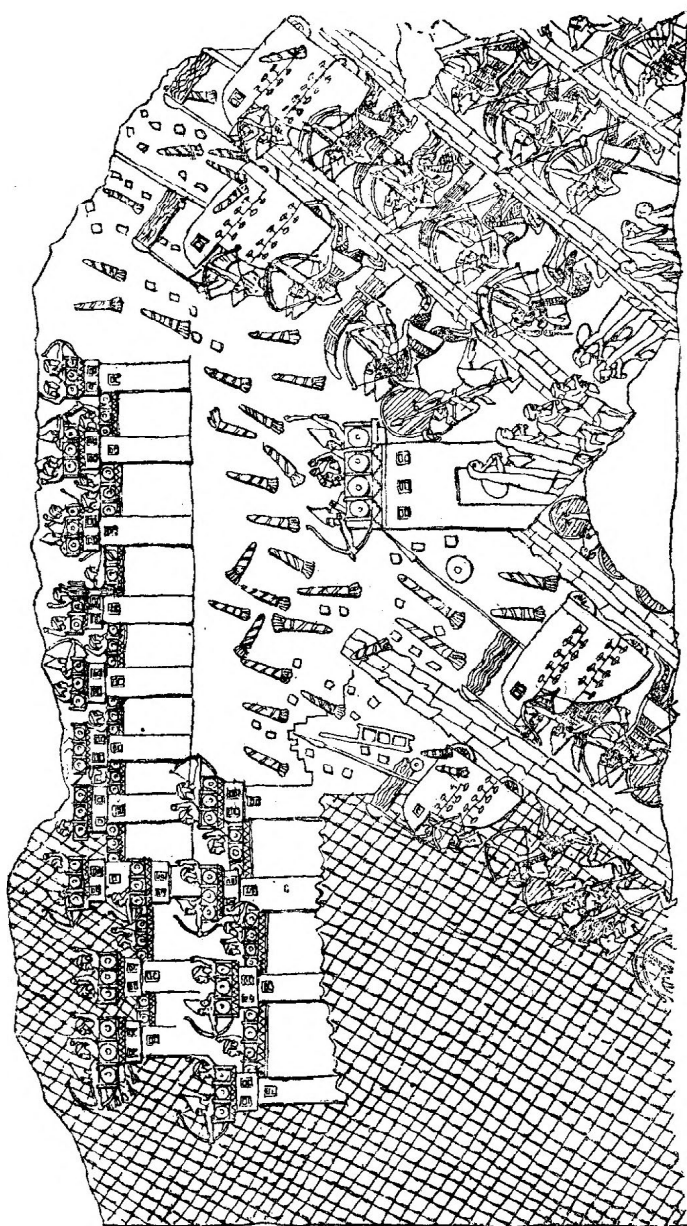
csak azon az úton találkozhatott, mely a Földközi tenger mentén Afrikából Ázsiába vezet.

¹ Jos., XV., 10.

² A CIX. ábrán látható, hogy Szennacherib tulajdon emlékeinek tanúsága szerint karóba huzatja a legyőzötteket s fogására hurezol férfiakat s nőket.

³ L. a CIX. ábrán a Szennacherib által bevett judai városok egyikének, Lachisznak ostromát, úgy amint ezt ő maga ábrázoltatta. Layardnál, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 21. tábla. V. ö. ugyanazon Layard után, *Nineveh and Babylon*, 149. l., egy nagy város ostromlásának leírását Szennacherib emlékei után.

⁴ V. ö. Iz., XXXI., 5., mely ugyanazon képet használja az isteni pártfogás kifejezésére:

CIX. Lachisz, judai város ostromlata Szennacherib által. A brit muzeum dombornöve.

21. fővárosába, bezáratott; körüle tornyokat¹
 22. emelt s meggátolta kimenni a város nagy kapuján. És
 23. kimetszettem királysága közepéből a városokat, melyeknek lakosait foglyokká tettem,
 24. elkülönítettem és Mitintinek, Azot királyának,
 25. Padinak, Amgarunna királyának és Iszmibilnek,
 26. Gaza királyának, adtam; [eként] kisebbittem királyságát.
 27. Első adójukhoz hozzátettem, függőségi adó gyanánt
 28. fölséggel szemben, (új) jövedelmeik egy részét;
 29. ezt róttam rájuk. És őt, Ezechiást,
 30. hatalmas felelem ragadta meg fölségemtől,
 31. (valamint) az urbikat (arabokat?, is) és katonáit és az embereket,
 32. kiket Jeruzsalemnek, fővárosának, védelmére
 33. fogadott. Fizetett nekem adót,
 34. harmincz talentum aranyat, nyolczszáz talentum ezüstöt, fémeket, rubinokat,
 35. DAG. DAK. SZI., nagy *za-szu-mi* köveket,
 36. (ismeretlen) fát, KA (diszitményeket), elefántesontot (?), trónnak valót, (ékitményeket),
 37. bivalybőröket, bivalyszarvakat, KAL fát, ébenfát (?) gazdag kincseket és
 38. leányait, nőit palotájának, szolgálait és
 39. szolgálóit Ninivébe fölségem székhelyére
 40. elküldötte nekem. Az adó fizetésére
 41. és hódolata tételére követeit küldte hozzám.²

Mint a madarakat, melyek repülnek,

Ugy fogja Jeruzsálemet mególtalmazni Jehovah Szabaoth;

Meg fogja óltalmazni, meg fogja szabadítani; eljön (a) és megmenti.

¹ Taylor így fordít:

21. For he had given command to renew the bulwarks

22. of the great gate of this city.

Ez egész helyre nézve l. Delattre, *Ezéchiás et Sennachéríb*, — *Etudes religieuses*, 1877. július, 96. és köv. l.

² Taylor prizmája v. Szennacherib C. hengere; *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., pl. 38—39., és Fried. Delitzsch, *Assyrische Lesestücke*, 2. kiad., 1878., 100—103. G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 302—306.; *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXXI., p. 131—136.; *History of Sennacherib*, 53—64.; Taylor, *Records of the past*, I., 37—41.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883, 288—300. l.

(a) פסח, *pászóah*, szép czélzás az első Húsvétre, *pascha*, פסח, *pészah*. Mondhatjuk, hogy ez egyetlen szó is jövendőlés az asszyrok ellen. Emlékeztetve arra, hogyan szabadította meg isten népét, angala által kiirtván Egyptom minden első szülöttét, megjövendőli a sorsot, mely Szennacherib seregére várakozik.

A konstantinápolyi föliraton az imént olvasott tények három rövid mondatban foglalvák össze:

13. Luli szidoni királytól elvettem királyságát;

14. helyébe a trónra Tubalt tettem és adót róttam rá

15. hódolatra kényszerítettem a *Ya-hu-di* (Juda) föld nagy területét és Ezechiást, királyát *Ha-zu-qi-a-hu szar-szu*.¹

A koyundsiki bikák fölirata, mely ugyanezen események elbeszélésének van szentelve, csaknem ugyanazon kifejezésekkel beszéli el ezeket, de nem oly változatosan és részletesen, mint Taylor hasábjá. Ime az Ezechiás elleni háborúra vonatkozó részlet:

18. Harmadik hadjáratomban a Hitta föld (Szyria) ellen indultam; közeledtemre félelem ragadta meg Lulit, Szidon királyát s Aharri föld (Fönícia) közepéből Yatnanba (Cyperus),

19. mely a tenger közepén van, menekült; országát meghódítottam; Tubalt helyeztem királysága trónjára, adót róttam reá fölségem számára. Nyugat királyai, mind, gazdag adójukat,

20. mint ajándékot Usu város előtt színem elé hozták. És Zidqa, Aszkalon királya, — ki nem vetette magát igám alá, — atyja házának isteneit, őt magát családjával,

21. elfogtam és Asszyriába vittem. Szarludarit, Rukibti fiát, az előző királyt, Aszkalon népe fölé helyeztem s reá róttam az uralmam iránt kötelező adót.

22. Hadjáratom folyamán elfoglaltam és elvittem a zsákmányt városaiból, melyek nem hajoltak igám alá. Amgarunna városának főnökei és népe, kik Padit, királyukat,

23. Asszyria szövetségesét vaslánczokkal megkötözték és kiadták Ezechiásnak, Juda királyának, — szívük félelemmel ragadtatott meg. Az egyiptomi királyok összegyűjtötték ijjaszait,

24. szekereit és lovait Miluhhi (Ethiopia) királyának, sereget szám nélkül. Altaqu előtt verekedtem velük s megvertem őket. A szekerek főnökeit,

25. az egyiptomi királyok fiait Miluhhi királyi szekereinek főnökeivel kezem elevenen elfogta. Amgarruna felé közeledtem s a főnököket, kik a lázadást

26. okozták, karddal elveszítettem; azon város lakosait, kik rosszul viselkedtek velem szemben, száműzetésre szántam; azoknak maradványát, kik semmit (rosszat) nem tettek, ártatlannak nyilvánítottam. Padit, királyukat,

27. újra kihozattam Jeruzsálemből s a trónra helyeztem fölējük s reá róttam az uralmamnak köteles adót, Ezechias, Juda királya nem vetette magát alá igámnak,

¹ Smith, *The Ass. Ep. Can.*, Extr., XXXIII., 136. Az utolsó sorra nézve l. A. Amiaud, *Matériaux pour le dictionnaire assyrien*, *Journal asiatique*, 1881. aug.-szept., 235. l.

28. 46 városát, erős helyeit és városait, melyek területén voltak, szám nélkül ostrom alá vettem, elvittem lakosaikat és zsákmányul számítottam. Ő maga, mint madár a kalitba, közepette

29. Jeruzsálemnek, királysága városának, bezáratott; toronyokat emelt katonák számára; városait, melyeknek lakosait elvittem, területétől elválasztottam és a királyoknak Azotból, Aszkalonból,

30. Akkaronból és Gazából adtam és kisebbittem területét. A korábbi adókon kívül tulajdon birtokaikból ajándékot róttam rájuk adóul. Ezechiást magát a rémület felségétől

31. hatalmanak megragadta, valamint az *urbi*-kat (arabok?) és tulajdon katonáit és a (többi) katonákat, kiket beléptetett Jeruzsálembe, királyi városába. Beleegyezett, hogy adóba fizet 30 talentum aranyat és 800 talentum ezüstöt;

32. mindenféle tárgyakat, palotája kincsét, leányait, palotája nőit, a palota szolgálait és szolgálóit, (?) Ninivébe vitette, hatalmam városába, s az adó fizetésére követét küldötte el.¹

Ez az Ezechiás elleni hadjárat asszír elbeszélése.²

Azon okmányból, mely a legtöbb részletet szolgáltatja, látjuk, hogy Sennacherib vállalatának Akkaron elfoglalása csak mellékes célja volt. Fő célja ellenben tényleg Egyiptom ellen irányulhatott, melynek hatalma egészen másnemű veszélyeket rejtett magában, mint a fölzendült palesztinai városoké s ha az altakui csata nem a főhelyet foglalja el elbeszélésében, az onnan van, mert sokba került neki és kevés eredménnyel lett.³ Szívesen hisszük, hogy Akkaron elfoglalása csak azért van kiemelve, mivel az egyedüli nyilvánvaló sikere volt az egész hadjáratnak. A Juda elleni háború csak azért

¹ A bikák fölirata, *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., pl. 12; Rodwell, *Records of the past*, VII., 61–63; — G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 295; *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXXII., 136; *History of Sennacherib*, 67–68; Schrader, *Die Keilschriften und das alte Testament*, 1883., 301–304. l.

² Sennacherib évkönyveiben 28 földirati név van, melyek a bibliában is olvashatók: Hatti vagyis Szyria (a hetheusok régi országa), Szidon, Szarepta, Tyrus, Hoszah, Akzib, Akko, Szamaria, Arvad, Gebal vagy Byblosz, Azot, Ammon, Moab, Edom, Aszkalon, Beth-dagon, Joppe, Bené-berak, Hazor, Akkaron, Juda, Jeruzsálem, Egyiptom, Éthiopia, Eltekeh, Timnah, Gaza, Lachisz. Hozzátehető Bethzetta és Mahalliba, G. Smith, *History of Sennacherib*, 71–72. l.

³ Herodot, II., 141; Josephus, *Antiq. Jud.* X., I., 4., 5.

jelenik meg a fölíratokban epizodikus alakban s a vállalat eredeti tervéhez hozzáfűzve, mivel Ninive hű szövetségese, Akkaron királya, fogoly volt Jeruzsálemben. Nem lennének meglepetve, ha azon rettentő vereség, mely az asszyr királyt Jeruzsálem előtt érte, őt arra vitte volna, hogy a judeai hadjáratnak valamivel kevesebb fontosságot tulajdonítson, mint a milyennel az tényleg birt, mert, ha Ezechiás nem volt is legfélelmesebb ellene, főleg az egyiptomi fáraóval összehasonlítva, azért nem kevésbé igaz, hogy Achaz fia az egész filiszteus tengerpartot leigázta Gázáig,¹ s ezen fejedelem bizonynyal azok közül való volt, kik ellen Szennacherib leginkább el volt keseredve, de, hogy balsikereit részben elrejtse, a Juda elleni háborúnak a hivatalos jelentésekben csak egészen másodlagos helyet kellett tulajdonítania.

A hadjárat a büszke uralkodóra nézve nagyon is szerencsétlen volt. A fönnebb közölt ékiratos okmányokból látjuk, hogy mozgásai gyorsaságánál fogva, mielőtt még Egyiptom és a palesztinai királyok szövetsége teljesen megalakulhatott és erőit összegyűjthette volna, már megverte Szidont és Aszkalont és sok bajt okozott Judának. Erre alászállott Lachiszig, Juda törzsbeli városig, mely a filiszteusok vidékének déli részében feküdt. Itt, mint a bibliából s egy alább említendő dombormű fölíratából értesülünk, megállott, kétségkívül azért, hogy az egyiptomiakat megvárja. Nem mert előbbre hatolni, hogy ne távolodjék el nagyon a hadműveleti alaptól s hogy ne hagyjon háta mögött oly fontos ellenséges helyeket, mint Akkaron és Jeruzsálem. Sőt az egyiptomi sereg közeledtére vissza is vonult s visszament Altakuig, Thanmatha és Akkaron közt, csaknem egy vonalban Jeruzsálemmel, ezen várostól nyugatra.² Ezen

¹ II. (IV.) Reg., XVIII., 8., Oppert *Mémoires de l'Académie des Inscriptions, Sujets divers d'érudition*, VIII., 1. rész., 547. l.

² „Kérdeznünk kell, hol volt ezen (altakui) csata színhelye ... Jozué könyve igen becses adatokat nyújt erre nézve, föl sorolván Izrael fiai hetedik sorsvetésének, mely Dan törzsére esett, birtokait. A XIX., 41. verse így szól: S osztályrészük kerülete volt Szarah és Esztaol és 'Ir Semes, és Saalabim és Ayalon és Jitlah és Elon és Timnatha és Ekron (Akkaron) és Eltekeh és Gibbeton és Baalath és Ihud és Bene-Barak és Gat-Rimmon és Me-ha-

a helyen ment végbe a csata s az asszyrok előnyével végződött. A győzelem azonban, a bizonytalanságokból és elhagyásokból ítélve, melyek ezen elbeszélésekben, főleg Szennacheribnél, igen fontosak, nem volt fényes. Ha az egyptomi fejedelmek elfogatását meg is említi, de a ninivei hivatalos jelentések szokásával ellenkezőleg nem mondja meg a megöltek és foglyok számát s egy szót sem mond a győztesek által nyert zsákmányról, mi annak jele, hogy az ellenség jó rendben vonult vissza. Ezen győzelem ugyan elégséges volt a fáraó seregének visszariasztására s lehetővé tette az asszyr királynak Akkaront és Thamnathát kézrekeríteni; de annyira el is gyöngfítette őt, hogy támadólag föl nem léphetett s Ethiopiát meg nem támadhatta.¹ Ha ez vereség nem

larkon és Harakon a Joppével szemközti kerülettel.“ Szennacherib szövege arról értesít, hogy épen elhagyja Joppét, aztán *Banai Barqat* idézi, mely nyilván a bibliai Bené-Beraq, בְּנֵי-בֶרֶק, melynek asszyr alakja a *qof* torokhangot is megőrizte.

Az asszyr tehát Altaqû előtt áll s ezen név teljesen visszaadja a héber אלְתֶקֶה alakot, melyből a masszoréták *Elteqeh* alakot csináltak, mely azonban az alexandriai fordításban így van átírva: *Ἐλθεώ*. Józue könyvének egy helyén, XXI., 23., ezen város a levitáknak adatott. Ami az ékalakú fölíratok által említett *Tamû* várost illeti, ez nyilván a Józue szövegbeli Timnathah. Ezen hely mindig Timna városával volt azonosítva, mely ugyanazon könyvben, XV., 10., mint Juda legszélső határain fekvő város szerepel. A Timnathah név Sámson történetében is előfordúl, Jud., XIV., 2., s itt, úgy látszik, ugyanazon helyiséget jelöli, mint Józue könyvében, mivel mondatik, hogy Aszkalon szomszédságában volt, XIV., 19. s mivel közvetlenül Esztaol és Szorah társaságában fordul elő, Jud., XIII., 25., mint Mózes utódának elbeszélésében... Josephusnál azon hely neve mindig *Θαυρά*, mely teljesen azonos, azon asszyr alakkal. Ezen helyiséget ma *Tibneh*-ben keresik. Állíthatjuk tehát, hogy azon csata, melylyel a ninivei király Egyptom felé utat tört, Dan törzs területén ment végbe a Juda fiainak adott kerület határán.“ J. Oppert, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions, Sujets divers d'érudition*, VIII., 1. rész., 549—551. l.

¹ „Az (a fölíratból) idézett hely mindenek előtt egyptomi királyokról, többesben, szól; ami azonban következik, az mutatja, hogy ezen uralkodók közt az asszyr szöveg megkülönbözteti mindenekelőtt Meroe királyát, aztán azt, ki az alsó Nilus vidékén uralkodott, mert néhány sorral alább az egyptomi királyról van

volt, de siker sem volt: a két ellenlábás egyaránt képtelen volt a küzdelmet folytatni.

Szennacherib szerencséje még komolyabb próbára tétetett Jeruzsálem előtt. Fölirata nem vallja be ezt határozottan: soha sem vallott be asszýriai vagy babýloni király vereséget, valamint egyptomi fáraó sem, elbeszéléseiben, melyeknek mindenek előtt az ő dicsőítésük volt a céljuk; vereség esetén azonban a szövegek jellemző hézagokat és elhagyásokat tüntetnek föl, melyeknek célját érdemes kutatni s a fogást fölföldni. Jeruzsálem ostromának történetében rosszul színtelt harag tör át. A nagykirálynak sikerült „Ezechiást fővárosába zárni, mint madarat kalitjába“, de — figyelemre méltó dolog — nem meri állítani, hogy sikerült a madarat ott elfognia is, mert, hála az isteni pártfogásnak, a kalit megvíthatatlan erőddé lett. Kényszerítette őt, mondja, hogy Padit. Akkaron királyát, hű szövetségesét neki visszaadja, hogy jelentékeny adót fizessen neki és hódolatot mutasson be követei által, de ezen utóbbi tények elbeszélésében szándékos anakronizmus van az igazság elrejtésére s a vállalat szerencsétlen kimenetelének megváltoztatására. Megkapta ugyan Ezechiástól az adót, a melyről beszél, de ez Lachiszban történt, nem Ninivében; az altakui csata előtt, nem Jeruzsálem ostroma után.¹

A bibliai adatokat az asszýriai adatokkal összevetve, képesek vagyunk a ninivei irtókok elhagyásai és inverziói daczára is Szennacherib útját egész Juda elleni hadjáratában követni. Miután urává lett Szidonnak és területének Akkoig, a ninivei király dél felé indult Aszkalonig azon az úton, mely a Földközi tenger mellett halad. Abból, a mit Izaiás próféta mond, midőn leírja a pusz-

szó. Volt tehát két király: egy északi s egy déli. A biblia szövegéből továbbá látjuk, hogy Meroe királya Tirhakah, ki a királyok könyveiben éthiopiai királynak, מלך כוש, van nevezve; s bizonyosan következtethetjük, hogy Szennacherib hódítása idején Tirhakah még nem uralkodott Egyptom fölött. Herodot különben határozottan mondja és . . . Brugsch bebizonyította, hogy a görög történész Széthonja nem más mint a hieroglyfikus szövegek Sabakja.“ J. Oppert, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions, Sujets divers d'érudition*, VIII., 1. rész., 551. l.

¹ II. (IV.) Reg., XVIII., 14. Alább visszatérünk erre.

tításokat, melyeket Judeában az asszyr sereg okozott,¹ következtetni lehet, hogy Szennacherib Akkot odahagyva megosztotta seregét s ennek egy részét egyenesen Judea ellen indította Jezrael síkján át, talán, hogy nagyobb tiszteletre gerjessze Asszyria iránt Szamaria lakóit, melyen átment, de főleg, hogy a csapatok könnyebben szerezhessék be az élelmi szereket. Mindazáltal csak egy szakaszt is küldhetett Lodból (Lydda, Diospolis), hová Bené-Barakon és Beth-Dagonon át Joppéból ment. Míg innen Akkaronon és Azoton át Lachisz felé folytatta útját, egy külön szakasz Bethoronon át Jeruzsálem felé indulhatott, ha csak föl nem tesszük, hogy egész seregével ment Lachiszba s csak innen küldött különböző csapattesteket Ezechiás különböző helyeinek kézrekerítésére, mivel az egyiptomi sereg még nem érkezett meg s ő a találkozásra nem akart előbbre menni. A királyok könyve csak azt mondja: „Szennacherib, az asszyrok királya, Juda összes erős helyei ellen indult s elfoglalta azokat.“² Szennacherib maga arról értesít, hogy elfoglalt negyvenhat erős helyet, *irâni dannuti*, de ezeket nem említi meg. Az Izaiás által fölsorolt városok,³ kivéve azokat, melyeknek tekvesét nem ismerjük, mind északra fekszenek Jeruzsálemtől: Ai, Machmasz, Rama, Gabaath, Anatoth, Nob, de mindezen erős helyek a főváros szomszédságában is fekszenek s nem hisszük, hogy ennek folytán a hódítás által követett útra nagyobb biztossággal következtetni lehetne. Az egész vidék meg volt támadva és elárasztva, mint ezt a próféta egybeült mondja⁴ s ha az erődített helyeket fölsorolja, melyek mintegy előretolt erősségei voltak Jeruzsálemnek s ezeket az ellen kezeiben tünteti föl, úgy ez azért van, hogy jobban megértesse a főváros lakóival, milyen csodálatos lesz szabadulásuk, melyet Jehovah mindenható keze visz végbe.

Azon pusztításokat, melyeket Szennacherib félelmes katonái vittek végbe, a következő kifejezésekkel írja le:

¹ Iz., X., 28—32.

² II. (IV.) Reg., XVIII., 20; Is., XXXVI., 1.

³ Iz., X., 28., 29., 30., 32.

⁴ Iz., VIII., 7—8.

El vannak hagyatva az utak, a járókelők elhagyták azokat...
 Az ország sir és eped.
 A Libanon meg van szégyenítve és el van hervadva,
 Száron olyan mint a sivatag,
 Pazán és a Karmel elvesztették levélzetüket.¹

Szennacherib katonáinak ezen fosztogatásai a méltatlankodás kiáltására fakasztják Izaiás prófétát:

Jaj neked, fosztogató! Nem léssz-e te is kifosztva?

Pusztító, nem léssz-e elpusztítva?

Ha megszűntél fosztogatni, magad léssz kifosztva,

Ha megszűntél pusztítani, magad léssz elpusztítva.²

A Jeruzsálem ostromát megelőző körülményeket oly gazdag részletességgel beszéli el Izaiás és adja elő a királyok történése, hogy ahhoz fogható a bibliai elbeszélés e részében nincs. De Istennek népe fölött való gondviselése is ritkán mutatkozott világosabban és csodásabban.

Miután Szennacherib csapatai Judának összes erős helyeit elfoglalták, Ezechiás megrémült. Egy párt, mely az Asszyriának való ellenállást esztelenségnek tartotta s melynek létezésére a rabsaqêh beszédéből következtethetünk, ezen párt kényszerítette őt, hogy a győztesnek hódoljon meg; Ezechiás meg is alázza magát a nagy király előtt s követeket küldött hozzá.

Ezechiás küldöttei Lachiszban találták meg Szennacheribet,³ melynek romjai Umm-Lachisz név alatt még ma is léteznek, Beit-Dsibrintől (a régi Eleutheropolis) délnyugatra, a Szefelahban, azon az úton, mely Jeruzsálemből Eleutheropolison és Eglonon át Gázába vezet. Mivel az egyiptomi út Gázán fölül szétágazott s az egyik ág az északi filiszteus városok felé, a másik Judeába vezetett, azért az asszyr sereg főhadiszállása nem lehetett jobban megválasztva mint Lachiszban, ha az egyiptomi sereg mozdulataira megérkezése után figyelni akartak. A váratlan ellenállás, melyet Jeruzsálem tanúsított, nem volt talán befolyás nélkül a hátramozdulásra,

¹ Iz., XXXIII., 8—9.

² Iz., XXXIII., 1.

³ A főnebb idézett föliratok nem említik Lachiszt, melyet a bibliai szövegek többször megneveznek, II. (IV.) Reg., XVIII., 14., 17., egy dombormű azonban szabatosan megerősíti az Irás elbeszélését, mint mindjárt meglátjuk.

melyet Szennacherib az egypto-éthiopiai sereg közeledtekor észak felé kivitt: jónak látta Altakuig, Jeruzsálemmel egy vonalra, visszavonulni, hogy vereség esetére Ezechiás és az egyptomi király katonái közre ne fogják. Valószínűleg ez volt az oka annak is, hogy Jeruzsálem átadását követelte, a mint ezt mindjárt meglátjuk.

A királyok könyvének elbeszélése szerint kezdetben, úgy látszik, csak bizonyos, noha elég tekintélyes pénzüsszeget követelt: harmincz talentum aranyat és háromszáz talentum ezüstöt, mely összeget Lachiszban kapta meg. Ezen jelenetet Szennacherib utóbb Nirivében egy domborművön ábrázolta, mely ránk is maradt.¹ A király, a mint ezt leirtuk, trónján ül egy fákkal beültetett helyen. Egy zsidó térdén áll előtte. Egy másik, összekulcsolt kezű zsidónak kíséretében egy meztelen gyermek és más két személy van, kik az adót hozzák a győző elé. Ezen kép fölött olvasható:

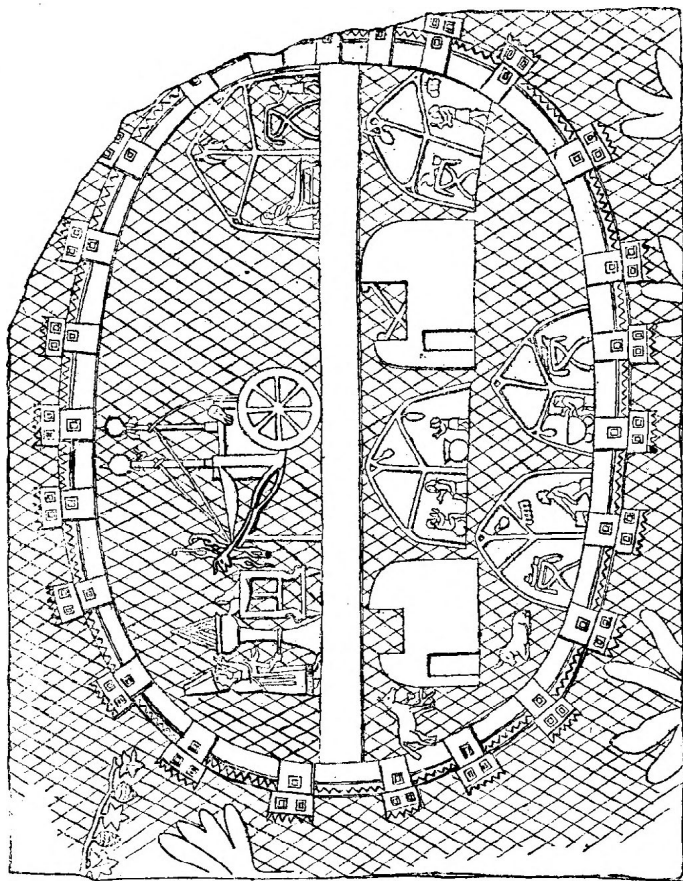
1.	Szin- ahi- iriba	szár	Kisszati	szár	Asszuri
	Sennacherib,	rex	^{natio-}
um,	rex	Assyriac,
2.	ina	Kusszi	ni- mi- di	u- szib	va
	super	thronum	elevatum	sedet	et
3.	szal- la- at			La- ki- szu	
	spolia	(urbis)		Lachis	
4.	ma- ha- ar	szu	eti- íq,		
	ante	illum	veniunt.	²	

A királyok negyedik könyve következőleg beszéli el ezen epizódot: Szennacherib, asszýriai király, Judának összes erős városai ellen indult s elfoglalta azokat. Ekkor Ezechiás, judai király, az asszýr királyhoz küldött Lachiszba³ és mondatta neki: „Vétettem; vonulj vissza tőlem s a mit rám rász, megadom azt.“ És az asszýr király háromszáz talentum ezüstöt és harmincz talentum aranyat rótt Ezechiás judai királyra. És Ezechiás oda adta az ezüstöt mind, mely Jehovah házában volt és az

¹ L. CVIII. tábla, 147. l.

² G. Smith, *History of Sennacherib*, 1878., 69. l.

³ L. a CX. táblán Layard után, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 24. tábla, Lachisz (?) tervrajzát Szennacherib általi bevétel után.

CX. Lachisz (?). A brit muzeum domborműve.

aranylemezeket, melyekkel beborította és az asszyr királynak adta.¹

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a Szannacheribnek fizetett összegek tekintetében ezen király hengere és a bibliai szöveg között látszólagos ellentét létezik. Egyik is másik is megegyezik az aranytalentumok számában (30), ami azonban az ezüsttalentumokat illeti, a szent író 300, az ékiratos okmány 800 olyat említ. A két elbeszélés azonban csak a talentum értékebecslésében különbözik; a számok, melyek azon elbeszélésekben előfordulnak, ugyanazon értékű vagy ugyanazon súlyú beces fémek jeleznek, mert a héber talentum $2\frac{2}{3}$ babyloni talentummal ért föl, úgy hogy 300 héber talentum éppen 800 asszýriai talentumot tesz ki.² A 30 talentum arany csaknem 4.000,000 frankot s a 300 vagy 800 talentum ezüst 2.500,000 frankot tesz ki.³ Látjuk, hogy az Ezechiás által fizetett adó óriási nagy volt, de azért nem haladta meg az ezen korbéli jövedelmi forrásokat, sem az asszýrok közönséges követelését.⁴

Szennacherib elvette az aranyat és ezüstöt, de nem érte be vele: követelte még Jeruzsálem városának átadását s eltökélte a lakosokat egy más vidékre szállítani át.⁵ Ezen túlságos követelésekkel szemben Ezechiás bátorsága visszatért; vonakodott magát ily kemény föltételeknek alávetni s ellenállásra készülődött.⁶ A Paralipomenák második könyve megismerteti előkészületeit. A zsidók elrontották a vízvezetékeket, hogy az ostromlónak ne legyen mit inniok; kijavították a falakat s helyrehozták a réseket; fölépítették a tornyokat; meg-

¹ II. (IV.) Reg., XVIII., 14—16.

² Brandis, *Münz-, Mass- und Gewichtssystem in Vorderasien*, Berlin, 1866., p. 98.

³ V. ö. szerző művét *Manuel biblique*, 4. kiad., 1884. I., 243.

⁴ II. Szalmanaszar a Tigris forrásánál emelt monolith föliratában beszéli, hogy Szangarától, Karchamisz királyától, 3 talentum aranyat, 100 talentum ezüstöt, 300 talentum rezes, 300 talentum vasat, 1000 rézrudat stb., kapott adóba. II. Téglathphalaszar fölirataiban azt beszéli, hogy Tyrus 350 talentum aranyat fizetett neki. *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, II., 67. tábla, 66. sor. Etc.

⁵ II. (IV.) Reg., XVIII., 32.

⁶ II. (IV.) Reg., XVIII., 20.

erősítették Mellott, Dávid városát; ellátták magukat fegyverekkel s lelkesedtek királyuk rettenthetetlenségén.¹ Szennacherib csakhamar értesült mindenről, ami Juda fővárosában végbe ment. Ezechiást akarátának teljesítésére kényszerítendő, az asszír király, kinek visszavonulása biztosítására Jeruzsálem birtokára szüksége volt, azonnal egy új csapattestet választott ki s Lachiszból ezen város ellen küldötte tartanjával, rabszariszával és rab-saqêhjával együtt. Kétség kívül azt remélte, hogy eként megfélemlíti az uralkodót és alattvalóit s kényszeríti őket, hogy magukat kardcsapás nélkül megadják, — mert egy erős helynek ostroma, mely igen hosszúra nyúlhatott, ellenkezett terveivel, megfosztván őt serege egy részétől, melyre hadjárata folytatására szüksége volt.² Meg is parancsolta tiszteinek, hogy alkudozzanak, mielőtt erőszakhoz nyúlnának s csak a legvégső szükségben használják a fegyvereket.

Megérkeztek csapataik élén délnyugat felől Jeruzsálemhez, a jaffai kapuval szemben,³ s megállottak, „a felső tó vízvezetéke mellett, azon az úton, mely a tímár mezőre visz.“ Itt a királylyal akartak beszélni. Ez udvarának három főszemélyét küldötte hozzájuk. A rab-szakesz erre közölte velük annak üzenetét, kit ő „nagykirálynak“ (*ham-mélek hag-gádól*) nevez, héberre fordítván a *szarru rabu* czimet, melyet az asszír király minden jegyzőkönyvében fölvett:⁴ vesse magát alá Juda az ő hatalmának,⁵ mert Egyiptom, melynek erejére számít, olyan, mint az összetört nádak egyike, melyek a Nilus partjain nőnek: megsérti a kezét, mely esztelenül támaszul akarja azt használni.⁶ Jeruzsálem csak tulajdon

¹ II. Par., XXXII., 3—6.

² II. (IV.) Reg., XVIII., 21.

³ V. ö. Fr. Delitzsch, *Biblisches Commentar über den Prophet Jesaia*, 1866, 125, 252. és 354. l.

⁴ „Rab-Shakeh . . . begins his address with the titles that occur again and again upon the monuments. There can be no doubt, that we have the genuine words of the enooy before us.“ Sayce, *Critical Examination of Isaiah XXXVI—XXXIX., on the Basis of recent Assyrian Discoveries*, *The Theological Review*, 1873. január, p. 23.

⁵ Izaiás célzást tesz a rab-saqê dölyfös beszédére, XXXIII., 19.

⁶ (II.) IV., Reg., XVIII., 17.

segélyforrásaira számíthat s oly gyöngye, hogy kétezer lovast sem tudna találni. Még kevésbbé bizhatik Jehovában, mert Jehovah maga mondta az asszír királynak: „Indulj ezen ország ellen s pusztítsd el.”¹

Ezen szavakra Ezechiás küldöttei lesújtva a szavak által, melyeket a rabszakesz Jehovától származóknak mondott, félbeszakították őt s kérték őt, ne beszéljen héber, hanem araméai nyelven, hogy ne értse meg őt a nép, mely a város falain figyelt. A rabszakesz azonban örvendő, hogy alkalmat talált a tömeg föllázítására s eként Ezechiás kényszerítésére, hogy az asszír királynak meghódoljon, — hangos szóval kiáltotta oda a népnek zsidó nyelven, hogy ne hallgassanak Ezechiásra, ki személyes érdekét eléje teszi a lakosok érdekeinek. Megígérte nekik, hogy Szennacherib elnézőleg fog velük bánni, hogy halasztási időt enged nekik s hogy az átköltöztetés (mely előre meg volt nekik mondva) oly vidékre fog történni, hol nem lesz okuk régi hazájukat siratni. Jehovah támogatása, melyet Ezechiás ígért nekik, csak hiú csalétek, mert Hamath, Arpad,² Szepharvaim, Ana, 'Avah és Szamaria istenei sem mentették meg ezen városokat Asszír fegyvereitől.³

¹ A szónok elismeri itt, hogy Jehovah valóságos Isten. „Ezen frázis, mondja Oppert, még egészen megegyezik az assziryok vallási fogalmaival, kik, távol attól, hogy a többi istenek létét tagadnák, csak alá rendelték őket Asszur isten mindenhatóságának. Asszaraddon érdekes példát nyújt erre nézve: elviszi az arabok isteneit, a bálványokra Asszur dicsőítését írja rá s aztán visszaküldi a tulajdonosoknak.” *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, VIII., 554—555. l.

² Arpad gyakran van említve az ékiratos szövegekben Arpaddu alakban. Ezen város Aleppótól északra feküdt, ott, ahol Tell Erfád jelenlegi romjai vannak.

³ II. (IV.) Reg., XVIII., 34. „Mindezen szavak, mondja Oppert, az asszír szerkesztés bélyegét viselik magukon, valamint a főpohárnok következő buzdításai is; hangsúlyozza Izrael istenek gyöngeségét s emlékezetbe hozza a szövegek szokásos frázisát, mely azonban ezen elbeszélésben nincsen meg, hogy t. i. *Asszur isten roppant félelme elragadja a népeket*. A ninivita szónok egyébként nem hagyja magát befolyásoltatni a zsidó alkudozók szerény kérelmei által; még hangosabban kiált és héber nyelven fejt ki a nép előtt, mely a falakon hallgatja őt, az anyagi jólétet, melyet az asszír király uralma hoz nekik és azon istenek

Könnyű elképzelni a fölindulást, melyet a rabszakesz fenyegetései Jeruzsálemben okozhattak. Néhány év előtt, midőn a damaskusi Raszin és az izraelita Phakcus jöttek a város ellen, a lakosok remegtek mint a fák levelei szélmozgatta erdőségben.¹ Mekkora lehetett tehát rettegésük most a vad asszyr katonák közeledtekor? Rémüléssel beszéltek a város utcáin mindazt, amit kegyetlenségeikről és barbárságukról tudtak. Szamaria bukásának s a tíz törzs elhurczoltatásának emléke még élénk volt. A város elfoglalása némelyekre halál volt; másokra, a nőkre és gyermekekre, rabszolgaság; a fővárosra tűzvész; a templomra, mely oly drága volt Izrael minden igaz gyermekének, a templomra megszenteltetés és rombolás.

Rabszakesz beszédének hallatára azonban a nép mégis néma maradt. Könnyen beláthatta, hogy, ha Ezechiásnak mindent kellene is veszíteni, a száműzetés mégis, melyre a büszke hódító előre elítélte őt s melyet azon ígérettel édesítettek meg, hogy egy szőlőben és olajfa-berkekben bővelkedő vidéken fogják őt letelepíteni, reá nézve mégis a legnagyobb szerencsétlenség volna s hogy a legkeményebb áldozatokra kell magát elszánnia, hogy ezt minden áron kikerülje. Leginkább föl volt azonban háborodva a Jehovah ellen szórt káromlásokon, noha a király parancsára mit sem szólt.

Nem kevésbbé nagy volt a nyugtalanság ez idő alatt az udvarnál. Mindazáltal ezen végső veszélyben Ezechiás egész jámborsága föléledt szívében s minél gyöngébbnek érezte magát a mindenható uralkodóval szemben, annál jobban bizott Jehovahban. Az által, hogy a filiszteus fejedelmekkel és Egyiptommal szövetkezett, ellenére cselekedett Izaiás próféta tanácsainak és Isten parancsainak, kinek soha sem volt kedvére ezen az iránta való bizal-

gyöngeségét, kikben más városok biztak. *Hol vannak Hamath és Arpad istenei, hol Szepharvaim, Hamath és Ivah istenei? Kimentették-e Szamariát kezeinkből?* Tényleg tudjuk, hogy Hamath és Arpad városokat Szargon elfoglalta és pedig második hadjáratában, közvetlenül Szamaria elfoglalása után.“ J. Oppert, *l. c.*, 554. V. ö. Delattre, *Les Inscriptions historiques de Ninive et de Babylone*, 1879., 16. l.

¹ Iz., VII., 2.

matlanság által sugallt politika. Innen bizonyos hidegség Ezechiás és Izaiás között. Most azonban, midőn már csak az égben bizhatik s midőn belátja a hibát, melyet a próféta tanácsainak nem követése által elkövetett, — a jeruzsálemi király most követeket küld Izaiáshoz, elbeszélni azt, ami történt s megtudni tőle, mi most a teendő. Izaiás ezen választ adja neki, mely némileg lecsöndesíti a király szívét: „Ime, mit mond a Jehova: „Ne félj a szavaktól, melyeket hallottál, melyekkel az asszyr király szolgálai engem káromoltak. Szellemet küldök neki, hírt fog hallani, vissza fog térni országába és kard által fogom megsemmisíteni saját országában.“¹

Megerősítve ezen szavak által, Ezechiás szilárdul visszautasította Szennacherib követeléseit s a rabszaker szíven visszatért ahoz, ki őt küldötte, megjelenteni, hogy küldetése meggyőződött s új parancsokat átvenni.

Az asszyr király akkor már nem volt Lachisban. Visszafelé kezdett mozogni s Lobnáig ment hátra.² Az újabb kutatók nem találták meg ezen helyiség nyomait, de tudjuk Józue könyvéből,³ hogy Juda törzséhez tartozott s Eusebius *Onomasticon*-ából, hogy Eleutheropolis táján feküdt, talán északnyugatra Beit-Dsibrintől (Eleutheropolis), északkeletre Lachisztól, a kereszteseknél *Blanche Garde*, ma pedig Tell-esz-Szafiéh nevet viselő helyen.⁴

Lobnában tudta meg Szennacherib, hogy Tharaka (Tharaka) éthiopiai király serege közel van. Ezen éthiopiai királyt nem említi meg fölrataiban, de jól megmagyarázza, miért beszél a biblia az éthiopiai és nem az egyiptomi királyról, azt mondván, hogy Meroe, azaz Kus vagy Éthiopia királya volt ezen hadjáratban az első személy s hogy ennek íjjászai, lovai, szekerei ellen kellett harcolnia. Szennacherib utóda, Asszaraddon, szintén viselt hadat ezen királylyal, ki ezen utóbbinak korában nem

¹ Iz., XXXVII., 6—7. L., amit Izaiás már előbb jóslott, XXXI., 8—9; XXXIII., 3.

² II. (IV.) Reg., XIX., 8.

³ Jos., X., 29; XV., 42.

⁴ F. Delitzsch, *Comm. über Jesaja*, 361. l. A földrajzírók többsége szerint Tell-esz-Szafiéh = Mizpéh, Alba Specula. — Oppert azt hiszi, hogy Lobna Pelúziüm, *Mémoires de l'Acad. des Inscript.*, VIII., 1. rész, 556—557. l.

csupán éthiopiai, hanem egyiptomi király is volt. Assurbanipal Tar-qu-u-nak nevezi őt.¹ A hieroglyfikus emlékeken Teharka a neve.²

De Rougé szerint Szabakon dynasztiája, melyhez Tahra-ka tartozik, „egy thébei ág-*nak* sarja” volt, „mely valamely forradalom folytán szakadt el a törzstől — ezt a forradalmat azonban meghatározni nem tudjuk — s mely az anyaország nyelvét, szokásait és vallását ültette át Núbíába.”³

Thara-qa credete még homályos. A harmadik királya ő az éthiopiai dynasztiának, de nem volt örököse sem Szabakonnak, az első királynak, sem Szabataknak, a másodiknak. Erőszakkal kerítette meg a fáraók trónját, miután kezdetben csak Éthiopián uralkodott; az általa emelt emlékeket Ammonnak ajánlja viszonzásul azért, hogy őt Horusz trónjára ültette; Egyptom nevét hódításai közepette a thébei templomok falain is megemlíti.⁴

Ránk hagyta továbbá ázsiai győzelmeinek emlékét is. „Tahra-ka szobrocskája, mely a kairói muzeum birtokában van, mondja de Rougé, talapzatáig az általa legyőzött népek kereteivel van borítva... Ezek: a *saszu*, arabok, a *heta* vagyis az északszír-*iaiak*, *aratu*, a főnicziai *Aradusz*, *Kati*, a főnicziai-*ak*, *Asszur*, főellensége, sőt *Naharain* azaz Mezopotamia is. Nem szokása az egyiptomi-*ak*nak, az emlékeken költött győzelmeket örökíteni meg; megelégednek azzal, hogy a vereségeket elhallgatják. Biztos bizonyítékunk van tehát itt Tahrakának az asszyrok elleni győzelmeiről... A híres hadjárat, mely megszabadította Ezechiást, az asszyr királyt gyors visszavonulásra kényszerítvén, megelőzte, úgy látszik az egyiptomi trónra emelkedését, mivel éveinek hivatalos számlálása ezen országban az apiszok teljes hitelességű kronológiájának tanúsága szerint, csak a Kr. előtti 692. évben kezdődik.

¹ Smith, *History of Assurbanipal*, 15, 52; 19, 85; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1872., 203. l.

² L. ezen király hieroglyfikus nevét Bunsennél, *Aegyptens Stelle*, II, köt., XI. tábla.

³ *Étude sur les monuments du règne de Takraka*, *Mélanges d'archéologie égyptienne et assyrienne*, 1872. november, 11. l.

⁴ Más bizonyítékokat l. de Rougénál, *Étude sur les monuments de Tahra-ka*, 14. l.

Ezen időben nem is nevezi őt a királyok könyve¹ *fáraónak*, hanem csak Kus királyának (*Mélek Kus*) minősíti.²

A thébei domborművek egyikén úgy van ábrázolva, amint asszyr foglyokat ver.³

Győzelmeinek gyümölcsét úgy látszik sokáig élvezte, mivel csak 670 felé, uralkodása 23-ik évében tört be Asszaraddon Egyiptomba. Tahraha hadjárata az egyptomi adatok szerint „a 701-ik év felé eshetett, azaz hét-nyolcz évvel előbb, mint egyptomi királyként való szereplésének kezdete.”⁴ Ezen adat teljesen azonos azzal, melyet főnőbb az asszyr emlékek után Szennacherib, Ezechiás elleni hadjáratának keltére nézve megadtunk.

Tahraqa seregének Palesztinába érkezése csak fokozta az asszyr királyban a vágyat: gyorsan végezni Jeruzsálemmel az alkudozások útján. A rabszakeszt tehát másodszor követségbe küldötte Ezechiáshoz, a nélkül azonban, hogy nagyobb engedményeket terjesztett volna elébe.

Az asszyr király igyekezett rábeszélni Juda királyát, hogy Istenben való bizalma haszontalan, mivel egy népet sem mentettek meg istenei az ő kezeiből. Egyes meghódított városokon kívül, melyekről már első üzenetében szólt, ezúttal a következő ujakat sorolja föl: Gozan, Haran, Reszeph, Éden, Telasszar.⁵

¹ II. (IV.) Reg., XIX., 9.

² De Rougé, *ibid.*, 13. l.

³ L. ezen domborművet, Fr. Lenormantnál, *Histoire ancienne de l'Orient*, 9. kiad., II., 367. l. Arczképe ugyanitt a 368. lapon van ábrázolva.

⁴ De Rougé, *ibid.*, 16. l.

⁵ Iz., XXXVII., 2. Többel ezen nevek közül egyébként már találkoztunk. Haranra nézve l. I. köt.; Gozanra nézve l. főnőbb 114. l. Reszeph egy mezopotamiai város volt, mely Ra-sza-ap-pa alakban több ízben van említve az ékiratos szövegekben más mezopotamiai városok: Niszibe, Arrapha és Amid, között; vagy Arrapha, Iszan és Gozan társaságában. Schrader, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 167. l. — Éden Adennu alakban van említve Szalmanaszar khurkhi föliratán, *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, III., köt., 8. tábla, II. oszlop, 87. sor; Sayce, *Records of the past*, III. 99. l. — Telasszar, *Tul-Asz-szu-ri*, „Asszur dombja,” Babyloniában feküdt, amint ez Téglathphalaszar egyik föliratából következtethető, ki arról értesít, hogy itt tisztelték Marduk (Merodach) babyloni istent s ki azt Babylontól nem messzire látszik helyezni. Schrader, *Die Keilinschriften und*

Izaiás bátorította Ezechiást az asszyr király fenyegetéseivel szemben: Ime mit mond Jehovah, Izrael Istene: „A könyörgést, melyet Szennacherib asszýriai király ellen intéztél hozzám, meghallgattam.“ Ime a szó, melyet Jehovah mondott róla:... „Kit szidalmaztál s kit káromoltál? Ki ellen emelted föl hangodat s irányoztad szemeidet? Izrael Szentje ellen.... Ezért karikát teszek orrlyukaidba és zabolát ajkaidra s visszavezetlek az úton, melyen jöttél“.... Ime mit mond Jehovah az asszýr királyról: „Nem lép be ezen városba, nem fog nyílat ellőni, nem jelenik meg ellene; vissza fog térni az úton, melyen jött, nem lép be ezen városba, mondja Jehovah“¹

Szennacherib tényleg soha sem fogott Jeruzsálem ostromához. A szent szöveg, miután Izaiásnak Ezechiáshoz intézett beszédét elmondotta, egyszerűen hozzáteszi: „S történt ugyanazon éjjel, hogy Jehovah angyala lejött s megölt száznyolczvanötezer embert az asszýrok táborában s midőn reggel fölkeltek, csak hullák voltak. S Szennacherib eltávozott, elment s visszatért s Ninivében tartózkodott.“²

Herodot megérősíti a maga módján az asszýr sereg romlását. Ime elbeszélése:

„Anyszisz után Vulkánnak egy papja, névleg Széthosz lépett, mint nekem mondták, a trónra. Nem volt semmi tekintettel a hadi emberekre s megvetéssel hánt velük, mintha sohasem lehetne rájuk szüksége. Egyéb sérelmeken kívül elvette tőlük a tizenkét arúra földet, melyet a királyok, az ő elődei, mindegyiknek kitüntetésül adtak: de utóbb, midőn Szannacharib, az arabok és asszýrok királya, számos sereggel megtámadta Egyiptomot, a hadi népek nem akartak a hazának segélyére jőnni. A pap, akkor nagy zavarban lévén, visszahúzódott a templomba és sóhajtozni kezdett az isten szobra előtt a súlyos sors fölött, mely reá várakozott. Miközben szerencsétlenségét

das alte Testament, 203—204. l.; 2. kiad., 327. l. Lásd *Asszavaldon fölviratát*, II. oszlop, 23. sor, *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I. köt., 45. tábla; Talbot, *Records of the past*, III., 113. V. ö. I. kötetünket.

¹ II. (IV.) Reg., XIX., 20—33.

² II. (IV.) Reg., XIX., 35. A szent szöveg nem mondja, ha vajjon Szennacherib serege Lobnában volt-e még.

eként síratta; elaludt s azt hitte, hogy látja az istent előtte megjeleni, őt bátorítani és azt állítani, hogy ha az arabok ellen indul, nem lesz semmi baja s hogy ő maga fog segílyt küldeni neki. Telve bizalommal ezen látomás iránt. Széthosz magához vette az összes jóakarató embereket, élükre állott s Pelúziumba ment táborozni, mely Egyptom kulcsa. Ezen sereg csak kereskedőkből, művészekből s a nép söpredékéből állott: hadi ember nem követte azt. Ezen csapatoknak Pelúziumba érkezésével csodálatos mennyiségű mezei patkány lepte el éjjel az ellenséges tábort s szétroncsolta a puzdrákat, az íjjakat és a szíjjakat, melyek a pajzsok tartására szolgáltak, úgy hogy midőn reggel az arabok fegyverek nélkül voltak, a többség futás közben elveszett. Még ma is látni Vulkán templomában egy kőszobrot, mely ezen királyt ábrázolja, kezében egy patkánynyal s rajta ezen fölirattal: „*Bárki légy, tanuld meg, engem látván, tisztelni az isteneket.*“¹

A részletek tekintetében Herodot nem egyezik meg a bibliával, de nem tagadható, hogy a torzításoktól eltekintve ugyanazon eseményt beszéli el. Nem tudjuk egyébként mi módon pusztította el az irtó angyal az asszyrokat. Vannak, kik azt hiszik, hogy természetfölötti dögvész által, mint Josephus mondja.² Bármily módon pusztította is el Isten népének ellenségeit, bizonyos, hogy Szennacherib seregének pusztulása nagy csoda volt.³

¹ Herodot, II., 141., Larcher ford., 1802. kiad., II., 116–117.

² Josephus, *Ant. Jud.*, X., II., 5. — „Legyen megengedve itt arra emlékeztetnünk, mondja Darras abbé, hogy az Írás nyelvén az irtó angyal megemlézése közönségesen a dögvész fogalmát rejti magában.“ *Histoire générale de l'Eglise*, III., 48. l., jegyzet. V. ö. I. Par., XXI., 15.

³ Larcher, ki Herodot fordítása első kiadásában tagadta vagy legalább gyöngítette a csodát, utóbb megváltoztatta véleményét s ennek a következő okait adja: „Ezt (a természetes dögvészre vonatkozó véleményt) nem csupán valószínűtlennek, de teljesen hamisnak is tartom. 1. Pelúziom táján nem voltak álló vizek, következőleg rothadó kigőzölgések sem, melyek megronthatták volna a levegőt s befolyással lehettek volna az asszyrok egészségére. 2. Föltéve, hogy voltak is, hogyan okozhatták 3 nap alatt 185.000 embernek

Szennacherib Ninivébe visszatértének okairól s kiviteli módozatáról mélységesen hallgat évkönyveiben, mi közvetve, de igen jellemzően bizonyítja azon szerencsétlenséget, mely seregét érte.

Egy másik közvetett bizonyítékát Szennacherib kudarcának az asszyr föliratok szolgáltatják: hadi vállalatai ez időben félbeszakadnak, noha az elamiták Asszýria déli határait pusztítják. Nem igen valószínű, hogy ilyen vakmerőek lehettek volna, ha Szennacherib hatalma akkor nem volt megrendítve.¹

„Szennacherib asszýriai király, mondja a szent történész. visszatért Ninivébe s itt időzött. S miközben imádkozott Niszrochot, istenét,² templomában, Adramelech és Szaraszár, az ő fiai, megölték őt kardcsapásokkal és Asszaraddon, fia, uralkodott helyette.“³

A mi ezen helynek első részében el van beszélve, meg van erősítve az asszyr szövegek által, de az elbeszélés tömörsége miatt gyakran rosszul volt fölfogva. Többen hitték, hogy Szennacherib szerencsétlen palesztinai hadjárata után nem viselt többé hadat. Sőt vannak, kik azt állították, hogy kevéssel Ninivébe visszatérte után veszett el.⁴ Mind megannyi hamis értelmezései a

halálát? Csodára volt itt szükség, legalább akkorára, minőt az Írás elmond. Kétségbevonva a szent könyvek hitelességét, észrevétlenül ellentmondó sületlenségekbe esünk.“ *Histoire d'Hérodote*, 1802., II., 477. l. A Larcher által fölhozott első ok nem igaz, ha Pelúziúmról van szó, hol csakugyan voltak mocsárok, de igaz, ha a palesztinai Lobnáról van szó. Ami a második érvet illeti, ez megtámadhatatlan.

¹ G. Smith, *Assyria*, 125. l.; Budge, *Records of the past*, XI., 46. l.

² Szennacherib úgy látszik különös tisztelettel viseltetett Niszroch iránt, mi megfejtí, mért nevezi ezt a szentszöveg különösen az ő *istenének*. Szennacherib egy föliratán olvasható: „A nyitott fülekkel, melyeket Niszroch isten adott nekem.“ Budge, *Records of the past*, XI., 46. l.

³ II. (IV.) Reg., XIX., 36–37.; Iz., XXXVII., 37–38.

⁴ Ez volt a kommentátorok általános magyarázata az asszýriológiai fölfüzdözések előtt. Tob., I., 24. versében Szennacheribról mondatik: *Post diés quadraginta quinque occiderunt regem filii ipsius*. Azt hitték, hogy ezen 45 nap Judeából visszatértétől számítandó, de Tobiásnak az előző versekben elmondott kifosz-

bibliai elbeszélésnek. Szennacherib még mintegy 18—19 évig élt kudarcza után.¹ A szerencsétlenség, mely őt Palesztinában érte, oly rémülettel töltötte el őt, hogy nyugat felé nem vitte többé fegyvereit, noha becsületét kellett volna megboszulnia. „Soha sem jött a legyőzött . . . a Földközi tenger partjaira“, mondja Oppert,² de, ha Ninivébe ment is, mint erről a biblia az assziriologiával egyetértésben értesít, nem maradt itt tétlenül. Őt hadi vállalatot említ még évkönyveiben, nagyokat és kicsinyeket, melyeket mind észak, kelet vagy dél felé intézett.³ Ezek azonban mintha nem is történtek volna a nyugatázsiaiakra nézve, kiket semmikép sem érdekeltek, mivel ellenük indulni nem mert. Több háború Babylonia ellen volt intézve Nabuszumiskun, II. Mero-dach-Baladan fia ellen, kit Szennacherib élve fogott el az ütközetben.

Az ékiratos szövegek hallgatnak Szennacherib halá-

tásától kell azt számítani. Fr. Delitzsch, *Commentar über Jesaias*, 371.; Gutberlet, *Das Buch Tobias*, 83. l.

¹ V. ö. J. Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 238. l.

² *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, 1869., VIII., 1. rész, 559. l.

³ Smith György fölteszi, hogy Szennacherib 694-től 690 ig még egy hadat viselt Nyugatázsia ellen. Támaszkodik a következő helyekre:

1. . . . egy sereg indulása . . .
2. . . . nagy adójukat . . .
3. elhozták . Kapan . . .
4. . . . kincseinek helye . . .
5. . . . arab királyné és istenei
6. . . . fülfüggők, kövek . . .
7. . . . illatszerek bőségesen . . .
8. . . . és királyok, szemei . . .
9. . . . elhozták ezen városok . . .

G. Smith, *From broken Memorial Tablet, The Assyrian Eponym Canon*, Extract XXXIV., 136—137. V. ö. 68. l.: *History of Sennacherib*, 137—138. l.

- a. Edom, Arabia erős városa,
- b. melyet Szennacherib asszíriai király,
- c. az atya, ki engem nemzeti, elfoglalt
- d. . . . javait és isteneit
- e. elvitte Assziriába.

Id. ibid., Asszaraddon hengere, Extr. XXXV., 137. V. ö. *Hist. of Sennacherib*, 138—139. De ha Szennacherib visszajött is Arabiába, sem Föniciába sem Palesztinába nem vitte fegyvereit.

lának természetéről, talán az apagyilkosság miatt, mely napjainak véget vetett,¹ de Berossos kivonatolói úgy beszélnek, mint a biblia. Alexander Polyhysztornál csak „Ardumuszanusz“, azaz Adramelech, van említve Szennacherib gyilkosául, Abydenosznál azonban „Nergilusz“ is, kit fivére, „Adramelusz“, ölt meg, ki ismét fivére, „Axerdisz (Asszaraddon) által gyilkoltatott meg. Nem kétséges, hogy Nergilusz azonos Szaraszárral. Ez utóbbi szó egy megrövidített név, melyből az istennév el van hagyva, mint ez olykor a héberben is megesik.²

Az asszyr nyelvben elégséges számú példáink vannak erre: *Habal-usur* „(Isten) védi a fiút“; *Nasir-habal* „(Isten) védi a sarjadékot“; *Balut-szu-usur* (Balthazár) „(Isten) védi életét“; *Irib-ahi*, „(Isten) megsokasította fivéreit“; satb.³ Csupán az asszyr vallás polytheizmusa miatt nem tudjuk közönségesen az ilyen esetben, hogy melyik az istennév, mely alattomban értetődik. Az Abydenosznál megőrzött név mutatja, hogy az a jelen esetben Nirgal, úgy, hogy a teljes név, melynek első eleme Eusebius kronológiájában a két utolsó elem pedig a bibliában maradt ránk, ez volt: *Nirgal-szar-usur*, „Nirgal védi a királyt.“ Hasonló név lappang abban, mely a görögöknél Nerigliissor alakot vett föl. Az atyagyilkos fiú, mint látjuk, távol volt attól, hogy a nevében foglalt könyörgést megvalósítsa.

Niszroch, kinek templomában Szennacherib meggyilkoltatott, hangtalanilag írva még nem fordult elő idáig, de azt hiszik, hogy ezen isten lappang a *BIT. A.* ideogrammban, melynek második jegye olykor *ruk* szótagértékkel bír, mi azon következtetésre vezet, hogy

¹ Fox Talbot, ki a *Records of the past* III., 103. és köv. lapján Asszaraddon két fölirotát közölte, azt hiszi, hogy az elsőben egy elveszett részletben Szennacherib meggyilkoltatásának elbeszélése foglaltatott.

² „Uralmának 9 utolsó éve alatt, mondja G. Smith, Szennacherib Ninivében időzött, hol palotát építtetett fia, Asszur-munik vagy Asszur-mulik, számára, ki valószínűleg a Királyok könyvebeli Adramelek s ki első szülött fiának, Aszur-nadin-szumnak, halála után a Kr. előtti 694. évben trónörökös lett.“ *Assyria*, 125. lap.

³ Más példákat l. Schradernél, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXVII., 1872, 154—156. l.

hangtani kiegészítőül van hozzáadva a BIT jegyhez a Niszruk kimondás meghatározására. Schrader szerint Niszruk: „a kegyosztó, az ajándékozó“, a *szurak* gyökéből;¹ Oppert szerint: „a társító, a házasság kötelékeit összekötő“.²

Az elfajzott fiuk nem élvezték bűnük gyümölcsét; kénytelenek voltak Arméniába menekülni s a trónt Asszaraddon fivérükre hagyni. A történelem itt is megerősíti a bibliát.³

„Szennacherib a keleti monarcha típuszául tekinthető.“⁴ A bűnök, melyek a keleti zsarnokokat jellemzik, a dölyf, bitorlás, kegyetlenség és hatalomszomj, mind végletekig voltak hajtvá nála: nem volt meg benne Szargonnak, atyjának, szelleme, kinek jelleme és uralkodása Dariusra, Hysztaszpesz fiára, emlékeztet; inkább Xerxeshez hasonlított Képe néhány élénk és híu vonással van rajzolva a királyok könyveinek és Izaiásnak szép helyein Erőszakos és kegyetlen uralkodá-

¹ *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872, 167. l.

² *Expédition en Mésopotamie*, II., 339. Niszroch istenre nézve l. még Fr. Lenormant, *La Magie chez les Chaldéens*, 149. l.

³ II. (IV.) Reg., XIX., 37. V. ö. Berosos, Josephusnál, *Antiq. Jud.*, X., II.

⁴ Szennacherib végrendelete különös véletlenből ránk maradt. Ez a legrégibb ismeretes végrendelet. Az eredeti szöveg a *Cuneiform inscriptions of Western Asia* III. kötetében, 16. tábla, 3. sz., volt közölve. Törvényes örökössé Asszaraddont teszi, fiát, ki utóda is lett. Ime fordítása: „En, Szennacherib, a nemzetek királya, asszyr király, aranylánczokat, elefántsonktészleteket, egy arany (csészét), koronákat és lánczokat, mind a gazdaságokat, melyeknek tömegei vannak, kristályt és más, drága köveket és madárköveket, egy és fél *manéh*-t, két és fél *kibi*-t, súlyuk szerint, Asszaraddonnak, fiamnak, adtam, ki ezidőtől Asszurbil-mukin habal-nak neveztetett kívánságom szerint; (neki adtam) Amuk és (Nebo-)irik-erba templomának kincsét, Nebo hárfásait (*ka-nu-u-ra-ni*).“ Sayce, *Records of the past*, I., 136. l. Budge, *The history of Esarhaddon, son of Sennacherib, king of Assyria, B. C. 681–668., translated from the cuneiform inscriptions upon cylinders and tablets in the British Museum collection, together with original texts, grammatical analysis of each word, explanations of the ideographs by extracts from the bilingual syllabaries and lists of Eponyms*, in-8°, London, 1880, 14–15. l.

sának megérdemlett vége lett a halálban, melylyel tulajdon gyermekeinek keze sujtotta őt.“¹

II. FEJEZET.

A s s z a r a d d o n .

Asszaraddon Szennacherib fia volt, mint erről a királyok könyve értesít.² „Asszur-ah-iddin (Asszur fivért adott), Asszuria királya. Szennacherib, asszuriai király fia“, mondja tégláin. 681-ben követte atyját s 668-ig uralkodott, mely időben fia Assurbanipal, javára lemondott, a mint ez Smith György által közzétett történetében tudósít³

Asszaraddon Szennacherib legifjabb fiainak egyike volt. Atyjának meggyilkoltatásakor úgy látszik nem volt jelen Ninivében. Eltökélte magában a birodalmat az atyagyilkosoktól, Adramelechtől és Szaraszártól, erőszakkal elvenni. Mindkét részről nagy sereg gyűlt össze; Hanirabbat földén a felső Eufrat mellett döntő ütközet fejlett ki; a győzelem az atyagyilkosság megboszulójának javára dőlt el.⁴

Tizenhárom évi uralkodása alatt Asszaraddon helyrehozta a kudarczot, mely atyjának fegyvereit Palesztinában érte. Miután uralkodásának nyolcz első évét a Szennacherib által elvesztett országok visszaszerzésére fordította, eltökélte, hogy végez az egyiptomi hatalommal s eként véget vet a korlátoknak, melyeket a ninivita uralkodás fejlődése elé vetett, hihetőleg a Kr. előtti 672-ik évben. Erről értesít fölületesen a serifikui téglán levő föliratos jegyzőkönyv: „Én, Asszaraddon, a nagy király, a hatalmas király, a nemzetek királya, Asszur ország királya, Babylon hűbérura, a szumirok és akkadok királya, az *egyiptomi*, pa[troszi, Thébaisz], éthiopiai,

¹ G. Smith, *Assyria*, 126. l.

² II. (IV.) Reg., XIX., 37. Asszaraddon arczképe, úgy a mint egy nahr-el-kebi sziklára vésve van, ábrázolva van Fr. Lenormantnál, *Histoire ancienne de l'Orient* 9. kiad., II., 371.

³ *History of Assurbanipal*, 8—20. l.

⁴ G. Smith, *Assyria*, 127. l.

királyok királya, építettem a tarbiszi palotát lakásul Assurbanipalnak, a nagy király fiának.“

Ugyanezen Assurbanipal, kinek számára ezen palota készült, részletesen elbeszéli a győzelmeiket, melyeket atyja Egyiptomban aratott:

52. Tahra-ka, egyiptomi és éthiopiai király,
53. kinek Asszaraddon, asszýriai király, az atya, ki engem nemzett, befejezte vereségét
54. és birtokába vette országát; s ő, Tahra-ka,
55. hatalmát Asszurnak, Isztarnak és a nagy isteneknek, urainknak,
56. megvetette s elbizakodott saját hatalmában
57. a királyok és kormányzók ellen, kiket Egyiptom közepette
58. az atya, ki engem nemzett, fölállított; megölésükre, kifosztásukra
59. s Egyiptom megszerzésére ellenük indult.
60. Belépett s letelepedett Memfisben,
61. a városban, melyet az atya ki engem nemzett, foglalt le s határaihoz
62. Asszýriának csatolt...¹

Tharaka, ki azon pillanatban, midőn Szennacheribbel megvívni indult,² csak éthiopiai király volt még, utóbb egyiptomi királylyá is lett s húsz évig békében kormányozta az egyiptomiakat, midőn az asszýr támadás beköszöntött.

Az egyiptomi sereg Fönicziáig jött az asszýrok elé, hogy útjukat elzárja.

1. Asszaraddon asszýr király, katonáit és taborát... háború...
2. Egyiptom emberei ellen mennek harczolni Tarquval (Tahrakaval)
3. Kus (Éthiopia) királyával s a katonák ellen, kik vele harczolnak, harcz és háború tétetik.
4. Harczot, ütközetet és háborút viselve Asszaraddon, asszýriai király, erőit
5. küldi Tarqu, Kus királya, ellen és az emberek, szövetségesei
6. a sorok... bukását
7. Tarqunak előidézi, dicsőséget s hatalmat...

¹ A henger, I. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 15—16. l. V. ö. *id.*, *Egyptian Campaigns*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1868, 94. l.

² II. (IV.) Reg., XIX., 9. L. főnebb, 173. l.

8. nyer fölötte. Asszaraddon asszyriai király életét

9. Tarqu futása . . . lábbal tapodja.¹

Ezen fölíratnak egy másik megcsontkított másolata azt mondja, hogy az ütközet a filiszteusok vidékén Aszkalon táján ment végbe.²

Ezen győzelem után Asszaraddon „Pelúziumon át a Nilus völgyébe hatolt, megverte az éthiopiaiakat s annyira szétszórta őket, hogy Tahrakának Napatáig kellett menekülnie. Memfisz az ellen kezeibe került, Thébe kifosztatott: az istenek és istennők szobrai, a papok és papnők ékei, a kultusz egész anyaga Asszyriába küldetett s diadaljelül a templomokban följánltatott. [Asszaraddon] aztán az országnak asszyr módon szervezésével foglalkozott: visszaadta a függetlenséget a hús kis fejedelemnek, kik Egyptom területén megosztottak, mindegyikükre adót rótt s a szövetség élére főnökül I. (Nechao) szaiszi királyt helyezte . . . [Nechao], mint a törzsebeli férfiak többsége, tevékeny, mozgékony fejedelem volt, kész mindent kockára tenni, hogy a célt, melyet családjának átöröklődő becsvágya egy század óta követett, a régi egyiptomi monarchiát megújítását elérje. Minden habozás nélkül szövetségesévé tette magát az asszyroknak, mivel ezen szövetség a többi fejedelmek fölötti főséget s Memfisz visszakerítését tette neki lehetővé. Hogy az éthiopiaiak támadólagos visszatértét meggátolja, [Asszaraddon] szemita őrségeket tett az erődökbe, aztán újra visszatért Ninivébe. Egyptom leigázása, melyre összes elődei tudatlanul közreműködtek, be volt fejezve.“³ Ezen események 672-ben mentek végbe. „Ő volt az első asszyr király, ki az Egyptom és Kus királya címet fölvette.“⁴

Eként teljesedett be Izaiás jövendölése:

¹ „From unpublished fragment. Probable date B. C. 673. Tablet in bad condition, translation not literal.“ G. Smith, *The Assyrian Epouym Canon*, Extr. XXXIX., 141. l.

² *Ibid.*, 141. l.

³ Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 2. kiad., 427—428.

⁴ J. Oppert, *Mémoires sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie*, loc. cit., 561. l. V. ö. E. de Rougé, *Étude sur les monuments de Tharaka; Mélanges d'archéologie égyptienne et assyrienne*, 1872. nov., 16. l.

Fölfegyverzem az egyptomit az egyptomi ellen,
 A testvér testvér ellen fog harcolni,
 A barát barát ellen,
 A város város ellen,
 A királyság királyság ellen...¹
 S egy vad úrnak fogom átadni Egyptomot,
 Hatalmas király fog fölötte uralkodni,
 Mondja az Úr Jehovah Szabaoth...
 Zoan (Tanisz) királyai² esztelenekké lettek,
 Noph (Memfisz) királyai értelmetlenekké...
 Egyptom Asszur alá van igázva.³

Midőn Asszaraddon Egyptom ellen intézett hadjáratát viselte, Ezechiás nem volt már Juda királya. Meghalt 696-ban s fia, Manasszé, követte őt a trónon. Nem tudjuk, hogyan bánt vele az asszyr király Palesztinába érkeztekor, de adófizetői közé számítja. Asszaraddon hengerének nagy föliratában azt mondja:

Fölszólítottam a Hatti föld (Szyria és Föniczia) 22 fejedelmét, kik a tenger partjain s a tenger közepette laktak, mindnyájukat elhivattam.

¹ Egyptom akkor nagyon meg volt oszolva, mint az imént láttuk s Néchao egyptomi embereivel Asszaraddon seregének soraiban küzdött azon egyptomiak ellen, kik Tahraka seregében voltak. A fáraók régi királysága ezen időben húsz kis királyságra szakadt szét, melyeket Asszaraddon ilyenekül elismert s melyeknek királya fiának, Asszurbanipalnak, föliratai szerint a következők voltak: 1. Nechao, Szaisz és Memfisz királya; 2. Szarludari, Zihanu (Tanisz) királya; 3. Piszanhör, Natho királya; 4. Paqruru, Piszabtu királya; 5. Pukunannihapi, Athribisz királya; 6. Nahké, Hininszé királya; 7. Petubaszte, Tszor királya; 8. Unammon, Natkho királya; 9. Harsziészisz, Szebennytisiz királya; 10. Puaiku, Mendesz királya; 11. Sesonk, Búbasztisz királya; 12. Tafnakht, Bunubu királya; 13. Pukkunannihapi, Ahni (Herakleopolisz) királya; 14. Iptihardesz, Pizattihurupiku királya; 15. Nekthoranszini, Pi-Szebtih királya; 16. Pukurninip, Pakhnuti királya; 17. Ziha, Sziut királya; 18. Lamintu, Klemuisz királya; 19. Iszpimatu, Tinisz (Abydosz) királya; 20. Mantimiankhé, Nia (Thébe) királya. A tulajdonnevek olvasása általában nem biztos. Lásd Oppert, *loc. cit.*, *Mémoire*, 577. és köv. l.

² שָׂרִים, *sarîm*, Izaiás szövegében, XIX., 11, 13. Az asszyr szöveg ugyanazon *szár* czímet adja az összes királyoknak, kiket az előző jegyzetben felsoroltunk.

³ Iz., XIX., 2. és köv. verse. Ezen jövendölés Asszurbanipalnak, Asszaraddon fiának, Egyptom elleni hadjáratára vonatkozik.

Egy másik fölírat ezen 22 király neveit sorolja föl, melyek közül több a bibliai történetre érdekes.

12. Fölszólítottam a királyait Hattinak és teugeren túli birodalmamnak (egy részének); (ezek voltak):

13. Baal, Tyrus királya; *Mi-na-szi-i szár ír Ya-hu-di*, Manasszé, Jüda királya;

14. Kadumuh, Edom királya, Musszuri, Mo(ab) királya;

15. Zilli-bil, Gaza királya; Mitinti, Aszkalon királya;

16. Ituzu, Amgarunna (Akkaron) királya; Milkiaszaph, Gebal (Byblosz) királya;

17. Matanbaal, Aroad királya; Abibal, Szamszimuruna királya;

18. Buduil, Bit-Ammon királya; Ahimelek, Azot királya;

19. Ezek a tenger partjainak tizenkét királya. Ikisztu (Aegisztoosz), Idalium királya;

20. Pi-ta-gu-ru (Pythagorasz), Kitium királya; ¹ Kinyrasz (?), Szalamisz királya;

21. Ituander, Pafosz királya; Iriszu, Szoli király;

22. Damaszu, Kurii (Kurium) királya; Rummiszu, Tamisz-szuszt királya;

23. Damuszi, Amathuszt királya;

24. Unaszaguszt, Lidini királya; Buhli, Afrodizium királya;

25. Ezek a Yatnan föld (Cyprus) tíz királya a tenger közepette:

26. Egészben huszonkét királya a Hatti földnek a tenger partjain és a tenger közepette;

27. mind elhívtam őket.²

¹ Vessük össze mellékesen ezen névvel az érdekes hagyományt, mely kétszer fordul elő Eusebius Krónikájának örmény fordításában: „Pythagoras sapiens fertur ea tempestate sub his (regibus, t. i. Szennacherib és Aszordan vagyis Asszaraddon alatt) extitisse“, mondja Polyhistor, I. I., c. V., n° 3., Mignenél, *Patrol. gr.*, XIX., 119. oszlop. — „Hic primus (Axerdiszt-Asszaraddon), mondja Abydénosz, *ibid.*, c. IX., col. 123—124., mercenariis copias contraxit, in quibus miles erat Pythagoras, Chaldaeae sapientiae assecla.“

² Asszaraddon összezúzott hengere, *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, III., 16; G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extr. XXXVII., 139—140. l.; valószínű idő szerinte a 680. év; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 245. l.; Talbot, *Records of the past*, III., 107—108. l.; I. Halévy, *Journal officiel, Académie des Inscriptions*, 1880. okt. 27. és nov. 3., 10664. és 10767. l.; E. Budge, *History of Esarhaddon*, 102—109. l. L. még a *The Assyrian Eponym Canon* művében Asszaraddon hengerének XXXVI. kivonatát, hol Szidon eltoglalása és a szidoniaknak Asszyriába hurczolása van elbeszélve:

A 22 király adóját elbeszélő henger a Lachirból való Atarel eponymiaja alatt készült, azaz 672-ben. Asszaraddonnak Egyptom elleni hadjárata öt évvel lemondása előtt történt.

Ime Asszaraddon egy másik föliratának töredékei, melyek ezen fejedelemnek egy a filiszteusok vidéke ellen intézett hadjáratára (idő bizonytalan, 680 és 673 között) és Egyptom elleni hadjárataira vonatkoznak:

1. Voltak adva a hajók, melyeket Baal és népe ... kik voltak Filisziában és a szomszédságban,
2. egész Asszuriából ... mely volt Asszaraddon asszýriai király hajóinak közepette, ő
3. és a kijelölt emberek, kik voltak a hajók közepett, közepettük, ... neveik ...
4. Ime az erődök és utak, melyeket Asszaraddon asszýr király szabott Baalnak, szolgáljának,
5. Accho és Dor városba, Filisztia kerületében, mind, ...
6. és Asszýria szomszédságának városaiba, a tenger partján mind
7. ... Gebal városa, a Libanon s a városok, melyek a hegyen voltak, mind,
8. ... Asszaraddon, asszýr király, Baalt, a szolgálkat, ...
9. ... asszýr király, adott ...¹

Hihető, hogy Juda királya ezen alkalommal adót fizetett Asszaradonnak.

Ezdrás könyve egy másik sajátságát ismerteti Asszaraddon történetének. Arról értesít, hogy ezen fejedelem foglyokat telepített át Szamariába, kiket a keleti országokból küldött oda. Ezen emberek Zorobabelhez így szólnak: „Asszaraddon asszýriai király napjai óta, ki bennünket ezen helyre hozott.“² Ezen uralkodó föliratai nem mondják meg határozottan ezen tényt Szamariára nézve, de föltételezik ezt, mert emberekről szólnak, kik Palesztinából! Asszýriába s a keleti tenger mellől nyugotra kerültek. Miután egy hengeren Abdimilkut, szidoni király, vereségét megemlíttette, így folytatja:

27. Összegyűjtöttem mind a királyait az Aharri földnek

28. és a tenger partjainak, mind.

V. ö. Fox Talbot, *Inscription of Esarhaddon, Records of the past*, III., 107—108. l.

¹ From Tablet of Esarhaddon, G. Smith, *The Assyrian Eponym Canon*, Extr. XXXVIII., 140. l.

² I. Esd., IV., 2.

24. Férfiait és nőit, kiket nem lehet megszámlálni,
25. az ökröket, a juhokat, a szamarakat
26. Asszyriába vezettem,
27. és összegyűjtöttem mind a királyait a Hatti földnek (Szyria)
28. és a tenger partjainak. —
29. (Egy másik várost) építtettem;
30. ennek 'Ir-(Asszur-)-ahiddina (Asszaraddon városa) nevet adtam.
31. A lakosait a hegyeknek
32. és a keleti tengernek, a harczosaink által elhurczoltakat,
33. letelepíttettem ezen helyen;
34. följük helyeztem tisztemet (mint) kormányzót.¹

Hihetőleg egyptomi hadjárata idején vitte át Asszaraddon Szamariába a népségeket, melyeknek utódai Zorobabel idején a zsidókat zendülőknak mondták a perzsa király előtt, mivel vonakodtak a jeruzsálemi templom fölépítésére velük egyesülni. Ezdrás könyvének folytatása, melyet fönnebb jeleztünk,² megismerteti velünk nemzetiségüket s az ékalakú föliratok lehetővé teszik a bibliai elbeszélés megvilágítását. Ezen deportáltak a szent szerző által adott levélben a következők: „a dineusok, az afarszathacheusok, a tertaleusok, az afarszeusok, az erehueusok, a babyloniaiak, a szuszanecheusok, a dieveusok és az elamiták.“

„Ezen nevek, mondja Fr. Lenormant, sok zavart okoztak a régi magyarázóknak, kik a legtöbbet nem tudták hogyan magyarázni, ma már azonban egynek, a terfaleusoknak, kivételével mind ösmerjük az ékalakú föliratokból s megállapíthatjuk, hogy valamennyi viszonyban áll Szennacherib utolsó hadjárataival, a honnan az Asszaraddon által a régi Izrael királyságban letelepített foglyok bizonyosan származtak.“³

Ezen foglyok három csoportba oszthatók; ezek: 1. A khaldok, képviselve a babyloniaiak és az erechi lakosok által; 2. Szuziána és Elymais foglyai, azaz a szuszanecheusok, az elamiták és az afarszathacheusok, a dineusok és afarszeusok; 3. végre a dieveusok, azaz *dayik*, északi Persia lakói.

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, 45. tábla, 2 oszlop; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 244; 2. kiad. 374; Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 241; E. Budge, *History of Esarhaddon*, 36—37. l.

² I. Esdr., IV., 9.

³ *Lettres Assyriologiques*, I., 64. l.

Szennacherib és fia, Asszaraddon, hadat viseltek mindezen országokban. Szennacherib utolsó hadjáratainak egyike a *Da-ai-i* ország ellen volt intézve, mely a hegyek közt feküdt, „hová elődeinek egyike sem hatolt be s mely soha sem volt meghódítva,”¹ Norris a *da-ai-i* népet teljes joggal a *daoi* hegyi törzsszel azonosította,² melyet Herodot Perzsia északi részébe helyez³ és Fr. Lenormant a *da-ai-i* népet az Ezdrás könyvebeli *deayé* népben ismerte föl.

Az Elam név, melyet az asszyrok és a biblia Szuziána egészére terjesztettek ki, különösen azon részét jelezte ezen vidéknek, melyet a görögök Elymaisznak neveztek. A *susaneké* nép, azaz Szuza lakosai, ugyanazon alakban jelenik meg mint a bennszülött fölíratokban, hol *Su-sí-na-ak* nevet visel. A *dinayé* nép, mely az első helyen áll azon lakosok közt, kik a zsidók ellen Artaxerxeshez írt levelet aláírták, ezen nép a Din városból elhurczoltak utódait foglalja magában, mely város Szuziána hegyei közt feküdt.⁴ Az *afarszayé* név a *Hafarti*-ból való embereket jelzi, mely elnevezés a behisztuni és naks-i-rusztami nagy fölíratok méd fordításában Szuziána egészére vonatkozik, de eredetileg egy külön törzs neve lehetett. Az *afarszat kayé* népség nem fordult elő még az ékiratos szövegekben. Sir Henry Rawlinson ketté vágja a nevet s így értelmezi a „hafar(-nép) Szittakénéből.”⁵

Ez mind, a miről Asszaraddon fölíratai a szent történetet illetőleg értesítenek. Ezen király 668-ban halt meg, fiára, Asszurbanipalra hagyván a trónt, kit már társává tett az uralkodásban.⁶

¹ Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 68; *Manuel d'hist. anc. de l'Orient*, II., 102.

² E. Norris, *Assyrian Dictionary*, I., 212.

³ Herodot, I., 125.

⁴ Idézve Asszurbanipal egy prizmáján.

⁵ *Journal of the Royal Asiatic Society*, XV., 239. l., 1. jegyzet. — Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 64—65.

⁶ „Kevés király hagyott hátra, mondja Oppert, oly nagy számu érdekes fölíratokat. Ő azon (Asszurbanipal), ki a nyelvtani szövegeket, az abczés könyveket s az ideogramm-magyarázó leveleket (szóval a Ninivében talált könyvtár agyagkönyveinek legnagyobb részét) iratta. Elrendelte az istenek jegyzékeinek, neveiknek és jelzőiknek elkészítését, a liturgikus énekek föl-

III. FEJEZET.

Asszurbanipal.

Asszurbanipalról meglehetősen számú arcképek maradtak ránk. „Termete sugár, vállalai szélesek, nyaka szabad, az arcz szabályosan tojásdad, az orr egyenes, a homlok magas, az ajak vékony s összeszorított, az arczkifejezés értelmiséget és akaraterőt árul el.“¹

Asszurbanipal uralma egy részét azzal töltötte, hogy hadat viselt Egyptommal s eként megvalósította a prófétáknak ezen országra vonatkozó jóslatait.

Atyjának halála előtt Thébe és Memfis lerázták az asszír uralmat s Tahra-ka kezeibe kerültek, ki újból megtámadta Egyptomot egy hatalmas sereg élén. A fiatal ninivei király azonnal ellene indult s Kar-Banit mellett meggyőzte az éthiopiai csapatokat. Ezen győzelem biztosította Egyptom meghódolását; midőn azonban Asszurbanipal Ninivébe visszatért, a bennszülött királyok, kiknek élén Nechao állott, Tahrakát hívták el az assziryok leverésére. Az összeesküvés főnökeit mindazáltal, a memfiszi Nechaot, a zihani Szarludarit és a pizsabt-i Paqrurt a ninivei tábornokok, kik Egyptomban parancsnokoltak, elfogták s lánczokkal megrakva Ninivébe küldötték. Tahra-ka azonban mégis előrenyomult; egymásután visszafoglalta Thébét és Memfiszt. Győzelmes előnyomulásában azt állíttják, egy álmokép gátolta meg s erre visszatért Éthiopiába meghalni.²

jegyzését. Neki köszönjük az eponymok jegyzékeit, a csillagászati táblákat s még sok más fölíratot, melyeknek egymásutánja még nem igen határozható meg s melyekben az asszírlogia jövője van.“ Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Egypte et de l'Assyrie*, loc. cit., 569. l. Smith György az Asszurbanipal történetére vonatkozó összes fölíratok szövegét vagy fordítását közölte *History of Assurbanipal* művében.

¹ J. Ménant, *Remarques sur les portraits des rois assyro-chaldéens*, in-8°, Paris, 1882., p. 13. — Asszurbanipal egy arcképét l. Fr. Lenormantnál, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 9. kiad., II. köt., 375. l. Egy Louvre-beli dombormű úgy ábrázolja, amint lándzsájával egy oroszánt átszúr.

² Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 2. kiad., 429. lap.

Ezen események alatt Asszurbanipal Nechaot kitiintetésekkel térhelve visszaküldötte Szaiszba s neki adta elsőszülött fia, Pszammetich számára, Athribi kormányzóságát; eközben azonban új forradalom tört ki Egyiptomban: Urd-Amanu, Tahraka nejének fia, kézrekerítette Thébét. Az asszyrokat Thébe előtt meggyőzte s Nechaot, ki hatalmába került, megölette.

Ezen események hírére Asszurbanipal fölingerülve végezni akart az éthiopiai királylyal. Személyesen jött Egyiptomba. Második hadjáratának elbeszélése a szent történetre kiváló fontosságú, mert megold egy problémát, melyre nézve a magyarázók eleddig megegyezni nem tudtak, t. i. Nahum jövendölésének keltét.

Nahum megjósolta Ninive pusztulását néhány, magas és csínnal teli irányban írt lapon, könyvét azonban nem keltezte. Georgius Syncellus szerint¹ Manasszé uralma alatt élt, ugyanazon időben, melyben Joel, Abdiás és Jónás; Josephus² szerint Joatham uralkodásának végső részében; Euthychius szerint³ öt évvel Jeruzsálemnek Nabuchodonozor általi elpusztítása után; Szeder Olam Rabba szerint⁴ Manasszé uralma alatt. Az újabb magyarázók ép annyira eltérnek, mint az ókori szerzők. Asszurbanipal évkönyvei megoldják végre a különbséget s véget vetnek a vitának.

Nahum, jövendölésének egy helyén, mint új tényre tesz célzást, egy általa No Amonnak nevezett egyiptomi város lerombolására. Ninivéhez fordulva így szól:

Aki téged meglát, elmenekül

S mondani fogja: Ninive föl van dúlva! Ki fogja megsiratni?

Hol fogsz keresni vigasztalókat?

Jobban jártál-e mint No Amon,

Mely a Nilus ágai közt van⁵ a vizek által környezve?

¹ Syncellus, *Chronogr.*, Bonn., 1829., I. köt., 404. l.

² *Antiq. Jud.* IX., XI., 3.

³ Euthychius, *Ann.*, Migne, *Patr. gr.*, CXI., col. 964.

⁴ *Seder Olam Rabba*, Meyer kiad., 55. l.

⁵ A szövegben יַאֲרִיךְ, *Ye'örim*, áll; — ezen szó az egyiptomi *aur* szóból van kölcsönözve, mely folyót jelent s a Nilust, a katexochén folyót jelöli. A próféták igen gyakran éltek vele. Iz., VII., 18; XIX., 6, 7, 8; XXIII., 3, 10; XXXVII., 5; Jer., XLVI., 7, 8; Amos, VIII., 8; IX., 5; Ezech., IX., 3, 4, 5, 10; XXIX., 9; Zach., X., 11; Ps. LXXVIII., 14; II. (IV.) Reg.,

A tenger szolgált neki töltésül
 A vizek alkották falait.
 Kus¹ és Egyiptom volt az ereje, végtelenül,
 Put és a libyaiak voltak segítői között,²
 S mégis fogságra huzczoltatott ő is;
 Gyermekai meggyilkoltattak összes helyeinek zugában,
 Fejedelmei ezen sorsra jutottak
 S nagyjai lánczokkal terheltettek.³

Az ezen bánásmódban részesült No Amon város nem más mint Thébe, Felsőegyptom fővárosa. Az asszír föliatoknak köszönhetjük, hogy ezen tényt is bizonyosan tudjuk. Szt. Jeromos a Vulgatában a No Amon várost Alexandriával fordította. Jól tudta ugyan, hogy Alexandria azon korban, melyben Nahum jövendölt, még nem létezett, de nem tudván hol feküdt a város, melyről a szent író szólt, föltette, hogy No egy régi város volt s azon helyen épült, hol utóbb Alexandria emelkedett, vagy talán magának Egyptomnak egy nevét sejtette benne.⁴ Az egyptologia megteremtője, Champollion, maga is azt hitte, hogy No Amon Dioszpolisz, alsóegyptomi város.⁵

Az ékiratos okmányok megoldották a problémát: Thébének neve ézekben: *Ni'a*⁶: ez ugyanazon szó mint

XIX., 24. A nevet Mózesből kapták, Gen., XLI., 1, 2, 3, 17, 18; Ex., I., 22; II., 3; IV., 9; VII., 14, 15, 18, 19, 20, 21 VIII., 5, 7. Lásd II. kötet, 429. l.

¹ Ethiópia.

² Oppert másként érti ezen helyet s azt hiszi, hogy az arabok és libyaiak, kikben karthagóiakat lát, Asszurbanipal seregében voltak. *Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie, loc. cit.*, 641—644. l.

³ Nahum, III., 7—10.

⁴ *Epist. CVIII. ad Eustochium*, 14., Migne, *Patr. lat.*, XXII., col., 890; *In Isaiam*, XVIII., 1., XXIV., col. 178; *In Osee*, IX., 5—6., XXV., col. 892; *In Nahum*, III., 8., col. 1260.

⁵ Champollion, *L'Égypte sous les pharaons*, II., 131—133. „A leírás, melyet Naamun próféta ad, mondja p. 132., minden tekintetben az alsó-egyptomi Dioszpoliszra illik.“ Thébét egyenesen elveti, 131—132. l.

⁶ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., 17. tábla, I. oszlop, 90. sor és passim. *Ni'a* alak megfelel a נִי, No, alaknak. „Ezen névnek orthografiáját (az asszírban) olvasva, mondja Oppert, azonnal azon városra gondoltam, mely Nahum prófétánál említve van, t. i. a נִי־אִי־נִי városra, Nahum III., 8., mely csupán Jeremiásnál, XLVI., 25. és Ezechielnél, XXX., 14—16.,

No Nahum hozzá teszi az Ammon isten nevét, ki itt különös tiszteletben részesült. No Ammon, Ammon isten városát jelenti.¹ A leírás, melyet a városról ad, teljesen szabatos; sőt nagyon is jellemző, mert Thébe akkor az egyedüli egyiptomi város volt, mely a vizek közepette feküdt, az egyedüli, mely a Nilus két partján volt építve.² A történeti részletek végre, melyeket a próféta ad, megerősítvék Asszurbanipal által; Felső-Egyiptom fővárosát Urdaman egyiptomi emberei védelmezték, kinek seregében szintén voltak egyiptomiak és libyaiak.

fordúl elő **𐤎** alakban. Azóta megleléssel vettem tudomásul, hogy a töredékek vizsgálatának egyikénél már Sir Henry Rawlinson is ebeli véleményét fejezte ki. Ha most mindenekelőtt nem időzünk a földirati azonosításnál és csak az asszyr és héber alakkal foglalkozunk, úgy mindazoknak, kik ékiratos jegyekkel foglalkoztak s idegen szavakat nem-árja jegyekkel írtak át, azonnal szemökbe fog tűnni, hogy a hangűr (hiátus) közönséges jegye a szó végén kimondásbeli sajátyszerűséget jelöl, mely a szemita írásu nyelvekben csak egy **𐤎** vagy egy *hamza* által volt ábrázolható. Ami a **𐤎** betűnek a masszoréták által való hangzósítását illeti, kik a **𐤎** betűt egy *hólem* azaz hosszú *ó* által jelölték, ezen újabb keletű kiejtésre, mely a hosszú *ó* betűt az egyiptomi szavakban igen kedvelte, nem kell sok súlyt fektetni. Például ezen kiejtésre idézhetők: *Moph*, *Noph*, Memfisz; *Soan*, Tanisz; *On*, Heliopolisz, az egyiptomiban *An*, a koptban *On*; idéztük már egyébként a **𐤎𐤓**, *Szévé* nevet, melyet a Masszorah így hangzósít: *Szó*. Az asszyroknál a név kiejtése **𐤎𐤓**, *Ni*, vagy **𐤎𐤓**, *Nē*, volt s lehet,

hogy a szemiták ezen hanggal jelölték ezen várost. Az **𐤎** héber szóban s az asszyr *hamza* azért áll a szó végén, mivel egyetlen betű nem alkothat szót sem a héber helyesírásban, sem a nini-viták fonetikus írásában. A *Nó* és *Ni* alakok azonosak s a város, melyet Nahum No-Amonnak nevez, azonos azzal, melynek Jeremiás egyszerűen *Nó* nevet ad... Ezen város Thébe... Thébe volt akkor a székhelye az *Amun* isten különös tiszteletének, kit Herodot II., 42., a görög Zeusz istennel azonosít s ezért is adták a görögök az egyiptomi nagy városnak a *Αἰὸς πόλις* nevet.“ Oppert, *Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie*, loc. cit., 617—620. l.

¹ „Thébe, melynek neve *No*, a város katexochén,“ mondja Mariette, *Questions relatives aux nouvelles fouilles à faire en Égypte*, 1879., p. 38.

² Lásd Brugsch, *Geographische Inschriften*, I., 175. lap. No-Ammonra nézve l. Dümichen, *Geschichte des alten Aegyptens*, in-8°, Berlin, 1879., 70., 76. l.

Ime, hogyan beszéli el Asszurbanipal Thébe romlását, melyre Nahum czéloz:

61. Második hadjáratomban Egyptom és Éthiopia ellen
62. irányoztam menetemet. Urdaman
63. meghallotta vállalatom sikereit s hogy átléptem
64. Egyptom határait. Elhagyta Memfiszt és
65. megmenteni életét Thébébe menekült.
66. A királyok, a főnökök és a kormányzók, kiket Egyptomban fölállítottam,
67. színem elé jöttek s átkulesolták lábaimat.
68. Követtem az utat, melyet Urdaman vett,
69. elmentem Thébébe, az erős városba.
70. Láttá hatalmas seregem közeledését s elhagyta Thébét
71. és Kipkipbe menekült. Ezen várost (Thébét)
72. Asszur és Isztar szolgálatára kezeim mindenestül elfoglalták;
73. az ezüstöt, az aranyat, a drága köveket, palotája butorait, mindazt, ami benne volt,
74. a gyapju- és vászonruhákat, a nagy lovakat,
75. a férfi és női rabszolgákat,
76. két magas obeliszket, (melyek) szép vésményekkel (voltak) borítva,
77. (s melyeknek) 25.000 talentum volt a súlyuk, (s melyek) egy templom ajtaja előtt (voltak) fölállítva,
78. helyükből elvittem s Asszyriába szállítottam.
79. Nagy és megszámlálhatatlan zsákmányt vittem el Thébéből.¹

Egy másik fölirat még erősebb kifejezésekben említi a pusztításokat, melyeket az asszyrok Thébében végbevittek. „Mindenestül kézrekerítették a várost és elpusztították mint az áradat.“²

A magyarázók mind megegyeznek abban, hogy Nahum jövendölése valamivel No Amon elfoglalása után iratott;³ kelte következőleg körülbelül a 664. vagy 663. év.⁴

¹ A henger, II. oszlop; G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 328—329. l.

² Oppert, *Mémoire*, loc. cit., 601. l.

³ „A nagy történeti tény, mely Nahum összes kortársainak élénken emlékezetében lehetett, mondja Oppert, nem más, mint Thébének kettős elfoglalása általa (Asszurbanipal által).“ *Mémoire sur les rapports entre l'Égypte et l'Assyrie*, loc. cit., 640—641. l.

⁴ Oppert, *ibid.*, 643. l. Thébe elfoglalása Asszurbanipal által a 664. vagy 663. évben történt. „Világos, mily fény vetődik ezzel Nahum próféta jövendölésére, ki Ninivét eként pusztulással

Második egyiptomi hadjárata után Asszurbanipal Tyrus ellen indította a harmadik hadjáratot. Nem tudjuk, ha vajjon kapott-e akkor adót Juda királyától, de bizonyos, hogy ha előző hadjárataiban a Nilus völgyébe akart menni, át kellett mennie Palesztinán vagy legalább a szomszédságban kellett elhaladnia. Határozottan tudjuk, hogy első hadjárata alkalmával, melyet Tahraka ellen viselt, adót kapott a jeruzsálemi királytól. Az első henger elmondja, hogy útja közben huszonkét király jött neki hódolni:

69. Egyptom és Ethiópia felé vettem útamat.

70. Vállalatom folyamán 22 király

71. partjairól a (tengernek és a tenger közepéről), mind

72. adófizetők, függők én tölem,

73. színem elé (jöttek s megcsókolták lábaimat).¹

Egy másik henger, mely szerencsétlenségre nagyon rossz karban van, azon huszonkét királyt foglalta magában, kik adót fizettek Asszurbanipalnak:

1. Hadjáratom folyamán

2. Baal, Tyrus királya,

3. Manasszé, Juda királya,

4. ... Édom királya,

5. ... Moab királya,

6. ... Gaza királya,

7. ... Aszkalon királya,

8. ... Akkaron királya,

9. ... Gebal (Byblosz) királya,

10. ... Arvad királya,

(Hat sor hiányzik.)

17. Ituander, Pafosz királya,

18. Iriszu, Szoli királya,

19. Damaszu, Kurium királya,

20. Rummiszu, Tamisszus királya,

21. Damuszi, Amathusz királya,

22. Unaszagusz, Lidini királya,

fenyegeti. Nahum 3., 8—11. Eleddig a próféta ezen szavaival annyira nem tudtak mit kezdeni, hogy azon eszközhöz folyamodtak, hogy ezen verseket egy későbbi író betoldásainak tekintették (Hitzig, *Commentar zu den kleinen Propheten*, 3. Aufl., 242. és köv. l.); Thébe pusztulására vonatkozólag ugyanis hírek teljesen hiányoztak.“ Nowack, *Assyrische-babylonische Keil-Schriften*, 15. l.

¹ A henger, I. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 17—18. l.

23. Puzuz, Afrodizium királya,

24. összesen 22 király.¹

Juda királya tehát ezen korban bizonyosan Manasszé volt.

Az asszyr királyok szokásaiból ítélve valószínű, hogy Asszurbanipal kapta még Manasszé adóját, midőn második hadjáratát intézte Egyptom ellen s midőn ostromolni kezdte Tyrus városát, de az ékiratos okmányok mit sem szólnak erről.

Ezechiás fia utóbb kísérletet tett a ninivita iga lerázására. A Paralipomenák második könyve a következő módon beszéli el ezen eseményt:

„Manasszé elcsábította Judát és Jeruzsálem lakosait és több rosszat csináltatott általuk, mint az összes nemzetek, kiket Jehovah Izrael színe előtt kiírtott. S Jehovah szólt neki, valamint népének is, de ők nem akartak rá hallgatni. Jehovah erre Asszur királya seregének fejedelmét hozta ellenük s ők elfogták Manasszét, meglánczolták s megkötözték s Babylonba vitték őt. S itt, midőn szorongásban volt, kérte Jehovaht, Istenét; s nagy bűnbánatot tartott atyáinak Istene előtt s kérte őt és buzgóan esedezett, és ő meghallgatta kérelmét és visszavezette Jeruzsálembe, királyságába s Manasszé elismerte, hogy Jehovah az [egyetlen] Isten.“²

Nincs hely szent könyveikben, melyet az újabb időkben hevesebben támadtak volna meg, mint amelyet most idéztünk; de olyan sincs, melyet az assziriologia szembeszökőbb, noha közvetett módon bizonyítana s igazolna be.

Mivel a Paralipomenákban elbeszélte események nincsenek meg a királyok könyveiben, azért voltak kritikusok, kik nem állották állítani, hogy azok költöttek.³ Fölhozták továbbá, hogy a történelem mit sem

¹ C Henger; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 30 – 32. l.; *The Assyrian Eponym Canon*, Extract XLI., 143 – 144. l.; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883., 355. l.

² II. Chron. (Par.) XXXIII., 9 – 13.

³ Gramberg, Rosenmüller de Wette, Winer, Hitzig, K. H. Graf tagadták a szent író által elbeszélte tény valóságát; Movers, Thenius, Bertheau, Keil, Ewald a részletek egy részének szabatoságát vonták kétségbe. Lásd K. H. Graf, *Die Gefangenschaft*

tud Asszyriának ezen időben (700—650) Előázsiában való főségéről; végre és főként nem tudták fölfogni, hogy Manasszét egy asszyr király nem Ninivébe, hanem Babylonba hurcolta. „Furcsa volna, mondja Graf, ha az asszyr király Judának legyőzött királyát Babelbe vitte volna, mely mindig hajlandó volt a zendülésre, Babelbe, mely a helyett, hogy őt tulajdon fővárosába vezettetné, szövetséget igyekezett kötni elődeinek egyikével.“¹ Azt, amit a racionalista nem képes fölfogni, azt a most már ismeretes történelem a legegyszerűbb s legtermészetesebb úton fejtí meg, amint ezt mindjárt meglátjuk.

Szembem a kritikusok állításaival, kik a Paralipomenák ezen helyét megtámadják, az ékfőiratokból mindenekelőtt, mint ezt fönnebb már el is beszéltük, meg van állapítva, hogy Asszaraddon uralkodása vége felé egész Szyrián és Egyiptomon uralkodott.² Manasszé királylyal találkoztunk már akkor, midőn Asszaraddon adófizető királyai közt volt említve.³ Adófizetője volt ő fiának, Asszurbanipalnak is. A jegyzéken, melyet az imént közöltünk,⁴ a huszonkét király közt, kik Asszurbanipal lábait csókolták, tényleg meg van *Mi-na szí szár Ya-hu-dí*, azaz „Manasszé, Juda királya.“⁵

und Bekehrung Manasse's, Theologische Studien und Kritiken, 1859., 468—469. l. V. ö. J. Halévy, Manassé, roi de Juda, et ses contemporains, — Revue des études juives, 1881. jan.-márcz., II. k., 1—4. l.

¹ K. H. Graf, *Theologische Studien und Kritiken*, 1859., 472. lap.

² K. H. Graf a Manasszé fogsága ellen intézett támadásokban azt állította, hogy Asszaraddon nem viselt hadat Palesztinában. K. H. Graf, *Theologische Studien und Kritiken*, 1859., 473. l. Fönnebb, 185. l., láttuk, hogy, mint a főiratok bizonyítják, téved.

³ A szentkönyvek némely védői, mint Häverníck, Keil, Manasszé fogságát Esdras, IV., 2 miatt az ékfőiratok ismerete előtt Asszaraddon uralma alá helyezték, de Asszurbanipal történetének ismeretes tényei nem igen engedik meg a kétséget arra nézve, hogy ezen esemény az ő s nem atyjának uralma alatt ment végbe.

⁴ L. fönnebb, 194. l.

⁵ „Most nem csupán azt tudjuk meg a főiratokból, hogy Manasszé Asszaraddon adófizetője volt, hanem azt is, hogy Asszur-

Ezen jegyzék, mint ezt már megjegyeztük, Asszurbanipal első éveiből való, mert az első egyiptomi hadjáratra vonatkozik, mely mindjárt trónralépte után következett be. A megmaradt nevek közt nagy részben megtaláljuk azokat is, akik már Asszaraddon jegyzékében olvashatók voltak.

Azon tények, melyekre a Paralipomenák szerzője céloz, később mentek végbe: valószínűleg Szaulmugina¹ zendülésének idején, ki Eusebiusnál Szammughesz, Ptolemausznál Szaoszduchim nevet visel.² Ez Asszurbanipalnak legifjabb öccse s Babylon alkirálya volt. Ki akarta szorítani bátyját s áskálódásai és cselei tolytán Gyászlyd királytól Pszammetich egyiptomi királyig Asszýriának minden vazallja föllázadt Előázsiában: Fönícia, Hauran, Arabia, a filiszteusok vidéke, amint ezt a következő fejezetben hosszasabban vizsgáljuk.

Manasszé bizonyosan részt vehetett ezen általános mozgalomban vagy legalább hajlandó lehetett a lázongási tervekre s Asszurbanipal, erről értesülve, foglyul vitette őt Babylonba, meggátolandó őt abban, hogy elpártolási terveit végrehajtsa s megbüntetendő őt függetlenségi hajlandóságaiért.

Az asszýr királynak föliratai épen eléggé részletesek ezen pontra nézve:

27. . . . Szaulmugina,
28. fiatal fivérem, ki nem örizte engedelmességemet,
29. az embereit Akkadnak, Khaldeának, Aramnak és a tenger partjának,
30. Aqabának Babszalimitu-ban,
31. (kik) adófizetők és tölem függők (voltak), föllázította kezem ellen.
32. És Ummanigaszt, a szökevényt, ki elfogadta
33. királyságom igáját, kit Elamban
34. királylyá tettem és a királyait Gutinak,

banipal főségét is el kellett ismernie, mert azon töle függő judai fejedelem, kit fölhoz s kinek neve (egy régi hengeren) sajnos el van pusztulva, csak ami Manasszénk lehet.“ Nowack, *Asszýrische-babylonische Keil-Schriften*, 14. l.

¹ E. Schradernél: Szamaszsumukin, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 1883., 368. l.

² Schrader, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., 127. l.; Sayce, *Critical Examination of Isaiah XXXVI—XXXIX*, *The Theological Review*, 1873., 29—30. l.

35. Szyria és Éthiopia földének,
 36. kiket Asszur és Beltisz parancsára kezeim tartottak;
 37. őket mind föllázította ellenem és
 38. vele csinálták szájukat (egyetértettek vele).¹

A tenger országa alatt a Földközi tenger mellett fekvő vidéket, Föníciaát, Palesztinát, Judát, összevéve kell gondolni.

Egy másik föliratán Assurbanipal így fejezi ki magát:

32. Az emberek Akkadból, Khaldea egy részéből, Aramból
 33. és a tenger országából, kiket Szaulmugina föllázított...
 34. megegyeztek, hogy előre vonulnak;
 35. föllázdak ellenem. Egyezőleg a szavával Assurnak és Beltisznak,
 36. és a többi nagy isteneknek, (a kikbe helyeztem) bizalmamat, meghódítottam őket;
 37. rájuk tettem Asszur igáját, melyet leráztak;
 38—39. föléjük helyeztem hadnagyokat... kezemnek eszközeit.

40. Elébük írtam a főbb rendeleteit és parancsait Assurnak és Beltisznak,

41. valamint a (többi) nagy isteneknek.

42—43. Adófizetést róttam rájuk földükért, meghatározott értéket nem kisebbített, (tartozót) fölségemnek.²

Éthiopia alatt, melyről az imént közölt első töredék szól, Egyiptomot és Éthiopiát együttvéve kell gondolni s királya alatt, George Smith szerint, Pszammetichet, *Piszamíki*; s nem lehet kételkedni azon, hogy az Aharri föld föllázdak királyai közt Manasszé is ott volt. Talán képtelen volt elpártolási terveit végrehajtani, de legalább szötte azokat. Ez 647-ben történt; deportálása tehát hihetőleg még azon vagy a következő évben, 647. vagy 646., ment végbe.³

De miért került Manasszé Babylonba és nem Ninivébe? Igen egyszerű okból, mert Assurbanipal akkor Babylonban volt. Helyes politikával egyébként kétségkívül arra is gondolt, hogy Juda királyának példájával

¹ A henger, IV. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 154—155. l.; *Assyrian Discoveries*, 338. l.

² Smith, *History of Assurbanipal*, 169; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 241—242. l.

³ Smith, *History of Assurbanipal*, 66., 28. l. Oppert az ellenkezőt állítja, *Journal asiatique*, 1872., 12—13. l.

meg kell mutatni a zendülőknek, hogyan tudja ő büntetni azokat, a kik igáját lerázzák. Miután ezen uralkodó véget vetett föllázadt fivére uralmának, azaz Ptolemeusz kánona szerint 647-ben, ő maga vette föl a babyloni királyi czímet. „Szamugesz után, mondja Polyhisztor, Eusebius *örmény krónikájában*, Szardanapal (Asszurbanipal) uralkodott a khaldokon huszonegy évig.“¹ Kétségtelenné teszi ezen tényt ezen királynak egy hengere, mely egy babyloni hivatalnok: Szamasz-danin-a-ni nevével van keltezve, a mi Babylon városának bizonyos évekig való birtoklását foglalja magában. Mi több, egy táblácska, mely így van keltezve: „Erech, Niszan hónapban, a 20-ik napon, Asszurbanipal 20-ik évében,“² azt bizonyítja, hogy ezen fejedelem legalább 20 évig babyloni király volt. Polyhisztor tényleg 21 és Ptolemeusz kánona 22 évet tulajdonít Kineladannak. Már pedig Kineladan nem más, mint Asszurbanipal,³ mely előbbi név ezen király nevei egyikének — Szin-inaddina-habal, „Szin (a Holdisten) fiat adott“ — elrontásából keletkezett. Nem szabad tehát meglepetve lennünk azon, hogy a ninivei király Babylonban tartózkodott, hogy követségeket fogadott itt s a foglyokat ide vezettette.

A Manasszé fogságáról szóló elbeszélésben a legvalószínűtlenebbnek azt tartják, hogy lánczokkal terhelve hurczoltatott el s aztán újból a trónra helyeztetett. Olvassuk azonban a következő sorokat:

45. Szarludarit (Zihinu [Pelúziom?] királyát) és Nikkût (Nechaot, Memfisz királyát) megfogták és vaskötélékekkel és vaslánczokkal megkötözték lábaikat és kezeiket.⁴

¹ Eusebius, *Chron.*, I. I., c. V., n. 3., Migne, *Patrol. gr.*, XIX., col. 119.

² Smith, *History of Assurbanipal*, 324. l.

³ *Ibid.*, 323. l. Ezen azonosság bizonyítékait l. Schradernél, DMG. 1872., 166. l. Ezen pont azonban ma már vitás.

⁴ D 2675. és K 228., G. Smith-nél, *History of Assurbanipal*, 43—44. l. V. ö. *ibid.*, 25—26. l. Graf a „bilincsekkel megkötözték“ szavakat, melyeket a Paralipomenák Manasszéről használnak, az esemény igazságának tagadására akarta fölhasználni, *Th. Studien*, 1849., 491. l. Látjuk, mennyire szerencsétlen volt érve megválasztásában. Asszurbanipal évkönyvei tele vannak hasonló vonásokkal:

111. Dunan és Szamgun (Gambulból)

112. királyságomnak ellenei, —

Egy dombormű egy asszyr királyt ábrázol, a ki előtt megkötözött kezű és lábú foglyok vannak; a király egyiküknek szeméit szúrja ki.¹

Az egyiptomi fejedelmeket az asszyr tábornokok fogták el.

33. Ezen királyokat, kik gonosz terveket forraltak Asszurnak serege ellen, elevenen Ninivébe

34. színem elé vezették.²

Mily bánásmódban részesült Nechao, ki az összes egyiptomi fejedelmeket bevonta a lázadásba, miután Asszírja fővárosába vitetett?

52. Nechao az adófizető iránt, ki függött (tőlem s kité az atya, ki engem nemzett), a királyság élére helyeztem Kar-bel-matatiban (Szaisz)

53. kegyet tanúsítottam s vele szövetséget kötöttem.

54. Az istenek szolgálatát szilárdabban mint azelőtt (megállapítottam és őt) visszaküldöttem.

55. Szívét megörvendeztettem és (drága) ruhákat tettem rá és

56. aranyékeket; királyi képét megcsináltattam számára;

57. aranygyűrűket tettem lábaira:

113. erős vaslánczokban és vasbilincsekben

114. megkötöttem kezeiket és lábait.

A henger, III. oszlop, G. Smith, *History of Assurbanipal*, 113. lap.

A K 2637. tábláskán olvassuk:

1. Dunant, Belhasza fiát,

2. élve kezemmel elfogtam.

3. Katonáink bilincsekbe verték őt és

4. Ninivébe színem elé küldötték.

G. Smith, *History of Assurbanipal*, 148. l.

¹ I. a CXI. táblát Botta után, *Monument de Ninive, Khorsabad*, II. köt., 118. tábla. Más személyek is láthatók megkötözött kezekkel és lábakkal *ibid.*, I. köt., 82. tábla; megkötözött lábakkal és meglánczolt ajkakkal 83. tábla.

² A henger, II. oszlop, *ibid.*, 27. l. V. ö. *ibid.*, 44. l.; 33. l. Asszurbanipal évkönyvei több más példát is nyújtanak meglánczolt és a király elé vezetett királyokról: A henger, VIII. oszlop.

16. Bilincsekbe vertem őt (Vaitéh legyőzött arab királyt) és az *oszi*-va és a kutyákkal,

17. megkötöttem és őriztettem őt

18. a nagy kapuban Ninive közepén.

Ugyanily bánásmódban részesült Ammuladi, Cedar királya, *ibid.*, 28—29. sor, és B henger, VIII. oszlop, 40—44. sor; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 261., 262. és 289. l.

CXI. A hadi foglyokkal való bánásmód.

58. kardot, melynek hüvelye aranyból volt, nevem dicsőségét, . . . neki adtam;

59. szekereket, lovakat és öszvéreket királysága számára neki rendeltem.

60. Tábornokaimat kormányzókul Egyiptomba vele küldöttem.

61. Azon helyen, hol az atya, ki engem nemzett, Szaiszban, melynek neve Karbel-matati,

62. királyságot állított föl neki, — területében visszahelyeztem őt.

63. Jótéteményeket és kegyeket túl az atyáéin is, (nagyobbakat is mint az atyáé) ki engem nemzett, tanusítottam iránta s adtam neki

64. és Nabuszezibaninak, fiának, Hatharibában,

65. melynek neve Limir-pateszi-Asszur, királyságot állítottam föl.¹

Ki az, ki ily módon bánt az egyiptomi királylyal, Nechaoval s ily tiszteletekkel halmozta el őket, miután bilincsekbe verette őt? Ugyanazon Asszurbanipal. Ki lehet tehát meglepetve most, hogy Manasszé judai királylyal hasonló módon bánt?

Eként mindaz, a mit Asszurbanipalról tudunk, meglepő módon megerősíti, noha csak közvetve, azt, a mit a Paralipomenák könyve elbeszél Manasszénak Babylonba hurczoltatásáról s a jeruzsálemi trónra visszahelyeztetéséről.

IV. FEJEZET.

Judith és Holofernesz.

Holofernesznek Palesztina ellen intézett hadjáratát és Judith történetét minden valószínűség szerint Asszurbanipal uralkodása alá és Manasszé babyloni fogságának idejére kell tennünk.² Ezen időre teszi ezen eseményeket Judith könyvének és az ékiratos okmányoknak összehasonlító tanulmányozása.

¹ G. Smith, *History of Assurbanipal*, 45–46. l. V. ö. 27–29. l.

² Mindarra nézve, ami Judith történetére vonatkozik és a keleti egyetemes történelemmel való viszonyaira nézve lásd A. Delattre, *Le peuple et l'empire des Mèdes*, in-4°, Brüsszel, 1883, 148–161. l., és *Le Livre de Judith, étude critique et historique*, in-8°, Paris, 1884.

Az Izrael elleni hadjárat tényleg a tíz törzs királyságának romlása, azaz Szargon után ment végbe, mivel szamariai király már nincsen s mivel Bethulia, Ezdrelon síkjának szomszédságában, a jeruzsálemi főpap hatalmát elismerte.¹ Mi több, ezen hadjárat megelőzi a babyloni fogságot és Ninive elbukását, mert a zsidók attól félnek, hogy az ellenséges vezér földulja a jeruzsálemi templomot.² Már pedig, a templomot Nabuchodonozor babyloni király pusztította el s midőn ez irtó művét befejezte, Asszýria királysága már nem létezett; fővárosa csak romhalmaz volt. Asszýria azonban azon perczben, midőn vezéreinek egyike Nyugatázsia ellen azon háborúkat viselte, melyekről Judith könyve szól, épp ellenkezőleg hatalmának tetőpontján állott.

Holofernesz hadjárata tehát bizonyosan Szargon és az utolsó ninivei király uralma közé esik. De még közelebbről határozhatjuk meg s Asszurbanipal korába tehetjük.³

Midőn az asszýr vezér Palesztinába rontott, nem volt jeruzsálemi király. Az imént meghatározott időben Isten népének egy pillanatra nem volt királya, ameddig t. i. Manasszé mint fogoly Babylonban tartózkodott. Bethulia tehát ezen fejedelem fogsága alatt vétetett ostrom alá. Az előző fejezetben láttuk,⁴ hogy ezen esemény Asszurbanipal uralma alatt ment végbe, az összes asszýr adófizetők lázadása alkalmával, kik a ninivei király ellen Asszurbanipal fivérének, Szaulmuginának, ösztönzésére támadtak föl, ki akkor Babylont kormányozta s függetlenné akarta magát tenni.

Ezen zendülés történetének részletei, a mint ezeket

¹ Judith, IV., 5., 7. Szamaria elfoglalása óta az északi izraeliták újból egyesültek judai testvéreikkel, II. Par., XXX., 10—12., 18.

² Judith, IV., 2. L. még IV., 9.

³ Nicolas Serarius, S. J., Judithoz írt kommentárjában már a XV. század végén azt állította, hogy azon ninivei király, ki Holoferneszt Palesztina ellen küldötte, Asszaradonnak fia volt: „Fuit iste Nabuchodonosor Assaradonis liberorum quispiam.“ Ezen eredményre kronologiai számításai útján jött rá. *Commentarii in sacros Bibliorum libros Tobiae, Judith, Esther, Machabaeorum*, in-f^o, Paris, 1611-iki kiad., 231. l.

⁴ L. főnebb, 196—197. l.

az ékiratos okmányok fölmutatják, meglepő módon megvilágítják Judith könyvét s ezt kell itt első sorban kimutatnunk.¹

Manasszé történetének elbeszélése alkalmával már mondtunk néhány szót a tényekről, melyekre Judith könyve czélzást tesz; most részletesebben fogjuk kifejteni azokat.

Uralkodásának első éveiben Assurbanipal megerősítette hatalmát egész Nyugatázsia fölött. Még Asszarraddon halála előtt intézett hadat Egyptom ellen; fegyvereit újból a Nilus völgyébe vitte.² Leigázta Tyrust, a mint ezt Évkönyveiben olvassuk.

84. [Az] én [harmadik hadjáratomban] Baal tyrusi király ellen

85. indultam, ki királyi akaratomat

86. megvetette s nem hallgatott ajkaim szavaira.

87. Tornyokat emeltem körüle; (*b*... népét, megerősítettem az őrseget)

88. tengeren és szárazon; útait elfoglaltam; [*b* kijáratait elzártam, a tengernek vizét, hogy életüket megtartsák, itták szájaik; erős körülzárolás segélyével... ostrom alá vettem őket]

89. szellemeiket megaláztam s elgyöngítettem őket;

90. igám alá vettem őket;

91. a tőle született leányt és testvérei lányait

92. nőkül szíнем elé hozta.

93. Yahimeleknek, [az ő] fiának, az ország hódoltságát...

94. adta, hogy irántam engedelmességet tanusítson.

95. Leányát és testvéreinek lányait

96. gazdag hozományakkal megkaptam.

98. Kegyet tanusítottam iránta s a tőle született fiút

98. visszaadtam s neki ajándékoztam.

Tyrus példáján elrémülve a szomszédos királyságok mind meghódoltak Assurbanipalnak: huszonkét király fizetett neki adót a Földközi tenger partjain, mint ezt

¹ Robiout, a rennesi fakultáson a történelem tanárát illeti meg az érdem, hogy a viszonyt, mely Assurbanipal évkönyvei és Judith könyvének első fejezetei közt létezik, kimutatta az Académie des Inscriptions et Belles Lettres előtt fölolvasott emlékiratában. Ez a *Revue archéologique* lapjain s külön is megjelent 1875-ben ily czim alatt: *Deux questions de chronologie et d'histoire éclaircies par les Annales d'Assurbanipal*.

² L. főnebb, 189. l.

³ A henger. II. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 58—60. l.

már láttuk.¹ Soha sem állott asszyr uralkodó a hatalomnak oly magas fokán. Kevéssel utóbb megkezdődik Judith könyvének elbeszélése.

Kezdi nyugati Ázsia állapotának történeti képével, melyet a szent író azért mutat be az olvasónak, hogy ez megérthesse azon nagy eseményeket, melyeket most el fog beszélni.

Az egész terület mint egy ember zendült föl Asszyriának zsarnoksága ellen. Kisázsiaától Éthiopia határáig a ninivei iga alá görbedt népek mind megtagadták az adót, mely rájuk volt róva. Függetlenségük visszaszerzésére azon pillanatot ragadták meg, midőn legyőzőjük a messze keleten a médek ellen háborúval van elfoglalva. Az alkalom kedvezőnek látszik, de ellenségük nem sokára diadalt arat a médek fölött s következőleg a földközi tengerparti szövetségesek ellen fordíthatja összes csapatait.

Miután Egyptom elleni hadjárait befejezte s Nyugat-Ázsia adóját megkapta,² viselt Assurbanipal hadat Ahszeri, Minni királya³ és egy méd főnök ellen.

43. Negyedik hadjáratomban összegyűjtöttem seregemet,
44. Ahszeri, Minni királya, ellen indultam....
49. Minni közepébe beléptem s győztesen előhaladtam;
50. nagy és kis városait, melyek szám nélkül voltak,
51. Izirtu közepéig, elfoglaltam;
52. fölforgattam, földúltam s tűzbe borítottam. Embereket, lovakat,
53. szamarakat, ökröket s juhokat, közepéről ezen
54. városoknak elvittem és zsákmányul számláltam.
55. Ahszeri hadjáratom sikereiről értesült és
56. elhagyta Izirtut, fővárosát;
57. Isztattiba, erősségébe, menekült és
58. keresett védelmet. Ezen országot elfoglaltam
59. tizenöt napi (járó földön) elpusztítottam és
60. a hegyeket elfoglaltam.⁴

Alább Assurbanipal egy méd főnök, Birizhadri,

¹ L. fönebb, 194. l.

² L. fönebb, 194. l.

³ A Minni elleni háború elbeszélését l. Ménautnál, *Annales des rois d' Assyrie*, 259—260. l., G. Smith, *History of Assurbanipal*, 84. l.

⁴ A henger, III. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 84—86. l. V. ö. 91. l., 39—42. sor; 92. l. 50—52. sor.

elleni hadjáratát beszéli el, mely név némileg hasonlít az Arphaxad névhez.¹

102. E napokban Birizhadri, Média főnöke,

1. Szariti és Pariza, Gagi (Gog?) fia,

2. egy szaha (szkytha) főnök, kik lerázták uralmam igáját,

3. 75 erős helyüket elfoglaltam, zsákmányaikat elvittem;

4. őket magukat élve elfogtam

5. és Ninivébe, uralmam városába, vittem.²

Szaulmugina, Asszurbanipal fivére, ki magát függetlenné akarta tenni, kétségkívül akkor hangolta lázadásra Assziriának összes földközi-tengerparti adófizetőit, midőn Asszurbanipal Minni lakosai és a médek ellen viselt háborút, amint ezt az imént mondtuk.

Asszurbanipal határozottan értesít arról, hogy fivére, Szaulmugina, lázította föl ellene Nyugatázsia adófizetőit.

27. És ő, Szaulmugina,

28. ifjabb fivérem, ki nem őrizte engedelmességemet,

29. Akkadnak, Chaldeának, Aramnak [*Aru*] és a tenger partjainak embereit,

¹ Judith, I., 1. A következőkben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a Judith könyvében foglalt idegen tulajdonnevek nagyrészt meg vannak romolva, amint ezt a latin fordításnak a göröggel való összehasonlítása mutatja.

² A henger, III—IV. oszlop; G. Smith, *History of Assyrianipal*, 97. l. „Van-e valamely viszonyban Birizhadri epizódja a [Judith I. fejezetében foglalt] eseményekkel? kérdi Robiou. Erre csak igen kétes föltevésekkel felelhetünk. Elő kell azonban ezeket is adnunk, mert egy új kérdést tárgyalunk, melyben új okmányokkal a megoldás összes lehető elemei meg lehetnek adva. — Birizhadri a következőleg van írva: *Bi- ri- iz- ha- ad- ri*.

Már pedig, ha, mint Herodot ezt mondja, Fraortesz unokája volt egy másik Fraortesznek, ki, mint a nagy Dejokesz atyja a dynasztia alapítójául volt tekinthető s ha a Fraazad alak, mint Rawlinson gondolja, a Fravartis vagy Fraurtis névből (a Fraortesz név eredeti alakjából) származott patronymikum, úgy az átírt név az utolsó szótagtól eltekintve csakugyan a kérdéses személyt ábrázolja, patronymikus néven jelölve.“ *Deux questions de chronologie et d'histoire*, 28—29. l. Ragau síkjára nézve Judith, I., 6., Vulgata, hol az asszyr király Arphaxadot megverte, l. *ibid.*, 7. l. A szyr fordítás, Judith, I., 5. (Walton, *Biblia Polyglotta*, IV., 64.) Ragau helyett ezt olvassa: Dura. Asszurbanipal az elamiták elleni hadjáratainak egyikében szól egy Duran nevű helyről, mely Assziriától délkeletre fekszik Elam határán s melynek megvédelmezésére Karbat lakosainak berontásai ellen hadjáratot viselt.

30. Akabától [*Aqaba*] Babszalimituig,
31. tölem függő adózókat, föllázította ellenem.
32. És Ummanigaszt, a szökevényt, ki elfogadta
33. királyságom igáját, kit Elamban
34. megtettem királynak és a királyait Gutinak [az arab beduinoknak]
35. Martunak [Szyria] és Miluhênak [Egyptom és Éthiopia],
36. kik Asszur és Beltisz parancsára kezeimet tartották,
37. ezeket mind föllázította ellenem és
38. ők vele csinálták szájukat [egyetértettek].¹

Azon kép, melyet Judith könyve nyújt, ugyanaz, kivéve, hogy hallgatással mellőzi a Palesztinától távol, Asszuria keleti vagy északi részében lakó népek lázadását. „Nabuchodonozor,² az asszyrok királya, mondja a görög szöveg, elküldött a persákhoz (az elamitákhoz)³ és az összes nyugati népekhez, melyek lakták Kilikiát, Damaskust, a Libanont, az Anti-Libanont és mind a tengeri tartományokat és a Karmel hegyét és Galaadot és felső Galileát és Ezdrelon nagy síkját és Szamaria összes városait és a Jordán partjait Jeruzsálemig és Bethániát és Chellust és Khadeszt, és az egyiptomi folyó partjait és Tafneszt és Ramzeszt és az egész Gesszen földet Taniszon és Memfiszen túl s egész Egyptomot Ethiópia határáig.“⁴

Judith könyvében alább⁵ megtaláljuk az asszyr király ellen föllázadt népek közt a beduin arabokat, kikről Asszurbanipal hengere szól s kik ezen helyen nincsenek említve.

Ami a Judith könyve által említett azon népeket

¹ A henger, IV. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 154—155. l.

² Az asszyr király Judithnak egész könyvében Nabuchodonozornak van nevezve, akár mert Asszurbanipal fölvehette ezen nevet, miután babyloni király lett, akár mert a másolók a biblíában egyebütt elő nem forduló nevet megváltoztatták.

³ A persák neve nem olvasható sem a Vulgátában, sem a szyr fordításban. Ha nem későbbi toldalék, úgy kétségtelenül az elamitákat jelöli, mert a persák utóbb Elamban telepedtek meg. Az elamiták csakugyan föllázadtak Asszurbanipal ellen akkor, amikor a nyugatázsiai népek, mint ezt Asszurbanipal fölíratában az imént láttuk.

⁴ Judith, I., 7—10., görög szöveg.

⁵ Judith, II., 23, 26., görög szöveg.

illeti, melyek az imént közölt ékiratos felsorolásban nem szerepelnek, t. i. a kilikiaiakat és lydiaiakat illeti,¹ ezeket egyebütt találjuk meg Assurbanipal Évkönyveiben, azon nevezetes toldalékkal, hogy a lydiaiak csak az ő idejében vették föl a ninivei igát. Mivel utódainak gyöngesége nem igen engedi föltennünk, hogy fegyvereiket Kisázsziába vitték át, azért azon tényben, hogy Assurbanipal azt erősíti, hogy ő volt az első, ki Lydiát meghódította, — ezen tényben új bizonyítékunk van arra, hogy a Judith könyvében elbeszélte események ezen uralkodó idejében mentek végbe.

Ime mit mond ezen két vidékről:

- 110. Szudaszarml Kilikiából (Hi-lak-ka-ai),
- 111. ki a királyoknak, atyáimnak, nem hódolt meg
- 112. s nem tette meg akarátukat,
- 113. a tőle született leányt sok
- 114. ajándékkal nőül
- 115. Ninivébe [hozzám] hozta s átfogta lábaimat.²

A kilikiai lázadás, melyről Judith könyve szól, az ezen helyen elbeszélte eseménynél későbbi keletű.³

¹ Judith, II., 23., görög szöveg.

² A henger, II. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 61–62. l.

³ „Kilikia, mondja Sir Henry Rawlinson, a Kr. e. 711-ik év körüli ékfölriratokban van említve először. Szargon, uralkodása kilenczedik évében, hadjáratot viselt Ambrisz, Khuliya fia, ellen, ki Tubalnak (a Taurusz déli lejtőjének) örökös feje volt s akinek, mint mondják, egy korábbi időben az asszír uralkodó átengedte Kilikia (Khilak) vidékét, leánya, Maruk, hozományakép. Ambrisz, úgy látszik, nem véve figyelembe ezen szövetséget s a kegyet, melyet iránta Szargon mutatott, összeköttetésbe lépett Merszak és Vararat (Mesech és Ararat vagy a moszkok és Arménia) királyaival, kik fölzendültek Asszírria ellen; eként magára vonta a nagykirály haragját. Fővárosa, Bit-Burutasz, elfoglaltatott és kifosztatott, ő maga foglyul Ninivébe vitetett és asszír gyarmatosok küldettek országába. — Szennacherib uralkodása alatt a Kr. előtti 701-dik évben, Kilikia újból fölzendült; meggyőzetett s igen sok lakosa Ninivébe hurezoltatott, hogy itt a khald, araméai, szyr és örmény foglyok társaságában ama hirhedt palota építésén dolgozzék, melynek romjai ujabban Koyundsikban kiásattak. — Asszaraddon a Kr. e. 685 év körül újra megtámadta Kilikiát, elfoglalta s ezen vidéknek huszonegy fontos városát kifosztotta. Ezen helyen az van mondva, hogy Kilikia fás és hegyes vidék Tabal (a bibliai Tubal) fölött . . . Mintegy tíz évvel utóbb

Amit Asszurbanipal Lydiáról mond, az részletesebb és teljesebb:

5. Gygesz (Gugu), királya Lydiának (Lu-ud-di),
6. mely ország a tenger másik oldalán van, távoli helyen,
7. melynek a királyok, atyáim, nem hallották kimondani a nevét;
8. nagy hatalmamnak hírét álomban kijelentette neki Asszur, az isten, ki engem csinált,
9. eként: „Az iga ...
10. emlékezetül ...“
11. A napon [melyen látta ez] álmot,
12. követét [küldötte, hogy barátságomat kérje].
13. Ezen álmot [melyet látott]
14. küldöttének keze által elküldötte nekem s ez [előttem] ismételte.
15. Azon naptól kezdve, melyen fölvette igáját [királyságomnak],
16. a cimmericket [Gi-mi-(ra)-ai], pusztítói [az ő] népének,
17. kik nem félték atyáimtól
18. és tölem s nem vették föl királyságom igáját, alávetette
19. Asszur és Isztar, az istenek, az én uraim, szolgálatának.
20. A cimmeric főnökei közül, akiket elfogott,
21. 2 főnököt erős vaslánczokba és vaskötelekbe
22. vert és számos ajándékokkal
23. színem elé vezetette őket.
24. Ezen követeket, kiket barátságom kérésére
25. mindig elküldött, nyakasul megszűnt elküldeni.
26. Mivel Asszurnak, az istennek, ki engem csinált, akarátát megvetette,
27. saját hatalmában bizott s megkeményítette szívét.
28. Csapatait Pszammetich, az egyiptomi [király], segítségére,
29. ki uralmam igáját lerázta, elküldötte és
30. én meghallottam ezt s kértem Asszurt és Isztart
31. eként: „Forduljon föl ellenségei előtt és
32. vigyék el ezek hulláját!“¹ Midőn Asszurt eként
33. kértem, ő meghallgatott engem. Ellenei elé hullája
34. vettetett s ők foglyokul vitték el szolgálát.
35. A cimmeric, kiket nevem dicsőségével megvert,
36. legyőzték őt s elpusztították egész földét. [Árdysz], fia,
37. ült trónjára.²

Asszaraddon fia, úgy látszik, negyed izben pusztította Kilikiát, mielőtt Araduszt megtámadta volna.“ G. Rawlinson művében, *Herodotus*, 2. kiad., 1862., I., 169.

¹ Legyen temetetlen. Lásd A. Delattre, *Le livre, de Judith*, 14. lap.

² A henger, III. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 64—67. l. V. ö. az ismétléseket, 71—72, 73—75. l.

Ezen nevezetes helyen Lydiának szövetkezése Egyiptommal s következőleg egész nyugati Ázsiával egyenesen ki van mondva.

Az ékiratos okmányok és Judith könyve tehát hasonló képét nyújtják az asszyr király elleni zendülésnek.

Ily félelmes fölkelés élénk nyugtalansággal tölthette el Assurbanipalt. A föllázadt népekhez mindenek előtt egy intelem-félét intézett, hogy térjenek engedelmessége alá. A küldöttek valószínűleg egy olyanféle iratot vihettek magukkal, amelyet mindjárt közlünk s mely könyvtárában találtatott: egy példánya ez ama kiáltványnak, melyet Assurbanipal a perzsaöbölparti lakosokhoz intézett:

1. A király parancsa a tenger partjának embereihez,
2. a tenger embereihez és szolgálaim fiaihoz.
3. Béke sziveiteknek,
4. legyetek jól!
5. Figyelmesen örködöm
6. szemeimmel fölöttetek
7. és Nebobelzikri áthágásától
8. . . . egészen
9. elválasztottalak titeket. Most
10. Belibnit, szolgálmat, küldöttemet,
11. hogy előre menjen, hogy fölöttetek legyen,
12. hozzátok küldöm.

A többi meg van csonkítva. A kiáltvány kelte: „Iyar hava, 5-ik nap, Belharranszadua eponym.“¹

Assurbanipalnak a nyugatázsiai adófizetőkhez intézett fölszólítása eredménytelen volt. Erőszakhoz kellett tehát folyamodnia, hogy őket újra igája alá hajtsa. Mivel a király nem állhatott maga a nyugaton való működéssel megbízott csapatok élére, Holoferneszre bízta ezeket. Évkönyveiből tudjuk, hogy több háborúját vezérei által viseltette:

11. Vezéreimet, főnökökül fölöttük elküldöttem és ők Karbatot elfoglalták és népét elvezették.²

¹ K. 312.; Smith, *History of Assurbanipal*, 189—190. l.

² K. 2675., *verso*; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 81. l. Egyes okmányok a karbati vagy karbiti hadjáratot magának Assurbanipalnak tulajdonítják, a táblácska azonban, melyet az imént idéztünk, az *E* hengerrel, *ibid.*, 82—83. l., egybehangzólag azt bizonyítja, hogy a király magának tulajdonítja azt, amit vezérei eszközöltek ki. V. ö. főnebb 91. l. Karbat, úgy látszik, a Tigristől keletre eső hegyekben, Asszyria és Elam közt feküdt.

1. Asszurbanipal, asszýriai király, vezére, —
2. kit Ummanigaszsza, Urtaki fiával, Elam királyával,
3. a szökevénynyel, ki királyságom igáját fölvette, elküldöttem Elam meghódítására.¹

Az ékiratos okmányok megismertetik velünk Asszurbanipal több vezérének nevét, kik Szaulmugina lázadását mindjárt kezdetben elnyomni törekedtek; ilyenek: Kudur, ki Urukban (Erech) ötszáz embert elfogott, Paliá, Arrafa kormányzója és Zabéa, Amida kormányzója. Sikert nem arattak,² de Paliya, kinek tartománya Elam északi határán feküdt, meggátolta Elamnak ezen részét a szövetségesekhez való csatlakozásban és Kudur Erechet tartotta meg Asszurbanipalnak.³

Mindezen példákból látjuk, hogy a ninivei királynak szokása volt hadtestei élére vezéreket állítani, kikben megbizott; évkönyvei ilykép megerősítik azt, amit Judith könyve Holoferneszről beszél.

Az asszýr fölíratok azonkívül, hogy a szent elbeszélést igazolják, más szolgálatot is tesznek: képesekké tesznek bennünket arra, hogy megvilágítsuk az elbeszélést, melyet a tulajdonnevek megváltoztatása s még inkább a tények körülményeinek nemtudása kissé zavarossá tett.

Asszurbanipal történetének és Judith szövegének összehasonlító tanulmányozása azon föltevésre vezet, hogy Holofernesz nem csupán azon egy hadjáratot viselte, melyben Bethulia falai alatt Judith kezétől elesett, hanem négyet egymásután, melyek között a palesztinai az utolsó volt.

Az első Kisázsia ellen volt irányozva, mely, mint főnebb láttuk,⁴ egyik főtüzhelye volt a lázongásnak. „Elindultak Ninivéből, mondja a görög szöveg és három napi út után⁵ megérkeztek Baiktilaithba⁶ és Baiktilaith-

¹ A K. 2674. tábla töredéke; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 140. l. A fölírat egy személy fölött, ki kéznél fogva vezettetetik a király elé hódolni, ugyanezt bizonyítja, 146. l.

² G. Smith, *History of Assurbanipal*, p. 201.

³ *Ibid.*, 202—203. l.

⁴ L. főnebb, 196. és 205. l.

⁵ A Vulgata nem szól a három napi útról.

⁶ „Ptolemeusz l. V., Szyria Kassziótiszba teszi Baktaiállét. Strabon, l. XII., szintén Kappadokiába teszi a nagy bagdaniai síkságot az Argeusz és Szaurusz hegyek közé. Minden balra

ban táboroztak a hegy mellett, mely felső Kilikiától balra van és [Holofernesz] vette egész seregét, gyalogosait, lovasait és szekereit s behatolt a hegyekbe s megtörte Phudot és Ludot és csapatai kifosztották Rasszisz minden gyermekeit és Izmael azon gyermekeit, kik a sivataggal szemben és a chelleusoktól délre laknak.“¹ „Elindult Asszyria határaitól, mondja a latin szöveg, elérkezett a nagy Ange hegyekhez, melyek balra vannak (azaz keleti beszédmód szerint: északra) Kilikiától; belépett mind az erősségekbe s urává tette magát mind az erős helyeknek. Rohammal bevette a híres Melothi várost, kifosztotta Tharzisz összes lakosait és Izmael gyermekeit, kik a sivatag bejáratánál s a Cellon földtől délre voltak.“²

Holofernesz ezen elbeszélés szerint mindenek előtt Kisázsia közepe, azaz nyugoti része ellen fordul, dél felé hagyva el Kilikia magas hegyeit, az Amanuszt és a keleti Tauruszt. A Vulgatabeli Angé-hegy nem lehet más, mint az ó-kori szerzők Argeusz hegye, Kappadokia középtömegének fő csúcsa.³ Melothi nem

van, azaz északra felső Kilikiából s igen jól megfelel a Vulgatanak, mely Bektiletről nem szól, de igenis mondja: az *Angé* hegy, mely balra van felső Kilikiától.“ Calmet, *Commentaire sur le livre de Judith*, in loc., 381. l.

¹ Judith, II., 21—32., görög szöveg.

² Judith, II., 12—18.; latin szöveg.

³ „Az Angé hegy minden valószínűség szerint azonos az Argeusz hegygyel. Egyenesen balra fekszik Kilinkiatól. Neve a Vulgataban: „a nagy Angé hegy.“ Tényleg a legmagasabb is ezen vidékek hegyei közt. Strabon, XII., 370. l., azt állítja, hogy mindig hóval van fődve s hogy azok, kiknek sikerül csúcsára jutniok, mi csak igen ritkán s igen nehezen történik, derült időben láthatják a Fekete tengert és a kilikiai tengert. Ezen Angé hegyről a görög mit sem szól s ez erősít meg benünket azon nézetben, hogy Bektilet, vagy mint a szyr fordítás mondja, Betketilat azonos a Bagdania síksággal. Bektilet vagy Baktalat az *l* betűnek *n* betűvé változtatásával könnyen fölveszi a Bagdana alakot.“ Calmet, *ibid.*, 381—382. l. — A tulajdonnevek ezen elváltozásai nem lephetik meg azokat, akik tudják, mennyire megváltoznak az idegen s főleg a keleti nevek a másolók tolla alatt. A szkolasztikusok Avempacusa Ibn Badsa alakot vett föl; Abubaker ezt: Ibn Tofail; Averroes ezt: Ibn Rosd. Az Averroes név torzításai még ezek: Mahuntiusz, Membuciusz, Mauuciusz, Avenryz, Benriz, Beuriz. A Belusz név, mely a középkori arab bölcselek latin fordításaiban előfordul, nem más

más, mint a Melite vagy Meliténe város Kappadokiában.¹

Az asszyrok tehát mindenek előtt Kappadokiát támadták meg. A Szeptuaginta és a Pesito szerint aztán egy hegyes vidékbe hatoltak be s elpusztították Phudot és Ludot. „Ezen irányt követve, jegyzi meg Robiou, Pisidia hegytömbjei meredeztek előttük. A sziszegő betűnek [a Phuszt, Pisidia névből való] elhagyása a másolók által elégséges arra, hogy ezen vidék neve Phut alakot vegyen föl.“²

Miután Pisidiát elpusztították, Holofernesz katonái Lydia ellen fordultak, mely a görög szövegben, valamint Assurbanipalnak már idézett hengerén Lud nevet visel.³ Idáig érkezve, a berohanó nem hatolt messzebb, visszatért, a merre jött, sarczolva és fosztogatva Tharszisz, azaz a kilikiai Tarszus város lakóit⁴ és az izmaelitákat, azaz az arab nomádokat, kik akkor, valamint ma, az Eufrat jobb partján Szyriának ezen részében tanyáztak.⁵

Holofernesz első hadjárata inkább portyázás volt, mint az ország birtokbavétele. Az asszír emlékek nem említik határozottan. A miről azonban értesítenek, az teljesen egyezni látszik elbeszélésünkkel. Láttuk, hogy Lydia vonakodott Ninive hűbéruraságát továbbra is elismerni. Assurbanipalnak tehát boszút kellett állania ezen királyon s ezen királysághoz való viszonyai csak-

mint Thalesz görög bölcész; Abraxisz: Hipparchosz. V. ö. Renan, *Averroès et l'averroïsme*, 2. kiad., 7, 204, 267. l.

¹ „Milita, a Semiramide condita, haud procul Euphrate“, mondja Plinius, *H. N.*, VI., 3. Ez adta nevét a Melitine tartománynak. V. ö. Strabon, XII., I., 2. Didot kiad., 457. l.

² F. Robiou, *Deux questions de chronologie et d'histoire éclaircies par les Annales d'Assurbanipal*, 16. l.

³ L. főnebb, 209. l.

⁴ „A görög ezt olvassa: „Rasszisz gyermekei“, e helyett: „Tharszisz“, de ez nyilván a másoló hibája.“ Calmet, *Comment. sur le livre de Judith*, 382. l.

⁵ „Az izmaeliták, kik a sivatag fejében vagyis keleti részében és Cellontól délre laktak, nyilván arabok, kik az Eufrat mellett pusztá Arabiától keletre s Palmyrénétől délre laktak, hová Chellont, másként Chelluszt, helyeztük. Lásd Gros. *ad Judith*, II., 13. és Ptolem., lib. 6, cap. 15., *χόλλη*.“ Calmet, *ibid.*, 373. és 383. l.

ugyan olyanok voltak, a mint ezeket Judith könyve lefesti.

Holofernesz második hadjáratának kezdete e szavakkal van jelezve: „Átkelt az Eufraton.“ Itt, mondhatni, asszír frázissal van dolgunk, mert az Eufraton való átkelés csaknem mindig jelezve van a ninivei hadjáratok elbeszélésében. A tábornok tehát most az Euf-rattól keletre vitte a háborút. „Átkelt Mezopotamián s fölforgatta mindazon erős helyeket, melyek az Abrona folyó mellett a tengerig voltak építve.“¹ Abrona bizony-nyal nem más, mint az Eufrat egyik mellékfolyójának, a Khaburnak vagy Chaborasznak eltorzított neve.²

Judith könyvének első fejezetéből ezen hátmozdulatra következtetni nem lehet. Nyilvánvaló változás van itt Holofernesz hadi tervében: a helyett, hogy folytatná útját s a hadjáratot a nyugatásiai adófizetők ellen, kiknek a ninivei iga alá hajtásával meg volt bízva, e helyett visszatér, a merre jött. Mi az oka ezen változásnak s mi ment végbe a kisázsiai háború alatt? A szent szerző nem mondja meg; megelégszik a tények följegyzésével, a nélkül, hogy az okokat kifejtene, az asszír okmányok azonban kitöltik ezen rést s kiegészítik ezen hallgatást. Valószínű, hogy Holofernesznek Kilikiában időzte alatt lázadás tört ki Babylonban.

Már láttuk, hogy a Földközi tenger partjain levő népek magának Asszurbanipalnak tanúsága szerint föllázadtak fivérének, Szaulmuginának, izgatására, ki azonban eleinte nem zendült föl nyiltan: egy ideig a legnagyobb ravaszsággal rejtette el terveit. Könnyű volt belátnia, hogy, ha a zendülés zászlaját akkor tűzi ki, midőn a ninivei királynak sehol háborúja nincs, akkor Asszír-ia egyesített erői alatt azonnal el kellett volna

¹ Judith, II., 24., görög szöveg. A Vulgatában II. 14., a folyó neve Mambre, a Pesitoban Jabok. A Jabok azon folyó, mely a Jordánba ömlik, keleten, a Genezareth-tó alatt.

² „Miután bejárta a kisázsiai tartományokat . . . (Holofernesz) visszament az Eufraton, leigázni a népeket, melyek Mezopotamiában a Chaborasz folyótól a Perzsa öböl-ig laktak . . . Abronából könnyű Aborát vagy Chaboraszt csinálni. A Chabor vagy Chaborasz Mezopotamiának ismeretes folyója, mely Haranon alul ömlik az Eufratba.“ Calmet, *ibid.*, 383. l. L. főnebb, 113. l.

buknia. Hogy tehát függetlenségi terveivel sikert arasson, szükséges volt, hogy fivérét hamis biztonságba ringassa, titokban ellenségeket támasszon neki, kik erejét lekötik s szándékát végre csak akkor leplezze le, ha már az asszyr katonák távol lesznek Babylontól. Ezen czélra, míg az engedetlenség és fegyelmetlenség szellemét mindenfelé élesztette, ünnepélyes követtséget küldött Ninivébe, hogy ezzel Asszurbanipalt rászedje s magáról minden gyanút elhárítson.¹

Hihető, hogy a Földközi tenger népeinek lázadása csaknem ugyanazon pillanatban tört ki. Asszurbanipal legalább azt hitte, hogy államai déli részében mitől sem kell tartania; arra gondolt, hogy számíthat a fivérére, ki csak az imént küldött hozzá követeket s a hamis biztonság ezen érzetében Holoferneszt birodalmától nyugatnak küldötte. Mekkora lehetett tehát meglepetése, méltatlankodása és haragja, midőn Kudur erechi kormányzó² jelentései az igazságot leplezték előtte: Szaulmugina elárulta őt, tulajdon fivére izgatta kéz alatt a vazallokat a lázadásra! Levertsége nagy volt, midőn fontolóra vette, mennyire félelmes az ellene kötött szövetség. Jóságainak azonban sikerült bátorságát föléleszteniök.³ Egyesítette erőit s készülődött összeütni azt, ki a zendülés lelke volt s az ő legfélelmesebb ellensége, fivérét, Szaulmuginát. Akkor hívhatta vissza Holofernesz csapatait s hagyatta abba velük a Földközi tengerparti népek ellen kezdett hadjáratot, hogy sürgősebb veszélyeknek vegye elejét s az Eufrattól keletre működtesse őket.

Ezen magyarázatát adjuk Holofernesz mozdulatának, melyre a szent szövegből következtetni nem lehetett, melyet azonban az ékfóliatok nagyon kielégítő módon magyaráznak. Ezen vezér, mondja Judith könyve, kézre kerítette az összes erős helyeket a Khaburtól a Perzsa

¹ A henger, IV. oszlop, 18. sor; Smith, *History of Assurbanipal*, 153. l.

² L. főnebb, 211. l.

³ A közönségesen oly rövid és száraz fóliatok részletesen beszélnek el az álmokat és a jósok beszélgetéseit, melyek Asszurbanipalnak bátorságát visszaadták. G. Smith, *History of Assurbanipal*, 156. l.

öböl. Ebből valószínűséggel következtethetjük, hogy részt vett Babylonia és Khaldea főbb városainak ostromlásában, melyeknek neveit az asszír évkönyvek megismer-tetik velünk s melyek a következők: Babylon, Szippara, Borszipa, Kutha.¹

Midőn a lázadás az Eufrattól keletre vérbe fuladt, Holofernesz, mielőtt újból megtámadná a Földközi ten-ger partjainak régi adófizetőit, azzal lőn megbízva, hogy példás büntetéssel sújtsa a beduin arabokat, kik az Eu-frattól nyugatra tanyáztak s a föllázadt babyloniakkal szövetkeztek: ez volt harmadik hadjárata.

A Szaulmuginával szövetkezett arabok, nomád életet folytatván, csak javaik és nyájaik megsemmisítésével s azon városok elpusztításával voltak megbüntethetők, melyekben egy részük lakott. Judith könyvéből látjuk, hogy Holofernesz eként bánt el velük: „Urává tette magát Kilikia határainak, mondja a görög szöveg, meg-semmisítette, a mi útjában állott s elért Jafeth terüle-tére, mely délen, Arábiával szemben terül el s körül-vette Madian minden gyermekeit, azaz a nomád arabokat és fölégette minden sátraikat s kifosztotta mind a lege-lőket, hol nyájaik voltak.“²

Holofernesz tehát azon a ponton kezdi harmadik hadjáratát, a hol az elsőt félbeszakította, Kilikia határain. Nem lehetünk meglepetve azon, hogy ennyire északon találjuk őt, miután a második hadjárat végén délen hagytuk el, a Perzsa öböl partjain; az assziryok minden hadjárat után visszatértek Ninivébe s innen indultak el ismét új hadjáratokat kezdeni. Alsókkaldeából Holofer-nesz Asszírja fővárosába ment föl. Innen Kilikiába ment, mint ezt már első ízben tette s aztán északról dél felé fordulva útközben nagy portyázást rendezett, az arab beduinok tanyái közepette mindent fosztogatva és pusztítva.³

¹ G. Smith, *History of Assyria*, 165. l.; *History of Assur-banipal*, 157.; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 434—435. l.

² Judith, II., 25—26., görög szöveg. A latin szöveg a gö-rögtől itt csak nagyobb tömörsége által különbözik, II., 15—16.

³ Jafeth országát, mely Holofernesz táborozásának legdélibb határáként szerepel, igen nehéz meghatározni. „Vannak, kik azt

Assurbanipal arról értesít évkönyveiben, hogy éppen ily módon bánt az arabokkal:

97. Kilenczedik hadjáratomban összegyűjtöttem seregemet;
98. Vaitéh, Arabia királya, ellen
99. intéztem utamat, ki akaratom ellen
100. vétkezett; a jótéteményeket, melyekben részesült, nem vette tekintetbe és
101. lerázta uralmam igáját
102. Midőn Asszur kötelezte őt kedvemet megtenni
103. lábai megszűntek szövetségemet keresni és
104. ő beszüntette ajándékait és nagy adóját.
105. Midőn Elam lázadásról beszélt Akkaddal, ő meghal-
- lotta és
106. megvetette akaratomat. Engem, Assurbanipalt,
107. a királyt, a főpapot, a hatalmas főnököt,
108. Asszur kezeinek művét, elhagyott és
109. Abiyatéhvel és Aimuval, Tehari fiaival,
110. erőit az övéikkel segélyére
111. Szaulmuginának, föllázadt fivéremnek, elküldte és
112. arcát elfordította. Arabia embereit
113. vele föllázította és elvitte
114. a zsákmányait az embereknek, kiket Asszur, Isztar és a nagy istenek,
115. nekem adtak; kormányoztam őket
116. s kezemben voltak.
117. Asszur és Isztar parancsára seregemet a vidékébe
118. Azárannak, Hiratâqazának,
119. Edomba, Yâbrud szomszédságába,
120. Bit Ammonba, Hauran kerületébe,
121. Moabba, Szaharriba,
122. Hargéba, Szobah kerületébe [bevittem].

VII. oszlop.

1. Számos harczosait megöltem szám nélkül, befejeztem
2. vereségét. Arabia embereit, mindazokat, kik vele jöttek,

hiszik: (Grotius), hogy Jafeth helyett Jefeeth vagy Jefeleti olvasandó, mondja Calmet, *loc. cit.*, p. 383—384. Józuénál, XVI., 3., Efraim határán van Jefeeti. Mások szerint Jafet azonos Joppé, ma Jeffa, városával, Palesztina tengerpartján, de látható, hogy az Irás itt egy Kilikiával szemközt fekvő tartományról szól. Ha Jonia és más tartományok, melyeket Jafet és utódai népesítettek be, Kilikiától vagy Palesztinától délre fekszenek, azt hinném, hogy ezen vidékről van szó, de minden nyugatra vagy északra fekszik ezen tartományoktól. Ha Jafeth helyett ezt olvasnók: Szafar vagy Szafa vagy Szafta, könnyű volna ezen helyet magyarázni, mivel boldog Arábiában vannak ily nevű városok, sőt egy nép is: a szafariták.“

3. kard által elveszítettem s ő színe elől
 4. Asszur hatalmas katonáinak elmenekült s elment
 5. a messzeségbe. A sátrak, a kunyhók,
 6. lakásaik, — tüzet gyújtottak ők s megégették azokat
 a lángokban.

7. Vaitéh, — a szerencsétlenség elérte őt s
 8. egyedül menekült a nabatéusok földére.
 9. Vaitéh, Hazael fia, fivére Vaitéh
 10. atyjának, Biroul fiának, ki
 11. az arábiai királyság élére állott,
 12. Asszur, az istenek királya, erős, hatalmas, határozatot
 13. ismételt (hozott) és színem elé jött.
 14. Hogy ki legyen elégítve a törvénye Asszurnak és a
 nagy isteneknek,
 15. uraimnak, szigorú ítélet fogadta őt és
 16. a lánczokba vetettem őt és az *asszi*-val és a kutyákkal
 17. megköttöttem őt és őriztettem őt a
 18. nagykapuban, Ninive közepén, Ninib-barnakti-udnatiban.¹

Assurbanipal határozottan említ egy hadjáratot,
 melyet vezéreivel Arábia ellen viseltetett.

87. Yautah, Hazael fia,
 88. Cedar királya, meghódolt nekem;
 89. isteneiért, melyeket az atya, ki engem nemzett, elvitt,
 esedezett és
 90. meghódolt királyságomnak.
 91. A nagy istenek nevére megeskettém őt és
 92. Adarszamaimot neki adtam és ajándékoztam.
 93. Aztán akaratom ellen vétkezett és
 94. jótéteményeimet nem vette tekintetbe s lerázta ural-
 mam igáját.
 95. Lábai megszűntek keresni szövetségemet s
 96. megszűntette az adót.
 97. Arábia népét magával föllázította s
 98. elvitte Szyria (Hatti) zsákmányait.
 99. Seregemet, mely országa határain volt,
 100. ellene küldöttem.

VIII. oszlop.

1. Vereségét befejezték (katonáim). Arabia embereit,
 2. mind, akik jöttek, elveszítették a kard által;
 3. a sátrak, a kunyhók, lakásaik, —
 4. tüzet gyújtottak ők s a lángoknak adták át azokat.
 5. ökröket, juhokat, szamarakat, tevéket,
 6. embereket, elvittek szám nélkül.
 7. Kisöpörve az egész országot kiterjedésében

¹ A henger; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 256—261. 1.

8. összeszedték mind, ami benne volt.
9. A tevéket, valamint a juhokat szétosztottam
10. bőven részeltettem belőlük Arabia embereit,
11. a földemen lakókat, stb.¹

Van levelünk Asszurbanipal egyik vezérétől, mely híreket ad a királyoknak Arábiáról, de valószínűleg a háborút követő időből való.

1. A földek királyának, uramnak,
2. szolgád, Belzikirészir.
3. Bel és Merodach, napok hosszúságát,
4. örökös éveket,
5. Igazság jogarát, trónt,
6. örököset, a föld királyának,
7. uramnak, adjanak!
8. Arra vonatkozólag, amit a király, uram,
9. nekem parancsolt
10. eként: „A híreket az arabokról (*Ar-a-bi*)
11. mindazt, amit megtudsz,
12. küldj hozzám jelentést arról.“
13. A nabateusokról (*Na-ba-ha-a-ti*)
14. vannak hírek; Aikamaru,
15. Ammihatáh fia,
16. a Vaszita, ellenük
17. jött; az embereket megölte
18. és kifosztotta. Egyet közülük
19. megkimélték;
20. a király városának közepébe lépett.
21. Most a királynak, uramnak,
22. elküldöm őt; a király
23. az ő szájából hallhatja!²

Az előző okmányokból látjuk, hogy Asszurbanipal épp úgy viseltette a hadjáratot a nomád arabok ellen, a mint azt Holofernesz viselte. Judith könyvében és az ékföliiratokban ugyanazon népek győzetnek le s ugyanazon bánásmódban részesülnek. Asszurbanipal arábiai emberekről, iduméaiakról, ammonitákról, nabateusokról, moabitákról, Szobahról szól; Judith könyve szintén.³ Az asszír király azt mondja, hogy vezérei fölégették a

¹ B henger, VII. és VIII. oszlopok; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 283—286. l.

² K. 562.; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 296—299. l.

³ Arabok: Judith, (Vulgata), II., 16.; iduméaiak: III., 14.; moabiták és ammoniták: V., 2.; nabateusok azaz Hauran lakosai, a beduinok közé sorozva. II., 16.; Szobah: III., 1., Vulgata.

nomádok sátrait, mindent a lángoknak adtak át, karddal vesztítették el a harcosokat, kézre kerítették a juhokat, ökröket, szamarakat és tevéket. A szent szerző Holofernesről azt mondja, hogy délről visszatérve, „leszállott Damaskus síkjaira a gabona aratásának napjaiban és tűzbe borította mind a mezőket s elvitte a juhokat és ökröket s kifosztotta városaikat, elpusztította földeiket s a fiatal embereket mind kardélre hányatta.“¹ Alább ezt olvassuk még: „Mindent elpusztított területükön s kivágta fáikat.“² A domborművek gyakran ábrázolják az asszyrokat, a mint a pálmákat, a keleti országok legdrágább kincsét, kivágják.³

A barbár eljárás, mely az arabokat és szomszédaikat érte, egész nyugati Ázsiát rémülettel töltötte el. A Hatti országnak, mint az asszyrok mondják, azaz Szyriának, Palesztinának és Filisziának összes lakosai,⁴ valamint a Palesztinától keletre lakó összes népségek siettek meghódolni Holofernesznek. „Minden városaink, mondották neki, mind a mit birunk, minden hegyeink, dombjaink, mezeink, ökr-, juh- és kecske-nyájaink, lovaink, tevéink, minden javaink és családjaink hatalmatokban vannak.“⁵

Ezen teljes meghódolás daczára Holofernesz ellenségekül bánt velük. „Leszállott a hegyekről lovasságával s nagy csapataival és urává tette magát az ország összes városainak s összes lakosainak. S elfoglalta mind a városokat, a legerősebb és legderekbabb embereket, hogy seregébe sorozza őket segédsapatokul.“⁶ A görög szöveg hozzáteszi, hogy kézrekerítette bálványait is.⁷

Asszurbanipal évkönyvei arról értesítenek, hogy így bánt az arabokkal is. Ezen országnak egy királyáról szólva, mondja:

¹ Judith, II., 27., görög szöveg; v. ö. Vulgata, II., 17.

² Judith, III., 8., görög szöveg. V. ö. Vulgata, II., 17.: „Omnesque arbores et vineas fecit incidi.“

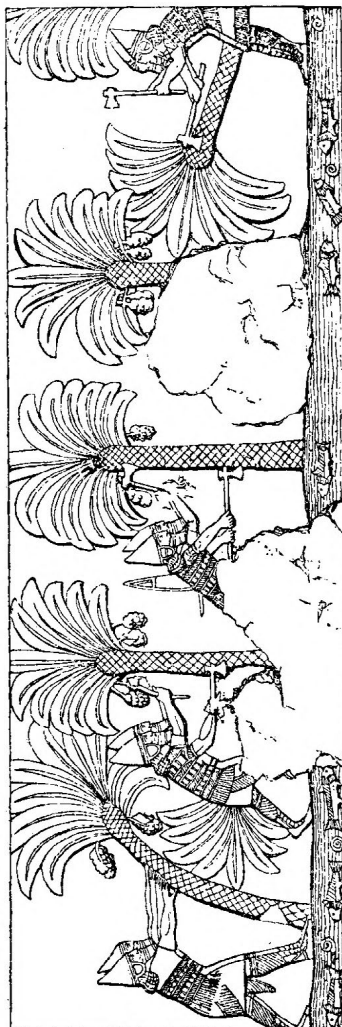
³ L. a CXII. táblát, Layard után, *Monuments of Niniveh*, 1. sorozat 73. tábla.

⁴ Judith, II., 28., görög szöveg.

⁵ Judith, III., 3., Vulgata. A görög szöveg ugyanazt mondja, III., 3—4.

⁶ Judith, III., 7—8., Vulgata.

⁷ Judith, III., 8.

CXII. Az asszír katonák pálmákat vágnak ki az ellenséges földün.

107. Kézre kerítettem isteneit...
 108. országa embereit, nyájakat...
 110. Asszur és Isztar, az én uraim, szolgálatára szenteltem őket.⁴

S alább még mondja:

98. Elveszítettem Uszu város lakosait,
 99. kik nem engedelmeskedtek kormányzójuknak
 100. és nem fizették az adót, országuk jóvedelmét.
 101. Kemény büntetéssel sújtottam ezen tanulatlan népet.
 102. Elvittem isteneit...

Ugyanazon helyen olvasható:

106. Elvittem a lakosok maradékát Asszur ország közepébe
 107. szétesztottam őket számos seregemben.²

Ezen két helyen eként megtaláljuk Judith könyvének két fővonását: a legyőzött nép isteneinek elvételét s erős férfainak az asszyr seregbe való besorozását.

Míg a népek, melyek Palesztinát környezték, mind meghajlottak a győztes előtt, Jákob gyermekei Istenbe vetvén bizalmukat, ellenállani merészeltek neki. Ezért irányult Holofernesz utolsó hadjárata Bethulia ellen.

Ezen város fekvése bizonytalan, de a szent szerző határozottan arról értesít, hogy Dothain táján feküdt, azon az úton, mely Ezdrelon síkjáról az Igéret földének szívébe vezetett:³ kulcsa volt tehát Szamariának és Judának, bástyája Isten népe függetlenségének. Tudjuk, hogyan tört meg Holofernesz dolyfe ez ismeretlen városka falain. Ő maga egy nő csapásai alatt hullott el, mint egykor Abimelech és Siszara:⁴ Judith megmentette Izraelt a szolgaságtól.

Ezen megmentés részleteit elbeszélünk fölösleges. Tudva van, ha nem mondjuk is, hogy az ékiratos okmányok nem jegyezték föl az asszyr seregek kudarczát, hanem csak győzelmi jelentéseket tartalmaznak. De éppen ezen hallgatásuk bizonyítja közvetve a szent író elbeszélését.

Azt mondja, hogy a ninivei vezér kézrekerítette Damaskust. Asszurbanipal hengereiből tényleg tudjuk,

¹ G. Smith, *History of Assurbanipal*, 271. l.

² G. Smith, *History of Assurbanipal*, 281—282. l.

³ Judith, VII., 1, 3., Vulgata és Szeptuaginta.

⁴ Lásd III. kötet, 221. és 246. l.

hogy ura volt ezen városnak. Az arabok fölött aratott diadalról szólva, mondja:

111. Elvételtem tőle Dimaszka (Damaskus) útját.¹

Nem mulasztja el megmondani azt sem, hogy diadalmaskodott Szaulmugina fivérének, az akkadi, khaldeai, arami vagyis szyriai embereknek lázadásán:

32. Az emberi Akkadnak s egyes (emberei) Khaldeának, Aramnak és

33. a tengernek, kiket Szaulmugina összegyűjtött,

34. ... visszatértek országukba.

35. Fölláztak ellenem. Parancsára Asszurnak és Belitnek,

36. és a nagy isteneknek, védőimnek, mindnyájukon diadalmaskodtam;

37. Asszur igáját, melyet levettetek, följük tettem;

38. főnököket és kormányzókat, kezem által csináltakat,

39. följük tettem.²

Meg kell jegyezniünk, hogy azon népek közt, kik Asszurbanipal ellen fölláztak, van egy, melyről nem mondja, hogy újra leigázta. Jegyzékbe vette, mint főnőbb láttuk,³ Pszammetich lázadását; annál érzékenyebb volt ez reá nézve, mivel egykor kegyekkel halmozta el őt; mindazáltal sehol sem mondja, hogy hálátlanságán és hitszegésén bosszút állott: kétségtelen bizonyítéka ez annak, hogy Egyptom nem lett megbüntetve. Judith első fejezete arról értesített, hogy Egyptom leigázása Holofernesz vállalatának végső célja volt; Bethulia, mely megállította s meggátolta őt tervei végrehajtásában, a Ninivéből Egyptomba vezető úton fektött. Tényleg megmagyarázhatatlan volna, miért nem csinált volna Asszurbanipal kísérletet azon hadjárat megújítására, mely ifjúságát megdicsőítette s reá nézve bőséges kincsek forrása volt. A szent szerző arról értesít, hogy e kísérlet csakugyan megtörtént; kipótolja eként az asszyr okmányok hallgatását s egyidejűleg megmagyarázza nekiünk azt, a mennyiben értésünkre adja, hogy a vállalat a hadjárat fejének halála folytán hiúsult meg, ki Judith csapásai alatt esett el.

¹ G. Smith, *History of Assurbanipal*, 271. l.

² A henger, V. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 169. lap.

³ Lásd 209. l.

Ezek az összeköttetések, melyek Judithnak könyve s Assurbanipalnak saját maga által elbeszélrt története közt vannak: ugyanazon eseményekről, ugyanazon népekről, hasonló részletekről van szó. Úgy tetszik, lehetetlen meglepetve nem lennünk ezen hasonlóságokon. Egyetlen dolog hiányzik az ékiratos évkönyvekből: Holofernesz neve. A párhuzam, melyet vonni megkísérlettünk, kétségkívül nem föltétlen szigorúságú és bizonyosságú, de midőn ily régi s mi több, ily epizodikus eseményekről van szó, remélhetjük-e, hogy valaha az összes felhőket szétoszlatjuk? Nincsen-e itt világosság annyi, mely elégséges Judith történetében igen sok pontnak megértésére? Assurbanipal föliratai nem teljesek; uralkodásának eseményeit továbbá nem is kronologiai, hanem bizonyos ethnografiai rendben beszélík el.¹ Judith könyvének eredeti szövege azonkívül elveszett s eként meg vagyunk fosztva a források legbecsesebbikétől; a fordítások, melyeket birunk, nagyon eltérnek egymástól és sok tulajdonnév teljesen el van fe rdítve. A kritikának tehát sok tekintetben nincsen vezérfonala, mely kétségbevonhatatlan eredményekre vezethetne. Nem csodálatos-e, hogy a ninivei évkönyvek bizonytalan jellegük és réseik daczára egészükben véve olyan jól megegyeznek a szent szöveggel? Nem ejti-e ez gondolkozóba azokat, a kik Judithot megtámadták s létét kétségbe vonták.

Judith könyvének történeti jellegét ma igen sok zsidó és protestáns tudós tagadja. „Judith könyvének, bármí legyen egyébként a gondolat, a mely sugallta, mondja Oppert, szerzője szellemében csak azon czélja volt, hogy allegoria legyen... Judith könyvében semmi sem történeti, sem a hősnő neve, sem az elbeszélés folyamán idézett személyek nevei, sem a dátumok, sem a földirati adatok. Egészen azon városnak nevéig, melyet

¹ „Mennyire semmibe sem veszik az asszír okmányok a kronológiát, mondja G. Smith, bizonyítja azon tény, hogy az A henger szerint Pszammetich lázadása a harmadik hadjáratba esik, míg Szaulmugina lázadásának egyetemes története a hatodikba, Nebobelzikru története a nyolczadikba, és az arabiai és szíriai események, melyek szoros kapcsolatban állanak vele, a kilenczedikbe esnek.“ G. Smith, *History of Assurbanipal*, 202. l., 1. jegyz.

a zsidónőnek (mert Judith jelentése zsidónő) bátorsága megvédett, minden allegória s csak egyetlen egy történeti tényre, Judeának valamely idegen iga alól való kiszabadulására, vonatkozik.“¹

„Judith könyve csak történeti regény, mondja G. Rawlinson s meglepetve látjuk, hogy még ma is vannak kritikusok, kik komoly könyvnek tekintik.“²

Nem igen látható be, miben állhat Judith tetteinek allegorikus értelme. Ha Judith jelentése zsidónő, ebben semmi megmagyarázhatatlan és nagyon rendkívüli nincs. A zsidó név, a babyloni fogság előtt, egyszerűen annyit tett: Juda törzséből származó. Ha tehát Judith a törzstől vette nevét, ebből következik, hogy családja Juda törzséből származott, noha Palesztina északi részében lakott. Hányan vannak még ma is közöttünk, kiknek Szász, Német vagy Török a nevük?³

A könyv tehát, mely Bethulia fölszabadulását beszéli el, nem történeti regény; az asszyr okmányok történeti valósága mellett szólnak.

V. FEJEZET.

Az utolsó asszyr királyok.

Asszurbanipal az utolsó ninivei király, ki tudunkkal Juda királyságát elnyomta. Nyugatázsia fölszabadította magát uralkodása második felében. „Egyptom függetlenné tette magát, kétségtelenül az ő (Szaulmugina) lázadása alatt... (Asszurbanipal) kifáradva az Élam elleni küzdelemben, lemondott Egyptomra vonatkozó főuri jogairól... Mindazáltal a leghatalmasabb uralkodója maradt a keleti világnak. Csaknem utolsó volt törzséből s ő volt

¹ Oppert, *Le livre de Judith*, 1865., p. 4.

² G. Rawlinson, *Herodotus*, I., 195. A 195. és 196. lapon sorolja föl azon okokat, melyek szerinte megállapítják, hogy Judith könyvének történeti jellege nincs. A könyvet egy Antiochusz Epifanesz idejébeli görög zsidónak tulajdonítja. V. ö. Grotius, előszó Judithhoz, *Opera*, I. 578.

³ A Judith névnek egyébként más értelme is lehet, mivel Ézsau nejei egyike is viselte, ki nem vehette nevét Juda törzstől, Gen., XXVI., 34.,

az, kinek uralma legmesszebb terjedett ki s aki összes elődeit fölülmúlta tevékenységben, bátorságban, erélyben, kegyetlenségben, mintha Asszyria, közel bukását érzve, egyetlen emberben akarta volna egyesíteni az összes tulajdonságokat, melyek nagyságát képezték s az összes hibákat, melyek dicsőségét beszennyezték.¹ A 626. év felé halt meg² s közvetlen vagy közvetett utóda fia, Asszuredilili, lett.³

Asszuredililitől csak néhány jelentéktelen téglánk van; egy kis palotából származnak ezek, melyet Khalah-tól délkeletre építtetett:

1. Én Asszuredilili, a népek királya, Asszur földének királya,

2. Fia Asszurbanipalnak, a népek királyának, Asszur földé királyának,

3. (aki) fia Asszaraddonnak, a népek királyának, Asszur földé királyának;

4. én csináltattam ezen téglákat s ezen gerendákat,

5. építésére Bit-ZI-DA-nak,⁴

6. mely Khalahban van.

7. Ezt csináltam lelkem életeért.⁵

Asszuredilili alatt barbárok rontottak be Asszyriába, kikben Rawlinson György, Fr. Lenormant⁶ szkylthákra akarnak ismerni, kikről Herodot *Történetének* első könyvében szól.⁷ Az ő pusztításainak tulajdonítyák ezen tudósok a Kalachi, ma nimrudi, paloták romjait. A halikarnassusi történetiró szerint a szkylthák Palesztináig hatoltak előre.⁸ Ha egyes történészeknek hihetünk, ők azon szörnyű harczosok, kikről Jeremiás első fejezeteiben azt írja, hogy íjjal és pajzszzsal voltak fegyverezve, lovakon

¹ Maspero, *Hist. anc. des peuples de l'Orient*, 2. kiad., 438—439. l.

² G. Smith, *Assyria*, 177. l.

³ G. Smith szerint Asszuredilili előtt Belzakiriszkun uralkodott. L. Assyria, 183—188. l.

⁴ Schrader szerint ezen ideogramm olvasása: *inni*, Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft, 1872., 194. l. s. Bit-inni jelentése: „üdvtemploma“. *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 234. l.; 2. kiad., 363. l.

⁵ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 8 tábla, III. sz.

⁶ G. Rawlinson, *Herodotus*, I., 485., 410—412. l.; Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 81. l.

⁷ Herodot, I., 103—106.

⁸ Herodot, I., 105.

ültek, melyek mint a harczosok vértézve voltak; az emberek erősek és izmosak, szavuk a hullámok zúgásához hasonlít, puzdrájuk mint a nyitott sír.¹

Valószínű, hogy az asszyr támadásoktól megszabadult egyiptomiak Asszuredilili uralkodása alatt akartak támadólag föllépni.

A szent könyvek Joziás judai király alatt Nechao egyiptomi királynak egy hadjáratát említik az asszyr király ellen.² Asszurbanipal évkönyvei, mint láttuk, szólnak egy *Ni-ku-u-ról*, kit így neveznek: *szár Mi-im-pi u Sza-aj*, azaz „Nechao, Memfisz és Szaisz királya,“ s azonkívül is több más az asszyr királynak adót fizető egyiptomi királyról.³ Ezen Nechao azonban csak 664-ig uralkodott; nem lehet tehát azonos azon Nechaoval, kiről a királyok történetírója szól, mert Joziás csak 639-ben lépett trónra. Ezen utóbbi Nechao, ezen néven a második, 611-től 605-ig uralkodott; nevét sehol sem találták meg az ékiratos szövegekben. „Az egyetlen egyiptomi emlék, melyet (II. Nechao) hódításairól birunk, egy nagy skarabeus a bulaki muzeumban.“⁴

Több kritikus kételkedik, ha vajjon az asszyr király, kiről a biblia szól s ki ellen az egyiptomi király hadjáratát intézte, csakugyan egy ninivei királyra értendő-e vagy egy babyloni királyra, azaz az utolsó ninivei királyra-e vagy Nabopolasszara, Nabuchodonozor atyjára. A kérdés megoldása Ninive pusztulásának keltétől függ. Abydenosz⁵ és Szynkellosz szerint ezen város bukása összeesett, úgy látszik, Nabopolaszarnak a babyloni trónra jutásával, 625-ben. Ezen esetben az asszyr király, ki ellen II. Nechao harczott, csak Nabopolasszar lehetett. De az Euzebiusz és Szt. Jeromos által nyújtott adatok szerint⁶ Ninive bukása a 606., legkésőbb a 605. évre

¹ Jer., I., 13. és 14; IV., 6; 13—26; V., 15—17; VI., 22—23. — Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I., 81. l.

² II. (IV.) Reg., XXIII., 29.

³ G. Smith, *History of Assurbanipal*, 20., 92. l.

⁴ Közölve Mariettenél, *Monuments divers*, I. 48. tábla, c; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 496. l.

⁵ Euzebiusznál, *Chron*, i. I., c. IX., Migne, *Patr. gr.* XIX., col. 124.

⁶ Lásd Niebuhr, *Assur und Babel*, 114. l.

esnék. Ezen keltet elfogadva Nechaonak 608-iki ázsiai hadjárata a tulajdonképeni asszyr király ellen lett volna intézve s csak a későbbi, 606-iki hadjáratban, mely a karchamiszi csatával végződött, lett volna dolga Egyiptomnak első ízben az új babyloni királysággal. Az asszyr források teljesen cserben hagynak ezen nehéz problémák megoldásában. Ninive végső éveiből történeti fölrirat nem maradt ránk. Sőt Asszurbanipal utódainak számára nézve sem értenek egyet. G. Smith kettőt vesz föl.¹ Oppert szerint ezen fejedelem után Asszuredilili és VII. Szardanapal uralkodtak; Schrader szerint Asszuredilili az utolsó ninivei király volt. Asszurbanipal vagy, mint őt Oppert nevezi, VI. Szardanapal, 667-től 626-ig uralkodott, Ptolemeusz kánona szerint, mely Chineladan, azaz mint gondolták, Asszurbanipal, uralmának végét a 626-ik évre teszi.² Az idő eként, melyre Asszuredilili uralkodását tették, épen az Asszurbanipal által már betöltött időbe esik. Ami az Abydenosznál és Szynkellosznál előforduló Szarakuszt illeti, kit Asszuredilili utódává tettek, nem más ez, mint Asszuredilili maga, mint ezt egyébként ezen két író is bizonyítja, kik őt Szardanapal vagy Asszurbanipal után teszik. Szarakusz vagy Szarak csak az Asszuredilili név elrontása.

A homály közepette, mely Ninive utolsó éveit borítja, az események lefolyása körülbelül a következő lehetett. Asszurbanipal halálakor a ninivei birodalom igen válságos helyzetben lehetett. Pszammetich egyiptomi király nyugaton Azotot ostromolta; Babylon délen lerázta Asszýria igáját; a médek keleten, hatalmas királyságot alkotva, régi uraik ellen készültek indulni.

Asszurbanipal utóda a médek ellen vonult s Babylon ellen sereget küldött, melynek élére Nabopolasszart helyezte. Ezen tábornok a reá bizott hadjáratot oly szerencsésen fejezte be, hogy a babyloni királyi címet kapta. Új birodalmát bölcsen kormányozta s tizenöt év alatt mind jobban megerősítette hatalmát. Elég erősnek

¹ L. főnebb, 226. l., 3. jegyzet.

² Chineladan Oppert jelenlegi véleménye szerint nem Asszurbanipal, amint ezt gondolták. Neve, mondja, megkerült a Kandalanu névben. Oppert, *Journal Officiel*, 1883., ápril 23., 2019. l., és *Journal asiatique*, 1883. április, 515–516. l.

érezvén most magát a függetlenség megszerzésére, elhatározta a ninivei hűbértség igáját lerázni, hogy ürügye legyen a lázadásra, új jogokat követelt, melyeket nem kapott meg, s ezen visszautasításra nyíltan fegyvert ragadott.

A 610-ik év felé megkísérlette Ninive összes elleneivel egyesülni. Szövetséget kötött II. Nechao egyiptomi királylyal¹ és Kyaxaresz méd királylyal s azt indítványozta, hogy támadják meg együttesen az asszyr birodalmat. Ezek beleegyeztek. A szövetségeseek 609 felé indultak útnak.² „608 tavaszán (Nechao) elhagyta Memfiszt s behatolt Ázsiába. Az egyiptomi seregek ezúttal megint azon hagyományos útat választották, mely őket egykor az Enfratig vitte. Már túlhaladtak rajta (Azoton) s arra számítottak, hogy harc nélkül hatolnak be a Jordán és a Nutszana völgyébe, midőn a Karmel mély útainak torkolatainál egy ellenséges sereg előőrseivel találkoztak. Ez az övé (Józiásé) volt. Mielőtt a harcot megkezdte volna, Nechao megüzente neki, hogy maradjon nyugton Jeruzsálemben: lelkiismereti aggályoskodásból a zsidó király megkísérlette az utat hűbérurának ellensége előtt elzárni. Az ütközet Mageddo mellett ment végbe, azon a helyen, hol tíz századdal előbb III. Thotmesz meggyőzte a szövetségessz yriaiakat.³ A zsidók nem állották ki az egyiptomi sereg rohamát; Joziás megöletett s Nechao, anélkül hogy tovább törődnék vele, mi lesz Juda királyságából, egyenesen északnak hatolt előre.“⁴

Nechao az utolsó fáraó, ki Juda királyságával háborút viselt. Távolról sem sejtette, hogy midőn Nabopolassar terveinek kivitelét elősegíti, ezzel csak új ellenséget

¹ Nabopolassar nevét babyloni mesterműveken nevének, Nitokrisznak, neve követi. Ezen utóbbi nincs említve az ékiratos okmányokban, a népies hagyomány azonban kétségkívül hűségesebb volt a hivatalos tégláknál ezen névnek megőrzésében, mely egyiptomi eredetre látszik mutatni: Net-Aker, „Neith, a győztes“

² G. Smith, *Assyria*, 186—189. l.

³ „II. (IV.) Reg., XXIII., 29—30; II. Chron., XXXV., 20—24; Herodot, II., 159., tévedésből Megdólosznak mondja a várost, mely mellett a csata végbement.“

⁴ Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 2. kiad., 495. lap.

szerez magának és a zsidóknak. Útját folytatván, Karchamisz falai alá érkezett. Ezen város a Nyugatázsia és Asszýria közötti kereskedelem fő Ierakóhelye volt, a kötelék, mely ezen utóbbi országot Arammal az Eufrat leglátogatottabb gázlójának közelében egyesítette.

Újabb ásatások megállapították Karchamisz valódi fekvését. G. Smithé a dicsőség, hogy kevéssel halála előtt ezen híres város fekvését meghatározta. Legtöbben Kirkeszionnal azonosították,¹ melynek fekvése jól-rosszul egyezni látszott az asszýr okmányok adataival.² Több tudósnak mindazáltal kétsége volt erre vézve. Maspero 1873-ban egy külön ezen czélra szentelt munkában³ bizonyítani igyekezett, hogy azon kérdéses hely Bambyke vagy Mabog. Aleppotól kissé keletre, néhány kilométernyire az Eufrattól. A tények bebizonyították, hogy ezen föltevés sem volt alaposabb, mint az előző.

Az Eufrat nyugati partján, félútban Szadsur falu és Biredsik közt, mely most a folyónak ezen a helyen levő karaván-gázlóján uralkodik, — egy valóságos domb emelkedik romokból, melyek roppant területet borítanak el: ennyi maradt meg Karchamiszból. A faldarabok és beomlott tornyok, melyek ezen *tellt* környezik, valamint az épülettörmelékek és vésműmaradványok, melyek itt-ott előfordulnak, meglepték Pococke-ot s a régi utazókat s föltették, hogy Gerrhesz vagy Európa fekiüdt itt. Itt azonban egy ezen görög városoknál hiresebb és régibb város virágzott: fővárosa azon nagy népnek, melynek neve a bibliában a hetheusok s melyet az egyiptomi és asszýr okmányok oly gyakran említenek a khéták vagy hattí név alatt.

¹ „Karchémis, a klasszikus geografia Circesiuma, mondja Sayce, a Chaborasz és az Eufrat összefolyásánál feküdt; ez volt a nagy nyugati útnak kulcsa; birtoklása következőleg nagy hadi fontossággal bírt. Tyrusnak az asszýrok általi lerombolása után Karchemis a keleti kereskedelemnek góczpontja lett s a *karchemisi manéh* a legfőbb kereskedelmi súlymértékek egyike volt.“ Sayce, *Records of the past*, III., 88.

² Ezen városról gyakran van szó Asszurnaszirhabal ékfölirataiban, III., oszlop, 57. sor; *Records of the past*, III. köt., 70. l.; v. ö. *ibid.*, IX. köt. 78. l.; stb.

³ Maspero, *De Carchemis oppidi situ*, 1873. V. ö. *Histoire ancienne des peuples pe l'Orient*, 186—187. l.

A romok ma a Dserablusz nevet viselik.¹ Már ástak itt ki vésműveket, domborműveket s hetheus nyelvű fölíratokat, melyek igen előrehaladt műveltségről tanúskodnak. Valószínűleg az ő közvetítésével ment át a keleti műveltség Görögországba Kisázsian és az Egéi tenger szigetein keresztül. Találtak egy asszyr téglát is Szargonnak nevével, ki Karchamiszt elfoglalta s palotát építtetett itt az asszyr kormányzó számára székhelyül.

A hetheusok fővárosának körülete sokkal kisebb mint Ninivéc és Babyloné: hossza csak három kilométer, de sok jel mutatja, hogy külvárosai messzebb terjedtek, főleg déli irányban az Eufrat partjain, hol öntözési művek nyomaira akadtak.²

Egyptom mindenekelőtt Karchamiszt foglalhatta el az asszyroktól.³ Nechao elfoglalta s eként a folyótól nyugatra fekvő egész vidéknek urává lett. Erre visszatérve, amerre jött, egyideig Riblahban, Hamath mellett, időzött. Ezen városban hírül adták neki, hogy a jeruzsálemi lakosok a mageddoi csata után Joachazt, Joziás fiát, ismerték el királyul. Bosszankodva azon, hogy beleegyezése nélkül emelték őt a trónra, magához hívatta, három havi uralkodás után letette, foglyul Egyptomba vitte őt s a koronát Eliakimnak, Joziás másik fiának adta, kinek nevét Joachinra változtatta.⁴

Ezen események alatt Ninive elbukott az egyesült médek és babyloniak csapásai alatt. Utolsó napjairól a honi okmányokból nem tudunk semmit. A régi történészek azt mondják, hogy az ostrom két évig tartott: erős falai minden támadásnak ellenállottak; Isten azonban, jóslatainak megvalósítására, az elemeket szőlította küz-

¹ Dserablusz jelezve van Chesney általános térképén a *The Expedition for the Survey of Euphrates and Tigris* I. kötetében, 4. in-8°, London, 1850.

² *The Times, weekly edition*, 1880. január 30., 13. lap, és 1880. augusztus 20., 2—3. l. V. ö. Frd. Delitzsch, *Wo lag das Paradies*, Anhang III., 265—269. l. Karchamiszról és a Dserabluszban tett felfedezésekről számosabb részleteket l. cikkemben: *Les Héthéens de la Bible, leur histoire et leurs monuments*, — *Revue des questions historiques*, 1882. január, 98. és köv. l.

³ V. ö. Jer., XLVI., 2.

⁴ II. (IV.) Reg., XXIII., 33—34; II. Par., XXXVI., 4; Jer., XXII., 11—12. V. ö. Ezech., XIX., 4—5.

delemre Szennacherib fővárosa s népének elnyomói ellen: a Tigris rendkívüli kiáradása a töltések tekintélyes részét elvitte¹ s a kétségbeesett király megégette magát palotájában nőivel és kincseivel együtt.

Eként teljesedtek be Nahum fenyegetései:

Jaj a véres városnak!
 Az egész tele hazugságokkal és ragadimánynyal,
 Mely soha sem szünt meg fosztogatni...
 (Jehovah) jön mint áradás,
 Szétrombolja a helyet (is, ahol emelkedett)...
 A folyók kapui nyitvák,
 A palota föl van forgatva...
 A ki téged meglát, elmenekül
 S mondani fogja: Ninive föl van dúlva!²

VI. FEJEZET.

Nabuchodonozor és Juda királyságának vége.

Ninive romlása után nem volt többé asszyr birodalom. Hatalmának legnagyobb részét vazallja, Babylon, örökölte. A mi nyugati Ázsiában az utolsó asszyr királyok hatalma alól kikerült, azt Nabopalassar a maga számára igyekezett megkeríteni. Sokkal öregebb lévén, hogy sem személyesen állhatott volna a seregek élére, melyek segélyével Szyriát, Palesztinát s Egyiptomot meghódítani akarta, a parancsnokságot fiára bizta. Fia Nabuchodonozor volt.

Nabuchodonozor egyike a leghiresebb királyoknak, kik a koronát viselték. Babylon neki köszöni dicsőségének legnagyobb részét. Csaknem mondhatjuk, hogy ő nélküle nem lett volna helye a világ egyetemes történetében. A babyloni birodalom rövid tartamú volt: kezdődött 625-ben Kr. e., véget ért 538-ban s így egészben 88 évig tartotta fenn magát. Ezen időköz felét Nabuchodonozor töltötte ki 43 évig tartó uralkodásával.³ Atyjának,

¹ Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 292.

² Nahum, III., 1; I., 8; II., 5; III., 7. V. ö. Szofonias, II. 13—15.

³ Berossos, *Historicorum graecorum Fragmenta*, Didot kiad., II. 507; Eusebius, *Chron. arm.*, ibid., 505. 1.

Nabopolasszarnak, fényét elhomályosította; utódai mind elhalványulnak előtte s említést is alig érdemelnek.¹ Egyes vezér volt, pártolta a művészeteket és sokat építkezett, győzelmes fegyvereit a régi világ nagy részébe átvitte s fővárosát a földkerekség csodáinak egyikévé tette. Mindazáltal az, a mi leginkább híressé tette őt közöttünk, az Jeruzsálem elpusztítása. Ő volt az eszköze az isteni bosszúnak, végrehajtója a próféták fenyegetéseinek; Judát az ő fővárosába hurcolta, hogy őt itt azon 70 éves fogságban őrizze, mely oly nagy eseménynyé volt leendő s oly nevezetes befolyást volt gyakorlandó az egész emberiség jövőjére. Főleg ezen szempontból érdekel bennünket Nabuchodonozor és hasznos történetét elbeszélni.

A Nabuchodonozor név többféleképen van írva az ékiratos szövegekben. A legteljesebben a borszippai föliratban olvasható: *Na-bi uv-ku-du-ur-rí-u su-ur*, de mivel *Nabíuv* kimondása *Nabu*, azért a névnek közönséges helyesírása: *Nabu-kudurri-usur*, „Nebo védi a koronát.“² Ebből látható, hogy a kimondás, melyet a Szeptuagintából és Vulgátából vettünk át, Nabuchodonozor, jobban közelít a valóságos asszír kimondáshoz, mint a masszoretikus kiejtés: Nebukadnezar. A mi kiejtésünk annyiban hibás, hogy *r* helyett *n* betűt tesz; ezen *r* különben meg van Jeremiásnál és Ezdrásnál,³ kik szabatosan így írják a nevet: Nabuchodorosszor.⁴

Találtak Ázsiában egy pecsétet, mely Nabuchodonozor fejét profilban ábrázolja; fején nem tiara, hanem sisak van.⁵ Szakálla nincs. Arczéle igen tiszta. A fej bal felé van fordítva s úgy látszik, fiatal embernek feje. Körüle ékalakú betűkben olvasható:

¹ G. Rawlinson, *The five great Monarchies of the ancient eastern world*, 1865., III., 489. l.

² A variánsokra nézve l. Méant, *Syllabaire assyrien* 94. l.; Schrader, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., 124. l.

³ Jer., XLIX., 28; (†) Ezdr., II., 1. A Ketib-ben.

⁴ Sztrabon, Alexandros Polyhisztor, Megaszthenész, Abydénosz szintén így mondják: *Ναβουδοδωσσορος*. Ptolemeusz kanonja így változtatja el a nevet: *Ναβουολδωσσαρον*.

⁵ A sisak használata Asszýriában és Khaldeában régi. L. *Journal officiel*, Académie des Inscriptions, 1880. aug. 4., 9088. l.

Ana, Marduk, bil-szu, Nabukudurrusur,
számára. Merodachnak, urának,
szár, Babilu, ana balati-szu, ibusz.
királya, Babylonnak, számára életének, csinálta.¹

Ezen becses kaméa a berlini muzeum birtokában van.² A német assziriológusok azt hiszik, hogy ez Jeruzsálem legyőzőjének arczképe. A munkának azonban

CXIII. Nabuchodonozor.

oly kifejezetten görögös jellege van, miszerint Fr. Lenormant után nehéz föltételezni, hogy az ábrázolt Nabuchodonozor Nabopolasszarnak fia volna.³ Hihetőleg egy későbbi korbeli hasonnevű királyra kell gondolnunk.⁴

¹ L. a CXIII. ábrát az eredetinek fényképe után. Ezen ábra megvan Schenkelnél, *Bibel-Lexicon*, a *Kielschrift* ezikknél, III., 511., és a *Monatsbericht der k. preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1879. márcziusi számában, fényképezve: szemben a 288. lappal, 2. sz.; vésvé: 293. l. Az arcz iránya a *Bibel-Lexiconban*, melyet Grotefend követett, hamis: a helyett hogy balra fordulna, jobbra néz. — A kaméa anyaga színes üveg.

² A La Haye-muzeumban van egy vésett kő, körülbelül oly fölirattal, mint a berlini muzeumban levő. Ez egy kétszínű onyx vagy szemes agát. Rajta olvasható. *Nabu-kudur-usur szár Babilu habal Nabu-habal-usur ana Marduk bil-szu akisz*: „Nabuchodonozor, Babylon királya, Nabopolasszar fia, Merodachnak, urának, szentelte.“ J. Ménant, *Catalogue des cylindres orientaux du cabinet royal des médailles de la Haye*, La Haye, 1878., 65. l., 150. sz.

³ Lásd Fr. Lenormant, *Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldäer*, in-8°, Jéna, 1878.. 530. l.

⁴ Schrader azonban fönn tartja a véleményét, hogy a kaméa Nabuchodonozort, Nabopolasszar fiát, ábrázolja. *Ueber einen alt-babylonischen königl. Museums und einige andere Cylinder und Gemmen*, *Monatsbericht der Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1879., 297. l. Ha egy királyi díszbe öltözött babyloni királyról

Nabuchodonozorról előre meg volt mondva a judai királyságnak, hogy végrehajtója lesz az isteni bosszúállásnak hűtlen népe ellen. Jeremiás ugyanazon évben, melyben Nabopolassar fia atyját a babyloni trónon követte, a következő jóslatot mondta:

„Igy szól Jehovah Szabaoth: Mivel nem hallgattad meg szavaimat, összegyűjtöm s elküldöm [ellenetek] az összes északi törzseket, mondja Jehovah, Nabuchodonozor bábéli királylyal, szolgálmmal s ezen föld ellen s lakosai ellen s az összes környékbéli népek ellen indítom őket s átok alá vetem, elpusztítom [országukat], nevetség tárgyává teszem, sivataggá, mindenkorra. Megszüntetem közöttük az öröm és ujjongás kiáltásait, a férj hangját s a nő hangját, a malom ingását és a lámpa világát. Ezen egész föld sivatag és elhagyatott magány lesz; ezen népek le lesznek igazva a bábéli királynak 70 évig.“¹

A jóslat betűről-betűre beteljesedett. Az assziriologia, sajnos, keveset mond Judea legyőzőjének életéről s így kényszerülve leszünk történetét a meglevő régi okmányok után csak röviden mondani el.

A mit róla tudunk, azt csaknem mind a zsidó íróktól, Jeremiástól, Ezechieltől, a Királyok és Paralipomenák szerzőitől és Berostól tudjuk, kinek egy becses töredékét Josephus őrizte meg *Apion ellen* írt könyvében.²

A babyloni föliratok nem szolgáltatnak, legalább idáig, részletes adatokat történetéről. Nabuchodonozor föliratai kivált mit sem szólnak nagy tetteiről. Jegyzőkönyveiben fölveszi ugyan az „örkődő“ címet,³ de a helyett, hogy az általa kivívt győzelmekben keresné dicsőségét, az általa épített épületekbe s Babylon fényébe helyezte azt, mely várost szépítette s melyre összes kegyeit pazarolta. „Nem ez a nagy Babylon-e az, melyet

akarunk fogalmat szerezni, megnézhetjük Mardukidinakhit Fr. Lenormantnál, *Histoire ancienne de l'Orient*, 9. kiad., II., 403. l.

¹ Jer., XXV., 8—11.

² Josephus, *Contra Apion.*, I., 19. Ezen hely idézve van Didotnál, *Historicorum graecorum fragmenta*, II., 506. L. még Alexander Polyhistor egy helyét, *ibid.*, III., 229. és Abydénos töredékeit, *ibid.*, IV., 203.

³ *Inscription de la Compagnie des Indes*, col. I., 20 sor.

építettem, hogy birodalmam fővárosa legyen, hatalmam nagyságával s fölségem tiszteletére," mondja Dániel prófétánál.¹ Ugyanígy szól fölirataiban is:

32. Babylon és Borszipa fölé
33. nem tettem semmi várost,
34. Babylonia királyságában,
35. mint városát nagy alapításomnak....

VIII. oszlop.

13. Derekasán összegyűjtöttem a zsákmányokat,
14. hogy ékül szolgáljanak a háznak, hol el voltak rendezve
15. s mind egyesítve;
- 16.—17. diadaljeleket, bőségben, királyi kincseket,
18. halmoztam össze s mind összegyűjtöttem.
19. Királyságomnak áthelyezésére
20. egy más városba
21. nem jött reám a vágy:
22. egy más nép közepette
23. nem építettem királyi palotát...
- 48—49. Két magas terraszt
50. czeментből és téglából
51. erődöt, mint hegy, csináltam,
52. s alépítményeikben
53. művet építettem téglákból;
54. erre a csúcsra nagy épületet
55. királyságomnak lakásául
- 56—57. czeментből és téglából művésziiesen építettem
58. s a templom mellé helyeztem
59. épen a középre, a második napon
60. alapjait nagy mélységre
- 61—62. elhelyeztem s csúcsát emeltem föl
63. s a tizenötödik napon szépségét.

IX. oszlop.

1. teljesen befejeztem
2. s fölmagasítottam királyságom székhelyéül....
- 29—30. Ezen házat, (hogy legyen), csodálat tárgya, építettem.²

Nabuchodonozor tehát építményeinek fényében s Babylonnak, fővárosának, pompájában kereste becsvágyának kielégítését.

¹ Dan., IV., 30.

² *Inscription de la compagnie des Indes*, VII—IX. oszlopok; Rodwell, *Records of the past*, V., 129. s köv. 1.

Haditetteit, mint ezt már megjegyeztük, csak idegen forrásokból ismerjük.¹

Első győzelmei még a trónralépte előtti időkből valók. II. Nechao három év óta volt ura Palesztinának és Szyriának, midőn Nabopolasszar megbizta fiát, hogy az egyptomiakat Nyugatázsiából űzze el. Nabuchodonosor Karchamis ellen indult, mely a fáraó legfőbb megerősített helye volt. Az ellenséges sereget megtámadta s megszalasztotta.² „Ezen naptól fogva, mondja a királyok negyedik könyve, az egyptomi király nem jött ki többé királyságából, mivel a babyloni király elvette tőle mindazt, a mit birtokolt, az egyptomi folyótól³ az Eufrat folyóig.“⁴ Ezen első siker oly annyira teljes volt, hogy a győzött urává tette egész Szyriának s lehetővé tette neki, hogy akadálytalanul járja be Palesztinát egészen Egyptom határáig, útközben a vidék összes királyainak hódolatát fogadva.⁵ A fejedelmek közt, kik magukat Nabuchodonosor adófizetőinek voltak kénytelenek elismerni, volt Joakim, Juda királya is.⁶ A fiatal hódító azonban nem folytathatta hódításait. Még Nechaot üldözte s Egyptomba készült átmenni, midőn atyjának halálát meghallotta. Attól tartva, hogy a Nabopolasszar által emelt trónt elveszítheti, sietett szerződést kötni a fáraóval s nyakra-főre sietett vissza fővárosába, hol átvette a neki fönntartott jogart. Ez 604-ben történt. Innen fogva 43 évig, 561-ig uralkodott.

Két év folyt le Nabuchodonoszornak trónra lépte óta, midőn Szyriába ment elnyomni a lázadási mozgalmakat, melyek oly gyakran keletkeztek tekintélye ellen. Palesztina, valószínűleg Egyptom által ingerelve, nehezen

¹ A Baril de Phillips-féle fölirat egyedül foglal magában jegyzéket a Nabuchodonosor által legyőzött vidékekről. Ezek különben nem voltak megállapíthatók.

² Lásd Jeremiás, XLVI.

³ A vadi el-Arisban, mely Palesztinát Egyptomtól elválasztja.

⁴ II. (IV.) Reg., XXIV., 7. Sem Nechao, sem fia, II. Pszametich, nem tudták visszaszerezni Szyriát. V. ö. Herodot, II. 161—125. l.

⁵ G. Smith, *Babylonia*, 156. l.

⁶ Dániel, I. 1—2. Ezen hadjáratban hurezoltattak Dániel és társai foglyokul Babylonba.

viselte az igát. Juda királya még mindig Joakim volt. Megveretett a babyloniak által, adót kényszerült nekik fizetni s alattvalói függésbe került. Három év múlva az egyiptomiakkal és Ithobaal tyrusi királylyal szövetségbe megkísérlette ezen gyűlöletes igát lerázni.¹ Nabuchodonozor útra kelt, hogy őt erőszakkal kényszerítse uralmának elismerésére, de midőn Judeába érkezett, Joakim halva volt² s fia, Jechoniás, helyettesítette őt. Az új király nem állott ellen sokáig; három évi uralkodás után javaival s családjával együtt kiszolgáltatta magát Nabuchodonozornak. Ez könnyörületlen volt; tuszokat vitt el, az összes kiválóbb lakosokat, számra tízezeret, fogságra hurczoltatta³ s csak a legszegényebbeket hagyta Jeruzsálemben. Jechoniást Babylonba vitte s utódává nagybátyját, Szedecziást, tette.

Szedecziás az egyiptomi párt befolyása alatt szintén föllázadt. A babyloni király ezen időben az elamitákkal kényszerült harczba keveredni, mivel apósának, Kyaxaresz méd királynak, halála után ennek fia, Asztyagész, ki őt a trónon követte, nem viseltetett rokonszenvvel a khaldeai uralom iránt. Juda, Moab, Ammon, Iduméa és Tyrus királyai ezen körülményt függetlenségük visszaszerzésének megkísérlésére használták föl. Nabuchodonozor pedig, miután ügyeit a médekkel rendbe hozta, fölötte megboszankodott a Földközi tengerparti kis királyok lázongó mozgalmain. Különösen a zsidókkal akart végezni s még egyszer visszatért Palesztinába. Jeruzsálem ostromát késleltette egy ideig azon körülmény, hogy az egyiptomi király, a XXXVI. dynasziából származó Uhabrá közbelépéssel fenyegetőzött.⁴ Ez, úgy látszik,

¹ II. (IV.) Reg., XXIV., 1—2.

² Az Irás nem mondja meg, miesoda körülmények közt halt meg Joakim. Csupán annyit tudunk Jeremiástól, XXII., 18—19.; XXXVI., 30., hogy minden tisztelet nélkül temettetett el, mi erőszakos vagy gyalázatos halált tételez föl. Josephus, *Antiq.*, X., VI., 3., részletesen elbeszéli ezen király végét, elbeszélése azonban a kritika szempontjából sok támadásnak van kitéve. Helyben hagyja ezt mindazáltal a *Civiltà cattolica* (*Imprese e prime guerre di Nabuchodonosor*), 1882. november, 535. l.

³ II. (IV.) Reg., XXIV., 14.

⁴ Bunsen, *Egypt's Place*, II., 604., 631. Ezen király neve Josephusnál: Apriész, *Ant. jud.*, X., IX. Lásd Jer., XXXVII.,

védelmére akart sietni Szedecziásnak, de visszavonult, a mint a babyloni király útnak indult, hogy vele szembe szálljon.

Nabuchodonosor Riblában állott meg, hogy az északi ellenségeket szemmel tartsa s Judea fővárosa ellen tekintélyes erőket küldött, melyek Nabuzardan parancsnoksága alatt állottak. Jeruzsálem ellenállása hosszas, hősies, kétségbeesett volt. Nem is a fegyverek ereje, hanem az éhség győzte le végre. 588-ban kényszerült kapuit a babyloniak előtt megnyitni. Ezek földúlták a várost, fölégették a magánosok házait s a király palotáját, a kiválóbb lakosokat meggyilkolták s a többieket fogságra hurezolták. A templom maga is a lángok martalékává lett.

Az Úr meggyalázta oltárát,
Földúlt a szentélyét;
Az ellenségek kezeibe adta palotájának falait,
Kiáltásokat hangoztattak ök, Jehovah házában
Mint ünnepnapokon.¹

Szedecziás néhány szolgálóval a Jordán mellé igyekezett menekülni; elfogatott, szemeit kivájták² s foglyul vitték Babylonba.³ Nabuchodonosor azt akarta, hogy semmi sem maradjon meg Juda királyságából, birodalmának egyszerű tartományává tette ezen szerencsétlen országot, melynek élére Godoliást helyezte.

Midőn Godoliás meggyilkoltatott, az izraeliták, kik az elhurezoltatást idáig elkerülték, a babyloni király boszujától tartva Egyiptomba menekültek, de a hódító haragja elől nem menekülhettek, ki berontott ezen

5; XLIV., 30., Ezech., XVII., 15., Brugsch *Geschichte Aegyptens*, 1877., 743. l.

¹ Lament., II., 7.

² A hadi foglyok gyakran részesültek ezen barbár bápásmódban. I. Asszurbanipal fölratát, I. oszlop, 117 sor, a *Records of the past* III. kötetében, 50. l. Az asszír királyoknak, mint ezt a CXI. táblán, 201. l. láttuk, szokásuk volt magukat úgy ábrázoltatni emlékeiken, amint lándzsájuk hegyével az előttük térdelő foglyoknak szemeit szúrják ki.

³ II. (IV.) Reg., XXV., 1. és a köv. vers; Jer., LII., 1. és köv. vers; XXXIX., 5—7.

országba s elpusztította a Delta keleti részét,¹ mint ezt a következő könyvben meglátjuk.

A Babylonba hurczolt zsidók kétségkívül az Eufrat jobb partján laktak, a jelenlegi Hillahban, melynek nevét Oppert így magyarázza: Halalat, „a profán“, a nyitott város, hol mindazoknak, a kik a khaldok szemében tisztátlanok voltak, tartózkodniok kellett. Itt tartózkodtak Judának szerencsétlen gyermekei, a hires folyónak és számos csatornáinak partjain ülve s fájdalommal és búsongva siratták Szion emlékét s nem tudtak vigasztalódni száműzetésükben:

Super flumina Babylonis, illic flevimus et sedimus,
Cum recordaremur Sion.²

Követni fogjuk most őket a fogság földére.

¹ Josephus, *Antiq. jud.*, X., IX., 10; Rawlinson, *Herodotus*, I., 423—424. V. ö. Jer., XLVI., 13—26; Ezech., XXXIX., 2—20.

² A. CXXXVI. (héber CXXXVII.), 1. zsoltár.

NEGYEDIK RÉSZ.
A FOGSÁG.

ELSŐ KÖNYV.
EZECHIEL.

I. FEJEZET.

A veszedelmek, melyekben Izrael hite a fogság alatt forgott.

A fogság a legválságosabb időszak volt Isten népének történetében. A seb, mely szíven ejtetett, gyógyíthatatlannak látszott: függetlensége veszve volt, nemzetisége mindenkorra halva látszott; Jeruzsálem, a szent város, föl volt dúlva; Dávid törzse fogolylyá lett; maga a templom, a ház, melyben Isten lakott, csak romhalmaz volt; Ábrahám, Izsák és Jákob Istene az emberek szemeiben le volt győzve Nabuchodonozor és a khaldek istenei által: a szentelt edények, melyek kultuszára szolgáltak, a győzők zsákmányává lettek s diadaljelekül mutogatták most azokat a nagy Babylonban, Bel és Merodach imádóinak. Nem kellett-e ily nagy szerencsétlenségben a zsidó nemzetiséggel együtt magának az igaz vallásnak is elhomályosulnia? Hogyan volt megmenthető az Izraelre bízott kinyilatkoztatás ezen pusztulásból? Ki maradhatott hű az Úrhoz, ha nem bírta vagy nem akarta megvédeni övét? „Isten nem törődik már velünk, mondták a zsidók, Jehova elhagyta (Izrael) földjét.“¹

Babylon virágzásának látása, összehasonlítva Juda és Jeruzsálem elhanyaglásával, nem igen volt alkalmas

¹ Ezech., VIII., 12; IX., 9.

arra, hogy a legyőzöttek hitét az isteni gondviselésben újra fölélessze; ellenkezőleg új kísértések okává kellett lennie.

A száműzöttek azon gondolattal hagyták el Palesztinát, hogy fővárosukat nincs a mi föltülmulná. Milyen benyomást gyakorolhatott ilyen látványokhoz még nem szokott lelkükre a nagy Babylon fényének látása?

„Nem annyira város volt, mint inkább egész ország.“¹ A babyloni nagy fal 513 négyzetkilométernyi területet foglalt magában, azaz akkora darabot, mint a Szajna-departement s 15-ször akkorát, minő Páris városának kiterjedése 1859-ben volt, 7-szer akkorát, mint a minő ugyanezen város kiterjedése 1860-ban volt. A második fal 290 négyzetkilométernyi területet foglalt magában, sokkal nagyobb, mint London városa.“² A háború és kereskedelem itt halmozták össze Ázsia gazdagságait.³ Nabuchodonozor dolyfe és pompaszeretete a világ első városává tették azt. Még később is, midőn pompájának egy részét elvesztette, csodálkozásra ragadta magukat a görögöket.⁴ Könnyen elképzelhetjük tehát a hatást, melyet oly szemekre gyakorolt, melyeket a plasztikus művészetek nagy művei még soha sem ragadtak el s melyek csak a jeruzsálemi templomot s a judai királyok palotáit látták, melyek sem vésműveket, sem domborműveket, sem valóságos festményeket, mindezen vakító és csábító fényűzést nem ismerték.

„Midőn Ooliba, azaz Jeruzsálem, mondja Ezechiel, látta az embereket a falakra festve, a khaldok vésmé-nyeit vörösre kifestve, [ezen embereket] veséik körül kardszíjjal övezve, különböző színű tiarával fejükön, [kik] mind hasonlók [voltak] fejedelmekhez, Babylon fiait, a khaldokat, . . . heves szeretetre gerjedt irántuk.“⁵

Ha fogalmat akarunk alkotni arról, mi volt akkor

¹ Van den Berg, *Petite hist. anc. des peuples de l'Orient*, 3 kiad., 1883., 106. l.

² S. Oppert, *Expédition en Mesopotamie*, I., 234.

³ Ezech., XVII., 4; Is., XLVII., 15. Lásd G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 776–778.

⁴ Ktésias, *De rebus Assyriorum*, 10., kiadta Didot, 23. l.

⁵ Ezechiel, XXIII., 14–16. Lásd még 5., 7., 9., 12. Ezen leírásra alább a III. fejezetben visszatérünk.

Babylon, menjünk vissza gondolatban azon időbe, melyben Nabuchodonozor éppen befejezte „királysága városának,” mint ő maga mondja, minden szépítését; hatoljunk be a királyi városba, törjünk át a falon, mely a *Bít Szagga*tut körülveszi s menjünk föl a föld Törvény-széke templomának csúcsára; búbájós látvány tárul föl szemünk előtt.

„Alattunk köröskörül Babylon terül el fönnségesen. Az Eufrat széles ezüstszalaghoz hasonlóan folyik át, tekervényes medrében rohanva a síkságon keresztül, melyet megtermékenyít és véd, szétáradva a számtalan csatornába, ezen híres *Nahar malkhába* (királyi folyó), egész Alsó-Khaldea öntözési rendszerének főerébe és középpontjába, melyet századok előtt építtetett Hammurabi s Nabuchodonozor kevéssel utóbb kijavíttatott, a csodálatos munkáju tavakba, melyek közül a legnevezetesebb az, melyet Nabopolassar neje ásatott. A folyó átvágja a várost; itt roppant töltések közé van szorítva, melyek néhány század múlva bámulatra ragadják még Herodot görög történészt.

„Egészen a messzeségben a két nagy körfalat veszszük észre. Délnyugaton a profán város, Halalat. különböztethető meg. A műhelyekben egész hadserege dolgozik a munkásoknak; helyenkint fényes pontok csillognak — ezek a tégláégetésre való tüzek — sűrű vöröses füst gomolyog föl s az egész város fölött bíborszín terjeng szét, mely lassanként elvegyül az ég sötétkéjébe. Halalatben telepedtek meg a foglyok, kiket a nagy-malkha hadjáratairól visszahozott; itt [siratják Siont és Jeruzsálemet] vallásos gyülekezeteikben a zsidók . . .

„Még jobban délnyugatra Borszippa vehető ki, a katexochén vallásos város, azon város, melyben az egész ó-korban híres szövetgyárak voltak, melyben a híres emeletes torony emelkedik. Északkeleten egészen Umgur-Bel mellett Kuthát látjuk s a házak terraszai fölött Nergal templomának csúcsa jelenik meg.¹ Lábainknál, a kusita uralkodók régi fővárosának falai közt, mely főváros helyét most csak az istenek és királyok lakásai

¹ „Kutha a fölíratokban Nergal isten tartózkodása nevet visel.” Lásd fönebb, 123. l.

foglalják el, emelkednek a függőkertek,¹ az óriási és költséges paloták, melyeket roppant oroslán és emberalakú bikaszobrok őriznek.

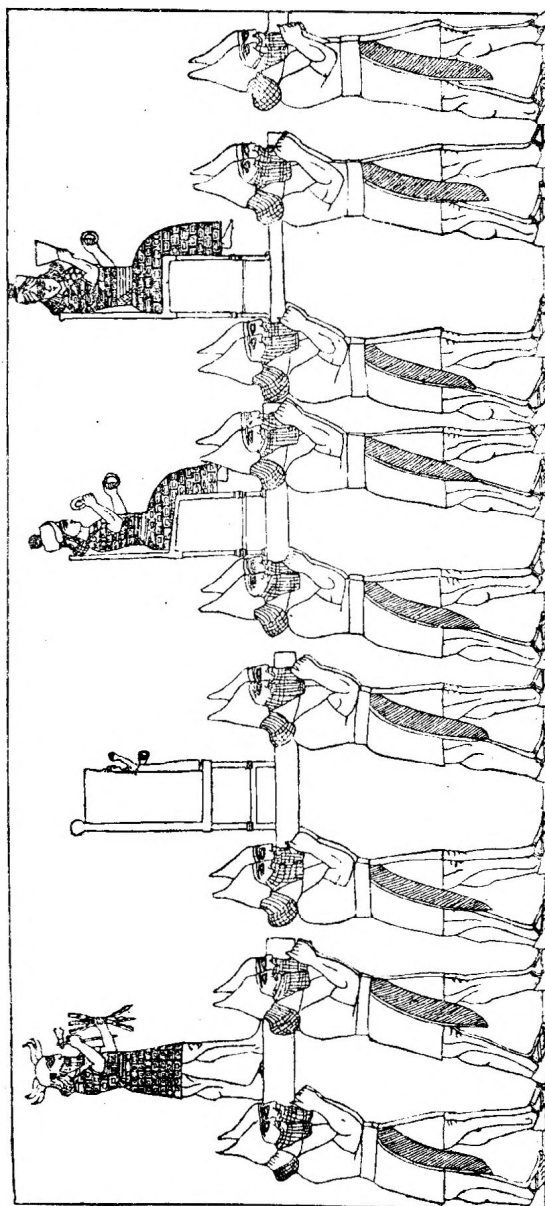
„S bármely irányba fordulnak szemeink, a laksorok közepette fölismerjük a templomokat a rézből vagy más fémekből való lapok csillogásáról, melyek kupoláikat borítják s magas négyszögalakú terraszaikról. Babylonban nem csupán Bel-Merodach szentélyeit látjuk, hanem Nebo, a legfőbb értelmiség, templomait is; van továbbá temploma itt Aonak, ki a jósok élén áll; itt van a Magasságok és Mélységek temploma, mely Nannának van szentelve, ki megörvendezetteti és fönntartja a lelket; a Nagy-Világosság Bit-iz-temploma, mely a holdnak van szentelve; Szamasznak, a nap-istennek, a világ birájának temploma; Mylitta-Zarpanitnak háza Borszippában a föld Hét-Világosságának temploma körül látjuk Ninip, Nanna, az Élet, az élő Lélek lakásait s Ao szentélyét, azon istenét, ki a tartományokra a termékenyítő harmatot hullatja.“²

Ilyen volt Babylon, kívülről, hogy úgy mondjuk, tekintve. A mi a jóllétet illeti, melyet benne élveztek, a fényűzést, melyet benne kifejtettek, erről nehéz fogalmat alkotni. Ezen város dicsőségének tetőpontján volt. Királyának győzelmei összehalmozták benne mindazon gazdagságokat és kincseket, melyek az akkor ismert világban találhatók voltak; Ninive és Asszýria, Egyptom és számos városai kifosztattak Nabuchodonozor seregei által s a mi legbecsesebb volt bennük, az eként Babylonba került.

Nabuchodonozor isteni diadalokat ült. Görögország és Róma az ó-korban, Olasz- vagy Franciaország az újabb időkben történetük legszebb napjaiban sem élveztek akkora dicsőséget, mint Nabopolassar fia mindezen hódítások után. Az örömittasság akkora volt, hogy maga a nagy király sem birt neki ellenállni s egy napon, midőn

¹ A híres babyloni függő-kertekről fogalmat nyújthat egy domborműtöredék, melyet Layard, *Nineveh and Babylon*, p. 232., és G. Perrot, *Histoire de l'art*, II., fig. 198., p. 445., közölt. Leírásukat I. ez utóbbi műben: II. 232—233., 451. l.

² Cavanioi, *Les Monuments en Chaldée, en Assyrie et à Babylone, d'après les récentes découvertes archéologiques*, Paris, 1870., 359., 363. l.

CXIV. Az asszyro-khald istenek körmenete.

„ezen nagy Babylont, melyet épített“,¹ vizsgálná, a dölyf felhői szállottak föl agyába s örültséget hoztak reá, mint ezt alább meglátjuk.

Ha a fejedelem ennyire ragadtatott el művei látására, mennyire el lehettek ragadtatva alattvalói? Midőn egy hadjárat végével a hadi foglyok hosszú sorai vonultak végig a főváros utcáin, midőn az adófizetők hosszú menetei indultak a királyi palota felé, megrakva ajándékokkal, gazdag adományokkal s országuk legritkább termékeivel,² a mint ezeket az emlékeken ábrázolva látjuk, midőn a győző megjelent királyi fölsége egész pompájában, körülvéve harcosai s ragyogó öltözetű főtisztei által, hogy a legyőzöttek hódolatát fogadja vagy hogy egy új templomot ajánljon föl, melyet éppen építetett vagy kijavíttatott, ilyenkor az elragadtatás oly mérvet öltött, hogy attól senki sem menekülhetett meg.

Az emlékek fönntartották számunkra ezen vallási körmenetek egynémelyikének ábrázolását, melyekben az egész keleti fény és pompa ki volt fejtve. Egy nimrudi dombormű³ négy isten és istennő szobrot mutat be, melyek mindegyikét négy pap vagy négy asszyr harcos viszi. Bel⁴ egyenesen áll, homloka kettős szarvpárral, az erő jelképével van ábrázolva; az alak egy haladó személy állásában van ábrázolva,⁵ egyik kezében bárdal, a mint őt Jeremiás levele leírja,⁶ a másikban a villám,

¹ Dán., IV., 27.

² L. a CIII. táblán Szalmanaszar obeliszkjét, mely az adófizetést ábrázolja.

³ L. CXIV. tábla, Layard után, *Monuments of Nineveh*, 1. sorozat, 65. tábla.

⁴ Ezen isten némelyek szerint Fin vagy Ramman; mások szerint Marduk.

⁵ Ezen sajátosságot a Sziciziliai Diodor említette föl. Szabatoságát kétségbe vonták, azt állítván, hogy az istenek ura csak trónján ülve lehetett ábrázolva. V. ö. Layard, *Nineveh and its Remains*, II., 452. l. Ezen körülmény intő példaul szolgálhat a kommentároknak és exegétáknak, kik, midőn a régi írók vagy a szent könyvek tanuságát elvetik, egyszerű valószínűségekre vagy *a priori* fogalmakra támaszkodnak.

⁶ Baruch, VI., 13. — A bálványok körmenete egész kiterjedésében le van írva Jeremiásnál ezen levélben, mintha ezen dombormű szemei előtt lett volna. Lásd Baruch, VI., 3, 5, 9, 13, 14, 25.

ábrázolva azon háromágú köteg által,¹ melyet a görögök később Jupiter kezébe adtak. Isztar trónon ül; tiarája szarvakkal van ékítve; kezeiben értékes tárgyakat tart.

Nebo istent egy Nimrudban talált s jelenleg a brit muzeumban őrzött mészkőszoborról ismerjük.² A szobor egyenesen állva ábrázolja őt, fején magas tiarával, melyet egy szarvpár vesz körül; hosszú szakálla fodorítva van és több sor fürtben omlik mellére; kezei össze vannak kulcsolva; hosszú ruhája lábaiig leér, melyeket teljesen eltakar.³

Az asszyrok és khaldok igen vallásosak voltak. A mi csak ezen népektől ránk maradt, mind elvitázhatatlanul bizonyítja ezt. Az istenséget dicsőítő himnuszoktól egészen eltekintve, egyetlen történeti fölirat sincs, mely az istenek iránt kifejezett hódolattal ne kezdődne s mely imádóiknak hadította az ő mindenható közbelépésüknek ne tulajdonítaná.

Nabuchodonozor isteneinek tulajdonítja összes hódításait. Győzelmei nem voltak az ő bátorságának gyümölcse, sikereit nem katonái derekasságának, hanem az istenség pártfogásának köszöni: ő csak eszköz volt; a babyloni istenek diadalmaskodtak az ellenséges istenek; az övék tehát a tisztelet és dicsőség, mint a zsákmány jobbik része.

A nép, királyához hasonlóan, szintén mindent az

¹ I. I. köt., VIII. tábla.

² Ábrázolva G. Perrotnál, *Hist. de l'art dans l'antiquité*, II., 83. Nebo a tudomány istene volt. Szamasz istenről l. fönebb, CVII. tábla és 127. l. Az istenek többé-kevésbbé különös állati emblémek alatt is ábrázoltattak, melyek a babyloni szerződések után s Merodach Baladan fölirata után a *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III. kötetében (45. tábla) és illetve IV. kötetében (43. tábla) láthatók. A British muzeumban levő s Nimrudból származó Neboszobrokról l. Layard, *Monumenten of Nineveh*, I. sorozat, 12. tábla és Fr. Lenormant, *Revue archéologique*, 1868., XVIII., 231.

³ A babyloni istenekről, kikről a régi adatok igen ritkák, Berosos töredékein kívül (I. kötetünk I. könyv, I. fej.) l. ezeket: *Δαμασκίων διαδόχον ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν*, Kopp kiad., 125. fej., in-8°, Majna frankfurt, 1826; C. E. Ruelle, *Le philosophe Damascius, étude sur sa vie et ses ouvrages, Excerpta novem e Damascio*, fragm. IX., — *Revue archéologique*, 1861., III., 492. l.

isteneknek tulajdonított. Behozta őket az élet legközségesebb viszonyaiba s még inkább, ha ugyan lehetséges, a rendkívüli eseményekbe: a vallásos érzelmek nyilvánításában a népies odaadás határt, úgyszólván, nem ismert.

Könnýű tehát elképzelni, mily öröm uralkodhatott Babylon utczáin, midőn a lakosok itt elhaladni látták a körmeneteket, melyeknek emlékét az asszýr dombornű megörökítette, mily odaadással üdvözölték védő istenségeiket, Belt, Merodachot, Nebot, Isztart.

S a héberek tanúi voltak ezen látványnak, elfogva, megalázva, legyőzve. Látták ezen ujjongást, hallották ezen üdvkiáltásokat, melyek „arémületet“ vitték a meghódított „népek lelkébe“.¹ Mi mehetett akkor végbe lelkük mélyében? Elveszve ezen őrzöngő tömeg közepe, melynek a királyt és a hamis isteneket üdvözlő lelkesült kiáltásai betöltötték a levegőt, milyen gondolatokat kelthetett föl lelkükben ezen pompa és nagyszerűség látása?

Jákob gyermekének az ezen világbeli javakra és az ideiglenes jótéteményekre vonatkozólag egészen más fogalmai voltak, mint a keresztényeknek; nem csupán úgy tekintette ezeket, mint a gondviselés jótékonyságának nyilvánulását, hanem mint különös jelét is az égi pártfogásnak, mint jutalmat, melyben az istenség az ő imádóit részesítette, mint bizonyosságát annak, hogy imáikat meghallgatta s hogy viselkedésükkel meg van elégedve. Mennyire megingathatta tehát őt hitében Babylon nagyszerűsége? Ezen jóllét, ezen anyagi élvezetek, ezen fényűzés, ezen gazdagság, ezen fényes emlékek, melyek véleménye szerint csak a hívőt illették meg, mindezek nem voltak az ő osztályrésze; mit mondok, Nebo és Merodach imádóinak osztályrésze voltak, mely bálványokat prófétái kigúnyolták s melyeknek megvételére tanították őt.

Mily kisértéseknek volt tehát lelke kitéve?! Vajjon az, amit neki hegyeiben, völgyei mélyén vagy Salamon templomának tetőzete alatt mondtak, csakugyan igaz volt-e mind? Jehovah kétségtelenül Isten volt, de vajjon

¹ Baruch, VI., 3.

az egyedüli Isten volt-e? Nem voltak-e a pogányoknak is isteneik, mint Izraelnek? Nem voltak-e ezen istenek hatalmasabbak is, mint Jeruzsálem Istene? Szüntelenül ezt hallotta maga körül hangoztatni, főleg ünnepnapokon és ünnepélyes alkalommal.

Ezen beszédék még veszedelmesebbek voltak reá nézve, mint Babylon anyagi boldogságának s a khaldok jóllétének és fényűzésének látása. Az erkölcsi légkör, melybe a zsidókat erőszakosan áthelyezték, meg volt mérgezve s a méreg, hogy úgy mondjuk, minden érzékeiken keresztül egyszerre hatolt beléjük, füleiken úgy, mint szemeiken át.

A nélkül is nagy hajlandósággal viseltetvén már a bálványozás iránt, minden arra vitte őket most, hogy annak magukat szívesen átengedjék és pedig a nélkül, hogy észrevették volna. A polytheizmus azon alakjában, melyben ezt a keleti népek fölfogták, különösen félelmes volt. Ha a khaldok, kik között a foglyok éltek, egyenesen támadták volna meg Jehovát, kevésbé lettek volna kitéve a zsidók a gyöngeségnek s mint sebesült oroszlán fordultak volna vissza Istenük megtámadói ellen.

Új uraik azonban semmikép sem támadták meg Izrael istenének isteniségét: ők is elfogadták ezt, mint Jákob gyermekei, noha nem ugyanazon értelemben. Nem mondták ők: Jehovah nem Isten; csak azt mondták: Isteneink, Bel, Merodach, Nebo, hatalmasabbak, mint a ti istenetek, ki nem birt titeket megvédeni ellenük.¹ Hitük, melyben Előázsia összes népei osztakoztak, tényleg az volt, hogy minden népnek megvan a maga istene s ha egy nemzet vereséget szenvedett, ez azért volt, mert a győzők istene erősebb volt, mint a legyőzötteké. A babyloni istenek tehát ezen uralgó eszmék szerint a leghatalmasabbak s legfélelmesebbek voltak valamennyi között, mivel Szyriától Egyptomig az összes istenek kényszerültek előttük megalázkodni. Ha az izraelita Babylon számos templomainak egyikébe lépett,² kézzel fogható bizonyíték volt előtte! Tekintetét meglepte az

¹ V. ö. a rabszakesz analog beszédét, Iz., XXXVII., 12—13.

² L. fönebb, 247. l.

épület nagyszerűsége, az itt imádott isteneknek arany- és ezüstszobrai,¹ de ami még inkább meglephette őt, az az idegen istenek látása volt, kik ezen templomban foglyok voltak, ami ő maga is volt ellenségének földén. Nabuchodonozor a keleten közönséges szokás szerint diadalainak troféumaiként s istenei főségének érzékelhető jelölül csakugyan elhozta a legyőzött népek bálványait s elhelyezte Babylon templomaiban, mindenkinek megmutatandó, hogy Bel, Merodach és Nebo a legnagyobb istenek. Hasonló látvány nem egy zsidónak megrendíthette hitét.²

A zsidók hite azonban még komolyabb veszélyben is forgott. Ha kísértetbe jött kétkedni Jehovah hatalmában, ki nem mentette meg őt Nabuchodonozor fegyvereitől, még inkább ki volt téve azon gondolat veszedelmének, hogy kultuszát egyesítheti a babyloni istenségekével, mivel az ezen időszakban leginkább elterjedt vélemények egyike volt, hogy minden országnak, valamint minden népnek, megvan a maga istene. Az isteneknek, valamint a királyoknak, szabott határokkal bíró királyságuk volt a földön. Minden nép köteles volt őseinek istenét imádni, de midőn egy fölfordulás hazájának megváltoztatására kényszerítette őt, az egykori isten imádásával az ország védőistenségének imádását is egyesítenie kellett. Így a Szargon által Szamariába deportált idegen törzsek is hódolni kezdtek Jehovahnak, mint a samariai királyság istenének.³

Mért ne csináltak volna a khaldokká lett héberek úgy, mint a samariaiakká lett khaldok s mért ne összesítették volna egyetlen vallásban Juda királyság és Babylonia vallásait.

Ime a kísértések, melyeknek a Babylonba áthurezolt zsidók ki voltak téve s melyeket az assziriológiai fölfedezések világánál jobban megérthettük mint hajdan.

A veszély nagy volt, nagyobb talán, mint ezt el tudjuk gondolni. Soha sem forgott az igaz vallás jövője

¹ Baruch, VI., 3.

² V. ö. Ezech., VIII., 7—16.

³ L. II. (IV.) Reg., XVII., 25—28., 32. V. ö. III. köt., 188, 190, 202. l.

nagyobb veszélyben. Az Egyiptomban való tartózkodás alatt kisebb volt a veszély: Izrael elszigetelten élt Gesszen földén s egy különböző törzsből származó nép közepett, melytől távol tartották őt úgy erkölcesei és szokásai, mint nyelve és törekvései. Most pedig egy vele egyazon eredetű nép között van szétszórva s a helyett, hogy el volna tőle különítve, inkább mintegy beléje van olvasztva; ezen nép is szemita mint ő; nyelvük csaknem azonos; sok hagyományuk közös; a törekvések, az ízlés ugyanazok; a rokonság teljes. Nem fog-e tehát a gyöngye patak, mely, hogy így mondjuk, medréből eltévedt, most a nagy Eufrat folyóban elveszni? Nem fog-e eltűnni Izrael vallása Khaldea vallásába beolvadva?

Isten gondoskodni fog erről, mint ezt meglátjuk. Mintán megmentette egyszer már az igaz vallást, azáltal, hogy Khaldeát Ábrahámmal, a hívők atyjával, odahagyatta, másodszor is meg fogja őt menteni a próféták tiszte által, ugyanazon Khaldeában, hová a hitehagyott zsidó fajt bűneinek s bálványozásának büntetésére elvezette.

II. FEJEZET.

A próféták küldetése a fogság alatt.

Nagy bajokban hatályos gyógyszerekre van szükség; rendkívüli veszélyekkel szemben rendkívüli eszközökhöz kell nyúlni. Minél nagyobbak és fenyegetőbbek voltak a veszélyek, annál szükségesebb volt, hogy Isten hatalmát és erejét kinyilatkoztassa. Meg is tette ezt a fogság alatt és pedig oly mérvben, amint a szent történet egy más korszakában sem, ha csak az Exodus pillanatában nem; akkor, népét Egyiptom igája alól fölszabadítandó, végtelen nagyságát azon eszközökkel nyilatkoztatta ki, melyeket a körülmények követeltek, minők: a Vörös tengeren való átkelés, a manna, a Szinai csodái, a Jordánon való átkelés, stb.; a fogság idején a próféták küldetésével mutatta ki istenségét s bizonyította be föltétlen fönségét.

Négy nagy próféta közül három: Jeremiás, Ezechiél, Dániel a fogság idejéből való. Egyetlenegy, a legelső

közülük, Izaiás élt a fogságot megelőző időben. de, noha a száműzetés fájdalmait tulajdon tapasztalatából nem ismerte, mindazáltal a többi háromhoz hasonlóan ő is hozzájárult a közös munkához s maga is fáradozott az igaz vallás megmentésén, mivel jövődöléseinek második része,¹ a legszebb és a legfölségesebb, csaknem mindig a fogsággal foglalkozik s főcéljainak egyike: megvigasztalni a fogságra hurczoltakat s jóval előre bemutatni nekik szabadítójukat, Cyrust. Jehovah küldöttét.

Jeremiás, Ezechiel és Dániel részt vettek fivéreik minden szenvedésében; személyesen tapasztalták mind a keserveket, melyeket az ember hazájának s Istene oltárainak elvesztén érezhet. De ha még oly élénken érezték is a bajokat, melyeknek áldozatai voltak, hivatásuk volt azokra gyógyírt adni, Nabuchodonozor foglyainak bátorságát föntartani s lelkeiket a kinyilatkoztatás megmentése által megmenteni. Figyelemre méltó tény, hogy a három nagy próféta mindenütt jövődölt, ahol csak foglyok voltak, kiket vigasztalni s hitükben föntartani kellett. Jeremiás Jeruzsálem pusztulásáig élt ezen szent városban; vonakodott követni a győzőket Babylonba,² hol tisztelettel bántak volna vele, de utóbb akarata ellenére Egyiptomba hurczoltatik,³ hol Isten azt akarja, hogy a zsidóknak, kik ide vonultak vissza, szintén legyen prófétájuk, hogy őket ezen ország csábításai ellen védje s hitükben megtartsa.

Ezechiel az első foglyokkal került Khaldeába. Ő a tanácsadója azoknak, kik a fővároson kívül élnek s közöttük lakik Tell-Abib-ban. Dániel magában Babylonban tartózkodik, hol a veszély bizonyos értelemben a legnagyobb. Eként osztotta el Isten az ő képviselőit, ha ugyan mondhatjuk ezt, az összes állomásokon, hol jelenlétük szükséges volt. A három prófétának hatalmas szava elhangzik innen mindenűvé, hol foglyok vannak, s egész a világ végéig, hogy igazolja Isten útjait s megmentse az igaz vallást.

Mindazok után, amiket mondottunk, könnyen föl-

¹ Iz., XL—LXVI.

² Jer., XL., 4—5.

³ Jer., XLIII., 6.

foghatjuk, minő lehetett Jeremiás, Ezechiél és Dániel hivatása alapvonalaiiban s könnyen számot adhatunk irataikról. Mielőtt részletesen kifejtenők hivatásuk azon részét, melyre az assziriologia új fényt vet, helyén van, föladatukat általánosságban jellemezni.

A főigazság, mely mindenek fölött megörzendő volt, az Istennek egysége volt. Ez volt az alapja Izrael hitének, alapgogmája a mózesi vallásnak. A fogságban részt vevő három nagy prófétának szünetlenül kellett ezt ismételnie, hogy a hazájuktól távoleső zsidók soha se feledkezhessenek meg róla. Csak egy az Isten s ez az Isten Jehovah. Halljanak Jákob ezen gyermekei a pogányok közepette bármit is, Izrael istene az egyetlen Isten; a többi istenek, kik e nevet bitorolják, mind nem egyebek, mint hiú, holt, tehetetlen bálványok. Amit az idegen népek hamis istenségeiknek tulajdonítanak, az is Jehovah műve.

Ezechiél mindig visszatér ezen tárgyra jövendöléseiben. *Et scietis ... et scient gentes ... quia ego Dominus.* „Tudni fogjátok, tudni fogják a pogányok, hogy valóban én vagyok Jehovah; Istenetek, az egy Isten.“¹ Ezen mondas igen sokszor olvasható könyvének jóslataiban; ez benne, hogy úgy mondjuk, az uralkodó hangjegy (dominans) és mintegy összeletezése annak.

Dánielnél a történeti rész, mely a könyv hat első fejezetét alkotja, nem beszéli el a próféta életét, hanem külön epizódokból tevődik össze; öt közülük csak ugyanazon igazság kimutatására van választva: Jehovah az egyedüli Isten, maguk a pogányok is kénytelenek kijelenteni, hogy ő a legnagyobb az istenek között. „A ti Istenetek valóban az istenek Istene,“ kiált föl Nabuchodonozor a bámulattól elragadtatva, midőn Dániel a szobor álmát megfejtette neki.² Midőn Szidrach, Miszach és Abdenago kijelentették a királynak, hogy nem imádhathák isteneit s ennek folytán a kemenczébe vettettek, Azariás vagy Szidrach a lángok között így könyörög: „Szégyenüljenek meg azok, kik szolgálodat bántalmazták,

¹ Ezech., VI. 7, 10, 14; XXXVII., 28., stb. Ezen mondat lényegtelen változásokkal ötvenszer olvasható Ezechielnél.

² Daniel, II., 47.

a te mindenhatóságod által s tudják meg, hogy te vagy az Úr, az egyedüli Isten.“¹

A hamis istenek, kiket az igaz Istennel össze akarnak hasonlítani, nem egyebek hitvány bálványoknál, semmiségeknél. A próféták a khaldok kultuszának tárgyairól szuverén megvetéssel beszélnek; oly vonásokkal festik le ezeket, melyeket nem feledhet el az, aki már egyszer hallotta. Jeremiás levele,² melynek tökéletes szabatosságát és hitelességét a régészeti fölfedezések kimutatták, ezen tekintetben kiváló figyelemre méltó. Ovjá a szellemeket a benyomás ellen, melyet reájuk a khald kultusz szertartásainak pompája és fénye gyakorolhatna s ama körmenetek ellen, melyekről az előző fejezetben szóltunk:

„Látni fogtok Babylonban isteneket aranyból és ezüstből, kőből és fából, melyeket a vállakon visznek s melyek félelmesek a nemzetek előtt. Vigyázzatok tehát, hogy úgy ne tegyetek, mint az idegenek; ne féljete, ne tiszteljétek ezen isteneket. Midőn magatok előtt, magatok mögött látjátok a tömeget, mely őket imádja, mondjátok szíveitek mélyén: „Téged, Uram, kell imádni.“ ... Ezen istenek sem tudják magukat megvédeni sem a rozsdától, sem a férgektől. Midőn bíboröltönyökbe öltöztetik fel őket, letörülük a port, mely arcukat borítja. Az egyik (Bel)³ jogart tart, mint egy ember, mint egy tartománykormányzó, de nem tudja megsemmisíteni azt, aki őt megsérti; kard és bárd van kezében, de nem tudja azokat használni sem a háborúban, sem a tolvajok ellen. Ebből látjátok, hogy nem istenek ők. Ne féljete tehát tőlük, haszontalanok ők, mint egy darabokra tört edény... Lámpákat gyújtanak előttük és pedig nagy számban, de egyet sem látnak meg; olyanok ők, mint gerendák a házban;... az áldozatok füstje befekettíti arcukat; a baglyok és fecskék fejeikre röpködnek... Lássátok be tehát, hogy nem istenek ők; ne féljete tőlük.... A vállakon viszik őket mintha nem volnának lábaik... Ha a földre esnek, nem tudnak maguktól föl-

¹ Dániel, III., 44–45, Vulgata. Lásd még IV., 22., 31–34; V., 18, 23; VI., 26–27. A következő könyvben visszatérünk a Dániel könyvében elbeszélte eseményekre.

² Ezen levél Baruch, tanítványa, jövődölésének végén áll.

³ L. főnebb, 246. l. és a CXIV., táblát, *ibid.*

kelni... Nem tudnak embert királylyá tenni, sem neki királyságot emelni. Nem tudnak gazdagságot adni, sem rosszat okozni... Nem védnek meg senkit a haláltól; nem ragadják ki a gyengét az erősebbnek kezeiből... Hasonlók ezen istenek a kövekhez, melyeket a hegyből fejtenek; fából, kőből, aranyból s ezüstből vannak ők. Aki tiszteli őket, megszegyenül... Fával dolgozók és aranyművesek csinálták őket... A munkások, kik őket csinálják, maguk sem élnek sokáig a földön, hogyan lehetnének tehát műveik istenek?... A nap, a hold és a csillagok telvék ragyogással. hasznosak ők az emberekre és engedelmeskednek (Jehovahnak); a villámok fénylenek, a szelek fúnak mindenütt, a felhők, midőn Isten parancsolja, hogy a földet befussák, végrehajtják a parancsot, mely nekik adatott... Nincsen egy sem ezen istenek közül, mely ezen teremtményekkel szépségre vagy hatalomra összehasonlítható volna. Nem kell tehát gondolni, hogy istenek ők, sem ezen nevet nekik adni, mert nem tudnak sem igazságot szolgáltatni, sem jót vagy rosszat tenni az embereknek. Tudván tehát, hogy nem istenek ők, ne féljetez tőlük.“¹

Eként halmozza össze a próféta tovább a vonásokat ezen utálatos bálványok ellen, melyekben veszedelem rejlett népére nézve s eként óvja őket ezen üres rémképektől, melyek nem hatalmasabbak azoknál, melyeket hiába állítanak ki az ugorka földön,² hogy ezt a tolvajok ellen megvédjék.

Bél és a sárkány történetének, mely Dániel könyvének végén van elbeszélve,³ szintén az a célja, hogy szintén kimutassa a foglyok előtt a bálványok haszontalanságát s egyidejűleg az igaz Isten nagyságát és hatalmát.⁴ „Én nem imádok emberkéz által alkotott bálványokat, kiált föl Dániel, hanem az élő Istent, ki az eget és a földet teremtette s kinek hatalma van minden hús fölött.“⁵

Amit tehát a bálványozók mondanak, az hamis;

¹ Baruch, VI.

² Baruch, VI., 69.

³ Dániel, XIV.

⁴ Dániel XIV., 4, 24, 40, 42.

⁵ Dániel XIV., 4.

Jehovah az egyetlen igaz Isten, az egyedüli élő Isten; a többi állítólagos istenek, mindezen bálványok, melyeket valóságos istenségeknek tekintenek, nem egyebek fa-, kő- vagy fémdaraboknál; nincs minden egyes vidéknek istene, hanem Jehovah az egész mindenség Istene: hatalma kiterjed minden élőre; ő az ura az összes teremtményeknek, az égnek és földnek.

Ami pedig azon ragyogó pompát illeti, mely a hamis isteneket körülveszi, ama fönnséges szertartásokat, melyekkel őket tisztelik s melyek alkalmasak voltak arra, hogy gyászos benyomást gyakoroljanak az izraeliták szellemére, amennyiben azon hitre vezették őket, hogy az ily ünnepélyesen tisztelt istenek mégis csak hatalmasak és félelmesek, — az Úr nem akarja, hogy az izraeliták azt képzeljék, mintha neki kevesebb dicsősége és ragyogása volna s nagysággal és fönnséggel teli látomásokban nyilatkoztatja ki magát prófétáinak.

A fogság idején nagy változás állt be azon módban, ahogyan Isten népe előtt ábrázolva van. A próféták, valamint az összes többi héber írók, eddig gondosan kikerülték mindazt, amiben csak halvány célzás is lehetett volna arra, hogy az Úrnak érzékelhető megjelenése van;¹ a mózesi törvény azon szabályát, mely a szobrok és képek használatát eltiltotta, a szent írók úgyszólván betűszerinti szigorral megtartották, ettől fogva azonban Isten, ki mindig alkalmazkodni tud övéinek szükségleteihez, ugyanazon pompával és fényvel fog megjelenni prófétái előtt, mely a babyloni vallást kitünteti, hogy ne tűnjék fel úgy a dolog, mintha az igazság meghátrálna a tévedés előtt. Innen van Ezechiél és Dániel látomásainak nagyszerűsége; ezt csak jelezzük itt, alább még visszatérünk rá s meglátjuk, hogy az asszír művészet csak az igaz Isten emelésére szolgál. Valamint utóbb a kereszténység magukban véve közönyös pogány szokásokat szentesített, fölvévén ezeket kultuszába, ugyan-

¹ Az egyedüli kivétel: Izaiás, VI., 1—2. Ezen nagy próféta látomása előkészíti Ezechiél és Dániel látomásait; leírása azonban, mint ezt alább, a II. könyv XIII. fejezetében meglátjuk, nincs részletezve; sok a híja, hogy olyan legyen, a minők a fogságbeli látnokok víziói; — Izaiás Istennek ruháiról és a szerafimok szárnyairól szól; ez minden.

úgy tisztított és szentelt meg Jehovah jelvényeket és képeket, melyekkel a babyloniai polytheisták visszaéltek, melyek azonban, helyesen magyarázva, arra szolgálhattak, hogy dicsőségét emeljék s róla Ábrahám gyermekeinek magas fogalmat nyújtsanak.

Eként csak egy, egyetlen Isten van, Jehovah; a bálványok semmi; egyedül az övé a tisztelet és dicsőség, melylyel Nabuchodonozor hamis istenségeit körülveszik.

Mindazáltal, midőn a fogságban lévő próféták ezen nagy igazságokat testvéreik előtt kifejtették, ellenvetések támadtak föl a legyőzöttek lelkében. Ha Istenünk oly hatalmas, mért hagyott el bennünket? Mért adta ellenkezőleg elleneinknek a győzelmet, a világ gazdagságát és javait?

A próféták megfelelnek ezen ellenvetésekre. Nabuchodonozor hódításai nem a hamis istenek, hanem Jehovah műve. Jehovah ezen királyt bosszújának eszközéül használja. Juda veresége nem más mint bálványozásának igazságos büntetése. „Megtörtem házasságtörő (bálványozó) szívüket, mondja az Úr Ezechielnak... Meg fogják tudni, hogy én vagyok Jehovah, ha majd szétszórom őket a nemzetek között s ha majd szétszórom őket az egész földön.“¹

A gazdagság és a dicsőség, melyet Isten a babyloni királynak és alattvalóinak adott, jutalmát képezi azon szolgálatoknak, melyeket neki akaratának végrehajtásával tettek.²

Isten hatalma egyébként újból nyilvánulni fog népe javára: térjen meg s az élet és dicsőség ismét az övé; a kiszáradt csontok visszanyerik a testet és életet; a fogság csak egy ideig tart; a választott nép újra birtokába veszi az ígért földét, ha szerencsétlensége által megtisztult; ellenei mind meg lesznek alázva, azok, kik vele rosszul bántak, meg fognak bűnhődni s ő maga, egy napon a Messiás személyében, az egész mindenségen uralkodni fog.

Mindezen gondolatok, fölvirágzási ígéretek, jövődölések mindazon népek ellen, kik Izrael romlásához

¹ Ezech., VI., 9; XII., 15.

² Ezech., XXIX., 18—20.

hozzájárultak, a messiási uralom nagyszerű képei — mind megvannak az összes nagy prófétáknál.

Eként tartotta fön Isten a pogányok között is az igaz vallást a kijelentések által, melyet ezen nagy embereknek tett.

Jeremiás, Ezechiél és Dániel küldetése csakugyan meghozta gyümölcseit. Babylon folyóinak partjain Jeruzsálem maradt. Juda gyermekének legkedvesebb eszméje; Jehovah maradt reménye. Ha voltak is a foglyok közt hűszegők, nagy számmal voltak azonban olyanok is, kik soha sem hajtottak térdet Merodach előtt és szívük mélyén mondogatták:

Ha megfeledkezem rólad, óh Jeruzsálem,
Feledkezzék meg magáról jobb kezem is!
Nyelvem ragadjon szájpadrólomhoz,
Ha nem jössz (mindig) emlékezetembe,
Ha nem teszem Jeruzsálemet
Örömömnek kezdetévé.¹

Az Istenhez való hűség példája egyébként, melyet a zsidó foglyok a pogányoknak adtak, nem volt elveszve. Magukkal vitték ők az idegen földre a monotheizmus tanát s kicsiráztatták azt az Eufrat partjain, melyek akkor mintegy találkozó helyévé lettek a világnak s ahol egymás után a médek és perzsák, a görögök és rómaiak uralkodtak. A próféták, kiknek küldetése volt az is, hogy a Messiás eljövetelének útjait egyengessék, az által, hogy szavukat Kherubimban hallatták, elkezdtek az igaz Istent hirdetni Jáfet gyermekeinek.

Az eszmék, melyeket az imént kifejtettünk, mintegy kulcsát szolgáltatják az összes iratoknak, melyek a fogság alatt készültek s elő fogják segíteni a megértését annak, amit most mondani fogunk. Ezen iratokat nem kell részletesen tanulmányoznunk; csak egyes pontokat kell vizsgálnunk, melyekre az újabb fölfedezések új fényt vetettek. Ezen pontok — Dániel könyvét kivéve, melylyel a következő könyvben külön foglalkozunk — Ezechiél-nél: a kherubok látomása és az Egyptom elleni jövődölés. Vizsgáljuk most, hogyan teszi lehetővé az assziriologia, hogy számot adjunk magunknak a kherubokról,

¹ Ps., CXXXVII., (CXXXVI.), 5—6.

melyeket a nagy próféta a Chobar folyó partjain látott s hogyan erősíti meg azt, amit a fáraók királysága ellen mondott.

III. FEJEZET.

A kherubok látomása.

A kherubok látomása, melylyel Ezechiél könyve kezdődik, épp oly híres mélységes homályosságáról, mint fönnsíges szépségéről. Isten, midőn népét a khald művészet esodái közé helyezte, adott neki egy prófétát, ki képes volt sokkal szebb képeket rajzolni neki, mint mindazok, melyek szemei előtt voltak. A hatásból, melyet az asszyro-khald vésőművészet ránk gyakorol, következtethetjük, milyet gyakorolhatott egész ujságában a foglyok képzeletére. Layard ásatásai elbeszélésében leírta a meglepetést és bámulatot, mely arab munkásait elfogta, midőn ezek ezen emberfejú szárnyas kolosszusokat Nimrud romjai között fölfödözték.

„Egy reggel, mondja, kilovagoltam Abd-ur-Rhamman seik táborába s midőn visszajöttem, két törzsebeli arabot láttam vágztatva közeledni. Midőn mellettem voltak, megállottak: „Siess, bey, kiáltotta egyikük, siess az ásatásokhoz. Magát Nemrodót találták meg. Wallah, hihetetlen, de igaz. Saját szemeinkkel láttuk. Nincs más isten, mint Isten.“ Mind a ketten hallatták ezen jámbor fölkiáltást s minden további szó nélkül sátraik irányában vágattak.

„Midőn a romokhoz közeledtem, leszállottam a futóárokba, melyet éppen megnyitottak s a munkásokat, kik engem közeledni láttak, egy kosár- és köpenyhalmaz körül láttam összegyülekezve. Mialatt Awad (a munkások főnöke) előre jött s a szerencsés lelet megünneplésére ajándékot kért, az arabok eltávolították a leplet, melyet sebtében csináltak s egy óriási emberfőt mutattak nekem, mely a vidéken honos alabástromból volt vésve. Az alaknak csupán felső részét szabadították ki, a többi még a földben volt. Azonnal láttam, hogy a főnek egy szárnyas oroslánhoz vagy bikához kell tartoznia, olyan féléhez, a minők a khorszabadiak és perszepolisziak.

„Ezen fő csodás épségben maradt meg. A kifejezés csendes, de főnnséges volt. Az arcz mintázata biztos kézre s művészi tudásra mutatott, a milyet nem igen vélt volna találni az ember ily távoli kor műveiben . . . Nem voltam tehát meglepve, hogy látására az arabokat félelem és rémület ragadta meg. Nem sok erőlködésébe került a képzeletnek ezen jelenségre a legkülönösebb látomásokat megteremtenie. Ezen óriási, az idő által simára csiszolt fő, mely eként egyszerre került elő a föld mélyéből, könnyen tartozhatott ama rettentő lények egyikehez, kikről a vidék mondái szólnak, hogy olykor lassan fölemelkednek az alvilági tájakról, hogy a halandóknak megjelenjenek. A munkások egyike, mihelyt észrevette a szörnyet, elvetette kosarát s azonnal minden erejéből Mosszul felé kezdett futni.

„Miközben a szobornak még láthatatlan részét kezdtem ásatni s parancsokat adtam a munkálatok folytatására, nagy lódobogás volt hallható s azonnal megjelent a futóárok szélén Abdur-Rhamman, fél törzse által kísérve. Mihelyt a két arab elérte a tanyát s hirt adott a csodákról, melyeket látott, mindenki lóra ült, hogy tulajdon szemeivel győződjék meg ezen hihetetlen hír igazságáról. Midőn a fejet észrevették, egy hangon kiáltották mindnyájan: „Nincs más isten mint Isten s Mahomet az ő prófétája.“ Időbe került, míg a sejk rá volt vehető, hogy az árokba leszálljon s meggyőződjék arról, hogy azon kép, melyet lát, csak kőből van. „Nem az emberek kezének műve ez, kiáltotta, hanem a hitetlen óriásoké, kikről a próféta, béke legyen vele! azt mondja, hogy nagyobbak voltak, mint a legmagasabb pálmák; egyike ez a bálványoknak, melyeket Noé, béke legyen vele! a vizözön előtt megátkozott!“ Véleményét szorgos vizsgálódás után a körülállók is mindnyájan elfogadták.“

„Erre déli irányban ásattam, azon reményben, hogy a kolosszus többi részét is megtalálom. Éj beállta előtt mintegy tizenkét lábnyi távolságban csakugyan meg is találtuk azt. Miután két-három embert fogadtam, hogy az éjet a vésmények mellett töltsé, visszatértem a faluba s a lelet megünneplésére ürüket vágattam le, melyekből a környékbeli összes parasztok kivették részüket. Mivel éppen vándorzenészek voltak Szalamiyéhben, elhozattam

őket s az éj legnagyobb része tánczczal telt el. Másnap reggel a Tigris másik partján levő arabok s a szomszédos falvak lakosai a romokhoz özönlöttek. Maguk a nők sem nyomhatták el kíváncsiságukat s gyermekeikkel együtt messziről tömegesen eljöttek. Kavaszomnak egész napon át a futóárkokban kellett maradnia, hogy ezeket a sokaság rohama ellen védelmezze.¹

A fölindulásból, melyet ezen vésmények fölfedezése Layard munkásai közt előidézett, kik közül néhányan talán a zsidók sarjai, de bizonynyal mindnyájan szemiták s velük egy fajból valók voltak, ezen fölindulásból megítélhetjük, milyen volt a foglyokra gyakorolt benyomás és meglepetésük ugyanezen kolosszusok előtt, midőn először látták meg ezeket szépségük egész pompájában s nagyszerű környezetükben.² Bizonynyal kísértetbe jöttek a khaldokat maguk fölött állóknak gondolni s azt vélni, hogy a vallás, melynek ily nagyszerűsége van, talán nem is oly megvetésre méltó, a mint ők ezt gondolták.

A gondviselésnek gondja volt megakadályozni őket eme hamis következtetések levonásában. A művészet ezen országában Isten ihletett művészekké tette prófétáit s magát általuk a Kchaldeában látottak fölé helyezte népe előtt. Ha ezen kolosszális művek kezdetben el is ragadták a foglyok szemeit, utóbb, midőn látnokaiknak jövendöléseit hallották vagy irataikat olvasták, csodálkozással kellett azonnal belátniok, hogy Istenük, az igaz

¹ Layard, *Nineveh and its Remains*, I., 65–67. — A mély benyomásra, melyet a szárnyas bikák az idegenekre tettek, igen régi példánk van az utánszatokban, melyeket a perzsa királyok mindjárt Kchaldea meghódítása után készíttettek, amint ezt palotáik romjai ma is bizonyítják. Az ezen romokat ábrázoló vésményeket l. Flandin és Coste, *Voyage en Perse*, II., 74. tábla; Kossowicz, *Inscriptones palaeo-persicae*, 83, 84, 85, 94, 95. stb. l.

² A vésmények ritkébbak voltak Kchaldeában mint Asszyriában, mert az alsó Eufratnál köben hiány volt, de a föliratok arról értesítenek, hogy itt is voltak szárnyas bikák, mint Ninivében és Nimrudban. Lásd Fr. Lenormant, *Les origines de l'histoire*, I., 115. l. Asszyriában, Khorszabadban, Szargon palotájában, huszonhat pár szárnyas bikát számláltak meg. Ninivében, Szennacherib palotájának egyetlen faszádján tíz ilyen kolosszus volt.

Isten, végtelenül szebb és nagyobb. A próféták új szempontból tüntették fel őt Babylonban, mely megfelelt azon környezetnek, melybe áthelyeztettek; azelőtt ismeretlen elemek jelennek meg akkor első ízben a héber irodalomban. Az odáig ismeretlen vésőművészet nagy teret foglal el Dániel könyvében. Ugyanígy áll a dolog Ezechiellel.

Ezechiel különösen a nagy látomások prófétája. Ezen ihletett vázolónál minden festői és plasztikus alakot vesz föl. Isten egy nagyszerű képsorozatban nyilatkoztatta ki neki nagyságát és a jövőendő eseményeket. Nincs egyetlen nyelvben sem olyasmi, a mi megragadóbb volna a kitörölhetetlenebbül vésődnék az emlékezetbe, mint a száraz csontok látomása.¹ Az egész világ ismeri a leírását ezen titokteljes kheruboknak, a kik mintegy kocsija az Urnak, az ő lelkes és élő trónja.

Ezen nagyszerű leírások mindazáltal, melyeket Isten ily jellemzetes alakban sugallt, hogy a pillanatnyi szükségleteknek jobban megfeleljen, sok ideig mintegy hét peccséttel elzárt könyv voltak előttünk.

Ezen oly ragyogó, oly meglepő képek csak Ezechiel kortársai előtt voltak teljesen érthetők; szemei előtt voltak ezeknek Khaldea vésményei és domborművei s a babyloni művészek ezen művei mintegy kommentárul szolgáltak a próféta irataihoz. Azok szemében, kik később jöttek s ezen világosságtól meg voltak fosztva, a látomások homályossága épp oly nagy volt, mint képeinek ragyogása s az előbbi minden időben kétségbe ejtette a magyarázókat. Már Josephus korában nem értették azokat; kiment az emlékezetből a kheburok valóságos alakja, kik oly nagy tért foglalnak el jövőndöléseiben: „Senki, olvassuk a *Zsidó régiségekben*, senki sem tudja megmondani, milyenek voltak a kherubok, senki sem tudja azt kitalálni.”² „A zsidó zsinagógák, mondja Szt.-Jeromos, némák Ezechiel magyarázásakor; azt mondják, hogy a kherubok látomását magyarázni az ember erejét meghaladja.”³

¹ Ezech., XXXVII.

² Τὰς δὲ χειρονβείας ὁυδαίς ὁποιαὶ τινες ἦσαν εἰπεῖν οὐδε εἰδέναι δὲνεται. *Antiq. jud.*, VIII., III., 3., — I. kötet. Meg kell Jegyez-nünk, hogy Salamon templomának kherubjairól van szó.

³ „In cuius interpretatione omnes synagogae Iudaeorum mutae

Egy rabbinikus legenda beszéli, hogy a Szanhedrin egy napon a fölött tanácskozott, vajjon nem volna-e helyén a harmadik nagy próféta könyvét a szentiratok kánonából kivenni, egy részt áthathatatlan homályossága, másrészt és főleg a miatt, hogy a titokteljes kocsi és a kherubok látomásait lehetetlen megérteni. A többség a könyv elvetése mellett nyilatkozott, midőn a tudós és tiszteletben álló Ananiás rabbi készen nyilatkozott a prófétát magyarázni. Ajánlatát elfogadták, de olyan fogalmuk volt a vállalat nehézségéről, hogy 300 tonna olajat ajánlottak föl neki, azon hitben, hogy lámpája föl fogja azt emészteni, mielőtt fáradságos föladatát kel-lőkép megfejtene.

Mindazok után, a miket mondtunk, Ezechiél homályossága nem igen lephet meg bennünket. Az építészeti és plasztikai leírásokban a toll soha sem pótolhatja a rajzönt s természetes, hogy midőn a nagy próféta látomásairól számot akartak adni, még nagyobb zavarba jöttek, mint mikor Salamon templomát akarták elképzelni, mivel a rajzolatok, melyeket csinált s a képek, melyekkel él, oly közegbe visznek át bennünket, mely a századunkbeli régészeti fölfedezések előtt teljesen ismeretlen volt.

A zsidó nép végső idejében nem ismerték többé a világot, melyben Ezechiél élt s csak néhány év óta kezd ezen világ kikelni hamvaiból. Azon emlékek, melyek az asszyrokat és khaldokat előttiünk föltámasztják, valamivel a próféta kora után mélyen a Tigris- és Eufratparti városok romjai alá kerültek s századoknak kellett elfoly-niok, míg a Bották és Layardok napfényre hozták azokat. Idáig tehát hiában kérdezték a tudósok a kherubok titkát Egyptom és Görögország sfuxeitől, az arabok *anka*-itól, a perzsák *szimurg*-jaitól, az indusok sok karú szobraitól. Asszyria és Babylonia felelhettek meg egyedül ezen kérdésre. Itt írt Ezechiél; abból, a mi körüle volt,

sunt, ultra hominem esse dicentium et de hoc (a kherubok látomásáról) et de aedificatione Templi, quod in ultimo prophetiae hujus scribitur aliquid velle conari.“ Sz. Jeromos, *Comm. in Ezech.*, I., 4., Migne, *Patr. lat.*, XXV., 19. oszlop. — Nazianzi sz. Gergely Ezechiél látomásáról szólva szintén kimondja, hogy képtelen meghatározni, mi volt az, *Oratio XXVIII.*, 19. sz., Migne, *Patr. gr.*, XXXVI., 52. oszlop.

a mesterművekből, melyekkel tekintete találkozott, kölcsönözte képeinek s alakjainak nagy részét. Nem is nyert a szent írók közül senki annyit az assziriológiai fölfedezésekből, mint ő.

Most, midőn szellemileg az ő saját környezetébe léphetünk, bizonyos értelemben vele egy levegőt szívhathunk, most számtalan dolog, mely látomásaiban fölfoghatatlannak tetszett, aránylag világossá válik; kifejezései szabatosabb értelmet vesznek föl; képei csinosabb és megkülönböztetettebb alakot. Egyetlen látogatás a Louvre asszír muzeumában jobban megmagyarázza ezt, mint nagy kommentárok; egy egyszerű tekintet az emberfeji szárnyas bikákra, melyek egy részt ősképei voltak ama titokteljes állatoknak, melyeknek leírásával jövendölései kezdődnek, egy egyszerű tekintet jobban megmagyarázza első fejezetét, mint Velthusenius és Züllig ezen tárgyra vonatkozó hosszú *ex professo* értekezései.¹

Midőn a ninivei művészet régi emlékeivel állunk szemben, akkor, ha csak egy kissé ismerjük Ezechielt könyvét, csakugyan lehetetlen azonnal észre nem venni azon vonásokat, melyeket a próféta ezen vésményekből és domborművekből kölcsönzött. Csakugyan előttünk vannak „ama a falon ábrázolt emberek, ama khaldok, sárkányvérrel festve, veséik körül kardszíjjal övezve, különböző színű tiarával fejükön, megjelenésük nemes és méltóságos.“² Egy technikai leírás, melyet napjainkban egy szakember nyujtana az asszír domborművekről, melyek a khorsabadi paloták falait borítják, nem lehetne szabatosabb. De Longpériennek a Louvre asszír muzeumát ismertető vezetőjében csak másolnia kellett a próféta szavait.³ Látunk itt továbbá képeket, melyek Ezechielnak

¹ Velthusenius, *Von den Cherubinen*, Brunswick, 1764.; Züllig, *Der Cherubimwagen*, in-8°, Heidelberg, 1834.

² Ezech., XXIII., 14–15. — Az eként leírt, vörösre festett embereket l. Bottanál, *Monument de Ninive*, II. köt., 113, 114. tábla. A király tiarája és ernyője részben vörösre van festve. L. még I. köt., 12, 14, 53. tábla: Szargon sárkányvérrel festve; kék és vörös szalagokkal, 43, 62. tábla. A sokszínűségről (polychromia) az assziryokhald művészetben l. G. Perrot. *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 655–658.; Layard, *Nineveh and its Remains*, II., 312. l.; *Monuments of Nineveh*, 1. sorozat, 92. tábla.

³ De Longpérier, *Notice des antiquités assyriennes*, 1854, 34. l.

egy másik helyét idézik emlékezetbe: „Beléptem s körülnéztem s láttam mindenféle hüllőket és barmokat s Izrael házának bálványait, a falakon festve, köröskörül.“¹

A mi azonban leginkább meglepi a látogatót s minderről teljesen fölvilágosítja a magyarázót, az ama rendkívüli állatok, melyek egy-egy kapu két oldalán párosával vannak a küszöbön elhelyezve, mintha őriznék még a palotáját Szargon királynak, ki őket vésette s melyek olyanféle helyet foglalnak el, a melyet Ezechiél az ő kherubjainak kijelöl.² A magyarázó azonnal kérdi: Nem olyanféle állatok-e ezek, a minőket Isten a Chobar folyó partjain prófétájának mutatott?

A legszemlésebb s legélesebb elmék hiában igyekeztek őket idáig ábrázolni. A festészet legnagyobb génuszának, Raphaelnek sem sikerült fogalmat nyújtani róluk *Ezechiél látomása* művében: a szárnyas oroszlán és ökör a sassal, melyek az ő művében az örök Atyát viszik, a két emberfejű angyal, kik karjait tartják, épp úgy nem ismertetik meg velünk a próféta igaz látomását, mint az ábrázolások, melyeket a magyarázók, Calmet és sokan mások eddig kigondoltak.³ Ezen ábrázolások és képek által az elme nincs kielégítve.

Nem így áll azonban a dolog a khorsabadi szárnyas bikákkal: semmi kétség, hogy Ezechiél hiteles kommentárja áll előttünk. „Nehéz volna, mondja de Saulcy *Histoire de l'art judaïque* művében, meglepetve nem lennünk a bámulatos hasonlóságtól, melyet a jelképes lények [melyeket a biblia leír] és az emberfejű szárnyas bikák, melyeket Ninive romjai ajándékoztak nekünk, fölmutatnak. Részemről nem kétkedem, hogy a héberek kherubjai hasonlóak voltak az asszyrok jelképes bikáihoz.“⁴ Alább meglátjuk, hogy Ezechiél kherubjai nem voltak mindenben hasonlóak a ninivei kherubokhoz: de az általános hasonlóság a különbözőségek daczára elvitathatatlan.

Az első hasonlóság, mely az asszyro-khaldok és a

¹ Ezech., VIII., 10.

² Ezech., X., 3—4.

³ L. Calmetnél a címképet a *Commentaire d'Ezéchiél* elején.

⁴ F. de Saulcy, *Histoire de l'art judaïque*, in-8°, Paris, 1858, 29. l.

zsidó próféta jelképes állatai között észlelhető, a névben van.

Ezechiél eleinte nem tudta, mi volt a jelképes állatnak a neve, melyeket neki a Chobar folyó partjain mutattak, de utóbb megtudta, hogy *kerubim*, azaz kherubok a nevük.¹ Ugyanezen nevet viselik az emberfejú szárnyas bikák is: a név az asszír szövegekben *kirubi*.

A próféta szövegének figyelmes tanulmányozása már Grotiust, Bochartot, Spencert, stb., azon gondolatra vezette, hogy Ezechiél jelképes állataiban az ökör alakja lehetett az uralkodó. Az assziriologia igazat ad éleslátásuknak, míg egyidejűleg az általunk imént állított hasonlóságot is megerősíti. Ezen ninivita jelkép főleg az ökör jellegével bír s az ékalakú föliratok szynonymául az *alap*, „bika“ és a *kirub* szót használjuk, a mint az ökröt Ezechiél is majd a *sôr*, „bika“,² majd a *kerub* szóval jelöli.³

A hasonlóság nem csupán a névre szorítkozik; kiterjed az ezen csodálatos állatoknak csaknem egész leírására.

Ezechiél látomása négy igen különböző részből áll; ezek: a kheruboknak, a kerekeknek, az égboltnak és Istennek leírásai.⁴ Egymásután tanulmányozni fogjuk őket.

A próféta két ízben látta ezen titokteljes kherubokat: először a Chobar folyó partjain, másodszer a jeruzsálemi templom ajtajánál, hová lelkében áthelyezte őket.⁵ A két elbeszélés, melyet nyujt, kölcsönösen kiegészíti s megmagyarázza egymást. Midőn Isten a prófétai hivatásra föl akarta őt szentelni, ezen nagy képekben nyilatkoztatta ki magát neki: „A foglyok között voltam, mondja, a Chobar folyó partjain s az egek megnyitak s isteni látomásaim voltak . . . És ime, orkán jött északról, nagy felhő, csillogó tűz és köröskörüi sugárzó fény s közepén olyanféle, mint a *hašmal*.“⁶ Mintegy bevezetés és elő-

¹ Ezech., X., 20—22. A *kerub* vagy *kerubim* szó az első látomás elbeszélésében csak egyszer van használva.

² Ezech., I., 10.

³ Ezech., X., 14.

⁴ Ezech., I., 5—14.; 15—21.; 22—25.; 26—28.

⁵ Ezech., I.; VIII—X.

⁶ Ezech., I., 1, 4.

készítés ez a képekhez és jelképekhez, melyek a prófé-
tának ki lesznek nyilatkoztatva. Ezen vers röviden az
egész látomást összeleplezi. Erre megjelenik neki a négy
állat. „Közepette négy állat hasonlósága (volt) s ime
külsőjük: emberhez hasonlítottak. Mindegyiknek négy
alakja s mindegyiknek négy szárnya volt.¹ Lábaik egye-
nesek voltak s lábaik talpa olyan volt, mint egy borjú
lábának talpa; (lábaik) csillogók voltak mint csiszolt
ércz. Emberkezek² (jöttek ki) szárnyaik alól négy olda-
lkon; (ilyenek voltak) ezen négy (állat) megjelenése és
szárnyai. Szárnyaik egymáshoz voltak illesztve; nem
fordultak meg útjukban, mindegyik maga előtt haladt.³
És alakjuknak látszata (ez) volt: emberalak (elülről),
oroszlánalak jobbról mind a négynél; és bikaalak balról
mind a négynél;⁴ és sasalak (a jobb- és baloldalon levő
szárnyak miatt) mind a négynél. (Ilyenek voltak) alak-
jaik.⁵ És szárnyaik szétnyíltak fölül (az állatok fölött);
párosával csatlakoztak egymáshoz s kettejük a testüket
födte. És mindegyik maga előtt haladt; a hová a szel-
lem⁶ (készítette) őket menni, mentek; nem fordultak meg
útjukban. Az állatok megjelenésükkel tüzes szénhez
hasonlítottak, égvén, mint fáklyák; az állatok között
(láng) futott; a tűz vakító volt s a tűzből villámok

¹ V. ö. Ezech., X., 21.

² V. ö. Ezech., X., 21.

³ V. ö. Ezech., X., 11.

⁴ V. ö. Ezech., X., 14.: „Mindegyiknek négy alakja volt: az első alak *kerub* volt; a második alak emberalak; a harmadik oroszlánalak s a negyedik sasalak.“ Ezen helynek Ezech., I., 10. versével való összehasonlításából látjuk, hogy *kerub* és *bika* azonosak, mivel az egyik szó a másik helyett használtatik. Az ökör alak az emberalak helyett van itt első helyen említve, mert ez az uralkodó a titokteljes állatban.

⁵ Eként kell fordítani még a masszoretikus pontozás szerint is, mely a פְּנִיָּהּ, *penêhem*, szót a tonikus ékezet által választja el a következő szóktól.

⁶ Ezen szellem az állatoknak Isten által irányzott szelleme vagy akarata, Ezech., X., 17., szerint, hol a kerekekről olvassuk: „Az állat (vagy az állatok) szelleme volt bennük.“ Ezechielnél a kheruboknak חַיֹּת, *hayôt*, állatok vagy élőlények a nevük, a névnek etymológiája után s úgy tekinttetnek, mint valóságosan élőlények, melyekben életszellem és Isten által mozgatott akarat van.

czikáztak. S az állatok futottak s visszajöttek, mint a villám.“¹

A második látomásában ezen jelképes lényeknek, Jeruzsálemben, Ezechiél rövidebben, de ugyanazon vonásokkal festi le őket; csak ezen részletet teszi hozzá: „Egész húsuk, hátuk, kezeik, szárnyaik, szemekkel voltak telve köröskörül.“² Mi több, nem egyszerűen *hayót*, „állatok“, hanem *kerubím*, „kherubok“ nevet ad nekik s leírását befejezve mondja: „Ez volt az állat, melyet láttam... a Chobar folyónál s megtudtam, hogy kherubok voltak.“³

Azon körülmény, hogy ezen titokteljes lények állat nevet kaptak, több magyarázó véleményével szemben mutatja, hogy az állati és nem emberi forma volt bennük az uralkodó, a mint a *kirub* vagyis „ökör“ szó is azon gondolatra visz, hogy az ököralak vonta magára bennük leginkább a figyelmet.

Asszyro-khald emléken tudtunkkal nincsen ábrázolás, mely minden tekintetben hasonló volna Ezechiél kherubjaihoz. Egyetlen vésmény, egyetlen dombormű sem tünteti föl egy és ugyanazon alakon a négy állat jelzőit. Három jelző gyakran fordul elő együttesen; gyakorta láthatni emberfőt vagy sasszárnyakat bika- vagy oroszlántesten; vannak továbbá emberfejű szárnyas bikák, melyek különösen a *kirubi* nevet kapják és emberfejű szárnyas oroszlánok, melyek a *nirgalli* nevet viselik; de nincs állat, mely egyszerre oroszlán és bika volna.⁴

Ezechiél kherubjai az asszyr *kirubi* és *nirgalli* alakoktól még más vonásokban is különbözik, melyeket alább említettünk meg.

De ha Khaldea és Asszyria képelemékei sehol sem tüntetik is föl a héber próféta látomásának teljes ősképet, szétszórt elemeit mégis föltüntetik; kezünkbe adják eként az eszközt, hogy azt megértsük és plasztikus módon,

¹ Ezech., I., 5—14. A fordításbeli sajátosságokat a következő fejtegetés magyarázza és igazolja.

² Ezech., X., 12.

³ Ezech., X., 20.

⁴ Az asszyro-khald művészet összetett állatairól s különböző elemeik összetételéről l. G Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 579—584.

hogy így mondjuk, visszaállítsuk, mit az asszyr fölfedezések előtt lehetetlenségnek tartottak.

Isten azon kinyilatkoztatásokban, melyeket prófétáinak adott, nem jelentett ki nekik oly dolgokat, melyeket ők soha sem láttak; hogy gondolatát megérttesse velük, velük és azokkal szemben, kikkel az isteni kijelentéseket közölniök kellett, oly képeket használt, melyek szemeik előtt s előttük ismereteseek voltak; Egyiptomban egyiptomi képeket használt, midőn Mózeshez szólt s a papi ruhákhoz és a szent edények készítésénél az egyiptomi szokásokból kölcsönzött;¹ Palesztinában a szent írók képletei és alakzatai palesztinaiak; most, Asszýriában és Khaldeában, asszýro-khaldeaiak; az Úr, midőn értelmzőihez szól, azon dolgokból meríti képeit, melyek tényleg szemeik előtt vannak s melyek leginkább szembe tűnnek.

Világos egyébként, hogy a kherubok leírása jelképes. Soha senki sem állította, hogy az üdvözült szellemeknek csakugyan oly alakjuk van, mint ezt Ezechiél leírja. Noha a próféta képeinek színeit mind a babyloni művészetből kölcsönzi, egészen másféle dolgokat tüntet föl; új módon elegyíti a jelképeket s ezeknek más a horderejük, más a jelentőségük. A szárnyas bika és oroszlán a khaldok szemében babonás tárgyak, istenségeiknek képei, kik őrzik és védik templomaik és palotáik kapuit;² a kherubok pedig a héberek szemében egyszerű teremtmények, Jehovah szolgálói.

Az igaz Istennek a babyloni fogságban lévő imádói nehézség nélkül fölfogták Ezechiél látomásának értelmét, mert ha a részletek újak voltak is előttük, a gondolat és az alap teljesen mozaikus volt s megegyezett hagyományos hitükkel.

Ezechiél látomása tényleg nem egyéb, mint kifejtése egy eszmének, mely már ismeretes volt Izraelben s őstörténetébe nyúlt vissza. Isten a Szinai sivatagban a szövetségszékreny propiciatóriumára két kherubot helyezett, hogy neki a trónon szolgáljanak,³ a zsoltáros meg-

¹ L. II. köt., 388. l.

² L. I. kötet; II. köt., 295. l.; IV. köt., 277. l.

³ Exod., XXV.; XXXVII. L. II. köt., 394. l.

énekelte az Isten dicsőségét, ki a „kherubokon ül“,¹ sőt úgy mutatta be ezen titokteljes lényeket, amint az Urnak kocsijául szolgálnak.² Midőn tehát a fogságbeli próféta ama rendkívüli állatokat ábrázolja, melyeket a Chobar mellett látott, amint mintegy lelkes trónjául szolgáltak a Legmagasabb Istennek, akkor nem tesz egyebet, mint egy teljesebb képben festi le azt, ami idáig mondhatni csak kezdetleges állapotban volt meg népénél.³

Kétséggkívül ugyanezen okból nevezi az Úr ezen szolgálóit *kheruboknak*; ép annyi joggal adhatta volna nekik a *nirgalli* nevet, mivel külmegjelenésükben ép annyira hasonlítottak ezekhez, mint az előbbiekhez, de soha sem adja nekik ezen utóbbi nevet, mely az izraelita hagyományban nem létezett.

Ami a látomás részleteit illeti, ezek szétszórva szemei előtt voltak a zsidóknak, kikhez Ezechiel fordult, amint erről könnyen meggyőződhetünk, ha egy tekintetet vetünk Asszýria emberfejú szárnyas bikáinak s oroszlánjainak ábrázolására.⁴ A *kirub*-nak, mint a próféta mondja, emberfeje, sasszárnnyai s balfelül bikatestre volt.⁵ A *nirgal*-nak bikatest helyett oroszlánteste volt.

„Khorszabadban az első fölfödözött épületben alig van egyéb bikáknál... Ezen óriási alakok egészen a fal mellett állanak s mintegy belemélyednek. Az állatnak egyetlen oldala a falba volt vésve, melynek részét képezi s melyből jelentékeny domborodás által jön ki. Ezen bikák jobb és bal oldalon azon kapunak belső részébe vannak illesztve, melynek két falát ők képezik

¹ Ps. LXXX. (LXXIX.), 2.; XCIX. (XCVIII.), L. még Iz., XXXVII., 16.; I. Sam. (I. Reg.), IV., 4.

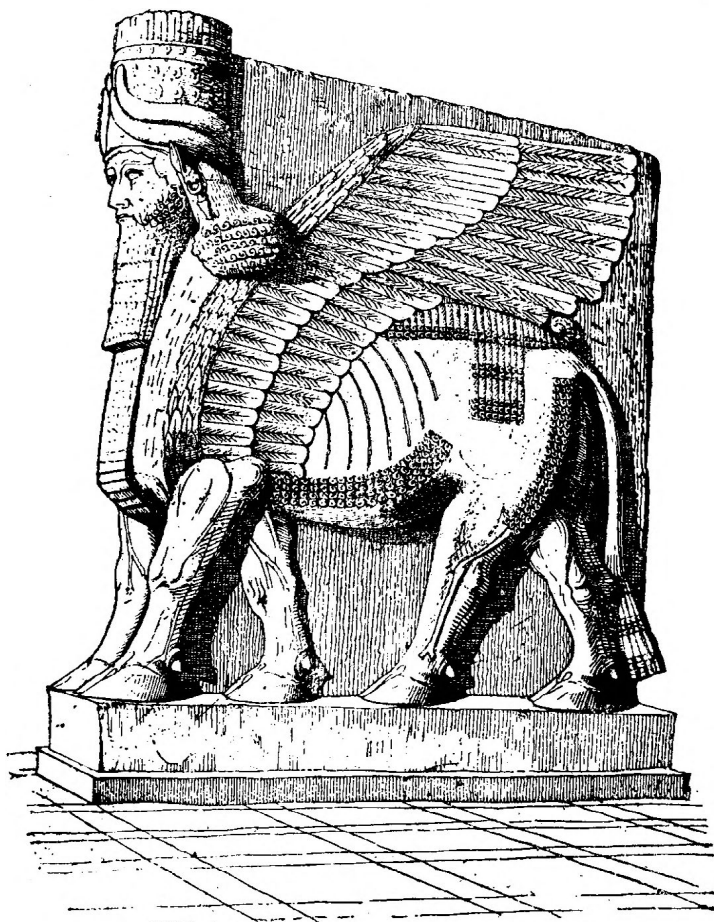
² Zs. XVIII. (XVII.), 11.

³ Ezechiel látomásának más támpontja is volt a hagyományban, Iz. VI., 1—4. verseiben, hol Isten szintén trónon ülve s hat szárnyú szeráfok kíséretében jelenik meg.

⁴ L. a CXV. táblán a Kirubot azaz az emberfejú szárnyas bikát a Louvre asszýr muzeumának eredetije után. Az eredetinek magassága 4.20 m. V. ö. Botta, *Monument de Ninive*, I., 45. tábla. A Louvre monolithbikái a hely színén körülbelül 32,000 kilogrammot nyomtak. G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 120. l. Az emberfejú szárnyas oroszlánra vagy nirgalra nézve l. alább a CXVII. táblát, 279. l.

⁵ Ezech., I., 10.; X., 14.; főnebb, 266. l.

s melynek alaptámjait ezen állatoknak előrésze alkotja. Azoknak, kik kívülről jönnek s a palota felé fordulnak, arcczal fordulva jelennek meg; a palotába bemenők a két állat közt haladnak el s akkor profilban látják őket.

CXV. Szárnyas bika Szargon khorsabadi palotájából.

A két első láb elülről nyugalmi állapotban látszik; profilban mind a négy láb mozgásban látható. A véső-művész, hogy mindkét követelménynek megfelelően, öt lábat adott a kolosszusnak, t. i. a profilból szükséges négy lábat s azonkívül, hogy az állat szemben is látható legyen, egy ötödiket. Könnyű fölfogni, hogy ezen adalék

tisztán egyezményes s hogy az asszyrok nem akartak ezzel egy öt lábú szörnyeteget ábrázolni... Ezen emberfejú szárnyas bikák egyaránt kittünnek arányaik, impozáns és fönséges megjelenésük, alakjuk szerkesztése s a kivitel szépsége által. Az emberfő, melyet viselnek, mitrával van fődve, mely csonka, csaknem hengeres kúpot alkot, csillagokkal van behintve, fölül toll- s elül szarvosorozattal van díszítve. Ezen szarvak, melyek egymás fölé helyezkednek, a mitrát egészen körülveszik; számuk a legnagyobb arányú bikáknál minden sorban három, a kevésbbé nagyoknál csak kettő. Az arcz, melynek kifejezése igen szép s vonásai igen szabályosak, különös gondnal fürtözött hosszú szakállal van díszítve. Ezen fürtözés folytán a lefüggő szakáll elkülönített függélyes szalagokban jelenik meg, melyek több sor vízirányos fürtön mennek át. A haj szintén fürtözve van. Az állat testének különböző részein, a mellen, az oldalakon, a lágyékokon, fürtözetek vehetők észre. A fark szintén fürtözve van. A vállból hatalmas szárnyak jönnek ki s a fal vagyis inkább a sziklakoloncztetejéig, egy magasságban a mitrával, emelkednek s a test felső részére borulnak. A főt és szárnyakat kivéve a test többi része a bikától van kölcsönözve, még a fülek is. Az alak egészen kiválóan fömséges, csendes és határozott jelleg ömlik el, melytől lehetetlen meglepetve s elragadtatva nem lennünk.¹

Mint ezen leírásból látható, a *kirub*-nak nem volt több arcza. Ezen pont megjegyzésre méltó. Az asszyr emlékek úgy látszik megfejtik a kherubok arczának valódi alakjára vonatkozó s a magyarázók által sokat vitatott problémát.

A próféta által látott állatok mindegyikének négy *panim*-ja volt, mely szót a Vulgata *facies* által adja vissza. A *panim* szó jelentése a héberben „arcz“, de jelentése gyakran „megjelenés, alak, külső“ is.² Az előbbi vagy

¹ H. L. Feer, *Les ruines de Ninive ou description des palais détruits du bord du Tigre suivie d'une description du musée assyrien du Louvre avec gravures*, in-8°, Paris, 1864, 67—70. l.

² A פָּנִים, *panim*, szó jelentése voltaképp „a látható része, külseje“ egy személynek vagy dolognak. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch*, 1863., II., 224; Gesenius, *Thesaurus*,

az utóbbi értelmet kell-e választanunk? vajjon a kherubokból négy arczú, *quadrifrontes*, állatokat csináljunk-e, vagy oly állatokat, melyeknek csak egy és pedig emberi arczuk volt, noha testük többi részével négy különböző lényül tündek föl? A magyarázók eltérnek egymástól. A többség az előbbi értelmet fogadja el.¹ Prado Jeromos, jezsuita atya, ki II. Fülöp spanyol király parancsára tizenhat évig dolgozott Villalpende atyával Ezechielt huszonhat első és három utolsó fejezetén,² Pereira atya és mások a második véleményt pártolják.

Véleményükben magára a próféta szövegére: „Ime külsejük: emberhez hasonlítottak“,³ Szt. János tekin-

1108. l. Innen az oly gyakran előforduló bibliai szólásmódok: a *színe* (a fölülete) a földnek, Gen., I., 29; egy mezőnek, Iz., XXVIII., 28; a víznek, Job., XXXVIII., 30; öltönynek (bőrnek), Job., XLI., 5; Iz., XXV., 7; széknek, Job., XXXVI., 9., stb., V. ö. Prado, *In Ezechielem*, I., 32. l. A *paním* szó számos bibliai szólásmódban megjelenik, mindig azon értelemben, hogy valami külsőleg megjelenik, a szemlélő előtt van. Az *arcz* értelem sem az eredeti sem a leggyakoribb. Azon fogalom kifejezésére, melyet neki tulajdonítanak, Ezechielnak inkább שָׁרָף, *r'ós, fő*, mint a *paním* szót kellett volna használnia.

¹ L. Cornelius a Lapide, *Commentaria, in Ezech.*, I., b., Vivès kiad., 1866., XII., 480—82. l.

² *In Ezechielem explanationes et apparatus urbis ac templi Hierosolymitani*, 3 in-folio, Roma, 1596—1604. Az I. kötet a 26. első fejezetnek, a II. kötet a XXVII. és XXVIII. fejezeteknek, a III. köt. a három utolsó fejezetnek fejtegetését foglalja magában. A legtudományosabb kommentárja ez, a protestáns kritikusok véleménye szerint is, Ezechielt prófétának.

³ Ezech., I., 5. — „Hoc est, mondja Prado, I., 21., animalia effigiem habebant humanam totius corporis dispositione, tametsi aliorum animalium insignibus essent vestita.“ — „Nonnulli, magno imaginationis errore, mondja Pereira, imaginati sunt, quodlibet illorum quatuor animalium (Apocalypsis) habuisse quatuor capita et quatuor facies, unam leonis alteram bovis, tertiam hominis et quartam aquilae: in quam sententiam propterea isti adducti sunt, quod Ezechiel dixit, quatuor facies fuisse unicuique illorum animalium et quatuor pennas. Verum istam esse falsam imaginationem perspicuum fit ex eo, quod ibi subjunxit Ezechiel dicens, quod unumquodque istorum animalium gradiebatur ante faciem suam: si autem unumquodque habuisset quatuor facies diversas, necessum fuisset ipsum moveri simul ante omnes facies suas et in diversas, atque etiam in contrarias partes, quod fieri natura non patitur (Prado szintén megjegyzi ezt, *loc. cit.*, 32.) . . . Putandum

télyére, ki Apokalypsizsában ezen értelmet látszik elfogadni,¹ s művészeti és eszthetikai indokokra támaszkodnak.² Érveikhez, melyek régi erejüket egészen megőrizték, hozzá tehetjük a régészetből vont új érvet. Asszýria jelképes állatainak, melyek a romok alól előkerültek, hol több mint kétezer évig voltak eltemetve, — ezen állatoknak csak egy arcuk van: emberi arcuk; ugyanígy állhatott tehát a dolog Ezechiel kherubjaival is. A több fejű vagy több arcú állatok és személyek, melyek elég közönségesek Egyiptomban, Görögországban és Itáliában, — Asszýriában és Khaldeában csak kivételesen fordulnak elő. Minden valószínűség ellen van tehát, hogy a próféta a szemei előtt lévő typuszokat épen ezen pontban változtatta volna meg s megfosztotta volna ezen szép kolosszusokat fönnéemes alakjuktól, négy arczot adván nekik, minek a látomás szymbolizmusára semmi befolyása sincs. Meg kell még jegyeznünk, hogy a bika,

igitur est quodlibet illorum animalium Ezechielis habuisse quatuor facies. Sed nomen faciei eo in loco non proprie significat vultum et os, sed ample quamlibet speciem et similitudinem, sive id quod quia proprium est alicujus rei vel personae, ex eo res illa vel persona discrete ab aliis cognoscitur.“ Pereira, *Disputationes super libro Apocalypsis*, Disp. XVIII. in cap. IV., in-4°, Lyon, 1606., 294—295. l.

¹ Apoc., IV., 6—7. Sz. János egyébként megváltoztatta Ezechiel látomását a négy állat mindegyikének külön főt adván, mely szymbolizmus azóta el van fogadva a négy evangelista ábrázolására. Lásd Pereira, *loc. cit.*, 196. l.

² Cornelius a Lapide a következő kifejezésekkel fejti ki ezen érvet: „Unumquodque animal ex hisce quatuor... fuit concinnum ac pulchrum; ergo non habuit quatuor facies; hoc enim valde inconcinnum et monstruosum fuisset, praesertim in stipatore Dei, quales erant hi Cherubini. Sic enim pinguntur cum pluribus capitibus et faciebus Proserpina, Cerberus, Hydra aliaque monstra.“ *In Ezechielem*, 430. l. A tudós magyarázó nem fogadja el Prado és Pereira magyarázatát, de mégis kedvezőleg ítéli meg. „Haec sententia, mondja, *ibid.*, nova licet, ingeniosa tamen, concinna et plausibilis videtur.“ Nem szabad egyébként megfelleznünk arról, hogy a régi magyarázókat, kik az asszýr művészetet épen nem ismerték, a görögök és rómaiak több arcú alkotásaival ellenkezőleg meg voltak barátkozva, csaknem szükségkép tévútra vezette a *panîm* szónak kétértelműsége, mely Ezechiel kortársai előtt, kik Khaldeában éltek, igen világos, az utókor előtt igen homályos volt.

az oroszlán vagy a sas feje sokkal kevésbbé jellemző, mint az elsőnek szarvai és teste, a másodiknak karmai és a harmadiknak szárnyai, melyeket Ezechiél ezen három állat jelzésére használ. Igaz ugyan, hogy az asszír *kirubikát* megismerték, nem lehetett tudni mi módon hasonlíthattak a kherubok bikához vagy oroszlánhoz, ha ezen négy-lábúaknak fejével nem bírtak; midőn Ezechiél azt mondta, hogy a négy állat, melyeket a Chobar folyó mellett látott, balról bika, jobbról oroszlán volt,¹ senki sem sejtette, hogy ezen kifejezésükkel testüknek jobb és bal oldalát akarta jelölni. Prado képzeletének minden erejét megfeszítette, hogy ezen problémát megoldja: ezen kherubok, amint őket leírta és ábrázolta, szép angyalok, kik az embertől csak négy szárnyukban, nyakukon és mellükön lebegő oroszlánsörényükben s ökörpata módon széthasított lábaik végső részében különböznek.² A *kirubik* fölfödözése, melyek Ezechiél szemei előtt voltak, megszüntette a kételyeket, megoldotta a nehézségeket, megvilágította a homályosságokat. A négy szimbolikus állat részletes tanulmányozása ezt még világosabban meg fogja mutatni.

Az első dolog, mely meglepi a szemlélőt, midőn szemben vizsgálja a szárnyas bikát, az, hogy felső részében emberhez hasonlít:³ „Emberhez hasonlítottak.”⁴ Ez az első vonás, melylyel ezen állatokat Ezechiél jellemzi.

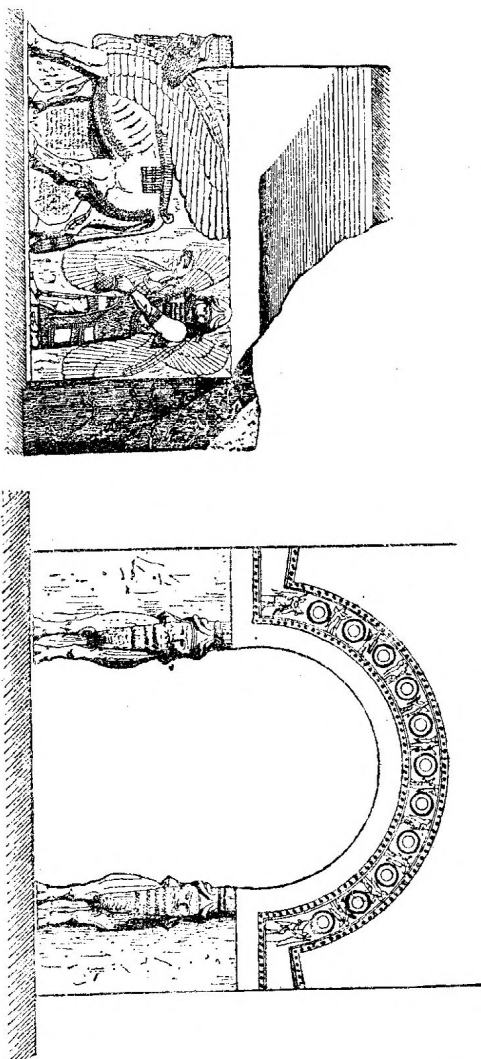
A *kirubik* czombjai és lábszárai elülről nézve, amely esetben állani látszanak, egyenesek s lábaik bikalábak. Ugyanezen kifejezésekkel írja le Ezechiél látomásának állatait: „Lábaik egyenesek voltak s lábuk talpa olyan

¹ Ezech., I., 10.

² Lásd In Ezechielem explanationes, t. I., előoldal és a nagyobbított ábra, 16 17. l. „Facies hominis, mondja, p. 32., videbatur in ore, manibus, cruribus, et corporis erecti habitu; facies leonis fulgebatur in cervicibus, armis atque pectore jubatis; facies aquilae in alis atque facies vituli in angulis pedum bifidis. Etenim Cherub juvenis alatus erat, leonino exuvio quasi thorace vestitus atque unguibus vituli calceatus.

³ L. a CXVI. ábrán a két bikát, melyek egy khorszabadi kapu bejáratánál voltak elhelyezve, elülről nézve, V. Place után, *Ninive et l'Assyrie*, III. köt., 12. tábla.

⁴ Ezech., I., 5.

CXVI. Egy khorszabadi kapu szárnyas bikái. Elő- és oldalnézet.

volt, mint egy borjú lábának talpa.“¹ Ha a Szargon palotájából a Louvreba szállított eredetieket nézzük, látjuk, hogy lábaik „csillogók, mint csiszolt érc.“²

Hogy Ezechiél látomásának folytatását megértjük, szükséges az asszír vésőművészet két különböző típusát tanulmányoznunk. Már mondtuk, hogy voltak Khaldeában emberfejű szárnyas bikák és oroszlánok. A próféta, hogy csak egyetlen lény álljon elő, egyesítette a két fajta állatot, melyek külsőleg nagyon hasonlóak voltak egymáshoz, a babyloniak szemében határozottan különböztek.³

Az emberfejű szárnyas oroszlán általános megjelenésében hasonlít az imént leírt bikákhoz; az arcz és a szárnyak mind alak, mind elrendezés tekintetében ugyanazok. Csupán a test oroszlán és nem bikatest; a lábak, a szőr, a fark, a karmok az erdők királyától kölcsönözték.⁴ A szárnyas bika és oroszlán ugyanazon helyet foglalják el az emlékeken;⁵ mi több, úgy voltak

¹ Ezech., I., 7; főnebb, 266. l.

² Ezech., I., 7; főnebb, 266. l.

³ Vajjon nem azért-e, mert a bika és oroszlán soha se voltak egyesítve Asszýriában, nem azért mondja-e Ezechiél I., 10., határozottan, hogy a *négy mindegyikének* oroszlán-, bika- és sasalakja volt? Azt, hogy *mind a négyben* emberalak volt észlelhető, nem mondja, mert ezen tekintetben a *kirub* és *nirgal* közt nem volt különbség.

⁴ L. CXVII. tábla, 279. l., Layard után, *Monuments of Nineveh*, I. sorozat, 42. tábla. Csak az a megjegyzendő, hogy az általunk választott típusz a rajta ábrázolt emberek miatt abban különbözik a szárnyas oroszlán közönséges típusától, hogy az egész emberi mell ábrázolva van itt, hogy a karok az emberi testre alkalmazhatók legyenek, míg a karnélküli szárnyas oroszlán az emberi rész tekintetében egészen hasonló *kirub*hoz. Lásd Layard *ibid.*, vagy a Louvre asszír muzeumának példányát (gipszöntvény). Az emberalakú szárnyas oroszlánok fölfedezését Layard a *Nineveh and its Remains* I. köt., 68–69. lapján beszéli el.

⁵ L. alább, 289. l., a CXVIII. táblát. Ime egyébként a nimrudi oroszlánok részletes és szabatos leírása H. L. Feer után, *Les ruines de Ninive*, 70–72. l.: „Míg a khorsabadi kolosszusok általában *bikák*, a nimrudiak nagyrészt oroszlánok. Ezen *oroszlánok* általános elrendezés, állás, alak, stb. tekintetében igen hasonlóak a bikákhoz. A fülek majd oroszlán-, majd emberfülek. Ezen eltérés vagy szeszély nem akadályozza, hogy mind-

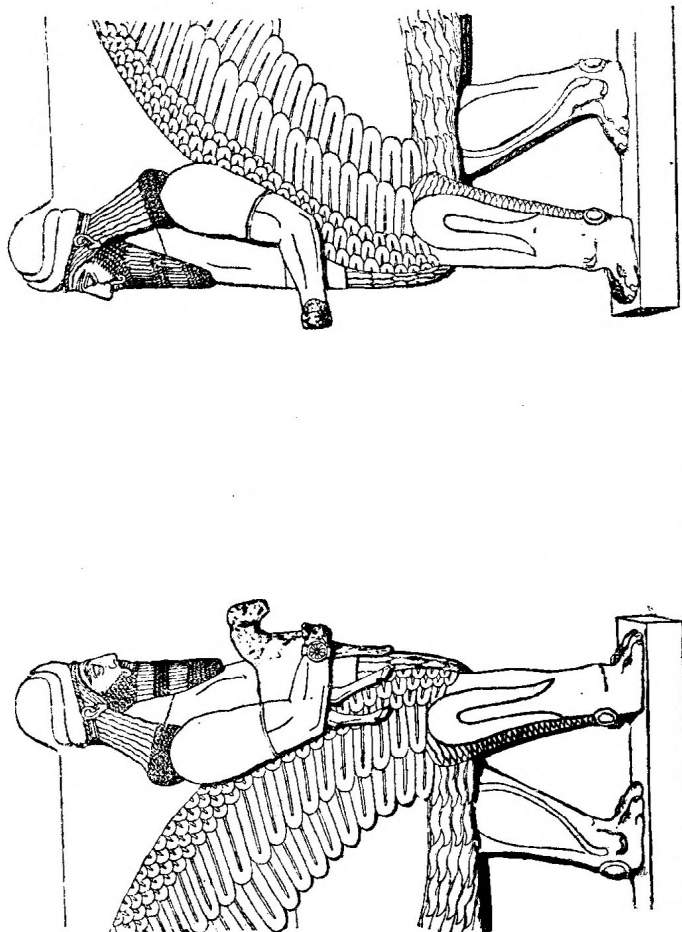
az épülethez támasztva, hogy, ha az állat jobbról állott, soha sem volt látható csak bal oldala s ha az állat balról állott, csak a jobb oldala.

Igy állván a dolgok, könnyen fölfogható, hogyan látta Ezechiél a négy kherubot. Föltéve, hogy egy egyenlő nagyságú szárnyas bika és oroszlán egymással szembe volna helyezve s egymásra nézne egy templom vagy palota küszöbén,¹ mint a Louvrebán vagy a CXVI. tábla boltozatos kapuja mellett, — ezt föltéve a jobb oldalunkon levő kherub bal oldalával bika lenne, láthatatlan részével oroszlán; a bal oldalunkon levő kherub pedig jobb oldalával oroszlán, a falhoz támaszkodó részével bika volna.

A kherubok, melyeknek arcza emberi volt, testüknek fele pedig oroszlánoktól és bikáktól volt véve, szárnyaiknál fogva sasok voltak. Az asszyr *kirub* és *nirgal* szintén birtak sasszárnyakkal. Ezechiél úgy ábrázolja őket, amint az emlékeken látjuk, de a következő eltéréssel: látomásában két szárny helyett négy szárnyuk

két esetben függökkel ne legyenek ékitve. A fejük egyszerűbb, mint a bikáké; fölveszi a fej alakját s csak két sor szarvval van ékitve. A *bikák* keveset különböznek az oroszlánoktól; kétségkívül különböznek tőlük a szükségkép különböző részekben, minők a talpak, de típuszuk ugyanaz s ezen típusz nem egészen az, mint a khorsabadi kolosszusoké. Így a fejük azonos Nimrudban az oroszlánoknál és bikáknál: míg kivéve a persze igen fontos járulékot, a szarvakat, a khorsabadi alakok fejeke semmit sem hasonlít a nimrudi alakokéhoz. A kapuk bejáratánál elhelyezett óriási alakok egyike sem tünteti föl az imént leírt különös összetételt: ezek, noha legritkábbak, valóságos állatalakok emberalak közbevegyítése nélkül. A kifejezés általában rettentő s élesen elüt az emberfejű alakok fonséges nyugodtságától és méltóságától.“ L. *ibid.*, a rajzot, mely kettőt ábrázol ezen szárnyek közül, melyek egy Nimrudban fölfedezett templom bejáratánál voltak elhelyezve: szájuk tátva van s oroszlánoknak látszanak.

¹ Ezen elrendezés tényleg megvolt bizonyos helyeken. „Érdemes megjegyezni, hogy az oroszlánok gyakran váltakoznak a bikákkal: így a két óriási alak, melyeket Layard Angliába szállított, egy oroszlán és egy bika, melyek mindegyike békében ugyanazon kapu egyik oldalát őrizte. Egyebütt, Perszepoliszban és a perzsa eredetű romokban is, melyek azonban asszyr épületeket utánzó emlékekből erednek, szintén észlelték a bikák és oroszlánok ezen egyesítését és váltakozó elhelyezését.“ H. F. Leer, *Les ruines de Ninive*, 71—72. l.

CXVII. Emberkezű szárnyas oroszlánok Nimrubból.

van; egy pár testük befödésére szolgál,¹ a másik röptülésre. Nem ismerünk asszír vésményt, hol az állatok eként volnának ábrázolva, de a négy szárnyú személyek igen közönségesek s egy mutatványt a CXVI. táblán is láthatunk.² Ezen részlet tehát szintén meg van világítva s mondhatni illusztrálva az asszír archeologia által, mely ép úgy tünteti föl ezen szárnyakat, amint ezeket a próféta leírja: „Szárnyaik egymáshoz voltak illesztve... És szárnyaik szétnyíltak fölöttük; párosával csatlakoztak egymáshoz s kettejük a testüket födte.”³

Emberkezek, mondja a próféta, jöttek ki a kherubok szárnyai alól.⁴ Ezen kezek ritkán fordulnak elő az asszír vésményekben; láthatók mindazáltal a Britisch muzeumnak két, a nimrudi ásatásokból származó oroszlánjánál⁵

¹ V. ö. Iz., VI., 2.

² L. a CXVI. táblát a 276. lapon. — „A vésőművészet tanúsága szerint vannak szárnyatlan, kétszárnyú és négyszárnyú emberi ábrázolatok; szárnyas négylábúak; szörny-hybridumok: oroszlán vagy keselyűfejek (tehér és fekete keselyűk tollkoszorúval) embertesten; emberfejek oroszlán vagy bikatesten; mindannyian majd kettős, majd négyes szárnyakkal ellátva (a). A fénymázás téglák még szorosabb hasonlatokat engednek meg: láthatók itt kék lazurmezőben az oroszlán, az ökör, a sas az emberrel társítva; négyszárnyú személyek, *egyenesen maguk előtt haladva*; kerekék, melyeknek *sárga borostyánagyát* tányér kerekezi, *az arcok irányában*. Az igen bonyodalmasságú részleteket szemek sokasága adja vissza (megkimélt terek az alapon) s nem fölösleges figyelmeztetni arra, hogy két drágakő szintén szem nevet viselt az asszír nyelvben (b).“

³ Ezech., I., 9, 11, 23.

⁴ Ezech., I., 8; X., 12, 21. A Septuagintában *kezek* helyett *kéz áll: xai xalo*.

⁵ L. a CXVII. táblát, Layard után, *Monuments of Nineveh*, I. sorozat, 42. tábla.

a) »Botta, *Monument de Ninive*, pl., passim. — *Musée Napoléon III.*, pl. VII. — Layard, *The Monuments of Nineveh*, pl. VIII. — H. L. Feer, *Les Ruines de Ninive*, p. 95., in-8°, Paris, 1864. Smith György újabb ásatásai Asszarahaddon délkeleti palotájában, Nimrudban (Kalach), hat darab embertestű, oroszlánfejű, négyszárnyú agyagalakot hoztak napvilágra, melyeknek balkezében a jelképes kosár volt. *Daily Telegraph*, idézve a *Messenger des sciences historiques* által, Gand, 1874., I. 4., p. 501.»

b) »Zatu szeme, Meluchka szeme. Fr. Lenormant.» Ch. de Linas, *Les Origines de l'orfèvrerie cloisonnée*, I., 78—79. — L. ugyanott a III. táblán, p. 63., egy személyt négy, fénymázás téglából való szárnynyal.

s a mód, ahogyan ezen emlékeken elhelyezvük,¹ némileg szemléltetővé teszi Ezechiél látomásának ezen részét.

A kherubok háta, kezei, szárnyai szemekkel voltak tele, teszi hozzá Ezechiél.² Ha az *'ain, szem*, szó közönséges értelmében veendő, akkor a képemlékek semmi megfelelőt sem tüntetnek föl, de ha „színes részek“ átvitt értelemben vesszük a szót, akkor az asszír festmények s főleg a zománczos téglák számos példát nyújtanak erre nézve.³

Eként, ha ezen utolsó pontot nem számítjuk is ide, Asszýriában és Kchaldeában Ezechiél kherubjai leírásának minden részletét megtaláljuk itt. Sőt midőn a próféta mozgásba hozza őket, a kifejezés által is, melyet használ, a ninivei paloták *kirubi-jaira* emlékeztet. Ezek tényleg egymásra néznek vagy legalább a szemlélő felé fordulnak s azon benyomást idézik elő, melyet a próféta kifejez: „Midőn haladtak, nem fordultak meg, mindegyik egyenesen maga előtt haladt.“⁴ Ha az Isten lehellelte életre keltező őket s ők mozgásba jönnének, bizonyosan eként haladnának előre.

Ezechiél kherubjainak száma négy. Az asszír palotákban szintén négyes csoportokban voltak közönségesen elhelyezve s kettesével feleltek meg egymásnak. Ime hogyan voltak például elhelyezve Szargon khorsabadi palotájában: „A bejárat díszítésének kiegészítésére (a) két bikán kívül, melyek a kapút alkotják, két más

¹ A CXVII. táblának csak részben ábrázolt szárnyas oroslánjai egészben találtattak meg Nimrud romjaiban.

² Ezech., X., 12.; v. ö. I., 18.

³ Ch. de Linas *Origines de l'orfèvrerie choisonnée* műve I. kötetében, 77. l., eként értelmezi azt: „A háta (ננב), kirúgások, kiugró részek) szemekkel vagy színes terekkel voltak behintve.“ Támogatására Buxtorfot idézi, ki *Lexicon hebraicum et chaldaicum*

művében azt mondja: „עין, saepius *oculus*; metaphorice, *fons, superficies, color*, quasi *aspectum aut rei speciem externam* dicas.“

A עין szó csakugyan gyakran fordul elő *förlület* értelemben, Dán., X., 6. s főleg *színbenyomás* értelemben, Num., XI., 7.; Lev., XIII., 5. Bizonyosan ez az értelme Ezechiél I., 4.; X., 9. versében. V. ö. Apoc., IV., 6., 8.

⁴ Ezech., I., 9, 12.

hasonló, de kevésbbé nagy arányú kolosszus van oldalt innen-onnan a falhoz csatlakozó felnyujtvány mellett a kapuval érintkező részben fölállítva. Ezen bikák, melyek távolról észrevehetők, profilban és haladó állásban jelentek meg azoknak, kik a palota felé fordultak, de szemtől szemben és nyugalmi állapotban azoknak, kik a küszöbön voltak. Őt lábuk van, mint az előzőknek¹ s csak annyiban különböznek ezektől, hogy fejük kifelé van fordítva, mintegy az érkezők szemmeltartására s következőleg más irányban van, mint testük.²

Azok után, amiket az imént mondtunk, megítélhetjük most, mily kevésbé alaposak a szemrehányások, melyeket a Biblia ellenségei Ezechielenek tettek: azt állítják, hogy egyedül képzeletének bizarrsága alkottathatott vele ily különös lényeket; ezekkel úgy bánnak mint szörnyekkel s nem találnak szót megvetésük kifejezésére.³ Az asszyr archeologia fényesen megczáfolja ezen a nagy prófétának tett igaztalan szemrehányásokat. Aki ilyen vádat emelt, az bizonyynyal soha sem látta a ninivei *kirubikat*. Azok, kiknek megadatott ezen vésményeket komoly vizsgálat alá venniök — egészen helyes fogalmat rajz róluk nem adhat — azok nem tartóztathatják magukat attól, hogy bámulatukat ki ne fejezzék. Ha látványuk a fölülletes szemlélő előtt az első tekintetre különösnek

¹ L. főnebb, 271. l. és CXV. tábla, 271. l.

² Meg kell egyébként jegyeznünk, hogy „bizonyos esetekben az imént leírt disztítés egy új adalékkal is bővül még, mert a második bika után, mely a bejárat mindkét oldalának külső fala mellé van állítva, még egy bika következik, mely hátat fordít az előbbinek s épen ellenkező irányba néz, úgy hogy a két fark csakugyan egymás mellett van. Közönségesen azonban nem áll így a dolog, mivel a háttal egymásnak forduló bikák közé egy oroszlánfojtó ember óriási alakja helyezkedik (L. a mi CXVIII. táblánkat, 289. l., mely egy kapu romjait ábrázolja disztítésével). Ugyanazon jelenet részarányosan a másik oldalon is volt ábrázolva. Egy és ugyanazon kapu disztítésére tehát nyolcz alakunk van, melyek négyesével két csoportra oszolnak s mindegyik oldalon megfelelnek egymásnak, t. i. három bika s egy ember jobb és bal oldalon, egészben hat bika s két ember.“ H. L. Feer, *Les Ruines de Ninive*, 68—69. l.

³ „A bikafejű rettenetes kherubok ellenszenves látványa“, mondja Michelet, *Bille de l'humanité*, 1864, 435. l.

tünik is föl, a figyelmes szemlélése ezen büszke monolith kolosszusoknak nemsokára átalakítja ezen benyomást s bámulattá változtatja azt s a szakértőkkel egyetértésben mindenki el fogja ismerni, hogy ezek az asszjr művészet legszebb remekei.

Az eszme, melyet kifejeznek, fokozta még szépségüket. Nehéz kifejezőbb jelképét elképzelni az erőnek, mint ezen bikatest, mely oly szilárdul helyt áll s szétnyíló nagy szárnyaival a lég urának látszik lenni, amint ura a földnek. Nem fölötte jellemző típusa-e a magáról tudó hatalomnak ezen emberi alak, oly komoly és fönnséges, oly nyugodt és derült, koronázva a kettős vagy hármas szarvpárral körített királyi tiarával, melyet a bibliából az erő képének tanultunk megismerni? A különböző jelképes jelzőknek egy tárgyban való egyesítése ezek után nem különösebb, mint az emberi testnek a sasszárnyakkal való összetétele, a mivel festőink az angyalokat ábrázolják, a nélkül, hogy ezen valaki megütközne, mivel a megszokás folytán a szemek alkalmazkodtak hozzá. A szobrásznak és festőnek mindig volt szüksége jelképekre, Assziriában úgy mint Egyiptomban, Görögországban úgy mint az újkori Európában. A sfinxeket és griffeket, a pegazust, a repülő sárkányokat, a sokfejú lernai hydrát elfogadták s elfogadják ma is a legvalogatósabb művészek és műbarátok.

Az egyetlen különbség, a művek tökéletességétől eltekintve, a keleti és nyugati művészet között az, hogy a szymbolizmus szokása gyakoribb az előbbiben mint az utóbbiban s hogy az előbbiben, mely ismeretlen volt előttünk, bizonyos jelképes alakokkal találkozunk, melyekhez az utóbbi nem szoktatott hozzá bennünket. Vannak jelképek, melyek minden idők és minden országok írói és művészei előtt ismeretesek, mivel jelentésük mindenki előtt teljesen világos volt; így az arany, a szafir, a kristály mindenütt képei a dicsőségnek, gazdagságnak, pompának és fönnségnek; a villámok, a menydörgés, a zivatar, a rémület és bosszuló hatalom jelképei. Ezen egyetemes jelképeken kívül azonban vannak különösek, melyeknek értelme kevésbé átlátszó s melyek egy-egy kor s egy-egy ország tulajdona. Minden törzs és minden nép géniusza megnyilatkozik ezen önkényes jelképek

kiválasztásában, melyekkel tulajdon jellemét s egyúttal vallási eszméit fejezi ki. A görögök tiszta izlésükkel, finom és éles szellemükkel isteneik ábrázolására csak az alakok szépségét s a részletek összhangzását keresték. Mit sem helyeztek az emberi alak fölé s művészetük a természet eszményítésében állott.

A keletiek más módon fogták föl s juttatták kifejezésre hitüket. Szymbolizmusuk átlátszó, kevésbbé leplezett, őszintébb volt. Nem keresték ők mint az athéni a befejezettséget és kellemet; inkább az erély és erő kifejezésére törekedtek. Művészetük szabályai kevésbbé finomak s egyszerűbbek, vagy ha akarjuk, durvábbak voltak. Ha minden vonásnak világos értelme volt, már is meg voltak elégedve. Talán, Trench anglikán érsek megjegyzése szerint, határozott hajlandóságuk is volt az iránt, ami jobban eltávolodott a természettől, mert ezen heterogén alkatrészek szymbolikus jelentősége eként világosabb volt. Mivel a görögök csak magasabb szépségű embereket csináltak isteneikből, mythológiájuk lassankint az összes emberi hibákat és gyöngeségeket imádásuk tárgyává tette, míg a keleti fajok, jóllehet a héberék kivételével helyes fogalommal az istenségről soha sem birtak, soha sem sülyedtek ennyire alá.

Bármint legyen, az asszyrok igen jellegzetes alakul a bika alakját fogadták el az erő jelzésére, a sasát a sebesség kifejezésére, az oroszlánét a hatalom föltüntetésére, az emberét az értelmiség szemléltetésére s egyetlen egyedben egyesítették a háziállatok vagy a vadállatok királyát a lég urával és a teremtés királyával.

A kherubok tehát, mint az élet típuszai, nem más, mint az élő lények katexochén,¹ melyek hódolatukat mutatják be az élet szerzőjének,² az egész teremtés

¹ חַיִּים, *haiót*, ζῶα κατ' ἐξοχήν.

² „És midőn az élő lények (τὰ ζῶα, az állatok) dicsőséget, tiszteletet és hálát adnak annak, aki a trónon ül, annak, a ki él (τῷ ζῶντι) a századok századaiban, a vénnek is leborulnak az előtt, aki a trónon ül és imádják azt, aki él (τῷ ζῶντι) a századok századaiban . . . mondván: „Méltó vagy, óh Úr, dicsőséget, tiszteletet és hatalmat kapni, mert te teremtetted a dolgokat mind s a te akaratodból van létük (διὰ τὸ θελήμα σου εἶσι).» Apoc., 1V., 9—11.

nevében, melyet szymbolikus alakjuk által mindabban, a mi benne magasabb, ábrázolnak.¹

Ezen szymbolumok különben nem voltak Asszyria vagy Khaldea kizárólagos birtoka; többé-kevésbé gyakran előfordulnak Egyiptomban, Föniciában, Arábiában s innen van, hogy látomásunk kherubjainak eredetét egymásután ezen különböző vidékeken keresték. De ezen országok egyikében sincs semmi, a mi oly közel állana a próféta leírásához, mint a *kirubi*. Currey mindazáltal, Ezechiél kommentárjában, melyet 1876-ban tett közzé,² a Chobar-parti kherubok eredetét Salamon templomának kherubjaiban keresi.

A nélkül, hogy tagadnók, miszerint az arra való emlékezés, a mit a templomban láthatott, szintén szemei előtt lehetett Ezechiélnek, csak azon megjegyzésre szorítkozunk, miszerint nehéz kétségbe vonni azon fontos pontot, nagyobb a hasonlóság a ninivei szymbolikus állatok és a próféta állatai közt, mint ezen utóbbiak és a szekrény, és Templom állatai közt; annyira igaz ez, hogy Currey egyebütt kénytelen elismerni, miszerint Ezechiél különbözőképen írja le azon kherubokat, melyeket Khaldeában látott s azokat, melyeket a diadalmaszkodó Jeruzsálem templomába helyez.³ Sok valószínűséggel van tehát jogunk az asszyr *kirubikat* a bennünket most foglalkoztató látomások részleges *illusztrációinak* tekinteni.

Ezechiél, miután leírta a kherubokat, átmegy látomásának második részére, a kerekekre. Asszyria képemlékei nem engedik meg itt a bibliai festményt magyarázni, akár mert Isten új alakokat mutatott a látnoknak, melyeknek megfelelő Khaldeában nem volt, akár mert nem fődöttünk föl idáig olyasmit, a mi azoknak az ország vésményeiben vagy domborműveiben megfelelhetne. A próféta nyelve tehát sűrű homályba marad

¹ A kherubok szymbolizmusáról I. Bähr, *Symbolik des mos. Cultus*, I., 389. és köv. l.; Scheiner, *Kirch. Lexicon*, Freiburg, II., 468. és köv. l.; Goschler fordítása a *kherubok* szónál.

² G. Currey, Ezechiél, *Commentary and critical notes*, London, 1876.

³ Ezech., XLI., 18. „Minden kherubnak két *panimja* volt“, négy helyett, mondja a próféta ezen helyen.

burkolva szemeink előtt. Ime a kísérlet ezen helynek lefordítására:

„Szemléltem az állatokat s ime egy kerék (jelent meg) a földön az állatok mellett¹ a négy (állat) irányában. A kerekék látványa és külső megjelenésük² olyan volt, mint a *tarsis* színe,³ mind a négynek ugyanazon alakja volt; látványuk és szerkezetük (olyan volt), mintha kerék lett volna egy (másik) kerék közepén. Négy felé mentek, midőn haladtak; nem fordultak meg, midőn haladtak. Nagy magasságuk volt; rémületet (gerjesztettek); és a négy (kerék) fölülte telve volt szemekkel köröskörül.⁴ Midőn az állatok haladtak, a kerekék mellettük haladtak s midőn az állatok a föld fölé emelkedtek, a kerekék (is) fölemelkedtek. Oda, a hová a szellem (készítette) őket menni,⁵ mentek, oda, a hová (az állatok) szelleme (készítette őket) menni, a kerekék velük indultak, mert az állatok szelleme (hatott) a kerekékre:⁶ midőn (ezek) haladtak, ők (is) haladtak; midőn (ezek) megállottak, ők (is) megállottak; midőn (ezek) a föld

¹ עֲלֵה, 'élel, mellett, *juxta*, mint a Vulgáta fordítja, s nem alatt, Ezech., I., 15, 19.

² Szóról szóra: művük, művezetük, vagy szerkezetük.

³ Ez egy drágakő neve, Exod., XXVIII., 20., némelyek (Aquila) szerint chrysolyth, mások (Symmachus) szerint hyacinth. Sz. Jeromos így fordított: *quasi visio maris*, szerinte tehát a szín tengervíz — vagy égszínkép volt. Ch. de Linas szerint, *Origines de l'orfèvrerie cloisonnée*, I., 78, 41., a *tarsis* a borostyán volna, „melynek színe kétségkívül sárga volt.“

⁴ L. főnebb, 281. l., 3. jegyzet, azt, amit a szem szónak értelméről a kherubok ide vonatkozó helyén mondtunk. Calmet, *Commentaire sur Ezéchiél*, 11. l., ezen helyre vonatkozólag így szól: „Fordíthatunk eként is: *Mind a négy kerék különböző színekkel volt megkülönböztetve*. A szem gyakran áll a szín helyett. Num., IX., 7. és itt, 4. és 22. vers. Grotius.“ A szem szót közönséges értelemben véve Calmet így fordít: *A négy kerék egész teste telve volt szemekkel köröskörül*, amint a mese százszeműnek tünteti föl Argust:

Centum luminibus cinctum caput Argus habebat.

(Ovidius, *Metamorph.* I.)

S amint a páva farkát több szemmel behintve látjuk:

Gemmis caudam stellantibus implet.«

⁵ Ezen frázis tagra nézve l. főnebb, 267. l., 7. jegyzet.

Szóról-szóra: „az állat lelke [volt] a kerekékben.“

fölé emelkedtek, a kerekék velük emelkedtek, mivel az állatok szelleme (hatott) a kerekékre.“¹ „A kerekék szemekkel voltak tele köröskörül, a négy kerék. Ezen kerekéket, úgy hallottam, *galgal*-nak hívták.“²

Van-e az eként leírt kerekéknek valami hasonlóságu azokhoz, melyek oly gyakran szerepelnek ékítményes elemül az asszyr emlékeken?³ Lehetséges, de nem merjük állítani.

Ezechiél leírása harmadik részének az égboltozat a tárgya: „Az állatok feje fölött olyanféle volt, mint egy égbolt, mely vakító jég látványával birt;⁴ el volt terülve fejükön s az égbolt fölött és alatt ki voltak terjesztve szárnyaik, egyik a másikig; mindegyiknek az egyik oldalon két szárnya volt, melyek beborították (öt), mindegyiknek a másik oldalon két szárnya volt, melyek beborították (testét).“⁵

A khalde épületek boltozatai igen megfelelő képét nyújtják az égboltnak; a próféta látomásának ezen részéhez kétségtelenül ezek szolgáltatják a magyarázatot. A kherubok úgy vannak ábrázolva, mintha ezen boltozatot bizonyos értelemben a végeken tartanák, mint az Eufrat- és Tigrisparti templomokban és palotákban;⁶ nem tartják azonban tényleg, noha gyakran állították; következtetjük ezt nem csupán a *kirubi* analogiájából,

¹ Ezech., I., 15—21. Ezen leírás hasonló kifejezésekben ismételve van, Ezech., X., 9—12, 16—17.

² Ezechiel, X., 12—13. *Galgal* annyit akar jelenteni, mint *ami forog, pörög, — forgó.*

³ L. a CXVI. táblán, 276. l., a kerekéket, melyek a boltozatos kaput ékítik s melyekben szintén van egy kerék „egy másik kerék közepén.“

⁴ A próféta az égbolt átlátszóságát és csillogását egy ropant darab jéghez hasonlítja, melyet *rettenetes* látni, נֹרָא, *nóra'*, mert *elvakítja* a szemeket.

⁵ Ezech., I., 22—23.

⁶ L. a CXVIII. táblán egy asszyr palota romjait az itt elhelyezett *kirubikkal*, V. Place után, *Ninive et l'Assyrie*, III., 20. tábla. L. még a CXVI. táblát, 276. l. Egy Babylonból származó s ma a British muzeumban őrzött vésműtöredék két egyenesen álló személyt ábrázol, kik fejéket viselnek mint a *kirubi* s egy pártázatot tartanak, melynek teteje le van törve. Ezen töredék megvan G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 276. l., 113. ábra.

hanem magából a szövegből is, mely azt mondja, hogy szárnyaikat röptetésre használják, mi bizonyítja, hogy nem szolgálnak azok az égboltozat támogatására.¹

Az elbeszélés ezen helyén Ezechiél látomása egyszerre megélénkül: „És hallottam szárnyaik zúgását, mint a nagy vizek zúgását, mint a Mindenható hangját; ² midőn haladtak, (haladásuk olyan volt), mint egy nagy tömeg zúgása, mint egy tábor zúgása; midőn megállottak, lebocsátották szárnyaikat. Volt egy hang az égboltozat fölött, (mely) fejeik fölött (volt); megállván, lebocsátották szárnyaikat.“³

Ezen mozgásnak célja: előkészíteni az utolsó jelenést, a legnagyobbat valamennyi között: Istennek képét, mely a leírás negyedik részét alkotja s a képet befejezi. „És az égbolt fölött, mely fejeik fölött (volt), (volt) egy szafirkő-féle, (melynek) trónalakja (volt) s ezen trónfélén (volt) egy alak, mint egy ember jelensége rajta. És láttam olyanfélét, mint a *hasmal*, mint a tűz hasonlósága, belül (és) körül; veséinek hasonlósága fölött és veséinek hasonlósága alatt láttam (olyasfélét), mint tűz és sugarak hasonlósága, körülötte (olyasfélét), mint az ív hasonlósága, mely esős napokon a felhőben van. Ilyen volt hasonlósága a ragyogásnak, (mely) körülé (ragyogott), ilyen volt Jehováh dicsősége, alakjának hasonlósága.“⁴

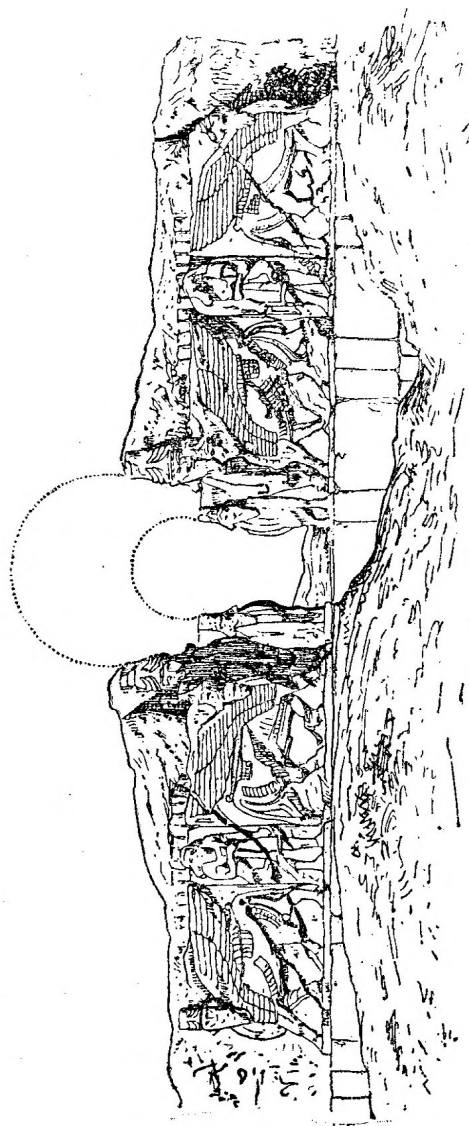
A próféta második látomásában Isten a következő kifejezésekkel van festve: „És láttam, és ime egy alak mint a tűz hasonlósága, veséinek hasonlóságától kezdve és alatta (olyan volt mint a) tűz, és veséitől és fölötte

¹ Ezechiél tehát nem ábrázolja Istent úgy mint ezen asszír istenségek vannak ábrázolva, melyek az őket vivő állatokon vannak. L. VIII. táblánkat, I. köt.; Asztarte, Lajardnál, *Culte de Mithra*, II. tábla Texier után, *Description de l'Asie Mineure*, I. rész, I. köt., 78. tábla. A brit muzeumnak egy Tomkins által közölt hengere, *Studies on the times of Abraham*, III. tábla, A, — egy istent griffen ülve ábrázol. V. ö. Smith, *Chald. Gen.*, 99—100.; Ea hét oroszlanos hajója, Fr. Lenormant, *La Magie*, 149. Egy pecsét, melyet szintén Tomkins hoz, *ibid.*, K., egy istent ábrázol, kinek trónját két egymásnak hátat fordító állat viszi. Stb.

² A menydörgés gyakran neveztetik az Írásban „Isten szavának“, v. ö. Ps., XXIX. (Vulg., XXIII.), 3, 4, 5.

³ Ezechiél, I., 24—25.

⁴ Ezech., I., 26—28. (Vulgata, I., 26.; II., 1.)

CXVIII. Egy asszír palota romjai. Faszád a szárnyas bikák díszítésével.

(olyan volt) mint a csillogó tűznek hasonlósága, mint a *hasmal* látványa.“¹

Ha ezen leírás olvasása után a CXIX. táblára vetjük szemeinket, lehetetlen meglepetve nem lenniünk a hasonlóságtól, mely a kettő között van. Ezen tábla a legfőbb istent ábrázolja, úgy a mint Asszýriában és Kchaldeában különböző, de nem igen jelentékeny eltérésekkel nagyszámú emlékeken ábrázolva van.² Ezen képen, mint Ezechiel látomásában, az Isten lágyékon fölül emberi alakban, egyenesen állva, van ábrázolva. Alul, fölül és körül lángok és sugarak láthatók.³ Az alak ívet tart kezében, mely talán azon szivárványra vonatkozik, melyről Ezechiel szól.

¹ Ezech., VIII., 2. — Egy ninivei jós beszéli Asszurbani-palnak, hogy álmában látta Arbélai Isztart, a háború istennőjét s így írja le őt:

53. Jobbról és balról körül volt véve dicsőséggel (?),

54. tartván ívet kezében,

55. ellőve hatalmas nyilat(?);

56. megjelenése derült volt.

Alább hozzá teszi:

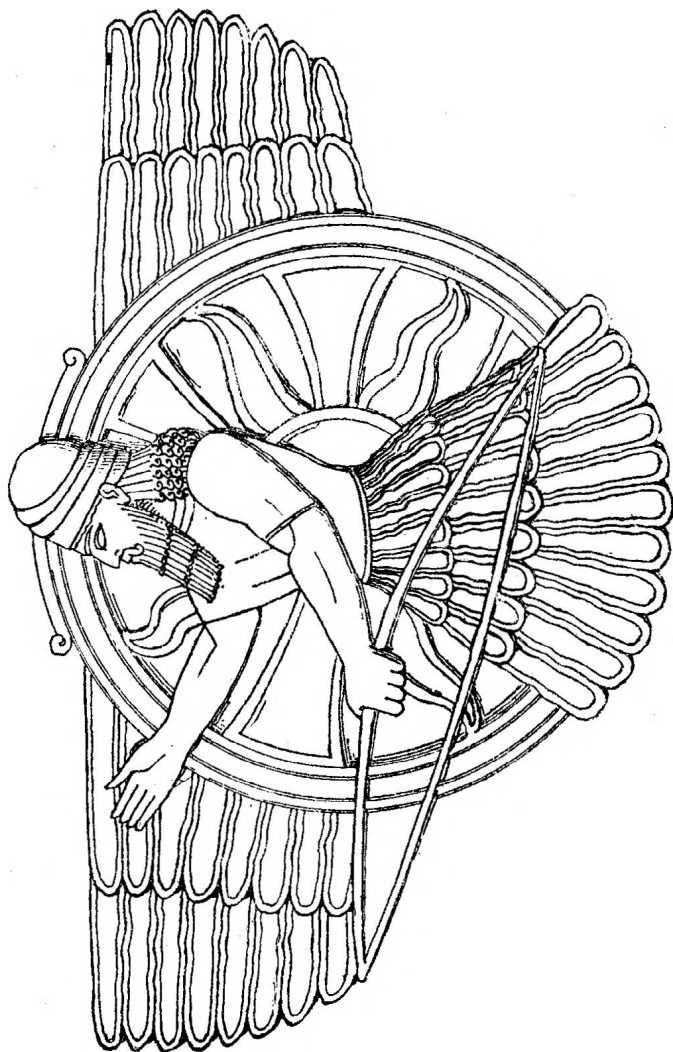
73. Előtte tűz lobogott (hatalmasan)

74. elfogni elleneidet.

G. Smith, *History of Assurbanipal*.

² Ezen tábla egy ma a londoni British muzeumban őrzött ninivei domborművet ábrázol, egy Bohnen atya által közölt rajz után. — A brit muzeumnak egy asszýr hengere, G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II. köt., 343. ábra, 685. l., két kötetlet ábrázol, melyek az isteni díszkuszttartják s melyeket a kettős királyi alak tart kezében, mely az istenfa mindegyik oldala alatt van elhelyezve. Szennacherib hengere, mely szintén megvan Perrotnál, *ibid.*, 69. ábra, 204. l., még érdekesebb. A két szárny mindegyikére egy emberfő van helyezve. A szárnyas díszkusz csaknem minden változatban megvan F. Lajardnál, *Introduction à l'étude du culte public et des mystères de Mithra*, I. és II. tábla. L. még A. Layard, *Monuments of Nineveh*, 1. sorozat, 21. és 29. tábla.

³ Közönségesen azonban az oldalszárnyakat s alul ruhafélét láthatni. — Sz. Gergely és Maldonat úgy fejtették meg Ezechiel látomását, mintha az asszýr dombormű szemeik előtt állott volna: „S. Gregorius et Maldonatus sic vertunt et explicant: A lumbis sursum electrum sive electrina imago videbatur; a lumbis vero deorsum videbatur ignis, sive ignea. Volunt ergo ipsi hanc speciem hominis sedentis in solio superne fuisse electrinam, inferne igneam. Haec sententia videtur verior.“ Cornelius a Lapide, *In Ezech.*, I., 27., Vivès kiad., 494. l.

CXIX. A legfőbb asszyro-khald isten.

Azon körülmény, hogy Isten egy próféta írataiban emberi alakban van ábrázolva, talán meglepheti az olvasót s az ihletett író is ugyancsak halmozza a kifejezéseket, hogy jól figyelmébe vesse az olvasónak, miszerint ezek csak képek, hasonlóságok, alakok, „Jehovah dicsősége alakjának hasonlósága”.¹ Daczára ezen nyelvezetnek s daczára, ha mondhatjuk így, ezen helyreigazításoknak mégis ezen hely volt az, mely Urunk idejében az írás- és törvénytudókat kissé meglepte és zavarba hozta, még inkább talán, mint a híres látomás részleteinek homályossága. Nem gyakorolhatott azonban ily benyomást a foglyokra, kik el voltak ragadtatva, midőn a prófétától azt hallották, hogy Istenük dicsősége elhomályosítja az istenek és főrangú személyek dicsőségét, melynek látása elvakította szemeiket a khald templomokban és palotákban.

A próféta azt mondja, hogy az Úr megjelenése olyan volt, mint a *hasmal*, azaz, a legvalószínűbb magyarázat szerint, zománczos színekben tündöklött.

A *hasmal* szó csak Ezechielnél olvasható.² Számos értekezéseknek volt tárgya s hosszú vitatkozásokra szolgáltatott alkalmat.³ A Septuagintában s Vulgatában a

¹ Az atyák nem mulasztották el Ezechiél leírásának szymbolikus jellegét kiemelni. Szt. Irénél olvassuk: „Manifestius autem adhuc et per Ezechielem factum est, quoniam ex parte dispositiones Dei, sed non ipsum videbant prophetae proprie Deum. Hic enim cum vidisset visionem et cherubim et rotas eorum, etc.; ne quis putaret forte eum in his proprie vidisse Deum, intulit: *Haec visio similitudinis gloriae Domini* (Ezech., II., 1.)“ Szt. Irén, *Adv. Haer.*, I. IV., c. XX., n° 10., t. VII., col. 1039.

² Ezech., I., 4, 27.; VIII., 2. Ezen szó a két utóbbi helyen azon benyomást jelöli, melyet az isteni látomás a próféta szeméire tett. Nem kétes előttünk, hogy az I. fejj., 4. versében ugyanezen értelemmel van dolgunk. Ezen 4. vers, mely az első a látomásban, összeletezi ezt néhány szóval: a többi, ami következik, nem más mint ezen összeletezés kifejtése és magyarázata.

Ezechiél tehát csak az isteni ábrázolásban látja a *hasmalt*, חַשְׁמַל: ami a legszebb, leggazdagabb, legpompásabb az asszyro khald művészetben, az az Úr dicsőségének festésére van fönntartva.

³ Lásd Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, 3. kiad., a *Metalle* szónál, II., 88, 90.; Gesenius, *Thesaurus*, 835. l. A legteljesebb

szó *electrum* által van visszaadva.¹ Mit akar jelenteni ezen szó? Erre nézve épp úgy nincs egyetértés, mint a héber kifejezés jelentésére nézve. *Electrum* a régicknél három különféle anyagot jelölt: a borostyánt vagy sárga ambrát, egy kristályos követ s egy fémét, mely arany, ezüst vagy ércz keverékéből állott s *aurichalcum* nevet is viselt.² A magyarázók legnagyobb része ezen fém mellett nyilatkozik.³ Az asszyr emlékek tanulmányozásából ítélve a *hasmal*, úgy látszik, zománcz volt.

Azt hisszük, hogy a Septuaginta és a régi fordítások, melyek az előbbi után indultak, csak azért használták az *electrum* szót, mert sem a görögben, sem a latinban nem volt más szó a *zománcz* kifejezésére; a *hasmal* szót következőleg egy olyan szóval adták vissza, mely nyelvükön különböző fényes fémek elegyét jelenti s a melylyel eként legkönnyebben nyujthattak fogalmat olvasóiknak arról, mi a zománcz.⁴

és legtudományosabb munka a *hasmal* szóról Bocharttól van, *De Scripturae animalibus*, I. VI., c. XVI., *Opera*, Lüttich, 1692., III. köt., 870—888. oszlop.

¹ A szyr fordítás mindig elhagyja ezen szót. Ezech. I., 4 így van fordítva: „S a középén mintegy látomás volt a tűzben“; Ezech., I., 27. és VIII., 2., eként: „mint Isten látványa.“ Az arabban *electrum* áll, mint a Septuagintában ἤλεκτρον, s a Vulgatában *electrum*.

² A *hasmal* szó ambrát nem jelenthet, mert ilyesmit az asszyr és khald ásatások nem hoztak napfényre. A bizonyító érveket, melyeket erre nézve G. Perrot fölhoz, I. a *Histoire de l'art dans l'antiquité* II. kötetében, 768—769. I. V. ö. ezen kérdésben F. Waldmann, *Der Bernstein im Alterthum*, in 4°, Fellin, 1883. (az összes klasszikus helyek fölsorolásával, p. 68—84.); H. Goepfert és A. Menge, *Die Flora des Bernsteins*, in-f^o, Danzig, 1883., I. kötet.

³ Bochart az idézett fejezetnek ily ezimet adott: *Probatur Hasmal in Ezechiel esse aurichalcum*. חֲשָׁמַל, szerinte innen származik: נחש, ércz és מלל (talmudikus szó), *arany*, és a חֲשָׁמַל olvasás helyett ezt ajánlja: נחשֶׁמַל. V. ö. (I.) Esdr., VIII., 27. Plinius, *H. N.*, XXXIII., 23.; IX., 65., azt mondja hogy az ἤλεκτρον aranyból és ezüsből volt összetéve: „Aurichalcum dictum, olvassuk Sevillei Szt. Izidornál, *Etymolog.*, XVI., XX., 3., Migne, *Patr. lat.*, t. LXXXII., col. 586., quod et splendorem auri et duritiam aeris possideat.“

⁴ „A Septuaginta, mondja J. Labarte, az elektron szót hasz-

A zománczok, melyek Khaldea emlékeit ékítették¹ s ezeken személyeket, állatokat s különböző tárgyakat élénk és ragyogó színekben ábrázoltak, szükségkép meglepték a fogoly héberек szemeit. Ezen zománczok bőven voltak Babylonban, bővebben még mint Ninivében. „A (babyloni) királyok épp annyira vágytak kiváló tetteiket palotáik falain megörökíteni, mint a ninivei királyok és márvány hiányában zománczos táblákhoz folyamodtak. A szükség, mely már az égetett téglák föltalálására vezetett, ezúttal is, mint mindig, különös gondot fordított az emlékek ékítésének ezen részére. Innen ama nagy színes hadi és vadászati jelenetek, melyek Ktésias idejében még léteztek s melyekről ez bámulattal beszél.² A Babyloniában nem igen rég talált töredékeken a zománcz kiemelkedő, erősen tapad a téglához; élénk

nálván, csak zománczot érthettek alatta . . . Ezechiel, azáltal, hogy a fogság alatt egy a héber nyelvben idegen szót használt az alakokon lévő zománcz jelölésére, mely összehasonlítási kifejezésül használ bizonyos jövedölésekben, — Ezechiel ez által a nagy ázsiai birodalmakat tette a zománczozás művészetének bölcsőjévé.“ *Recherches sur la peinture en émail dans l'antiquité et au moyen âge*, in-4°, Paris, 1856, 91—92. l. A kérdés egész megvitátását l. a 77—92. lapon. F. de Lasteyrie, a *Histoire de la peinture sur verre* tudós szerzője, kis művében: *L'Electrum des anciens était-il de l'émail? Dissertation sous forme de réponse à M. Jules Labarte*, in-8°, Paris, 1857., nem fogadta el Labarte véleményét. Ezechiel *hasmal*-jával a 21—28. lapon foglalkozik. Nem engedi meg, hogy zománczot jelent, de elismeri, hogy ambrát nem jelenthet, p. 22. s aranyból és ezüstből álló keveréket ért alatta mint Bochart. Renan szintén kétségbe vonta, de bizonyítás nélkül, hogy a *hasmal* zománcz volna, *Bulletin des antiquaires de France*, 1882., 2-ik trimestre, 169. l.

¹ J. Rich, *Memoire on the ruins of Babylon*, in-8°, London, 1816, 25. l.; A. Layard, *Niniveh and Babylon*, 166—168. l.; 607.; *Monuments*, 2. sorozat, 54—55. tábla; J. Oppert, *Expédition scientifique en Mésopotamie*, I., 143.; Loftus, *Travels and researches in Chaldaea*, 185.; Taylor, *Journal of the R. Asiatic Society*, XV., 263.; G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 295—311.; de Longpérier, *Musée Napoléon III.*, IV. tábla.

² Ktésias, miután egy Babylonban épült nagy palotáról szólt, egy másodikról így nyilatkozik: “Ετερον δὲ ἐντός τοῦτον πικροτέρῃ κατεσκευάσσε, καθ' ὃν ἐν ὥμαϊς εἴη ταῖς πλίνθοις διατετυπωτο θηρία παντοδαπά τῇ τῶν χρωμάτων φιλοτεχνίᾳ τὴν ἀλήθειαν ἀπομιμούμενα. *De Rebus Assyriorum*, 10., Didot kiad., 23. l.

csillogással ragyog s keménységre a porcellánhoz hasonlítható.“¹

Mivel a babyloni királyok a zománczot olyan személyek és jelenetek ábrázolására használták, melyek rájuk nézve igen fontosak és érdekesek voltak, azért sok valószínűséggel föltehetjük, hogy Isten készakarva nyilatkoztatta ki magát prófétája közvetítésével fogoly népének ezen ragyogó színekben, melyek megragadták a héberek képzeletét, jogos csodálkozásra ragadva szemüket. A régészeti fölfedezések egyébként nem mutatták ki az Ezechiél magyarázóit által föltételezett *aurichalcum*-nak, ezen keverékfémnek, létezését.

Ezechiél nem írja le az általa látott kép színeit, az Eufrat- és Tigrisparti paloták romjaiban talált téglák tanulmányozása azonban képesekké tesz bennünket arra, hogy erről is számot adjunk: „A zománczokban a két

¹ Victor Place, *Nineve et l'Assyrie*, II., 253.: „A közepes minőségű ninivei zománcz, teszi hozzá, értékre távol áll a babylonitól... A ninivei zománcz gyengébb, az agyagtól könnyen elválk s inkább máznak látszik lenni, melyet nem épen égettek keményre.“ Ugyanazon helyen különböző részleteket láthatni a módról, ahogyan az asszyrok a zománczos téglákat gyártották. A III. kötet, mely a táblákat tartalmazza, több színes zománczot mutat be. Megvannak ezek, de feketére vésve, Ch. de Linasnál is, *Les Origines de l'orfèvrerie cloisonnée*, I., III. tábla és III. ter, p. 63. és 78., hol isteni személyek és állatok ábrázolvák a zománczozott részek föltüntetésével. — Jacquemart, *Merveilles de la céramique* művében, 1. rész, Kelet, 2. kiad., 1868, 169—170. l., a babyloni zománczozott téglákat következőleg írja le: „A babyloni téglák, melyek vörösbe áthajló világossárga földből vannak, mázzal vonvák be, mely alkalikus alumínium szitikátból áll; ólomnak vagy czinnek nyoma sincs; az agyag nincs egészen beborítva; bizonyos helyeken szabadon hagyva, hússzínével a különböző rajzokba, melyekben az egyiptomiak türkizkékje, egy nem igen határozott, de az égszínél sötétebb, kékes szürke szín, az uralkodók, — többé-kevésbé tiszta fehérét hoz be, melyet jobban kiemel néhány sárgás pont, melyek kétségtelenül vastartalmu okker idéz elő. Rozetták, palmetták, tojások, részarányos elrendezések, melyek a görög művészethez közelednek, — ez az egyetemes irány, nem csupán a babyloni tégláknál, hanem a Föniciában, Asszyriában, Arméniában, sőt az ókori Perzsiában gyűjtött téglatöredékeknél is. Egyesítésük zománczban és üvegben dolgozott szemekkel bizonyítja, mennyire elő volt haladva ezen vidékeken az üvegesítés művészete.

uralkodó szín a kék és a narancssárga; az első mindenütt az alapot képezi; a második az alakzatokat, minők a személyek, állatok, fák, ruhák, jelzők, tünteti föl rajta. A zöld és fekete ritkaság; a fehér csak kisebb-nagyobb rozettákra és keretező szalagokra használtatik.¹ Föltehetjük tehát, hogy az isteni alaknak borostyán- vagy aranszine van, mivel ez a személyek közönséges színe a zománczozott táblákon.² Érdemes megjegyezni, hogy Ezechiél azt mondja, hogy a trón szafirból vagy lazurból van,³ következésképp kék, mivel a kék szín alkotja mindig a zománczok alapját, a mint ezt az imént láttuk.⁴

¹ Victor Place, *Ninive et l'Assyrie*, II., 252. l. „A vörös, melyet az asszyrok talán nem tudtak a tűzben alkalmazni, teszi hozzá, soha sem látható. A freskókban a főtárgy alapjai közönségesen zöldek, a melléktárgyakéi sárgák. A fekete itt gyakoribb, a sötétvörös meglehetősen széles lapokban jelentkezik s a motívumok fehérek. A domborműveken nem igen látható több két színnél: a kék és a cizinóbervörös; olykor, de ritkán a viola színnel is vannak nyomai; ez talán az úgynevezett *hyacinth*, mely a szentkönyvekben említve van.

² Lásd a nimrudi palota zománczozott tégláin a csaknem egészen sárgára festett személyeket, Layardnál *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 55. tábla és G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II. köt., XIV. tábla, 704. l. L. továbbá a chromolithografált táblákat Place Viktornál, *Ninive et l'assyrie*, 27—31. tábla, hol személyek, állatok, sötét fa, sárgán jelennek meg kék alapon.

³ Philostratos, ki *Tyanai Apollonius élete* művében, I., 25., Babilont úgy látszik szabatos adatok után írja le, említi, hogy van ezen városban „egy nagy téglalapú épület, bronzal borítva, melynek kupolája az égboltot ábrázolta s aranytól és szafiroktól csillogott.“ V. ö. *Odysee*, VII., 87.

⁴ L. az előző jegyzeteket. G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 305. A színek, kivált a kék szín természetéről Place Viktor, *Ninive et l'Assyrie*, II., 251—252. l., a következőket mondja: „Nehéz volna megmondani, milyen volt az asszyr színek szabatos természete, csupán annyi századok utáni állapotukból következtethetni, hogy mind ásványfestékek voltak. Egy általunk napfényre hozott lelet megerősíti ezen véleményt. A Függelék 99. szobájának egyik sarkában két festékkölöncz volt, az egyik vörös, a másik kék. A tekintélyes nagyságú vörös kölöncz vagy 20, a kék közel 1 kilogrammot nyomott. Épen akkor vetettük papírra a zománczozott téglából való falak egyikét s arra gondoltunk, hogy azon célra, hogy a mű az eredetinek legmegfelelőbb módon legyen színezve, legjobb volna az ásatásokból ki-

Hogy milyen volt az isteni szék alakja, azt nem mondja meg. Hasonlított az asszyro-khald trónokhoz? Az analogia ezen gondolatra vezet.

A ninivei királyok támlás székei vagy trónjai, melyek az emlékekről ismeretesek, „kúpalakú lábakon állanak. Karok, melyek a hátsó oldaltól indulnak ki, szállanak alá ívalakban meghajolva; nincsenek áttörve s a két oldalfal szegélyét alkotják. Ezen falak mindegyike két részre vagy szakaszra oszlik. A főszakasz lovat vagy más nagyobb állatot ábrázol; a felső és másodrendű szakasz néhány emberalakot ábrázol. Ezen fal alsó része gazdagon van ékítve.¹ Ezen elrendezés Salamon trónja leírásának néhány vonására emlékeztet.² Ezen trónnak támjai (vagy karjai) voltak az ülés két oldalán s két oroslán (kétségkívül minden oldalon egy-egy) volt a támlák mellett.³ Ez oroslánok azonban más elhelyezésben jelennek meg, mint az állatok, melyek az asszyr székek támlájának alsó részét ékítik. Szennacheribnek trónja, a Lakisz ostromát ábrázoló domborművön, három ily szakaszt tüntet föl az oldalfalon; az alakok

kerülő asszyr kéket használni. De, míg a vörös, melyre szükségünk nem volt, könnyen oldódott, a kék makacsul ellenszegült. Lehetlen volt belőle szabályos réteget fölkenni s a csésze alján üveges csapadék maradt hátra. Föltettük tehát, hogy ezen szín, a földben való hosszú időzése alatt, elvesztette tulajdonságait. Azóta elemzés alá került s kitűnt, hogy porrá tört és színezett üvegből volt, melyet csak a zománczozók használhattak, s mely következőleg festésre használhatatlan volt. Szintén az elemzések eredménye, hogy a vörös egy *vérkő* nevet viselő vaséleg s a kék *lapis lazuli* volt, porrá törve s kétségkívül valamely zsiros anyaggal vegyítve, midőn a vésményekre került. Egy egyiptomi dombormű arról értesít, hogy ezen anyagnak az ókorban nagy értéke volt. Láthatók az adószedők, amint finom mérlegeken kis kék darabokat mérnek le, mi arra mutatna, hogy ezen festék becses tárgyakkal, minők arany és elefántesont, ért föl, melyeket az egyiptomi királyok idegen népek fölötti uralmuk idején tőlük adóba kaptak.

¹ L. a CVIII. táblán, 147. l., Szennacheribnek, s a CXXII. táblán, Asszurbanipal nejének trónját. CVIII. táblánkon Szennacherib trónja sokkal kisebb méretű, semhogy a részletek kivehetők volnának.

² L. III. kötetünket, 405. l.

³ I. (III.) Reg., X., 19.

mindegyikben embereket ábrázolnak fölemelt karokkal, melyek vagy a felső szakaszt, vagy a szakasz párkányzatát, vagy a szék karját tartják. A lábzsámoly sík fölületből áll s lábakon nyugszik, melyek alsó részükben egy vagy több keresztrúddal látvák el s fölfordított kúpokra támaszkodó oroszlántalpakban végződnek.¹ Az asszír trónok anyaga fa és elefántesont volt, mint Salamon trónjác, bronz-, arany- és drágakő-ékítményekkel.² Találtak Szennacherib palotájában hegykristálytöredékeket, melyek úgy látszik egy királyi szék díszítésének egy részét képezték.³

Következtetve tehát abból, a mit az imént láttunk, Isten, hogy magát prófétájának kijelentse, oly képeket használt, melyekhez a zsidók Kchaldeában szokva voltak. A kherubok látomása és a babyloni emlékek közötti hasonlóság oly számos és meglepő vonásban nyilvánul, hogy azt kétségbevonni lehetetlen. De meg kell jegyezni azt is, hogy ha a próféta kölcsönzött is a ninivei művészetből, sehol sem másolta ezt. Ha látomásainak megértésére helyén van, sőt hasznos, a hasonlóságokat ismerni, őrizkednünk kell egyidejűleg ezeknek túlzásától is. A mi a számüzött héberek szemei előtt volt, a látnokra nézve mintegy csak kiindulási pontot képezett. Isten azt akarta, hogy színeit, alakjait, hasonlatait (*imagery*, mint az angolok mondják), az összes szent írókhoz hasonlóan ama tárgyakból vegye, melyek őt környezték s melyek olvasói előtt ismereteseek voltak, de hatalmat adott neki anyaga fölött. A szent szerző Isten tetszése szerint cselekedett; képzelete nem volt szolgai; új és független összetételekben alkotta meg jelképeit s ezek segítségével magasabb valóságokat, fönnsíges igazságokat fejezett ki, melyeket megfejteti a theologusok dolga.

A prófétának ezen függetlenségét könnyű megállapítani. Az emblémákat, melyeket bemutat, szétszórva nagy részt megtaláljuk az asszír vésményeken és domborműveken, de sehol sem találjuk meg azokat egyetlen

¹ H. L. Feer, *Les ruines de Ninive*, 205. l.

² G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 723—727, 729. lap.

³ G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 432. l. Ezen töredékek ma a British muzeumban vannak.

egyedben egyesítve, mint látomásaiban. Így az embert, a bikát, az oroszlánt és sast mindenütt látjuk vallási jelképekül használva; ismerünk emberfejú szárnyas bikákat és oroszlánokat, de, mint megjegyeztük, nem ismerünk egyetlen emléket sem, mely a négy jelleget együtt tüntetné föl. Nem ismerünk továbbá *kirubikat*, melyek emberkezekkel s négy szárnynyal volnának ellátva, mint Ezechiél kherubjai, noha vannak négyszárnyú emberi személyek s emberkezű szárnyas oroszlánok. A mi a titokteljes állatok mozgásait illeti, világos, hogy ezek kizárólagos tulajdonai a látomásnak, melyet Isten prófétájának mutatott.

Ezechiél iratainak ihlettsége s látomásának természetfölötti jellege mőt sem vcszít tehát a khald emlékek és az ő szymbolumai közt megállapított viszony által, valamint Dániel könyvére sincsenek befolyással az alább föltüntetendő hasonnemű kapcsolatok vagy a Pentateuchusra az érintkezési pontok, melyek az egyes, benne foglalt részletek és az egyiptomi szokások között vannak. Midőn Mózes az Exodusban elbeszélte s Dávid a Zsol-tárokban megénekelte a tényeket, melyeknek ők voltak a végbevívők vagy hőseik, akkor szintén ihletve voltak, noha elbeszélésük részleteit önmaguktól tudták; midőn az Úr oly képek és szymbolumok alatt nyilatkoztatta ki magát Ezechiélnek, melyek ez utóbbinak szemei előtt voltak, a kinyilatkoztatás épp oly reális volt, mint akkor, midőn Jeremiásnak közönséges és igen ismeretes tárgyakat, minők a mandolafaág¹ vagy az agyagedény, mutatott, hogy vele a jövőt megismertesse, vagy mint akkor, midőn az Apokalypsisban újból megmutatta Szt. János apostolnak Ezechiél állatait, vagy végre mint akkor, midőn kijelentette a jövőendő eseményeket Ezechiélnek magának, megparancsolván neki, hogy Jeruzsálem tervét babyloni módon egy téglára rajzolja.² Midőn Isten a sátor és a frigyszekrény tervét jelentette

¹ Jer., I., 11. (héber szöveg); Vulgata: *virgam vigilantem*.

² Ezech., IV., 1. Találtak Babylonban téglákat, melyek Ezechiél és Dániel idejéből valók s melyeken tervek vannak ábrázolva. L. például Babylon tervét a *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* VII. kötetében, 1882, 152. l. Az agyag-tábla, melyre rajzolva van, ma a British muzeum birtoka.

ki Mózesnek, részben azt idézte emlékezetébe, a mit az egyiptomi templomokban látott; midőn a Chobar folyó partjain Ezechielnak jelentette ki magát, olyanféle alakokban jelent meg neki, a milyenek Khaldeában voltak láthatók.

Az assziriologiai fölfedezések tehát semmiképen sem gyöngítik meg Ezechiel látomását s míg látomásainak természetfölötti és isteni jellegéből mit sem vesznek el, egyidejűleg jobban megértetik velünk azokat; homályos részleteket világítanak meg, melyeket Szt. Jeromos és a régi magyarázók adatok hiányában képtelenek voltak megfejteni. Megerősítik végre hitelességüket s ez legbecsesebb eredményük.

Helyén van különben beismerni, hogy a szent könyvek értelmezésében ily módon kivívott sikerek csak másodlagos fontosságúak s hogy, ha az assziriologiának érdeme, hogy felhőket oszlat szét s kétes pontokat világít meg, szolgálatai ezzel véget is érnek. A jövődölések értelme ugyanaz marad; a mit az egyházatyák és a régi magyarázók írtak és följegyeztek, mindig igaz marad; ha vannak is lényegtelen változások a módban, a hogyan a szymbolikus állatokat ábrázolták, alapjában semmi sem változott s ma is ismételhetjük a keresztény hagyománynyal, hogy ezen látomás megmutatja, mily nagy Isten dicsősége, megmutatja, hogy ő az összes teremtményeknek korlátlan ura.¹

IV. FEJEZET.

Ezechiel jövődölései Egyptom ellen.

Az assziriologiai fölfedezések, melyek megvilágítják szemeink előtt azon részletet, melyet plasztikusnak nevezhetni Ezechiel jövődöléseiben, megerősítik azonkívül egyes jövődöléseit is, melyekre nézve a történelem idáig néma maradt. A példát erre az Egyptomra vonatkozó részletek adják.

¹ A magyarázatokat, melyeket az atyák és a tudorok ezen látomás értelméről adtak, összeletezve l. Pradonál, *Comment. in Ezech.*, I., 44—45. l., vagy Cornelius a Lapide művében, *In Ezech.*, Vivès kiad., 497—513. l.

Isten, népének vigasztalására, prófétái által, mint főnebb láttuk,¹ kijelentette a büntetést, melylyel a bálványozó nemzeteket sújtani fogja, melyek bosszújának eszközei voltak. Ezen nemzetek közt egyike azoknak, mely a legtöbb bajt okozta Judának, hiú reményekbe ringatván őt, — Egyiptom volt.

Fogsága mélyéről hallatta Ezechiél fenyegető szavait ellene:

Emberfia, fordulj a fáraó felé, az egyiptomi király felé

És jövendölj ellene és egész Egyiptom ellen.

Szólj és mondd: Így szól Adonai Jehovah;

Ellened indulok, fáraó, egyiptomi király,

Nagy sárkány, folyamai között elrejtözve,

Ki azt mondta: Ezen folyó enyém, én csináltam azt.

Horgot fogok vetni állkapcsaidba,²

Szálkáidra fogom tűzni folyamaid halait,

Ki foglak húzni folyamaid közül . . .

A sivatagba foglak vetni, téged s folyamaid minden halait,

A mezők színére fogsz esni,

Nem fogsz többé fölkelni;

A föld állatainak s az ég madarainak adlak táplálékul;

És Egyiptom minden lakosai tudni fogják, hogy én vagyok Jehovah,

Mivel Izrael háza számára nád-támasz voltak (oly törékeny támasz mint a nád).

Midőn kezükbe vettek téged, összetörtél

S szétszakgattad egész vállukat,

S midőn reád támaszkodtál, széttörtél

S kifecszamítottad lágyékaikat . . .

Ezért jövök ellened és folyamaid ellen

S az egyiptomi földet pusztává és magánnyá változtatom

A szyénei toronytól Ethiopia határaiig.³

Egy másik jövendölésben, mely kiegészíti azt, melyet az imént olvastunk, Isten kijelenti Ezechiélnek, hogy Nabuchodonozor fogja végrehajtani Egyiptom elleni bosszúját:

Ember fia, — Nabuchodonozor, babyloni király,

Nagy munkát végeztetett seregével Tyrus előtt;

Mind a fejek megkopaszodtak, mind a vállak megsebződtek;

¹ L. főnebb, 257. l.

² L. a CXI. táblát a 201. lapon, mely azon eljárást ábrázolja, melyben a ninivei királyok a legyőzött királyokat részesítették s mely mutatja, hogy Ezechiél szavai betű szerinti értelemben beteljesedtek ezen barbár királyokon.

³ Ezech., XXIX., 2—10.

S nem kapott Tyrustól semmi jutalmat, sem ő, sem serege,
A szolgálatért, melyet ellene tett.

Ezért így szól Adonai Jehovah:

Nabuchodonozor babyloni királynak adom az egyiptomi földet
S ő el fogja vinni gazdagságait, ki fogja őt zsákmányolni, ki
fogja pusztítani;

Ez lesz seregének jutalma.

Zsoldul, a szolgálatért, melyet tett,

Neki adom az egyiptomi földet,

Mivel értem dolgoztak, mondja Adonai Jehovah.¹

Josephus, *Antiquitates judaicae* művében azt erősíti,² hogy Ezechiel jövendölése Egyptom ellen betűszerinti értelemben beteljesedett s hogy Nabuchodonozor nem csupán kézrekerítette ezen országot, de királyát is megölette s egy másikat tett helyébe.³ Megasthenes szintén czélozni látszik ezen háborúra, midőn Nabuchodonozort Herkulussal hasonlítja össze s elbeszéli, hogy meghódította Libyát és Iberiát.⁴

Ezen esemény kelte Ezechiel jövendölésének segélyével meghatározható. Ezen jövendölés száműzetésének 27-ik évében,⁵ azaz a Kr. e. 573. vagy 572. évben ment végbe. Jeremiástól tudjuk,⁶ hogy a fáraó, aki akkor uralkodott, Apriesz vagy Hophra volt, ki az 572. vagy 571. évben halt meg. Nabuchodonozor tehát Josephus elbeszélése szerint 573. és 571. közt intézett hadat Egyptom ellen.

Ezen tényeket gyakran vitatta, sőt tagadta, napjainkig igen sok kritikus, azon ürügy alatt, hogy Hierodot és Diodor nem emlékeznek meg azokról s ellenkezőleg

¹ Ezech., XXIX., 18—20.

² Josephus, *Antiq. Jud.*, X., IX., 7. V. ö. *Contra Apion.*, I., 19., 20.

³ A. Wiedemann, *Der Zug Nebucadnezar's gegen Aegypten*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1878., 5—6. l., azt mondja, hogy Josephus elbeszélése ezen részének szabatosságát az emlékekből is be lehet bizonyítani.

⁴ Megasthenes, *Indica*, 20 töredék, Didot kiad., *Historicorum Graecorum Fragmenta*, II., 416.

⁵ Ezech., XXIX., 17.

⁶ Jer., XLIV., 30. Hophra neve a Vulgatában: *Ephree*. Lásd Fr. Lenormant, *Histoire ancienne de l'Orient*, 9. kiad., II., 401. és köv. l. A 409. lapon a Louvre egy edényét mutatja be, mely ezen király keretét viseli magán.

azt beszélik, hogy Apriesz hatalmába kerítette Palesztinát és Cyperus szigetét. Palesztina meghódítása nem volna más, mint ezen királynak meghiusult vállalata Jeruzsálemnek a khaldoktól való megszabadítására. Ami Cyperus szigetének elfoglalását illeti, ez, ha történeti, ezen fáraó uralkodásának első éveiben mehetett végbe.

Nabuchodonozor győzelmeit megerősíti ma az egyiptomi és khald epigrafia, mely az imént a héber írók szabatossága és a jövődölések valósága mellett tanúskodott.

Egy naophor szobor, mely egy Nesz-Hor nevű főrangú egyiptomi személyt ábrázol, a hozzácsatolt föliratban értesít az alábbiakról.¹ Nesz-Hor a déli vidékek kormányzója volt s azzal volt megbízva, hogy a királyság ezen részét a szomszédos népek támadásai ellen megvédje. Föladatát sikeresen oldotta meg. Elephantine szigetén székelte s itt királyként élt, templomokat emelvé s az isteneknek a leggazdagabb ajándékokat ajánlván föl. Ime a hely, mely Nabuchodonozor hadjáratára vonatkozik.

„Fölállítottam szobromat; általa nevem mindig tartani fog; nem fog elveszni a templomban, mert gondját viseltem az (istenek) házának, midőn az amu (szemiták) idegen csapataitól, az északi népektől, az ázsiaiaktól, a nyomorultaktól, szenvednie kellett... kik (rosszat cselekedtek) gondolatukban; mert bekószálni és elpusztítani a Felső földet (Felső Egyiptomot) volt gondolatukban. A félelem (mely) Ó Fölségétől (bennük volt), kicsiny volt. Végrehajtották a terveket, melyeket szívük csinált. Nem engedtem őket Ta-Kenszjg jönni;² azon hely felé

¹ Ezen föliratot először a híres Kircher jezsuita tette közzé, *Obelisci aegyptiaci nuper inter Isaei romani rudera effossi interpretatio hieroglyphica*, in-fº, Roma, 1666., 127. l., aztán Clarac, *Musée de sculpture antique et moderne*, 1841., II. 246—248. tábla; a förészt Pierret fordította le, *Recueil d'inscriptions*, 21. és köv. l. A fordítás a *Records of the past* VI. kötetében, 79. és köv. l., is megvan.

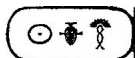
² Ezen vidék a Nilus első zuhatagjának szomszédságában van. Brugsch, *Geographische Inschriften*, I., 150. A Ta-Kensz, ma Kenüz, kerület fővárosa Kensz volt, Konosszo szigetén Philaehez közel.

csaltam őket, hol O Fölsége volt; Ő Fölsége vereséget készített nekik.“¹

Ezen föliratból következik, hogy Apriesz uralma alatt észak-egyiptomi népekkel szövetezett egyiptomiak támadták meg Egyptomot, Felső-Egyptomig hatoltak előre, ostrom alá vették Elephantinet s kárt okoztak ezen városban Khnum templomában, hol Nesz-Hor szobrát fölállíttatta. Az első kataraktán nem sikerült áttörniök; Apriesz kényszerítette őket visszafordulni, de azért beteljesítették Ezechiél jóvendölését, eljöttek azon határig, melyet a próféta megjelölt: „Kifosztották, földúlták, elpusztították a vidéket a szyénei erődig s Ethiopia határaiig.“²

Két babyloni henger úgy tekinthető, mint a mely megerősíti Nabuchodonozor hadjáratát Egyptomban Apriesz ellen. Ez a két babyloni henger az egyedül ismeretes henger idáig, melyeken egyiptomi fölirat van s mindkettőn Apriesz neve olvasható. Az első egy oroszlánnal küzdő embert ábrázol. Mellette egy másik térden álló ember a királyi keretet imádja, melyen a Ptah által védett Apriesz király neve van.³ A második egy imádkozó embert tüntet föl, ki után egy majom következik. Két asszyr tulajdonnév s egy egyiptomi név töredéke

mellett Apriesz király kerete látható:⁴

Egészen természetes föltevés, hogy ezen két hengert a Babylonia és Egyptom közötti háború idején babyloni foglyok készítették. Minden esetre bizonyítják ezek a kapcsolat, mely Nabuchodonozor és Apriesz idején ezen két ország közt fönállott.⁵

A babyloni emlékek egy másik hadjáratát is meg-

¹ A Wiedemann, *Der Zug Nebucadnezar's gegen Aegypten*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1878., 4. l.

² Ezech., XXIX., 10.

³ A. Wiedermann, *Nabucadnezar und Aegypten*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1878., 89. l.

⁴ Ménant, *Notice sur quelques cylindres orientaux*, n^o, II., 10—11. l.

⁵ A. Wiedemann, *loc. cit.*

ismertetik a jeruzsálemi győzőnek Egyptom ellen s kiegészítik azt, amiről Nesz-Hor fölirata értesít. Nabuchodonozor nem igen hagyott ránk történeti okmányokat; megelégszik, mint láttuk, azzal, hogy az általa épített épületekkel dicsekszik.¹ Egy agyagtábla, mely mindkét oldalán be van írva, szerencsére megőrizte számunkra az egyptomi hadjárat emlékét. Ez ma a British muzeumban van. Az idő viszontagságai nagyon megrontották, de csonka állapota daczára néhány sor mégis olvasható. A király, miután elbeszélte, hogy az istenek neki adták a győzelmet, folytatja:

13. ... Nabuchodonozor, a (babyloni) föld királya, 37-ik évében ...

14. ... Egyptomba (*Mi-sir*)² megütközni én (elmentem)...

1. (Csapatait, Ama)szu (Amaszisz), egyptomi király, összegyűjtötte, ...

2. (seregét) elindította ...

3. ... a tenger partjai ...

4. ... adót az egyptomi földről (elhoztam) ...

5. ... 15 000 (?) katona, (?) lovak és szekerek ...

A többi nagyon meg van esonkítva.³

Nabuchodonozor uralkodásának 37-ik éve a Kr. előtti 570. év.⁴ A fáraó, kiről itt szó van, nem lehet más mint Amaszisz, ki miután a trónt Apriesztől elragadta, Egyptomon uralkodott.⁵

Ezen Amaszisz elleni hadjárat különbözik az Apriesz elleni előbbi hadjáratától. Nabuchodonozor, miután Tyrus ostromával fölhagyni kényszerült, meggyőzte Aprieszt és Szyénéig hatolt előre, a zuhatagokhoz érve azonban, mint láttuk, visszafordulni kényszerült. Három-négy évvel

¹ L. fönebb, 236—237. l.

² *Mi-sir* Egyptom asszyr nevének babyloni alakja, megfelelőleg a héber מִצְרַיִם, *misraim*, szónak.

³ A. Wiedemann, *Nebucadnezar und Aegypten*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, 1878., 87—88. l.; E. Schrader, *Weitere Bemerkungen zu der Nebukadnezar-Inschrift*, ugyanazon folyóiratban, 1879., 46. l.; Th. Pinches, *A new fragment of the history of Nebuchadnezar III.*, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 1882., VII. köt., 210—225. l.

⁴ 570. Wiedemann, 568. Schrader szerint, ki Nabuchodonozor első évét Ptolemeusz kánona után a 604. évre teszi.

⁵ Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, 512. l.

utóbb újból Egyptom ellen indult, meggyőzte Amasiszst és adófizetőjévé tette.

Ezen hadjárat azonos talán azzal, melyet Ezechiel részletesen megjövendölt egy jóslatában,¹ mely a főnebb közölteknel² későbbi keletű, de ennek bebizonyítására adataink nincsenek. A próféta által adott összes részletek megerősítésére új fölfödözéseket kell bevárnunk Khaldeában.

¹ Ezech., XXX.

² L. főnebb, 300—302. l.

MÁSODIK KÖNYV.
D Á N I E L.

I. FEJEZET.

Dániel küldetése s a jövőndölések könyve.

Ezechiél a foglyok között élt, de Isten azt akarta, hogy prófétáinak egyike magában Babylon szívében is képviselje őt. Célja volt: hatásosabb alakban tüntetni föl nagyságát népének szemei előtt, ugyanazon királyok által tétetvén bizonytságot hatalma mellett, kik a fogság tartama alatt Babylonban uralkodtak. Az, a kit ezen küldetés betöltésére választott, Dániel volt. Nabuchodonozor palotájában neveltette őt, a mint Mózeset Ramzeszében neveltette; azt akarta, hogy Dániel magáévá tegye a khaldok egész tudását s ismeretei által eként egy oly országban, hol a tudósok köztisztelet és becsülés tárgyai voltak, tekintélyt szerezzen és föltünést keltsen. Mi több, Józsefhez hasonlóan magyarázójává tette őt is azon természetfölötti álmokképeknek, melyeket a babyloni királynak adott s eként az állam legmagasabb méltóságaira segített őt. Egy oly országban, hol, mint a Nilus völgyében, az álmok oly nagy szerepet játszottak, az Úr ugyanazon eredmények elérésére ugyanazon eszközöket használta.

Dániel mindazáltal nem tett csodákat mint Mózes s nem szabadította meg személyesen népét a fogságból; rabszolgá sem volt, mint József; oly kiváló állást sem foglalt el Nabuchodonozor udvarában, mint Jákob fia a hykszoszokéban; nem mentette meg Khaldeát az éhség borzalmaitól, mint Apapi első minisztere ezt Egyiptommal tette; szóval daczára a hasonlóságoknak, melyeket bizonyos kritikusok még túloztak, hogy annál könnyebben

támadhassák meg Dániel könyvének szavahihetőségét, nagy különbségek is vannak Dániel története s József és Mózes története közt. Ezen három kiváló személyiség tekintélyes, de különböző helyet foglal el a héberék történetében. József azzal van megbízva, hogy előkészítse az utakat családjának ideiglenes letelepedésére Egyiptomban, hogy itt néppé lehessen, mely az ígért földet elfoglalni képes legyen. Mózesnek szerepe: megszabadítani fivéreit, midőn ezek már eléggé számosakká és erősekké lettek arra, hogy Kanaán földét kézre kerítsék; szerepe továbbá: törvényt adni nekik a Szinai hegyén. Dániel hivatása egészen más: Dánielnek, valamint Ezechielnak kötelessége érintetlenül megőrizni a monotheizmus dogmáját a veszélyek közepette, melyek aként jöttek létre, hogy az egyedüli Isten imádói a pogányokkal keveredtek össze;¹ kötelessége továbbá kimutatni, hogy a törvény valamennyi szabványaiban kötelező, még Palesztinán kívül is, mivel az igaz vallás megőrzése a Messiás eljövételéig szoros összefüggésben áll ezen törvénnyel; kötelessége továbbá megbüntettet és megalázott népét megvigasztalni, folgyujtván előtte a messiási remények világosságát.

A negyedik nagy próféta küldetésének ezen hármas czélja világosan következik a nevét viselő könyvből.

Cselekedeteinek és jóvendöléseinek gyűjteménye sajátyszerű fizionomiával bír; több tekintetben az ó-szövetségnek egy másik könyvéhez sem hasonlít. Tartalmát illetőleg egyszerre történeti és profetikus;² alakja által pedig egy új írásműfajt vezet be, melynek ma az apokalyptikus műfaj nevet adják; nyelvére nézve az összes őt megelőző íróktól különbözik: mivel ugyanis oly

¹ L. főnebb, 250. l.

² Egy más prófétának könyve sem foglal magában történeti részt, mely a profetikus résztól élesen el van különítve. Történeti részletek többnyire vannak ugyan, de csak mellékesen a jóvendölés megértésére. Csak Izaiásnál van négy történeti fejezet, XXXVI–XXXIX., de még ezek is csak azért vannak jóvendöléseinek gyűjteményébe főlvéve, mivel az itt elbeszélte események adtak alkalmat a Szennacherib elleni különös jóvendölésekre, XXXVII., 6–7., 21–35; a beteg Ezechiás mellettiekre, XXXVIII., 5–8; s a Merodach-Baladan követsége alkalmával mondottakra, XXXIX., 5–7.

nép közt élt, mely a khald nyelvet beszélte, azért Dániel könyvének egy részét héberül s a másikat khald, vagy, szabatosabban szólva, araméai nyelven írta meg, azaz azon nyelven, melyet Aram országában vagyis Szyriában beszéltek.¹ Könyve tehát egyszerre a ó-szövetség történeti és profetikus könyvei közé tartozik s kétségkívül ezen elegyítés, valamint a benne foglalt araméai fejezetek is, az oka annak, hogy a héber biblia nem sorozza őt sem a hagiografok, sem a próféták közé.²

Hat fejezet a történelemnek, hat a jövődöléseknek van szentelve.³ Szükségképi összefüggés nem létezik sem

¹ Ezen sajátyszerűség azonban, mely annyira meglepi a magyarázókat s melylyel a raczionalisták oly közönségesen visszaélnek, a könyv keltének megállapítására szolgálhat. A két nyelv keverése azt bizonyítja, hogy a könyv Dániel idejében íratott, mivel ez az egyetlen mozzanat a zsidók történetében, melyben ezen két nyelvet közönségesen használták. A hamisítvány bizonynyal egyetlen nyelven lett volna írva. — Az araméai nyelv használata már Ninive földulása előtt konstatalható Asszyriában. Layard Nimrudban (l. *Nineveh and its Remains*, I., 128. és *Monuments of Nineveh*, 1. sorozat, 96. tábla) tizenhat oroszlánt talált, melyek sulyokul szolgáltak. Ezeken Szennacherib nevével ékalaku és araméai fölíratok olvashatók. Azon körülmény, hogy tekintélyes számu araméaiak kerültek Asszyriába és Khaldeába fogságra, — ezen körülmény nyelvüket, mely egyébként igen közeli rokonságban állott az asszyr nyelvvel, általános szokásba hozta s az araméai alfabétának használhatóbb volta, szemben a szótagos írással, melyet az ékalaku betűk oly bonyodalmassá tettek, még inkább elősegítette azt, hogy az araméai írás népszerűbb s elterjedtebb legyen. Meg is találjuk azt agyagedényeken és bemetszésekben, nem is szólva a szerződéseken előforduló névalírásokról.

² A zsinagóga egyébként Dániel könyvét úgy látszik eredetileg a próféták sorába vette föl; mindig ihletettnek tekintette azt s szerkesztését magának Istennek tulajdonította. Lásd L. Wogue, *Histoire de la Bible et de l'exégèse biblique*, 1881., 73—74., 90. lap.

³ A héber szövegben a hat első fejezet az első, a hat utolsó a második részt képezi. A Septuagintában és Vulgatóban két kiegészítő fejezettel több van; ezek Zsuzsanna s Bel és a sárkány története, XIII., XIV. Ezen két fejezet a könyv történeti részével van összefüggésben s szabatos és bizonyos tényeket foglal magában, a legvalószínűbb vélemény szerint azonban, mint ezt Cornelius a Lapide is megjegyezte, nem azon szerzőtől valók, kitől a voltaképi Dániel könyve.

a két rész, sem az ezeket alkotó különböző fejezetek közt, noha a szerző és a szerkezet egysége bizonyos és elvitathatatlan.

A hat első fejezet nem beszéli el Dániel életét folytatólagos egymásutánban: hat különálló epizód ez, határozott célra kiválasztva; emlékeztetnek ezen fejezetek a Birák könyvére, mely szintén nem időrendi történet, hanem csak elszigetelt tények gyűjteménye:¹ az, a ki Othoniel, Debora, Gedeon, Jefte, Sámson arczképeit festette, meg akarta mutatni, hogyan jutalmazta meg Isten népét hűségeért s büntette meg hűtlenségeért; Dániel könyve szerzőjének célja a tényekből bebizonyítani, hogy Izrael Istene az egyetlen igaz Isten s hogy ő soha sem hagyja el azokat, a kik törvényének végrehajtásában kitartanak. Valamint a Birák könyvében mindig megtaláljuk a formulát: „Izrael rosszat cselekedett az Úr előtt s szolgaságra került; Izrael az Úrhoz folyamodott s ő Megmentőt támasztott neki“,² épp úgy Dániel könyvében is minden egyes epizód végén ugyanazon következtetésre bukkanunk, mely a személyek és körülmények szerint különböző szavakkal van kifejezve, de értelme mindig azonos: „Dániel Istene az élő Isten, az ég Istene, a legmagasabb Isten.“³ Csakugyan látjuk, hogy az Úr kiváló módon, sőt a legnagyobb csodák segítségével is, védi azokat mindig, kik törvényéhez ragaszkodnak,⁴ míg szigorúan bünteti azokat, kik a szent dolgokat megszenteltelenítik.⁵

A Dániel által elbeszélte epizódokat tehát, noha nyilvánvaló kapocs híjával vannak, valósággal egymáshoz fűzi egy közös gondolat, mely választásukban s elrendezésükben irányadó volt.⁶

¹ L. III. köt., 162. l.

² Jud., II., 11, III., 9., etc. V. ö. *Manuel biblique*, 4. kiad., 1884., II., 45.

³ Dán., II., 47; III., 32. (Vulgata 99.); IV., 34; V., 18, 21, 23; VI., 26—27. L. még (Vulgata) III., 45; XIV.

⁴ Dán., I., 8—17; III., 17—18; 92—95. (Vulgata); VI., 10—11., 20—22; Vulgata, XIV., 29—40.

⁵ Dán., V., 3., 23—24., 30.

⁶ Az epizódok egymás közötti összefüggését jelzik azon egyes adatok is, melyek a következő epizódokat előkészítik.

Ugyanígy áll a dolog a második rész jövendöléseivel. Ezeknek céljuk szintén föltüntetni Izrael Istenének nagyságát, megmutatván, hogy a jövőnek egyetlen titka sincs rejtve előtte s előre kijelentvén a nagy dolgokat, melyeket a Messiás által népének javára végbevitetni szándékozik. Ezzel vigasztalja testvéreit Dániel, míg egyidejűleg oktatja s erősíti őket hitükben.

Noha a hat utolsó fejezet eként jellegével a hat elsőől különbözik, egyesítve van mindazáltal velük, mint egy testnek különböző tagjai. Nem egyebek ezek magukban véve, mint egyetlen jóslatnak, a négy nagy birodalom jóslatának kifejtése s a négy nagy birodalomról szóló jóslat már az első részben, a II. fejezetben, megvan, mely megmagyarázza az Úr által Nabuchodonozornak adott profetikus álmoképet: a nagy király, mint ezt alább elbeszéljük, egy különböző fémekből álló szobrot lát, királyokat s népeket t. i., kik egymásután fogják birtokolni a földön a legfőbb uralmat a Messiás eljöveteleig. Az eredeti szöveg hat utolsó fejezete nem tesz egyebet, mint ugyanazon jóslatot tünteti föl más képek alatt és új részletekkel, összefüggőleg vagy külön-külön.¹

A nyelvkülönbség, mely Dániel első részében észlelhető, megvan a másodikban is: a VII. fejezet, mely-

Igy Dán., I., 2., arról értesít, hogy Nabuchodonozor elvitte a jeruzsálemi templom edényeit, melyeket utóbb Balthazar megszenteltetését, Dán., V., 3., 23; az I. fejezet Dániel társaival ismertet meg bennünket, kik a III. fejezet hősei; az V. fej. 21. verse a IV. fejezetre emlékeztet; az I. fej., 17. v. a látnoki és álmofejtő képességgel ismertet meg, melylyel Dániel bír és él, II., 19; IV., VII—XII; etc.

¹ Dániel második részének hat fejezete négy jövendölést vagy látomást foglal magában. Az elsőnek (VII.) tárgya a négy nagy birodalom, mint Nabuchodonozor álmának, mely a II. fejezetben van elbeszélve; a birodalmakat azonban itt állatok, nem a szobor különböző részei ábrázolják. A második látomás (VIII.) az elsőnek azon két részét fejt ki, melyek a médo-perzsa és a gréco-macedoni uralomra vonatkoznak. A harmadik (IX.) a messiási jövendölést fejt ki, mely a II. és VII. fejezetekben röviden volt érintve. A negyedik végre (X—XII.) hosszasan foglalkozik az elsőnek és másodiknak azon részével, mely a greco-macedoni uralomra vonatkozik. Ezen látomásokra alább, a XIII. fejezetben, visszatérünk.

lyel ez kezdődik, khald vagy araméai nyelven van írva, mint az ezt megelőző öt fejezet. A terv- és szerkezetbeli egység tehát elvitathatatlan a könyvben, daczára a különbségnek, mely a nyelvben nyilvánul s daczára a különböző fejezetek közötti kapcsolat és formaszzerű áthidalás hiányának; noha Dániel az első részben a harmadik személyben van említve s a másodikban ő maga beszél.¹

Dániel könyvének két szakasza eként, noha az egyik kizárólag történeti s a másik kizárólag profetikus, nem más, mint egy és ugyanazon egésznek két része: mindkettő egy szellem által van áthatva s egy vég felé törekszik. Mindkettőben betölti Dániel a hivatást, melyet Istentől nyert; a hivatást t. i., hogy megőrizze a monotheizmus hajóját a zátonyoktól, melyeken a fogságban törést szenvedhetett s hogy fönntartsa népének szívében a Messiásban s egy jobb jövőben való hitet.

Hogy ezen czélt minél jobban elérje, az Úr új formában jelenti ki jövődöléseit prófétájának: vonatkozva azon országra, melyben Izrael most él, azon formában, melyet apokalyptikusnak neveztek el, mivel Szt. János híres könyvében, az Apokalypszisben, is előfordul.

Ez abban áll, hogy a jövő s főleg az utolsó napok szymbolumok és emblémák segítségével mondatnak ki,

¹ „Szétoszthatjátok ezen könyvet, mondja Zündell, *Kritische Untersuchungen über die Auffassung des B. Daniel*, p. 40—41., nem birjátok darabokra tépni. Kisértsétek meg nyelv szerint földarabolni; nem birjátok, mivel a khald rész, III., 49; III., 12, 16, 23, 30., világosan czéloz a héber részre, I; lényeges kapcsolat van a héber VIII—XI. és a khald VII. között is; az idő hasonló módon van jelezve: VII., 1. és VIII., 1. — Ha a történeti (I., VI.) vagy a látnoki rész (VII—XII.) tartalmának alapján akarjátok megkísérteni a fölosztást, hasonló akadályokba ütköztök. Az I. fejezet tartalmát illetőleg csakugyan szemmel láthatólag bevezetés a történeti részbe, II—VI.; nyelv és irány tekintetében a látomásokhoz csatlakozik, VIII—XII; mivel a héber nyelvet használja, egyesíti az első részt a másodikkal, valamint a khald nyelven írt VII. fejezet a másodikat az elsővel.“ Más érintkezési pontokra nézve Dániel könyvének két része közt I. de Wette, *Lehrbuch der Einleitung in A. T.*, 4. kiad., 1833., §. 256., p. 322; Keil, *Lehrbuch der Einleitung in A. T.*, 2. kiad., 1859., §. 134., p. 396; Horne, *Introduction*, Ayre kiad., II., 842.

abban, hogy a négy nagy birodalom pl., mint Nabuchodonozor álmában, a szobrot alkotó arany, ezüst, ércz, vas és agyag által ábrázoltatik. A jövendölés ezen módja nem kizárólag Dániel sajátja. Megvan ez nem csupán Ezechielnél, ki, mint ő fogságban élt, hanem azon prófétáknál is, kik Palesztinában írtak, mint Jeremiásnál.¹ Mindazáltal az, a mi a többiekénél, hogy úgy mondjuk, csak kivételkép jelenik meg, szabálylyá válik Dánielnél; az. apokalyptikus forma uralkodik jövendöléseiben s csaknem az egész helyet betölti. Már láttuk,² mért látta józnak Isten új nyelvet és új képeket használni azon országban, hol Juda most le volt telepedve: jóságában alkalmazkodik az időkhöz és helyekhez. hogy, ha szabad így mondanunk, összes gyermekei gondolkozásának színvonalára bocsátkozzék.

A fogság ezen válságos időszaka alatt újból csodákat tesz és megsokasítja ezeket, mint ezt egykor az egyiptomi kiköltözés idején tette: a legtekintélyesebb héberek érdekében s az udvarnál elfoglalt rangjuk miatt kioltja a kemencze lángjait Babylonban s bezárja az oroszlánok száját, mivel a héberek híven megtartották törvényét; főuri hatalmának megmutatására jósálmokat küld Nabuchodonozorra; Baltazár palotájának falaira titokteljes szavakat ír s képessé teszi Dánielt ezen szavak megértésére, valamint az álmok magyarázására; végül, bizonyos értelemben pazarul bánik ezen időben a prófétákkal és jövendölésekkel.³

A gondviselés természetfölötti beavatkozása ezen világ eseményeibe s kivált Isten népének történetébe bizonynyal soha sem volt igazoltabb s könnyebben fölfogható és magyarázható, mint ezen válságos pillanatban. A raczionalista kortársak azonban képtelenek magukat elhatározni egy oly könyv elfogadására, melyben annyi csoda s annyi jövendölés olvasható; elvitathatatlan bizonyítéka ez szerintük az általa elmondottak hamisságának és helytelenségének. Hallatlan elkeseredéssel és erőszakossággal támadnak rá s azzal dicsekesznek, hogy tönkre-

¹ Jer., XIII., etc.

² L. fönebb, 256. l.

³ L. fönebb, 251. l.

tették ezen apokalyptikus művet, mely, ha hiteles, lerombolja egész rendszerüket, mivel a természetfölöttinek létezését megállapítja.¹

Hogy mi a véleményük, azt megítélhetni abból, a mit egyikük, Nöldeke ír, ki valamennyiüket összeletezi. „A profetizmus századok óta halva volt s a zsidó nép meg volt győződve, hogy soha sem támad föl újra.² Hirtelen újra egy sereg irat jelenik meg a jövődölések könyveihez csatlakozva, teljesen a jövő felé fordulva s az ítélet napja iránt égő vágygyal eltelve. Ezen vágy a nagy nap teljesen meghatározott eljövételének szabatos várásáig fokozódott. Az íróknak szükségkép nem volt más óhajuk, mint hittársaikat ezen katasztrófára előkészíteni. Hogy mindenki meg legyen győződve, úgy a mint ők maguk, arról, hogy az ítélet napja a küszöbön

¹ Porphyrius az első, ki Dániel hitelességét a III. században kétségbe vonta. Támaszkodik arra, hogy ezen könyv szerinte hű történeti leírást adjon az eseményeknek egy bizonyos korig, melytől kezdve hirtelen megszűnik szabatosnak lenni. Ezen írótól a XVII. századig senki sem kételkedett a könyv hitelességén. Bertholdt kezdte 1806-ban megtámadni a negyedik nagy prófétát a kritika nevében s ezen pillanattól kezdve ellenei megszámlálhatatlanok. Ime Dániel hitelessége főelleneinek felsorolása: Bertholdt, *Daniel aus dem Hebräisch-Aramäischen neu übersetzt und erklärt*, Erlangen, 1806—1808; Id., *historisch-kritische Einleitung in sämtliche kanonische und apokryphische Bücher des Alten und Neuen Testaments*, Erlangen, 1812—1819., IV., 1505. és köv. l.; Bleek, Schleiermacher, de Wette és Lücke folyóiratában, *Theologische Zeitschrift*, 1822., III., 171—294; Id., *Jahrbücher für deutsche Theologie*, 1860, 45—101; de Wette, Ersch és Gruber művében: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, Th. 23., Lipcse, 1832; Id., *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments* (7. kiad., Berlin, 1852.); Lengerke, *Das Buch Daniel verdeutscht und ausgelegt*, Königsberg, 1835; v. ö. *Theologische Studien und Kritiken*. 1837., 923—934; Ewald, *Die Propheten des Alten Bundes*, 2. in-8°, Stuttgart, 1841. (2. kiad., Göttingen, 1867.); Hitzig, *Das Buch Daniel*, Lipcse, 1850; Lücke, *Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung des Johannes*, 2. kiad., Bonn, 1852; Baxmann, *Ueber das Buch Daniel*, *Theologische Studien und Kritiken*, 1863., 452—432; Graf, *Daniel*, Schenkel *Bibel-Lexicon*-jában, 1869., I., 568—574.

² „V. ö. Ps., LXXIV., 9; I. Makk., IV., 46; IX., 27; XIV., 41.“

áll, régi istenes férfiak tekintélyét veszik magukra, kiknek könyveiket tulajdonítják. Ezen embereknek a jövőről kellett nyilatkozniok s eként a jövőről való jövendölések alakjában terjedelmes leírásokat találunk náluk a multból. A szerzők valóságos szempontját mindig könnyen fölföldözhetnők — mert a mult leírása természetesen csak a multban lehet szabatos¹ — ha a feladatot siralmas bujósdi játékkal rendkívül meg nem nehezítenék, mindenféle számokba és jelképekbe rejtven el gondolataikat. Vannak apokalypsziszek, melyek magukban értéktelenek s csak a talányok által keltik föl az érdeklődést, melyeket a kutatónak meg kell oldania, hogy eredetükre bukkanjon. Ezen szymbolizmusban s még sok más pontban előképei vannak az apokalyptikus irodalomnak a héber irodalomban, jelesül Ezechiél és Zakariás jövendöléseiben. Ezechiél írta le először a jövőt egy szystematikusan rendezett szám- és képsorozatban.

„Ezen iratokban a lehető legsajátszerűbb vegyülékét találhatni a heves szenvedélyeknek, az üdvösség után való égő vágynak, a jelen romlottságtól való mély irózással s végre a képzeletnek s költői képeknek hideg és kiszámított szemlélődéssel. Az apokalyptikus részekről eltekintve ezen könyvek még leginkább elbeszéléseket s intelmeket foglalnak magukban.

„Csak egy ily fajta könyvet vettek föl az Ó-szövetségbe, a legrégibbet és legjobbat valamennyi közül, Dániel könyvét. Az ezen könyvre vonatkozó itéletet a modern kritika nagyobb biztossággal állapította meg, mint a többiek bármelyikéről szóló véleményt. Egyes heves apologisták kivételével a tudományos férfiak már régóta egyetértenek a Dániel könyvére vonatkozó lényeges pontokban.“²

A lényeges pontok, melyekre nézve a raczionalisták egyetértenek, abban foglalhatók össze, hogy Dániel könyve négy századdal későbbi Nabuchodonozor koránál s a

¹ Megjegyzésre méltó ezen őszinte nézet, mely a raczionizmus *Credója* s a természet fölöttiek tagadásának valóságos oka: a jövendölés természetesen csak ha beteljesülése után mondatott, lehet szabatos. Ezért a *priori* elvetendő.

² Th. Nöldeke, *Az ó-szövetség irodalomtörténete*. Németből francziára ford. Hartwig Derenbourg és Jules Soury, 317—318. l.

Makkabeusok idejének kelténél: „Antiochus Epiphanes rettenetes üldözései fölkeltek egy merész szellemet, mely magában és hittársaiban nemes hevet gyúlasztott föl. A szilárd remény, hogy a régi jóvendölések be fognak teljesülni, az általánosan emberi s különösen zsidó eszme, hogy Isten segélye főleg akkor van közel, midőn a szerencsétlenség tetőpontját érte, fölgyújtották azt s Izrael régi látnokainak módjára jók tekinteteket vettettek vele a jövőre. A régi profetikus ihlettség már régóta megszűntnek tekintetvén, ha a maga nevében szólott volna, nem számíthatott volna ama mély hitre, melyet a próféta jóslatai számára követel. Ezért egy ókori szentnek neve alá rejtőzött. Hogy teljes hitet s bizalmat keltsen maga iránt, a multat távoli jövőként írta le, akár átlátszó képekkel s célzásokkal, akár egészen nyíltan. ...

„Mivel a szerző nem akart történetet írni, azért nem igen törődik a történeti és természeti valószínűség megsértésével. Minél csodásabbak elbeszélései, annál inkább remélhető, hogy ezek benyomást fognak gyakorolni a természetfölöttiekben való hittel teli olvasókra. ... Az író mindenütt saját idejét tartja szem előtt. Nebukadnezar (Nabuchodonozor), ki képének imádását halálbüntetés terhe alatt rendeli el, Belszazar (Baltazar), ki a szentelt edényeket használja orgiáiban, megannyi típusai előtte a Szeleukida zsarnokoknak, ép úgy mint az istentelen szarv az apokalyptikus látomásokban. Dániel és három barátja az ő idejebeli vértanúkat ábrázolják. Ami ezen különböző jelenetek szerencsés megoldását illeti, a költői igazságszolgáltatás adta meg neki ezt: maguk a zsarnokok is meg vannak győződve Isten mindenhatóságáról s Epiphanes halála előtt a zsidó nép hite által kényszerítve bűneit megbánja s az igaz Istent imádja.“¹

Nöldeke elfelejti megmondani, miféle kapcsolat létezhetik Dánielnek és társainak Nabuchodonozor udvaránál való nevelkedése és a Makkabeusok kora között. Nem fejt meg továbbá Nabuchodonozor második álmának és örültségének jelentését sem. Nem ügyel végre arra, hogy Dániel szerzője, a helyett hogy hevesen kikelne a baby-

¹ Th. Nöldeke, *Az ó-szövetség irodalomtörténete*. 333–335. l. (tranczia ford.)

loni királyok ellen, kik pedig, mint ő mondja, a gyűlölt Antiochus Epiphanest ábrázolják, inkább mindig a jó-
akarat egy nemével szól róluk.¹

A gondolat: a könyv hősét a Szelenkidákat képviselő király udvarába helyezni, csakugyan igen különös lett volna a makkabeus író részéről, ki ezt a költeményt állítólag csinálta.

A negyedik nagy próféta valóságos hibája az, hogy csodákat beszél el s jövendöléseket írt. „Dániel könyve nem hiteles, mondja még Nöldeke.... S mindenek előtt a könyvben elbeszélte tények többsége a mesék országából való s nem történhetett meg. Gondoljunk csak a tűzhaláltól megmenekült három ifjúra s a többi ép oly furcsa csodákra Nebukadnezar hét évig tartó örültségére, életére a barmok közt, melyek társaságában a mezők fűvét legeli, különös meghagyására, hogy sorsában minden alattvalója részt vegyen, a sületlen tilalomra, melynél fogva senkinek sem szabad az országban egy álló hónapig kérdezni, mi ez, csupán a királytól, stb.“²

Az ó-szövetségi történet folyamán számos csodákra akadunk már. Az egyptologia és assziriologia több ízben tettek már szolgálatot amaz iratok hitelességének és szavahihetőségének megállapításában, amelyek amazokat megukban foglalják. Az assziri epygrafia most még számosabb fegyvereket fog szolgáltatni Dániel könyvének megvédésére, mint a mennyit a biblia más helyein már szolgáltatott. Ezen tények, melyeket az imént, mesékké láttunk bélyegezve, oly jellemző khald színekkel festvék Dánielnél, miszerint a raczionalista előítéletektől ment assziriologiának okvetetlenül föl kell ismernie keltüket és eredetük helyét, azaz Babylont és Nabuchodonozornak és a khald birodalom utolsó éveinek korát. Így az ékiratos okmányok tanulmányozása Lenormant Ferenczet is a Dániel hat első fejezetében foglalt elbeszélések hitelességének védelmezésére bírta.³

¹ V. ö. Dán., II., 46, 49; IV., 16., stb.

² Th. Nöldeke, *Az ó-szövetség irodalomtörténete*, 330. l. (fr. ford.)

³ Fr. Lenormant egyenesen kimondja a hat utolsó fejezetről: „Azt hiszem, hogy Dániel második fele talán épúgy megvédhető és igazolható, mint az első,“ ő maga azonban csak a

„Meg kell vallanom, mondja, hogy a Corrodi, Eichhorn, Jahn, Gesenius, de Wette, Lengerke, Ewald és Hitzig által (Dániel könyve ellen) fölhozott érvek egy része sokáig czáfolhatatlannak tetszett előttem...¹ Egyedül és kizárólag tudományos okok... arra birtak, hogy véleményt változtassak... s a hagyomány adataihoz visszatérjek... Új meggyőződéseim az ékalakú szövegek tanulmányozásán alapul, melyeknek támogatását nélkülözte az ítélet, melyet most, azt hiszem, szükségkép át kell nézni. Ezen szövegek tanúsága tényleg elengedhetetlen eleme a vitatásnak.“²

A következő fejezetekben ezen szövegek tanúságát fogjuk felhívni s meglátjuk, hogy a könyv, melynek jellegét itt megállapítottuk s egységét kimutattuk, csak Babylonban, Nabuchodonozornak és utódainak idején irathatott.

könyv hat első fejezetét tanulmányozza. *La divination et la science des présages chez les Chaldéens*, 1875., 172. l.

¹ *Manuel d'histoire ancienne de l'Orient*, 1869., II., 243.

² Fr. Lenormant, *Le divination et la science des présages*, 170—171. — Dániel könyve hitelességének fővédői, noha egyesek alaptalan engedményeket tesznek a raczionalizmusnak, a következők: Hengstenberg, *Die Authentie des Daniels*, mely I. kötetét képezi *Beiträge zur Einleitung ins Alte Testament* művének, Berlin, 1831; Hävernicks, *Commentar über das Buch Daniel*, Hamburg, 1833; Id., *Handbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Alte Testament*, Erlangen 1844., Th., 2., Abth. 2., p. 444—495; Keil, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments* (3. kiad., Frankfurt, 1873.); Auberlen, *Der Prophet Daniel und die Offenbarung Joannis*, Bâle, 1854; 2. kiad., 1857; Fr. Delitzsch, *Herzog Real-Encyklopädie-jében*, III., 1855., 271—286; 2. kiad., 1878., III., 469—479; Zündel, *Kritische Untersuchungen über die Abfassungszeit des Buches Daniels*, Bâle, 1861; Birks, *Four prophetic Empires*; Id., *Two later visions of Daniel* 1846; Pusey, *Daniel the prophet*, 3. kiad., London, 1864; F. Speil, *Zur Echtheit des Buches Daniel*, *Theologische Quartalschrift*, 1863., 191—251; stb.

II. FEJEZET.

Dániel nevelkedése Nabuchodonozor udvarában. A babyloni palotaiskolák.

Joakim, Juda királya, uralkodásának harmadik évében Nabuchodonozor atyja, Nabopolassar által megbízva, hogy Nyugatáziában hadat viseljen, kézre kerítette Jeruzsálemet s lakosainak egy részét fogságra hűszolta (606. Kr. e.). Volt a foglyok közt egy királyi vérből származó ifjú,¹ ki ép annyira kitűnt természeti tulajdonságaival és tehetségeivel, mint születésével:² a neve Dániel volt.

Az asszír és khald királyok, hogy képesek legyenek idegen származású és nyelvű alattvalóikat könnyebben kormányozni, jó családból való ifjakat szoktak volt közülük kiválasztani és udvarukban neveltetni, hol ugyanoly nevelésben és oktatásban részesültek mint a bennszülött főtisztek gyermekei. Ezen szokást, mely idáig csak Dániel könyvéből volt ismeretes előttünk, megerősítik ma az ékalakú okmányok.

Tudjuk ma, hogy az Asszurbanipal által Ninivében fölállított könyvtár³ főleg a palotaiskola tanítói és tanulóinak számára volt szánva. A fölaltat agyagkönyvek nevezetes részét klasszikus könyvek, oktatási könyvek, abeczés könyvek, nyelvtanok, szótárak, történeti tanulmányok, gyakorlatok s föladványok, többek közt egy tábla, képezik, mely egy leczkét foglal magában s ezélja volt, hogy egy ifjú herczegnő belőle tanuljon asszírul olvasni és írni; ezen táblácskát ma abeczés könyvnek neveznök.⁴

Az abeczés könyvek lehetővé teszik, hogy fogalmat alkossunk magunknak a tanításról, melyben a palotaiskola kezdői részesültek. „Oly berendezésű táblákat kép-

¹ Dán., I., 3.

² Dán., I., 4.

³ L. I., köt., „Előzetes Fejezet“ végén.

⁴ Ezen táblácska ma a British muzeumban van. A. H. Sayce, *Babylonian Literature, Lectures delivered at the Royal Institution*, London, 1879; *The Times*, weekly edition, 1879. jun 13., p. 19.

viselnek ezek, minők elemi iskoláinkban ma is használatosak. Szerkezetük igen egyszerű; a jegyek három oszlopba osztvák be: középpütt a magyarázandó jegy van; jobbra a jegynek eredeti, hangtani értékét jelző értéke; balra egy asszír szó által visszaadott ideografikus értéke. Ezen táblák tehát megadják a jegyek két főértékét: az ideografikus és fonetikus értéket. Látjuk pl. hogy egy ilyen a középső oszlopba írt jegy értéke *an*; megadja ezt a baloldali oszlopba írt név első szótagjának értéke; ezen név *annap*, mely az eredeti szumeri nyelvben annyit tett, mint „isten“....

„Valószínű, hogy ezen táblák el voltak terjedve Asszír-ia elemi iskoláiban s hogy a gyermekek egy értelmes nevelő fölügyelete alatt foglalkoztak értékük elsajátításával. A niniveiek, jókor bevezetettvén a szumeri írás három-négyszáz jegyének tanulásába, csakhamar könnyen olvasni kezdték a két nyelven írt szövegeket. A latin csak nem rég szűnt meg elemi iskoláink tárgyai között szerepelni; Asszurbanipal alatt a szumeri is tűnedezni kezdett, mindazáltal elfeledve még nem volt s megtanulása is szükséges volt még. Némely abeczés könyvek még bonyolultabbak voltak azoknál, melyekről az imént szoltunk. Négy oszlop volt ugyanis rajtuk. A három első hasonló volt az imént leírtakhoz; a negyedik bizonyos jegyek eredetének és alakításának magyarázására volt szánva. Egy példa elégséges lesz ezen táblák elrendezésének megismertetésére. Tegyük föl, hogy jelen vagyunk a ninivei nevelő előadásán; a nevelő az imént leírt táblák előtt kérdéseket intéz növendékeihez; kik felelnek neki; eként fejlődik ki a párbeszéd, melyet így adhatunk vissza:

Kérdés. — Melyek ezen jegy hangtani értékei?

Felelet. — *Asz, rum, dil.*

K. — Mi a neve?

F. — *Dilu.*

K. — És ez, mi ennek hangtani értéke?

F. — *Hal.*

K. — Mi az ideografikus értéke?

F. — *Itallaku* (gyorsan menni).

K. — Mi a neve?

F. — *Dilimminabi* (azaz az előbb említett *dilu* jegyből és a *minnabi* szóból összetett, minek jelentése: kétszer ismételt).¹

¹ I. Mént, *La Bibliothèque du palais de Nineve*, 40—43. l.

Amit az imént láttunk s főnebb¹ az asszír írás bonyolultságáról, jegyeinek sokaságáról s a hangok különféleségéről, melylyel a legtöbben közülük birtak, mondottunk, abból fogalmat alkothatunk magunknak arról, mily fáradságos és nehéz volt az asszír nyelv tanulása. De az akkadi nyelv tanulása még nehezebb volt. Holt nyelv volt ez, melynek ismerete azonban elengedhetetlen volt Khaldeában, mivel ez szolgált a vallási, csillagászati és bűbájos szövegek megírására az ősidőkben. A követelmény valószínűleg az volt, hogy a tanuló akkadi föladatokat és fordításokat csináljon; az ékalakú asszír betűk mellett egyidejűleg bizonyosan az akkadi nyelvet is kellett tanulnia. Dániel tehát egész szabatosan fejezi ki magát, midőn azt mondja, hogy „a khaldok könyveit és nyelvét tanulni“ mentek ezen iskolákba.²

Sennacheribnek egy fölirata alkalmilag elmondja, hogy idegeneket is vettek föl a palota iskolába, mint ezt Dániel könyvében olvassuk. Egy babyloni fő úr fia, kinek Belibni volt a neve, Szargon palotájában nevelkedett s aztán Sennacherib által Babylon trónjára emeltetett:

13. Belibnit, egy bölcsnek fiát Babylon törzséből, ki mint fiatal gyermek palotámban nevelkedett, a szumiruk és akkadok királysága fölé helyeztem.³

Dániel és három társa, Ananias, Miszael és Azarias, arra lön kiszemelve, hogy Nabuchodonozor palotájának iskolájában babyloni nevelést kapjon, hasonlót ahoz, aminőt az idegeneknek Ninivében adtak. Elvitetett tehát a kaszr-ba azaz a királyi palotába, hogy ezentúl Khaldea nemesi ifjai közt éljen. A kitüntetés folytán, melynek tárgya volt, bizonyos értelemben babylonivá lett; innen

¹ L. I. köt., „Előzetes Fejezet.“

² Dán., I., 4, 17. Ezen szók kétségtelenül az agyag táblakönyvekre s az ékírásra vonatkoznak. A khald név, mely ezen versben olvasható, a voltaképi khaldokra vonatkozik s nem azon nyelvre, melyet köztünk gyakran a bibliai khaldnak neveznek; ezen utóbbinak valódi neve: *araméai*, a hogyan a szöveget maga Dániel nevezi, II., 4. és amint ezt a 309. lapon mi is mondtuk.

³ Sennacherib, *Bellino hengere*, 13. sor; G. Smith, *Hist. of Sen.*, 27. l., *Hist. of Assyria*, 111. l.; Taylor, *Records of the past*, I., 34. l. főnebb, 148—150. l.

a névváltoztatás, mely őt és három barátját érte. A khald és ninivei királyoknál közönségesen szokásban volt az idegeneknek asszír neveket adni. Pszammetich, a későbbi híres egyiptomi király, saját személyében nyújt erre nevezetes példát. Midőn Asszurbanipal egy tartomány élére helyezte őt, elvette tőle egyiptomi nevét s a Nabu-szezi-banni asszír nevet adta neki.¹

A részleteket eként, melyeket Dániel első fejezete a babyloni udvar szokásairól nyújt, az asszír epigrafia mind megerősíti. Segélyével képesek vagyunk magyarázni azon neveket is, melyeket a palota vendégeivé lett zsidó ifjak kaptak. Dániel neve Bêltsá'ssar lett;² Ananiásé: Sadrak; Miszaelé: Meišak és Azariásé: 'Abêd-Nego. Bêltsá'ssar babyloni alakja: *Balatszu-uszur*, „védi életét.“³

Az Abdenago, vagy mint az eredeti szövegben áll, Abêd-Nego, név az összes assziriológusok véleménye szerint az 'Abêd-Nebo alakból van elrontva s jelentése „szolgája Nebo istennek,“ a babyloni főistenségek egyike. Előfordul ezen név az ékalakú okmányokban is, hol egy asszírjaait jelöl.⁴

A Miszach és Szidrach nevek helyesírása annyira elfajult azoknak tolla alatt, kik a könyvet átírták, hogy

¹ L. főnebb, 202. l., a szöveg idézetét, 64–65. sor; v. ö. Oppert, *Mémoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Savants étrangers*, VIII., I. rész, 595. l.; Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, I. 56.

² Ezen név, mint látjuk, az eredeti szövegben különbözik Baltazar királyétól, noha a Vulgata mindkettőt egyképen írja.

³ Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 278. l.; 2. kiad., 429. l. Nabuchodonozor, Dán., IV., 5., mondja: „Dániel, kinek neve Bêltsá'ssar, *Istenem neve szerint*,“ mely szavakból következik, hogy Bel isten neve alkatrészül jelenik meg ezen összetett szóban. A Bel név tényleg alattomban értetődik s *Balatszu-usur* rövidítése a *Bel-Balatszu-usur* alaknak, „Bel védi életét.“ A teljes név használatban volt Babylonban. J. Oppert, *Documents juridiques de l'Assyrie et de la Chaldée*, 1877., 282. l.; Frd. Delitzsch, Baernél, *Libri Danielis, Ezrae et Nehemiae*, in-8°, Lipcse, 1882., p. IX—X.

⁴ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., 46. tábla, I. oszlop, 82. sor; Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 279. l.; 2. kiad., 429. l.; *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, 1872., 157. l., 69. sz.

eredeti asszyr alakjukat helyreállítani lehetetlen,¹ de bizonyos, hogy „a tulajdonnevek, ha a másolók hibájából fölötte el nem változtak, mindannyian teljesen babyloniak s olyanok, hogy az időszámításunk előtti második században Palesztinában nem lehetett őket föltalálni.“²

Dániel első fejezete a Nabuchodonozor, Baltazar, Szidrach, Miszach és Abdenago neveken kívül csakugyan tartalmaz még egy más tulajdonnevet s méltóságnevet, melyek csakugyan ráillenek a khaldok által viselt méltóságokra s ezeknek neveivel azonosak. Az ennuchok főnökének neve a jelenlegi héber szövegben 'Ašpenaz. Nem igen lehet kételkedni, hogy egy szóvégi *r* hiányzik innen, mert ezen betű megmaradt a Szeptuagintában. A teljes alak tehát 'Ašpenazar vagy 'Ašbenazar, „szigorúan szabatos átírása egy névnek, melyre több példa van, *Assza-ibni-zir*, „a nő (ninivei Isztar) alkotta a csirát.“³

'Ašpenaz vagy 'Ašpenazar az eunuchok főnöke volt.⁴ Egyéb alárendelteken kívül volt alatta egy alsóbb tisztt, ki Malaszar czím alatt Dániel első fejezetében is meg van említve. „Ezen két hivatalnok... a palotának... két az eredeti asszyr okmányokból jól ismeretes személy s a szöveg igen szabatosan tünteti föl őket valóságos működési körükben. A másodiknak czíme ugyanazon alakban jelenik meg, mint az asszyr nyelvben⁵. . . Az

¹ L. Fr. Lenormantnál, *La divination chez les Chaldéens*, 178. l.; a kísérleteket, melyek ezen nevek eredeti helyesírásának kitalálására történtek. Ezen nevek megvitatására nézve l. Speaker *Commentary* munkáját, *Daniel*, 243—246. l.

² Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 182. l. — „Egyes mások (nevek) még rontottabbak, teszi hozzá, 183. l., de legalább egyetlen egyet sem találhatni a könyvben azon más időbeli és más országokból való tulajdonnevekből, melyeket későbbi korú művek szerzői ügyetlenül ismert iratokból vesznek át s melyek azonnal nyilvánvalóvá teszik a csalást.

³ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 182—183. A Szeptuagintában Ἀβυσδοῖ áll, egyes kéziratokban Ἀβυσδοῖ. Látjuk, hogy ezen nevekből is hiányzik egy betű: ש, s.

⁴ Ezen szó etymológiája igen vitás. L. *Journal officiel*, 1883. júl. 29., 3919.

⁵ „Ezen szó héberben így van elrontva: מלצר, de egy más, szabatosabb olvasás szerint a Szeptuagintában Ἀμελσάρ vagy Ἀμελσάρ, azaz מלצר áll.“ Delitzsch Frd. azt hiszi, hogy Mel-sar (Malaszar) nem más mint a babyloni *massaru* szó, melynek

elsőre használt kifejezés *rab haszariszim* vagy *szár haszariszim* megfelel a *rabszarisz* kifejezésnek, mely már meg-
egyezik a biblia más könyveiben¹ előforduló *rabbi nar*
vagy *rab nar*, „a szolgák főnöke“, asszyr hivattallal, mely
az eunuchok főségét jelenti a palotának egész belső
szolgaszemélyzete fölött.“²

A palotaiskolában Dániel és társai az összes tudomán-
yokban nagy előmeneteleket tettek, melyek nem
annyira arravalóságuknak és természetes tehetségeiknek
voltak gyümölcse, mint inkább az ég áldásának hatása s
Mózes törvényéhez való hű ragaszkodásuk jutalma. Dániel
főleg korai bölcseségével tünt ki s egy könyvének füg-
gelékében elbeszélte különös esemény³ alkalmat szolgál-
tatott neki arra, hogy erről nevezetes bizonytságot tegyen.

Volt a babyloni zsidó foglyok közt egy Zsuzsanna,
azaz Liliom nevű igen szép nő.⁴ Két vén ember⁵ hasz-

jelentése „kormányzó, főnök.“ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, V., 32. tábla, 9. sor; Frd. Delitzsch, Baernél, *Libri Danielis, Ezrae et Nehemiae*, XI. l.

¹ II. (IV.) Reg., XX., 18; Iz., XXXIX., 7.

² Fr. Lenormant, *La Divination chez les Chaldéens*, 196—197.

— „Az életrajzi adalék, mely az I. fejezetet alkotja, egy mon-
dattal végződik, melynek értelme vitás; a latint idézem, mely
szóról-szóra visszaadja a héber szöveget: *fuit autem Daniel usque ad annum primum Cyri regis*. Ez állítólag azt jelenti, hogy
Dániel Cyrus uralkodásának első évében halt meg s következő-
leg az ezen fejedelem harmadik évére tett utolsó látomás meg-
bocsáthatatlan ügyetlenséggel később került a könyvbe. Ezen
okoskodás sokat és így semmit sem bizonyít. A legszigorubb
kritikusok megegyeznek abban, hogy legalább a hat első fejezet
egy egészet képez. Már pedig a VI. fejezet az araméai szöveg-
ben ezen szavakkal végződik: „Ezen Dániel (kiről épen szó volt)
szerencsés sorssal birt Dárius és a perzsa Cyrus uralkodásai alatt.“
Az ellenmondás tehát már itt kezdődne. Az előbb idézett hely
valódi értelme azonban a következő: Dániel megélt Cyrusnak
oly emlékezetes első évét s a fogság végét. Sehol sincs szó a
prófeta haláláról, kedvező sorsára igen bizonytalan kifejezéssel
történik czélzás s a könyv ezen főnöktől kaphatta jelenlegi alak-
ját még főszerzőjének életében.“ A. Delattre, *De l'Authenticité du livre de Daniel*, *Revue catholique du Louvain*, 1875. május,
425. lap.

³ Dan., XIII.

⁴ A *Lib. Jub.*, VIII., 1. egy elamita nőt említ Zsuzsanna néven.

⁵ Egy több katolikus magyarázó által elfogadott, de be

talan törekedvén őt rosszra csábítani, rágalmazta s Mózes törvényének megfelelőleg halálra íteltette őt.¹ Khaldea királyai azoknak, kiket az általuk meghódított országokból fővárosukba hoztak, meghagyták a szabadságot, hogy magukat saját törvényeik és szokásaik szerint kormányozzák.

Már végre akarták hajtani Zsuzsánnán a halálos ítéletet, midőn Dániel közbejött. A vének hamis följelentésére az egész nép vétkesnek nyilvánította őt. A szent ifjú, Isten által ihletve, nem akart hallgatása által ezen igazságtalan ítéletben részt venni. „Én ártatlan vagyok vérétől“, kiáltotta fönnhangon. Ezen nyilatkozat meglepte a körülállókat: „Mit mondasz?“ kérdezte a tömeg. — Ezen nőt rágalmazták, felelt Dániel, vonjátok vissza véleményeteket. — A sokaság meggyőzve Dániel profétikus szelleme által, engedelmeskedett. Erre azt parancsolta, hogy válasszák szét a véneket; aztán külön-külön megkérdezte őket: Mely fa alatt leptétek meg Zsuzsánnát? Egy masztixfa alatt, mondotta az egyik. — Egy tölgyfa alatt, mondotta a másik. — Az ellenmondás világos volt: a rágalom nyilvánvaló. Dániel hozta ezen salamoni ítéletet s ez által, mint Dávid fia, rendkívüli bölcsesség hírébe jött. Eként készítette elő őt Isten a nagy szerepre, melyet vele betöltetni akart.²

nem bizonyított zsidó hagyomány szerint ezen két vén ember a két hamis próféta, Achab és Szedeciás volt, kiknek bűnhődését Jeremiás előre megmondta, XXIX., 21., 23. V. ö. Origenes, *Ep. ad. Afric.*, 7—8., Migne, t. XI., col. 61—65; Szt.-Jeromos, *Comm. in Jer.* XXIX., 21., Migne, t. XXIV., col. 862; Tirin, *In Dan.*, XIII., 5., turini kiadás, III., 1883., 770. l.

¹ Zsuzsánna a katakombákban egy bárány által van ábrázolva, melyre neve van írva, egy párducz és farkas között; ez utóbbi fölött ezen szó áll: *seniores*. — Zsuzsanna férjének neve Joakim volt. Többen azt vélték, hogy ez a hasonnevű király vagy inkább Joachim (vagy Jechoniás). Ez volt Szt.-Hyppolit véleménye (ki egyébként Joakimot összezavarta Joachinnal), Georgius Syncellus szerint, *Chronogr.* p. 218. Szt.-Jeromos, *Comm. in Dan.*, I., 1., megjegyezte, hogy nem szabad ezen két királyt összezavarni. Zsuzsanna férje nem lehetett a Joakim nevű judai király, mert ezen utóbbi nem élt Khaldeában; nem lehetett Jechoniás sem, mivel akkor, amikor Jechoniás fogoly volt Babylonban, Dániel nem volt fiatal, holott pedig Zsuzsánna rágalmaztatása pillanatában még ifjú volt, Dan., XIII., 45.

² Zsuzsánna történetének hitelességét sok kritikus, raczio-

III. FEJEZET.

Nabuchodonozor első álma.

Dániel nemsokára új bizonyítékát nyújtotta bölcsességének, melylyel Isten megajándékozta s a rendkívüli tehetségeknek, melyekkel Isten őt fölruházta és pedig egy fontosabb színhelyen, Nabuchodonozor udvaránál. Ezen királynak volt egy álmképe:¹ egy nagy szobor, melynek feje aranyból, melle és karjai ezüstből, hasa és csipője érczből, czombjai vasból s lábszárai részint vasból, részint agyagból voltak. Fölbredtekor elfeledte mit látott; a fiatal próféta megmondotta neki s az álm titokteljes jelentőségét is megfejtette.

Minden babyloni színezetű ezen elbeszélésben s minden teljesen szabatos. A mi a szent szöveg olvasásakor mindenekelőtt meglep, az azon fontosság, melyet álmának tulajdonít s az a parancsoló szükségesség, melyet magyarázásának birtoka után érez.

József történetében megjegyeztük már, mily babonások voltak az egyiptomiak az álmokban.² Az asszyrok és khaldok nem maradtak mögöttük. Erre nézve elég bizonyítékunk van.

„Diodorus Siculus azt mondja, hogy a khaldok az álmokat és csodákat jósertelemben fogták föl. Az éji látások ezen magyarázása szabatos törvényeknek volt

nalista és protestáns tagadta. A választ ellenvetéseikre l. szerző művében *Mélanges bibliques* (Susanne, caractère véridique de son histoire), 349—361.

¹ Ezen álm alkalmával változtatja meg Dániel könyve, II., 4., a nyelvet és használja az araméait. — „Az *'Aramit* szó, mely az araméai helyeket megelőzi (Dan., II., 4.; Esdr., IV., 7.) nem egyéb fölíratnál. Ezdrás helyét idáig így fordították: *levél araméai nyelven írva és araméaira fordítva*, minek nincs értelme; a helyes fordítás: *írva araméai nyelven és lefordítva*. Araméai (ami erre következik).“ A Szeptuagintában is végül áll ezen szó. Oppert, *Grammaire assyrienne*, 2. kiad., 2. l. — Dánielnél is így kell fordítani: „A jósok válaszolták a királynak: (Araméai).“ Azaz a most következők araméai nyelven írvák és nem: a jósok araméai nyelven feleltek. V. ö. Fr. Lenormant, *La langue primitive de la Chaldée*, 336—337. l.

² L. II. köt., 44—51. l.

alávetve náluk s a földi jósjelek tudományának egy részét képezte. Az álmok jelentései megvoltak azok közt, melyeket (egy) régi munka tárgyalt (melyről Assurbanipal másolatot készíttetett) a ninivei könyvtárban. Ezen műnek több táblácskája hosszú sorát közli a többé-kevésbé furcsa álmoknak az ezen látomások által jelzett események kijelentésével. Egyetlen ily fajta töredék közöltetett idáig.¹ Ime belőle néhány föltevés:

Ha egy ember álmában:

lát egy him . . .

lát egy kutyatestet . . .

lát egy medvetestet egy más állat lábaival . . .

lát egy kutyatestet egy más állat lábaival . . .

látja *Nin-Kiszu* istent halállal sujtva . . .

lát döglött sárkányokat . . .

„A tábla törése miatt szerencsétlenségre eltűntek a jövőndölések, melyek az imént idézett álmok mindegyikére vonatkoztak . . .

„Babylonban Jamblik jelentése szerint² a nők Aphrodité, azaz Zarpanit, templomába mentek aludni, hogy álmaik legyenek, melyeket aztán följegyeztek s melyekből a jósok a jövőndőre következtettek . . .

„Asszyriában s valószínűleg Khaldeában is — mivel az asszyrok minden dologban csak a khaldok utánzói és tanítványai voltak — voltak, a mint ez bizonyos szövegek tanulmányozásából következik, látnokok (*szabru*), kiknek különös kiváltságuk volt arra, hogy az istenek jósálmokat bocsássanak rájuk. Ezeket, mint végtelen sok más, sőt a legvadabb népek látnokai és jósai mester-séges eszközökkel, narkotikus italokkal vagy mámorító füstölésekkel idézték elő.³

„Az epopéában Izdubart mindig kíséri látnoka, Éa-bani,⁴ kit a szörny Bul hatalmából kimentett, mely őt fogságban tartotta,⁵ ez magyarázza meg az álmokat, melyeket a költő tetszéssel látszik fölhalmozni. Éa-bani

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III. 56. tábla, 2.

² Photiusnál, *Biblioth.*, Cod. 94., Migne, *Patr. gr.*, t. CIII., col. 329.

³ Lásd Maury, *La Magie et, l'Astrologie*, 423—429. l.

⁴ G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 166. l.

⁵ *Ibid.*, 170. l.

utóbb megöletik Tambukku, egy más szörnyeteg által; s Izdubar egészen el van csüggedve, hogy ezen csallhatatlan tanácsadót elvesztette.¹ Erre az istenek még egy álmot küldenek reája, melynek intésére elindul Khaszisz- atra, a Berosos-féle Xisuthrus, tanácsát kikérni s megtudni tőle a titkot, mely betegségét meggyógyíthatja.

„Ily fajta látnokok vagy látnoknők szabály szerint bizonyos templomokban jelennek meg.”²

„Az asszyrok oly szilárdul hittek az álolmítások jósjellegében s annyira az istenek intelmeinek tartották azokat, hogy a történetben is helyet adtak azoknak azon események mellett, melyeket általuk előre megmondottaknak tekintettek. Ezen szempontból semmi sem érdekesebb, mint Asszurbanipal uralkodásának évkönyvei... Találunk itt egy álomelbeszélést, mely elég nagyszerűnek tetszik előttem arra, hogy egy hivatalos történeti föliratban foglaljon helyet s irodalmilag oly szépnek, mint egy epopéának vagy klasszikus tragédiának elbeszélése sem.

„Az évkönyvek egy jegyzőkönyv szárazságával beszélnek el, hogy Te-Ummán elamita király Asszurbanipaltól visszakövetelte családjának azon herczegjeit, kik Asszyriába menekültek s a kikről azt sejtette, hogy összeesküdtek ellene s hogy Te-Ummán; miután a ninivei uralkodó vonakodott őket kiadni, háborút üzent neki, a nélkül, hogy egy nagy napfogyatkozás jósjelétől megdöbbsent volna:

„Ab havában, a Nyilasnő³ ragyogó állásának havában, a tiszteletreméltó királynőnek, Bel leányának, ünnepén Arbelában, szívének kedvencz városában, voltam kultuszának nagy szertartásán. Akkor (volt) Elam embe- reinek berohanása, kik az istenek akarata ellen indultak s ismételték ezen beszédet: „Te-Ummán kihívó szót vetett Isztarra.” Ismételték szavainak erélyét: „Nem állok meg addig, míg meg nem ütköztem vele.”

¹ *Ibid.*, 177. l.

² Herodot, I., 184. V. ö. Chabouillet, *Catalogue général des camées et pierres gravées de la Bibliothèque impériale*, 118. l., 374. sz.; Cullimore, *Oriental Cylinders*, 81, 76. és 109. sz.; Lajard, *Culte de Mithra*, XXVII. tábla, 18. sz., és LIV. tábla, 4. sz.; Ker-Porter, *Travels in Georgia, Persia*, II., 79. t., 6. sz.

³ „Isztar, az íjjal fegyverzett, mint hadistennő.”

„Ezen, Te-Ummán által kimondott fenyegetésre a fönnséges Isztarhoz fordultam; színe elé léptem, leborultam előtte s kértem istenségét, hogy jőjjön s mentsen meg engem, ezen szavakkal: Arbela úrnője, én vagyok Asszurbanipal, Asszýria királya, a kit a te kezeid és az atyáéi, a ki téged szült, teremtettek, hogy helyre állítsam Asszýria templomait s befejezzem Akkad szent városainak nagyszerűségét. Fölállítottam szentélyeidet és a te imádásodban járok. És ő, Te-Ummán, Elam királya, a nélkül, hogy valaha tisztelte volna az isteneket, ellenem (jön). Óh te, fölségek fölsége, az ütközetek réme, a csaták úrnője, az istenek királynője, a ki színe előtt Asszurnak, az atyának, ki téged teremtett, mindig szóltál mellettem, hogy kegyessé tedd irántam Asszur szívét s nagyon kiengeszteld Mardukot! Ime Te-Ummán, Elam királya, ki (vétkezett) Asszur (az istenek királya), az atya ellen, ki téged teremtett és (megvetette) Marduknak, fönnséges fivérének, istenségét — míg én, Asszurbanipal, Asszur és (Marduk) szívét fölvidítani igyekeztem — öszszegyűjtötte katonáit, elkészítette ütközeteit és mozgásba hozta fegyvereit Asszýria megtámadására. Óh te, az istenek nyilasa, egész súlyodat ejtve a csata közepébe, verd le és törd össze őt! . . .

„Isztar meghallgatta imámat. „Ne félj“, válaszolta és elterjesztette az örömet szívében. „Megfelelőleg az imának, melyet csináltál, fölemelvén kezeidet, szemeid meglátják az ítéletet. Megkegyelmezek neked könyörületességgemmel.“

„Még azon éjjel, miután fölhívtam őt, egy látnok aludt és jósálma volt. Az éj közepette Isztar megjelent s ő a következő szavakkal mondta el azt: „Isztar, ki Arbelában lakik, elém lépett. Jobb- és baloldalt lángoló dicsfénnyel volt környezve; íjjat tartott kezében és szekere hágott, mintegy megütközni. Te jelenlétében tartózkodtál. Ó dédelgetett téged, mint anya fiát. Mosolygott rád, ő, Isztar, a legmagasabb az istenek közt s kiadta határozatait számodra ezen szavakban: Menj előre zsákmányt szerezni, a tér nyitva előtted, megyek én is.“ Te mondtad neki: „Fölségek fölsége, bárhova mégy, veled mehessek!“

„Ő válaszolt neked: „Én megvédlek. Maradj a

Nebonak szentelt helyen; edd (békében) táplálékokat, idd a bort, játszasd zenédet s dicsőítsd istenségetem, míg én eljövök s ezen jövendölés beteljesedik. Valósfom szived kívánságát. Arczod nem fog elhalványulni, lábaid nem fognak elbotolni, nem fogod elhalaványítani dicsőségedet a csata közepett.

„Jóakarátának kegyében megvéd téged s dühöngésben van mindazok ellen, kik nem hódolnak meg neked. Előtte rettentő tűz terjeng meggyőzni elleneidet s egymásra (dönteni őket). Te-Ummán, Elam királya, ellen fordul, ki gyűlöletes színe előtt.“

„Ulul hónapban, a legfőbb Asszur ünnepén, Szinnek, az ég és föld megvilágítójának havában, biztam a ragyogó Szin hatalmában és Isztarnak, fölségemnek, ki soha sem változik, kijelentésében; összegyűjtöttem hadi embereimet, a vitézeket, kik csatára sorakoznak Asszur, Szin és Isztar parancsára. Utamat Te-Ummán, Elam királya ellen vettem s irányoztam menetemet.“¹

Asszurbanipal több más körülménynyel ismertet meg évkönyveiben, melyekben álmok gyakoroltak eljárására döntő befolyást.² A mód, a hogyan a látnokokról szól, eléggé mutatja, mily tiszteletnek és tekintélynek örvendettek ezek udvarában. Ők voltak az azon korbeli tudósok és tudorok. Tudományos formát adtak az összes jövendölések magyarázatának, írásba foglalták észleleteiket, enczyklopedia félében egyesítették mindazon szabályokat, melyek a csillagjóslásra, a nekromantiára, a madárjóslatokra, béljövendölésekre, a légköri tünemények magyarázatára, a véletlen esetekre, a torz-szülottekre, szóval mindarra, a mi a babonának tápúl szolgálhatott, vonatkoztak.³ Eként a királyság leghatalmasabb testülc-

¹ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldeéns*, 127—439. — Nabonidnak egy Hormuzd-Rasszam által 1881-ben fölfedezett hengere szintén elbeszéli ezen babyloni királynak egy álmát. Le van ez fordítva az 1882. nov. 7-iki *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 7. lapján.

² Már jeleztük ezeket, II. köt., 49. l. Fr. Lenormant hosszasan méltatja azokat, *ibid.*, 139—141. l.

³ Ime egy példája a jóslásoknak: „Ha a szurdu (a sólyom?) egy ember házára ül, ezen ember neje meghal. — Ha a szurdu egy ember házára ül és elröpül, ezen ház föl lesz dűlva. — Ha

tévé lettek és oly tekintélyre tettek szert, hogy a khald név még jóval utóbb egyértelmű volt a bűvészszel és jóssal.

„A khaldok, mondja Diodorus Siculus, a legrégiebbek a babyloniak közül. Osztályt alkotnak az államban, olyan-félét, mint a papoké Egyiptomban. Az istenek tiszteletére rendeltetve egész életüket bölcséleti kérdéseken való szemlélődésben töltik s nagy tekintélyre tettek szert a csillagjóslásban. Főleg a jóslás tudományának szentelik magukat s előre mondják a jövőt. Megkisértik elfordítani a bajt s előidézni a jót vagy tisztítások, vagy áldozatok vagy elvarázslások által. Jártasak a művészetben, mint lehet a madarak röptéséből megmondani a jövőt; megfejtik az álmokat és csodákat... A khaldok tudománya családi hagyomány; a fiú, ki azt atyjától örökl, minden köztehertől ment. Mivel szülőik az ő tanítóik, kettős előnyük van: minden ismeretet fönttartás nélkül megtudnak és nem egyszer tanítóik szavaihoz is hozzátehetnek. Gyermekségüktől munkához szoktatva nagy előmeneteleket tesznek a csillagjóslás tudományában, akár a könnyűség miatt, melylyel az ember ezen korban tanul, akár mert oktatásuk sok ideig tart.“¹

A szent elbeszélés különböző osztályait említi meg a babyloni tudoroknak és bűvészeknek. Az osztályok száma öt; ezek: a *hartumim*, a *hakamim*, az *asáfim*, a *kaszdím*, a *gazrim*.²

a *szurdu* a házra ül s valamit elvisz, ő (az ember) igen beteg lesz és meghal. — Ha a *szurdu* egy ember házára ül és semmit sem visz el, ő (az ember) igen beteg lesz, de megél. — Ha a *szurdu* egy ember házában fogja el zsákmányát, ezen ház ura meghal. — Ha a *szurdu* egy ember házára építi fészkét s itt neveli föl kicsinyeit, ezen ház sokáig fennáll. — Ha a *szurdu* egy ember házában tetején hozza világra kicsinyeit, ezen ház ki lesz fosztva.“ — G. Pinches, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1884. jan., 59. l. — Khaldeai varázs-rölvásásokra nézve I. J. Halévy, *Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie*, in-8°, Paris, 1882. héber betűkkel átírt szöveg, 1. és következő lap, fordítás és magyarázatok, 1—144. l.

¹ Diodorus Siculus, II., 29.

² Dán., II., 2, 27.; v. ö. I., 20. A II. fejezet csak négy osztályt említ meg; mind az öt Dán., V., 11. versében van megemlítve.

A Ninivében, Asszurbanipal könyvtárában fölfödött bűvészi könyvek megerősítik ezen osztályozás szabatoságát. A *kaszdím* a csillagjósok s a *gazrím* a jövőmondók. Az előbbiek a csillagok, az utóbbiak különböző jóslási eszközök által mondták meg a jövőt. A *hartumim* bűvészek voltak, a *hakamim* orvosok és az *asáfim* theoszofisták.¹ A babyloni böleseknek ezen három utolsó faja megfelelt a nagy bűvészi munka három részének, melyet Asszurbanipal irtokai másoltak az erechi hires papi iskolából származó régi példány után. A három könyv egyikének címe volt a „gonosz szellemek“. Ebben varázsf formulák és átkozódások voltak a *hartumim* számára, hogy a gonosz szellemeket elűzzék, gonoszságukat elfordítsák és kártékony befolyásukat semlegeítsék.

A második könyv, a mennyiben az idő pusztítása megkimélte, ráolvasások gyűjteményét mutatja be, melyeknek hatalmat tulajdonítottak a különböző betegségek gyógyítására. Gyógyeszközök voltak ezek, melyeket a *hakamim* az egészség helyreállítására használtak. Az utolsó könyv bizonyos istenekhez írt himnuszokat foglalt magában. Ezen himnuszok éneklésének természetfölötti és titokteljes hatalmat tulajdonítottak. Valamennyi az akkadi *kakama* szóval végződik, melynek az asszír fordításban *amanu*, „amen“, felel meg.² Az *asáfim* ezen énekeket kétségkívül különös célokra s főleg az istenek jósdáinak kikérdezésére használták. A Nebo istennek, kinek neve annyit tesz mint „próféta“, szentelt borszippai pyramis felső kápolnájának ajtaján ezen név állott: *bab asszaput*, „a jósda kapuja“. ³ A föliratok szerint volt egy „jóshely vagy szoba“, *bit asszaput*, is Babylon királyi város pyramisában.⁴

Az álmokról és az előjelek hivatalos magyarázóiról

¹ Fr. Lenormant, *La magie chez les Chaldéens et les origines accadiennes*, 13—14. l.

² Fr. Lenormant, *La magie chez les Chaldéens*, 13, 15. l. Ezen mű 15. és köv. lapján példákat lehet látni elbűvölésekre, ráolvasásokra, stb.

³ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 54. tábla, 3. oszlop, 46. sor.

⁴ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 133—134. l.

szólva említ a szent szöveg egy rab *tabbáhayya*, „a végrehajtók főnöke“, nevű tisztviselőt is. Ezen személyiség ugyanazon címet viseli Jeremiás jövődöléseiben s a királyok könyveiben.¹ Az asszyrban *rab daiki*,² „a megölők főnöke“, volt a neve. Egy zománczozott téglá, melyet Nimrudban Smith György födözött föl,³ egy király szekere mellett a *daiki*, azaz végrehajtók egyikét ábrázolja, kire egy magyarázó föliratban történik utalás: jobb kezében egy tör-félét tart; bal keze a szalagon hátáról lecsüngő íjj húrjára van támasztva.

A Dánielnél előforduló *rab tabbáhayya'* neve: Arioch. „Több (babyloni) magánokmányon előfordul *Ariku*, „a hosszú“, tulajdonnévi minőségben.“⁴

Az imént mondottakból látható, mennyire meg-egyezik a történeti adatokkal és a föliratos emlékekkel a fontosság, melyet Nabuchodonozor Dániel könyvében álmának tulajdonít; nem különben mindaz, a mi az álomfejtéssel megbízott jósokról, különböző osztályaikról, az államban elfoglalt magas rangjukról mondva van, stb.⁵

Az álom tárgya maga nem kevésbé babyloni, mint a már fölsorolt összes részletek. A király egy különböző fémekből összetett szobrot lát. Egy más, ugyancsak Dániel könyvében elbeszélt epizód úgy tünteti föl Nabuchodonozort, a mint egy óriási méretű szobrot ünnepélyesen följátnl. Alább visszatérünk erre. Legyen elég itt

¹ Jer., LII., 15.; XXXIX., 9, 11., etc.; II. (IV.) Reg., XXV., 8. A végrehajtók főnökének ezen helyen Nabuzardan volt a neve. Elődeinek egyikéről Dán., II., 14. versében van szó.

² A név első eleme, mint látjuk, azonos a héberben és asszyrban. A második asszyr alkatrészt azon szó adja vissza a héberben, mely a Genézisben, XXXVII., 36., hasonló egyiptomi hivatalt jelent. L. II. köt., 20. l.

³ Fényképét l. az *Assyrian Discoveries* 80. lapjával szemben.

⁴ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 198. l.

⁵ Fr. Lenormant itt a következő észrevételeket teszi: „Elfogadható-e, hogy egy Palesztinában Kr. e. 167. körül élő író oly jól ismerje a szerepet, melyet az álmok a khaldok és babyloniak előítéleteiben elfoglaltak s befolyásukat a királyok cselekedeteire épen azon korban, melybe elbeszélését tette. Erre nézve szükséges volna, hogy birtokában volt legyen a multnak s helyszínezési ösztönnek, mely az ókor összes költött műveiből hiányzik.“ *La Divination chez les Chaldéens*, 188. l.

megjegyezni, hogy ezen uralkodónak a szobrok iránt tanúsított előszeretete nemcsak az itt említett följánlás, hanem a régi írók tanúsága által is meg van állapítva. Ezen előszeretet egyébként nem volt a khaldok kizárólagos sajátága, osztottak ebben a szomszédos népek is. Második háborújában Ummanaldasz elami király ellen Asszurbanipal elbeszéli, hogy a következő zsákmányokra tett szert:

75. Szuszinaq(?), jósdáik istene, ki a ligeteket lakta,
76. kinek senki sem látta képét (*ipszit*),
77. Szamud, Lagamar, Partikira,
78. Ammankaszibar, Uduran és Szapak,
79. kiknek Elam királyai imádják istenségét,
80. Ragiba, Szungurszarâ, Karsza,
81. Kírszamasz, Szudun, Aipakszina,
82. Bilala, Panîntimri, Szilagara,
83. Napsza, Nabirt és Kindakarb, —
84. ezen isteneket és istennőket ékítményeikkel,
85. gazdaságaikkal, berendezésükkel,
86. valamint a papokat, kik őket imádták, Asszyriába hoztam.
87. Harminczkét királyi szobrot (*szalam*), ezüsből (*kaszap*), aranyból (*huras*), bronzból (*eru*) készülteket,
88. és alabástromból (*szamulrab*) valókat Szúzából,
89. Madaktból és Huradiból,
90. s egy szobrát Ummanigasznak, Umbadara fiának,
91. egy szobrát Isztarnanhundinak, egy szobrát Halludusznak,
92. s egy szobrát második Tammaritnak,
93. melyek Asszur és Isztar parancsára meghódoltak nekem,
94. Asszyriába hoztam. Összeűztam a szárnyas oroszlánokat (*szedi*)
95. és a bikákat (*alapi*), a templomra vigyázókat, mind azokat, a melyek itt voltak.
96. Elvittem a szárnyas bikákat (remi nátruti) a kapui mellől az
97. elami templomoknak.¹

Asszurbanipal ezen fölirata nem csupán az asszyrokhaldoknak a szobrok iránt való előszeretetét bizonyítja, hanem mutatja azt is, hogy az anyagok, melyeket készítésükre használtak, éppen azok voltak, melyeket Nabuchodonozor álmában lát: arany, ezüst, bronz vagy ércz.

¹ A henger, VI. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 227—230. l.

Az agyag és vas, melyből Nabuchodonozor szobrának lábai készültek, nincs említve természetesen a ninivei király által Elamból elvitt mesterművek közt, mivel ez értéktelen anyag volt; az ásatások azonban bizonyítják, hogy sok szobor készült földből is. Az assziriologia eként a legszabatosabb módon megerősíti Dániel elbeszélésének minden részletét.

IV. FEJEZET.

A Dura síkságon lévő aranyszobor.

Az imént láttuk, mily becsben tartották a szobrokat az Eufrat és Tigris partjainak lakói. Dániel három társának története, kik arra ítéltettek, hogy égő kemenzébe vettessenek, mivel az istenképet imádni nem akarták, — új bizonyítékot nyújt erre nézve.

A domborművek igen közönségesek az asszyrokhald művészetben, de a szobrok aránylag ritkák, főleg Khaldeában, mi annál nagyobb értéket kölcsönöztetett nekik. Layard Nimrudban egy asszyr király, Assurnazirpal, szobrát találta meg, mely most a brit muzeumban van.¹ Nimrud romjai szintén szolgáltatnak egy szobrot, Nebo istenét:² ez egy nagy szakállú s hosszú hajú vén ember; fejdíszre két szarvval van ékítve; kezei mellén összetévék. Az uralkodó és az isten egyenesen állanak. II. Szalmanaszárnak egy fekete bazaltból való s az előzőkhöz hasonlóan a British muzeumban őrzött szobra ülve ábrázolja

¹ Layard, *Nineveh and its remains*, II., 51 - 52. Mészköből van. Magassága 1.04 m. Közölte Perrot, *Histoire de l'antiquité*, II., 537. Egy másik későbbben fölfödözött szobor szintén a Britisch muzeumban van, Layard, *Nineveh and Babylon*, 361. A berlini muzeumban megvan Szargon szobra, elég jó karban, melyet Idaliumban, Cyprus szigetén találtak.

² Közölve G. Rawlinson művében, *The five great ancient Monarchies*, 3. kiad., I., 141. és G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité* II., 83., a British muzeumban őrzött eredeti után. Magassága 1.65 m. és mészköből van. — Isztarnak egy megcsontított szobrát Koyundsikban találták meg, G. Rawlinson, *ibid.*, 341; egy Isztarfejet ugyancsak, G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 248. és 430. l.

öt.¹ Khaldeában de Sarzec 1876-tól 1881-ig Tell-Loh, a régi Szirtella, romjai közt tíz szobrot talált diorítból vagy dolerítból, egy igen sötét színű és fölötte kemény kőből. Művészi szempontból igen nevezeteseek ezek. Kilencz közülük egy régi khald királyt ábrázol, kinek Gudea nevet adnak. Ma a Louvreban az asszír muzeum termében vannak ezek.²

Az agyagszobrocskák számosabbak voltak mint a kőszobrok. Közönségesen isteneket vagy góniuszokat ábrázolnak: Nebot, amint az imént leírtuk;³ Isztart,⁴ Mylittát vagy Beltiszt; Dagont, a halistent,⁵ stb.⁶

Ritkaságuk és becsük miatt a szobrokat rendkívüli ünnepélyességgel avatták föl. Körmenetben a papok vitték

¹ Layard találta meg ezt Kaláh Sergâthban. Feje le van ütve. Magassága 1'45 m. Layard, *Nineveh and its Remains*, II., 52.

² Idáig csak kilencz szobrot állítottak ki, melyek közül nyolczon Gudea föliratai vannak. A nyak kezdeténél mind le vannak törve. A muzeum közepére állított nagy ülő szobornak 1'57 m. a magassága és feje nincs. De Sarzec két főt is talált Tell-Lohban, melyek szintén a Louvreban vannak. Khald fölfödözéseiről egy művet készül kiadni, mely in-4° az általa fölfödözött emlékeknek heliogravür általi ábrázolásával fog megjelenni. Már jelent meg tőle egy *Lettre de M. de Sarzec lue à l'Académie des Inscriptions le 2 décembre 1881*. Közölve Heuzey-nél, *Fouilles de la Chaldée* (*Revue archéologique*, 1881. nov., 2. rész, 263—271). L. még: G. Perrot, *Les fouilles de M. de Sarzec en Chaldée* (*Revue des deux mondes*, 1882. okt. 1.) és *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 586—604. (a szobrokról, 592—604.); I. Ménant. *Les fouilles de M. de Sarzec en Mésopotamie* (*Gazette des Beaux-Arts*, 1881. decz.), 496—503; de Longpérier, *Monuments antiques de la Chaldée découverts et rapportés par M. Sarzec*, — *Oeuvres*, I., 335.

³ Nebo isten szobrai I. G. Rawlinsonnál, *The five great ancient Monarchies*, 341. l.

⁴ Az ábrákat I. *ibid.*, 140. l.; v. ö. 139. l. V. ö. még Layard, *Nineveh and its remains*, II., 456; Loftus, *Chaldaea and Susiana*, XVIII. fejezet, 214. l., s lásd LII. és köv. tábláinkat a III. köt., 207. és köv. lapjain.

⁵ Lásd G. Rawlinson, *loc. cit.*, p. 342, ki egyidejűleg egy torzalakot közöl. V. ö. Botta, *Monument de Ninive*, II., 152—155. tábla, és LXV. és köv. tábláinkat, 313—314. l.

⁶ Lásd Heuzey, *Catalogue des figures en terre cuite du Musée du Louvre*.

azokat vállalkon¹ roppant tömeg közepette, mely vallá-
sosságból s kíváncsiságból is csődült össze, hogy ezen
pompás és nagyszerű látványt élvezze. Ezen fölavatásra
kétségtől egy ünnepnapot választottak, amint ez Nabu-
chodonozor fölíratának következő helyéből következni
látszik:

54. Az országok kincseinek bőségét összegyűjtöttem (?),
55. A város körül helyzetetett el ez ékűl,
56. midőn Lilnuku-ünnepen, az év kezdetén,
57. a nyolczadik napon (és) a tizenegyedik napon
58. az isteni herceget az ég és föld istenségét, az úristent,
59. ott fölláltatták.
60. (Szobrá) El istennek, a gömbnek szépségét,
61. tisztelettel viszik;
62. a kincseket előtte leterítik.²

A Dániel könyve által elbeszélte epizódban a szer-
tartás annál ünnepélyesebb lehetett, mivel a szobor,
melyet föl akartak avatni, méreteivel és szépségével
kitűnt.

Nabuchodonozor szeretett nagy dolgokat cselekedni.
A szent szöveg tanúsága szerint az aranyszobor, melyet
Ananiással, Miszaellel és Azariással imádatni akartak,
hatvan rőf azaz több mint harmincz méter magas és hat
rőf azaz csaknem három méter széles volt.

„Ezen aranykolosszusok csakugyan szokásban vol-
tak a babyloniaknál. Szicziai Diodor³ oly szabatos rész-
letekkel, melyek csak ha valóságos okmányból vénék,
érthetők, teljes megegyezésben a khaldeobabyloni istensé-
gek ábrázolásának szabályaival három szobrot ír le, melyek
Xerxes pusztításaig a babyloni pyramis, E-Szaggadu
(Bitszaggatu), csúcsát koronázták s melyek az eléjük
helyezett oltárokkal és a többi kellékekkel együtt 5.850
talentumnyi, azaz súlyban 143.559 kilogrammnyi s pénz-
ben 430 millió 677.000 franknyi értéket képviseltek.⁴

¹ L. a CXIV. táblát, 245. l.

² *Nabuchodonozor fölírata*, II. oszlop, Rodwell, *Records of the past*, V., 117–118. L. még I. oszlop, 29, 35 sor 114. l.

³ Diodorus, II., IX., 5., Didot kiad., I. 88. l.

⁴ „A súlyt itt a tulajdonképi aranytalentum s a kis mér-
ték szerint veszem; a nagy mérték mellett a számokat meg kell
kettőzni. Ha a rendes súlytalentumot vesszük, kis mértéke
174,270 kg. 800 grammot adna itt s nagy mértéke még egyszer

A borszippai emeletes pyramis belső szentélyében ugyancsak Xerxesig Herodot jelentése szerint,¹ ki valamivel utóbb látogatta meg Babylont, egy tizenkét rőf magas, tömör aranyból való oszlop állott.

„Ezen méretek tekintetbevételével igen kicsinyesek az adatok, melyeket a brit muzeum egy eredeti táblája nyújt.² Ezen tábla panaszt foglal magában a királyhoz két főtiszt ellen, kik azzal vannak vádolva, hogy a szoborkészítéshez szükséges aranyat elsikkasztották. Ezen tábla mégis fölötte becses, mivel közvetlenül s elvitathatlanul bizonyítja, hogy a nagy méretű szobrok szokásban voltak:

„A királynak, Uramnak, szolgálád, Abad-Nebo.³ Béke a királynak, Uramnak! Asszur, Szamasz, Bel, Zarpanit, Nebo, Taszmit, Ninivei Isztar, Arbelai Isztar, a hatalmas és nagy istenek, a királyság védői, adjanak száz évi életet a királynak és sokasítsák meg a rabszolgáit és gyermekeit a királynak, uramnak!“

„Az arany, melyet *taszrit* hónapban a titkos tanácsos (*tukulluv*) és a palotakormányzó (*aba hikal*) általam a *rab danímu*⁴ kezeibe letétettek, a három talentum tiszta arany és négy talentum tiszta arany a király szobra számára (és) a király anyjának szobra számára nem adatott ki (a műveseknek). Adjon a király, uram, parancsot a titkos tanácsosnak s a palotakormányzónak, hogy az aranyat kiszolgáltassák, innentől egy hónapra a katonáknak adják s ezt pontosan megtegyék.“⁵

Hét talentum arany súlyban annyi mint 212 kg. 100 gramm, pénzben a kis mérték szerint 636.300 frank; a nagy mérték szerint még egyszer annyi.

Ezen okmányt Assurbanipal ninivei könyvtárában találták s valószínűleg ezen fejedelem uralkodási idejé-

annyt. Ezen súlyoknak pénzre változtatásánál az arany grammját 3 frankba számítom.

¹ Herodot, I., 183.

² K 538.

³ Vagy Arad-Nebo. — Abad-Nebo ugyanazon név, mely, mint főnebb láttuk, 322. l., Azariásnak, Dániel társai egyikének adatott; — Abdenago e helyett: Abad-Nebo.

⁴ Még meg nem határozott hivatalczím.

⁵ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 192—194. l. L. a szöveg egy részét Fr. Lenormantnál, *Un document mathématique chaldéen*, 1869., lithografálva, jegyzetek, 87—88. l.

ből való. Egy másik, ugyanazon korból való tábla¹ arról értesít, hogy ugyanezen uralkodó Merodach és Zirbanit nagy képeire a babyloni pyramisban négy talentum nehéz, drágakövekkel ékített aranyruhákat tétetett, Négy talentum értéke a kis mérték szerint 121 kg. 200 gramm azaz 363.600 frank.

A nemes fémek tömege, melyet Egyptom és Előázsia kifosztása Nabuchodonozor idejében Babylonban összehalmozott, meghaladja a képzeletet. Ezen király, mint nagy építő és műbarát, ennek legnagyobb részét Berossos tanúsága szerint² a szent épületek díszítésére fordította. Nagy fölíratában maga értesít arról, hogy „tisztá arannyal, roppant mennyiségűvel“ bevont egy monumentális oltárt a babyloni pyramis számára s hogy a borszippai gúla egész felső szentélyét „kalapácsolt arannyal“ vonatta be belülről, „mely ragyogott, mint kelet és nyugat.“³

Herodot ezen szentélyben még Xerxes pusztításai után is látott egy aranyból való Jupiter- (Bel-) szobrot, egy asztalt, egy trónt s egy aranyzsámolyt, egészben 800 talentumnyi,⁴ azaz 20.196 kilogrammnyi vagy 60.588.000 franknyi aranyat.

„Az aranszobornak Dániel III. fejezetében való fölállítása, következteti joggal Lenormant, mindezen többi tények közepette teljesen valószínűvé válik. Teljesen ezen kor bélyegét viseli magán.“⁵

Meg kell egyébként jegyeznünk, hogy a szobornak a szövegben említett adatai⁶ nem magáról a szoborról értendők, hanem a talapzatnak, melyen az fölállíttatott, egészéről.⁷ Szélességről nem igen van szó szobornál. A szent író, értésünkre adván, hogy a mesterműnek, melynek méreteivel megismertet, hat rőf a szélessége,⁸ vilá-

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, II., 38. tábla, 3.

² Berossos, *Fragm. 14*; *Historicorum Graecorum Fragmenta*, II. köt., Didot kiad., 507. l.

³ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 53–58. tábla.

⁴ Herodot, I. 183. V. ö. *ibid.*, 181.

⁵ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 196. V. ö. 194–196.

⁶ Dán., III., 1.

⁷ A katakombákban a szobor egy oszlopra helyezve jelenik meg, Bosio, *Roma sotterranea*, 279. l.

⁸ Dán., III., 1.

gosan utal arra, mily értelemben kell vennünk ezen kifejezéseket: oszlopot akar jelölni kétségkívül, melyen egy istenkép állott.

Meg kell jegyeznünk végre, miszerint Dániel könyve nem mondja, hogy a szobor tömöraranyból volt, hanem csak egyszerűen, hogy aranyból. Helyén van tehát hinni,¹ hogy, valamint sok más babyloni oszlop, egyszerűen égetett agyagból volt, melyet többé-kevésbbé vastag aranylemezek borítottak be. Eként magyarázva a szent szöveget, amint ezt a babyloni szokások is megengedik, nem lesz benne semmi elfogadhatatlan, sőt ellenkezőleg teljes egyetértés áll be a bibliai adatok és az ékiratos okmányok adatai között.²

„A helyrajz szabatosága nem kevésbbé meglepő... A Dura síkság Babylon tartományában,³ hol Nabuchodonozor fölállította a bálványt, melyet imádni parancsol, közvetlenül a város alatt fekvő helyiség, mely ma is viseli ezen nevet.”⁴

Babylonból kijöve, ha délkeletre fordulunk, több, ma száraz csatornára akadunk s nyolcz kilométernyi út után egy régi vízfolyáshoz érünk, melynek neve Nahr Dura, „a kerítés folyója.” Irányát követve egy domb-sorozathoz jutunk, mely több mint egy mértföld hosszú.

¹ Dán., XIV., 7. (Vulgata 6.) Bel szobráról az van mondva: „Ἐοθεῖν μὲν ἔστι πηλός, ἔξωθεν δὲ χρυσεός. L. még Baruch, VII., 50. V. ö. A. Delattre, *De l'authenticité du livre de Daniel*, *Revue catholique* de Louvain, 1875. május, XXXIX., 437. G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II. 612. l.

² Némely tudósok nehézség nélkül másolathibát vesznek föl a számokban, Dán., III., 1; v. ö. A. Delattre, *loc. cit.*, 437. l., de, noha ez lehető, az előző fenyegetésekből látjuk, hogy semmi sem kényszerít ezen föltevésre. Lásd J. Oppert, *Expédition en Mésopotamie* I., 240. — „Midőn ázsiai kényurak emlékeiről van szó, akkor a roppantsága... a méreteknek nem ok a hitetlenségre... Ha per impossibile fölteszem, hogy az egyiptomi gúlák 30 század óta eltűntek s csak egyetlenegy idejű tanu bizonyítaná létezésüket, akkor csalást kiabálnának; s jaj a bibliának, ha csupán elszigetelve volna lapjain ezen emlékezés. De... a nagy gúlák egyike... többbe került, mint Nabuchodonozor arany-szobra.” A. Delattre, *De l'authenticité du livre de Daniel*, *Revue catholique*, 1875., XXXIX., 438–439.

³ Dán., III., 1.

⁴ Fr. Lenormant *La divination chez les Chaldéens*, 183. l.

„Ezen dombok csaknem mint dél-délkelet felé fordulnak s Tulul Dura, Dura-dombok, nevet viselnek: itt folyik a Nahr Dura, miután északról dél felé csaknem egy myriameternyi utat futott be. Erre egy terephez érünk, mely babyloni kultúra nyomait viseli magán; két egymás mellett fekvő nagy domb mögött, melyeknek azonban külön nevük nincs, egy kisebb látható, mely azonban elég magas arra, hogy távolról is látható legyen.

„Ezen dombnak el-Mokhattat, „a szögletes domb,“ a neve s ezt csakugyan meg is érdemli, mivel 6 méternyi magasság mellett talapján négyszöget alkot, melynek egy-egy oldala csaknem 14 m. hosszú. A domb a négy fővilágtáj felé van irányítva s a szögleteken az emelkedés nagyobb mint középtűt, úgy hogy, ha az ember fönn van, négy falkölöncz által van mintegy köryezve, melyek valamikor csak egyetlen tömböt képeztek. Mind-egyik nyers téglából van készítve; a téglák mindegyike 15 cm. vastag. Többé-kevésbé távol egymáshoz légvezetők is láthatók, nyílásaik azonban nem igen szélesek...“

„Ezen dombot látva azonnal meglep bennünket a hasonlóság, mely közte s egy óriási kolosszusnak, pl. a Bavariának (München mellett) piedesztálja között van, s minden azon gondolatra vezet, hogy itt volt a szobor, melynek emlékezete Dániel könyvében ránk maradt... A szobor fölállításának tényét Mokhattat fölfedezése szemmel láthatólag bizonyítja.“¹

V. FEJEZET.

A babyloni zene.

Az aranyszobor fölavatásának szertartása, mint Dániel könyve beszéli,² nagy pompával és hangszerek által kísért nagy hangverseny közepette ment végbe. Ez is teljesen babyloni vonás. A zene ezen korban nagy szerepet ját-

¹ J. Oppert, *Expédition en Mésopotamie*, I., 239–240. „Eként fejezi be, ha a mezopotamiai francia expedíció nem is találta föl Nabuchodonozor aranyszobrát (a vidéken lakó emberek azon hírt terjesztették el, hogy felfedezte ezt, 131. l.), — a helyét legalább mégis meghatározhatta.

² Dán., III., 5, 20.

szott az asszyro-khald ünnepeken, amint ezt a fölíratok és képemlékek bizonyítják: „Assurnazirpal alatt a zenészek még igen kis helyet töltenek be az ünnepek ábrázolásaiban s csak három hangszernek vannak birtokában, melyek: egy vízirányosan tartott és plektrummal pengetett hárfaféle, egy kézzel játszott lant és a cymbal. A szargonidák alatt ellenkezőleg a zenészesapatok minden pillanatban szerepelnek a domborműveken, aminthogy jelenlétük a fölíratokban is gyakran van említve. Ezen zenészek akkor egész sereg különböző hangszert használtak.“¹

Asszurbanipal fölíratai egyikében Elamból vagy Gambulból való zenészekről szól, kiket akkor használt, midőn hadjáratai egyike után diadalmasan vonult be Ninivébe:

18. Dunant és fivéreit ezen városból (Szapibel)
19. elevenen elvittem.
20. Nejét, fiait, leányait, ágyasait,
21. zenészeit (*nisz labi*) és zenésznőit (*szal labi*), elvezettem és zsákmányul számláltam.
22. Az ezüstöt, aranyat, bútorokat és hangszereket palotájából (*naganti ekalszu*)
23. elvittem és zsákmányul számláltam . . .²
43. Elam zsákmányával és Gambul prédáival,
44. melyeket Asszur parancsára kezeim elvittek,
45. zenészekkel (*nisz labi*), kik zenét csináltak (*nin guti*)
46. beléptem Ninivébe örömök közepette.³

Egy más fölíraton Isztar ezt mondatja Asszurbanipalnak egy jós által:

65. Egyél kenyeret, igyál bort,
66. csináltass zenét, dicsőítsd istenségemet.⁴

Dániel könyve hat hangszert sorol föl névleg, ezek: a trombita, a fuvola, a czipera, a szambuka, a pszaltérion és a szymfonia. Ezen hangszerek megjelennek az asszyr emlékeken, melyek megerősítik eként az ihletett könyv elbeszélését.

¹ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 190—191. l.

² B. henger VI. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 131—132. l.

³ *Ibid.*, 133—134.

⁴ *Ibid.*, 125.

Szennacheribnek egy domborműve ábrázol egy trombitát, mely alakjára nézve hasonlít a Traján oszlopán lévő trombitához,¹ azaz egyenes.²

Az asszyr emlékeken nem jelent meg idáig az egyszerű fuvola ábrázolása,³ de a kettős fuvola elég gyakran látható. Ez különben a görögöknél és rómaiaknál is közönségesebb volt, mint az egyszerű fuvola. A görögök ázsiai eredetűnek tekintették a fuvolát s a phrygiai Marsyasnak⁴ vagy Olympusnak, tanítványának,⁵ tulajdonították föltalálását. Ebből következtethetjük, hogy bizonyosan Ázsiából kapták ezen hangszert s kiváló előszeretetük a kettős fuvola iránt úgy látszik, azon befolyás bizonyítéka, melyet a zenében, mint annyi más pontban, Asszýria Görögországra gyakorolt. Ezek után valószínű, hogy Dánielnél kettős fuvoláról van szó. Asszýriában ez rövid volt s nem haladta meg a 125—130 centimétert.⁶ A domborművek vizsgálata nem engedi

¹ Layard, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 15. tábla. Az eredeti a brit muzeumban van, de oly rossz karban, hogy a trombita most alig ismerhető föl. V. ö. G. Rawlinson, *The five great ancient Monarchies*, 3. kiad., 1873., I., 538. Ezen műben a római trombita az asszýr trombita mellett van ábrázolva, 539. A trombitára nézve l. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, a Tuba szónál és *Dictionary of the Bible*, a Cornet szónál. V. ö. Layard, *Nineveh and Babylon*, 107. l. és a vélemény, 111. l.

² A bibliában említett trombitát, קֶרֶן, *qéren*, közönségesen meghajlítottnak vélik, szemben az egyenes trombitával, שׁוֹפָר, *sofár*. Dániel az itt szóban levő trombitának קֶרֶן־נָחַשׁ nevet ad, de az emlékek ezen név daczára sem nyujtván példát a meghajlított trombitára, valószínű, hogy egyenes trombitáról van szó. A görög biblia is így értette a szót, mert így fordít: σαλπιγξ. V. ö. G. Rawlinson, *ibid.*, III., 20. l.

³ Az egyszerű fuvolával Egyptom emlékein találkozunk. Wilkinson, *Manners*, II., 307--312. V. ö. 232--237. l. L. még a fuvoláról s általában az összes egyiptomi hangszerekről G. Rawlinson, *Herodotus*, 2. kiad., 1862, II., 73--77.

⁴ Athenaeus, *Deipnosoph.*, IV., 82., Teubner kiad., I., 319.

⁵ Plutarchos, *De Musica*, XIV., 2., Didot kiad., IV., 1388.

⁶ Az egyiptomi fuvolák hossza 18—40. vagy 45. centiméter volt. Wilkinson, *Manners*, II., 308. A fönicziaiaknak egy igen kis, *gingrusz* nevű fuvolájuk volt. Athenaeus, *Deipnosoph.*, IV., 76., Teubner kiadása, I., 312.

meghatározni, ha vajjon két különböző hangszerből vagy csupán egy fuvókával ellátott két szárból állott-e. Az előbbi föltevés azonban valószínűbb, mert a görögöknél és rómaiaknál két teljesen különböző csőből állott. Asszýriában mindkettő egyenlő hosszú s igen valószínűen egyenes volt, noha a vésők olykor meghajlítva ábrázolták. A zenész mindkét kezét használta a játszásnál.¹

A Dániel által említett harmadik hangszer a cýtéra vagy hárfá. Ez Asszýria legrégibb emlékein előfordul. Legrégibb alakjában háromszögű volt s két fadarabból állott, melyek egyike vízszintes volt, a másik pedig függélyesen az elsőnek végén állott s közönségesen emberkézben végződött. A húrok száma nyolcz, kilencz vagy tíz volt. Úgy látszik, mind egyenlő vastagságúak voltak: a hangok különbözőségét tehát csak a hosszúság különbözősége idézhette elő. Mindezen húrok, melyek ugyanazon pontból, az egyenesen álló rúddal szemben fekvő vízszintes hangszekrény végpontjából indultak ki, különböző magasságban csatlakoztak ezen utolsó rúdhoz, melyen túl végeik lecsüggtek. A zenész valószínűleg nyakára akasztva vitte a hangszert.² Balkézzel tartotta s a jobbal plektrum vagyis húrpengető segélyével játszott rajta.

Később más alakja volt a hárfának s másképen is játszottak rajta. Alakja körülbelül háromszögű volt még,³ a fődarab azonban egy meghajlított, kivájt és két-három lyukkal átfúrt szekrény volt, mint egy gitár hangszekrénye. A húrok száma olykor tizenhétig emelkedett. A húrok a szekrény különböző pontjaiból indultak ki s egy keresztben álló fához voltak erősítve, melyen túl végeik rojtfélét képeztek. A játzó egyenesen, előre-nyújtva s részben feje fölé emelve tartotta, úgy hogy a húrok függélyesen állottak s a kereszt-rúd vízszintes fekvést foglalt el a húrok magasságára; a játzó már

¹ L. CXX. ábra, 349. l.

² Layard, *Nineveh and its Remains*, II., 412.

³ Az egyiptomiaknak is volt háromszögű hárfájuk, Wilkinson, *Manners and Customs*, II., 280., mely az asszýr hárfához hasonlított. Szt. Jeromos azt mondja, hogy a héber hárfá vagyis kinnor, כִּנּוֹר, a görög *A* betűhöz hasonlított, következésképpen szintén háromszögű alakja volt.

nem húrpengetővel, hanem két kezével érintette meg. Szidrach, Miszach és Abdengo történetében valószínűleg ezen fajta hárfáról van szó. Egy Lajard által közölt babyloni hengeren¹ tényleg megjelenik egy hasonló alakú hárfá, mely ily módon vitetik s melyen a zenész mindkét kezével játszott.

A *sambuca*, mely a czitera után van említve, minden valószínűség szerint egy más fajta hárfá.² Athenaeus szerint négy húrja volt s csak éles hangokat hallatott.³

A pszaltérion az ötödik babyloni hangszer, melyet Dániel velünk megismertet. Húrjai voltak és pedig legalább tíz; egy vájt és átlukgatott hangszekrényen voltak azok kifeszítve. A pszaltérion alakját Asszurbani-palnak egy domborműve őrizte meg, mely egy körmenet-

¹ Lajard, *Culte de Mithra*, XXXIX. tábla, 8. ábra. Ábrázolja G. Rawlinsonnál, *Ancient Monarchies*, 1873., III., 20.

² V. ö. Athenaeus, *Deipnosoph.*, IV., 77., — I., 313.; XIV., 34., — IV., 141. és köv. l.; Vitruvius, VI., 1.; Suidas, sub voce; E. David, *La musique chez les Juifs*, in-8°, Paris, 1873., 25. l.; Naumburg, *Recueil de chants religieux des Israélites*, in-4°, Paris (1876.), v. l.

³ „Ezen szavakra Aemilianus veszi át a szót: „Kedves Masurius, szeretője a zenének amennyire én vagyok, gyakran kérdezem magamtól, ha vajjon az, amit *magadis*-nak hívnak, fuvola — vagy *cziterafajta-e?* mert a szeretetreméltó Anakreon valahol mondja: „Oh Leukaspis, én játszom a hűsz húros *magadis*-on: te pedig egészen büszke vagy ifjuságod szépségére.“ S más részt a Chiosi Jon mint egy fuvolafajtáról szól a hangszerről Omphalejában. Ime a hely: „A *magadis*, a lydiai fuvola, vezesse be az énekeket.“ Ime Masurius válasza: „Euphorion, az iszthmuszi játékokról való értekezésében azt mondja, hogy a *magadis* igen régi hangszer, melynek alakja igen későn megváltozott s melynek ettől fogva szambuka nevet adtak. Ezen hangszer, teszi hozzá, nagy szokásban volt Mitylénében és Lesbóthemis régi szobrász egy szobrot csinált itt, mely egy műsát ábrázolt a *magadiszszal* kezében.“ Athenaeus IV. könyvében olvassuk: „A fuvola, melyet *magadisz*-nak neveznek s melynek a régi *magadis* is a neve, éles és nehéz hangot ad, mint Alexandrides mondja *Fegyveres tánczosában*: „Éles és komoly lesz a hangom, mint a *magadiszé*.“ Volt, mondja a fordító, egy fuvola, melynek *magadosz* volt a neve, mivel a *magadis* kísérésére szolgált s a két nevet összezavarták. Athenaeus, *A bölcsék lakomája*, XIV., 35. és IV., 182. Görögből ford. Lefebvre de Villebrune, Paris, 1789., V., 255.

félét ábrázol Szuzában.¹ Alighanem nyakba akasztva hordták, noha a művész az erre szolgáló szíjjat elmulasztotta ábrázolni. A zenész egy pálczikával vagy kalapáccsal tépte a húrokat, melyet jobbájában tartott; úgy látszik baljával is pengette a húrokat. A modern keleti *szantur* nem más, mint a régi babyloni *peszanterin*.²

A Dániel által említett utolsó eszköznek *szymfonia* a neve. Hogy mi volt ez, bizonyosan nem tudjuk. Némelyek szerint egy dudafajta,³ a mostani olaszok *sampogna*-ja;⁴ mások szerint egy orgona-féle.⁵ Egy Szennacherib idejéből való domborművön egy zenészekből álló menetet látunk, melyben egyikük egy ismeretlen eszközt visz. Alakja egy fölfordított zsáké. A mód, a hogyan tartották, arra látszik mutatni, hogy egy kivájt doboz- vagy szekrényféle volt, fából vagy fémből, melyben valószínűleg szilárd anyagok voltak, melyek megrázatván, többé-kevésbé harmonikus zajt idéztek elő. Hasonló hangszereket Egyiptomban is találtak.⁶ Nem-e ilyenféle a Dániel könyvében említett *szymfonia*?

A szent szerző, miután az imént említett hat hangszert elősorolta, még másokat is említ általánosságban: „és minden fajta hangszerek“, mondja.

Az asszyr archeologia az előzőkön kívül még a következőkkel ismertet meg bennünket: lant, gitár, a dob, a tamburin és a cymbal.

A lyrának három változatával találkozunk, ezek: egy egészen vagy csaknem háromszögű, négy húros

¹ Layard, *Niniveh and Babylon*, 454. l. L. CXX. tábla, 485. lap.

² Gesenius joggal tekinti úgy látszik a *szantur* szót a *peszanterin* szó elrontásának, mely szó megfelel a görög *ψαλτήριον* szónak. A jelenlegi *szantur* az imént leírt szűzai hangszerhez hasonlít.

³ Gesenius, *Thesaurus linguae hebraeae et chaldaicae*, sub voce, 941. l.

⁴ A *sampogna* a *szymfonia* elrontásának látszik lenni.

⁵ Ibn Yahia, *Paraphrasis in Danielelem cum versione et annotationibus*, Amsterdam, 1683., Dan., III. 5. verséről mondja, 63. l. „*Symphoniae, instrumenti confecti e conjunctis fistulis quod vocatur organum, אורגאנון*.“

⁶ Wilkinson, *Manners and Customs of the ancient Egyptians*, II. 238, 322—327., stb.

lantot, diszítettlen fakeretben Loftus fődözött föl Asszurbanipal palotájának domborművén.¹ Más ábrázolása még nem ismeretes.

Egy második fajta az egyptomi lantra emlékeztet.² Ez négyszögű, talapzatán nagy hangszekrénynyel; két egyenes, könnyedén széthajló karja van, melyek végei egy másik egyenes rúdhoz vannak erősítve. A húrok egyenlő hosszúak; számuk nyolcz-tíz. A művész, a mint Khorsabadban ábrázolva van, bal karja alatt nyakába akasztva tartotta; a hangszeren mindkét kezével játszott.

A Tell-Lohban de Sarzec által fölfedezett domborművek közt van egy megcsontított régi emlék, mely többek közt egy ülő zenészt ábrázol, ki jobbával a baljában tartott lantot pengeti. A lantot elő részén egy bika ékíti.³

A lyra harmadik faja igen díszes volt. A koyundsiki emlékeken, hol feltalálták, csak felső része látható; a többi a zenész takarja el. Két, többé-kevésbé ékített görbe kar jön ki a láthatatlan alsó részből s egy másik keresztbetett rúdhoz van erősítve. A húrok egyenlőtlen hosszúak; számuk majd öt, majd hét.

Az asszyro-khald gitár hangszekrényének kicsiségével és nyakának vagy tartójának aránylagos hosszúságával tűnik ki. A koyundsiki emlék, mely alakját megőrizte, nem engedi a húrok számát és elrendezését megkülönböztetni. A játszásnál úgy látszik mindkét kezét használták.

Az asszyr emlékeken föltödözték két dob ábrázolását. Az első egy kis hangszer, olyanféle mint a jelenlegi *tubbul*, melyet keleten a tánczosnők használnak.⁴ A második úgy néz ki, mint egy megfordított kúp; felső

¹ G. Rawlinson, *The five great ancient Monarchies*, 1873., I., 531.

² Wilkinson, *Manners and Customs*, II., 291. l., 217. sz.

³ Ezen töredék jelenleg a Louvrebán van, magassága 1.10 m. Ábrázolva van G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 601. l., 291. ábra. Ezen töredéknek két osztálya van. „A felső osztályban négy személy látható; a jobboldali egy tárgyat tart, mely talán hangszer, egy czimbal-féle, melyet a baljában levő pengetővel szólaltatott meg.” *Ibid.*, 600. l.

⁴ A CXX. táblán, 349. l., az utolsóelőtti zenész a *tubbulon* játszik.

részében a *tubbul*-hoz hasonlít, de három-négyszer hosszabb s mindinkább vékonyodva csaknem pontban végződik. Mindkettőt valószínűleg az övhöz erősítették s a mellel egy magasságban vitték; ütésre mindkét fajta dobnál nem dob-verőket, hanem a tenyeret használták.

A tamburin Asszýriában, úgy mint napjainkban, kerek volt és nem négyszögű, a minő Egyiptomban közönségesen.¹ Úgy látszik, egyszerűen egy kerek rámpára kifeszített bőrből állott; gyűrűk vagy kis fémgömbök, melyek az újabb hangszereknél a jellemző csörgést előidézik, nem láthatók rajta.² A zenész bal kezével aljánál fogva függélyesen tartotta s jobbjának ujjaival pengette a hangszert.

A cymbalok (tányérok) oly alakúak voltak, mint a minők keleten ma is divatosak. Két fémből, valószínűleg bronzból való gömbhéjből állottak; felső részükön hosszú fogójuk volt, melynél fogva a játész azokat tartotta s egymáshoz ütötte.³

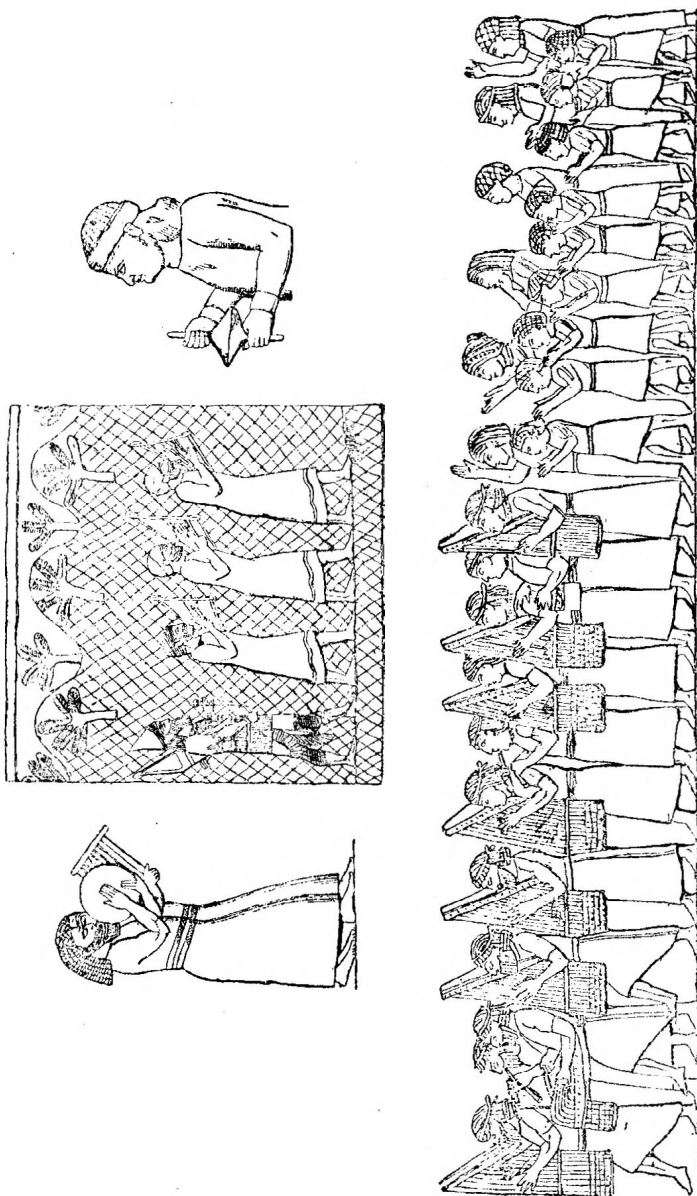
Némely más, az asszýr domborműveken látható hangszerek igazi mivolta nem volt fölismerhető, mert az újabb zenészetben nekik megfelelő nincs. Az utóbbiak közt, melyeket az imént soroltunk föl, nyilván lehetetlen kimutatni azt, hogy melyek azok, melyeket Dániel ezen szavakkal: „és minden fajta hangszerek“ jelölni akart. Valószínűséggel sejthetjük mégis, hogy a szobor fölállítása ünnepén a dobnak volt szerepe, mint a CXX. táblán ábrázolt jelenetben.

Egy Asszurbanipal idejéből való dombormű, melyet

¹ Wilkinson, *Manners and Customs of the ancient Egyptians*, 235, 240. és 329. l.

² Lásd a keleten jelenleg szokásos tamburin ábrázolását. Layard, *Niniveh and Babylon*, 95. l. Ez az arab tánczokban játszik nagy szerepet; l. G. Smith, *Assyrian Discoveries*, 119—130. l.

³ A cymbalok Egyiptomban is ismeretesek voltak. Az egyiptomiaknak emlékeik szerint tizenhárom-tizennégy fajta hangszerük volt: a cymbalok, a hengeres pálczák, a szisztrum, a tamburin, a *darabuka*, dobféle, a dob, a trombita, a hosszú dob, a hárfá, a lant, a gitár, az egyszerű és a kettős fuvola; Wilkinson, *Manners and Customs of the ancient Egyptians*, I sorozat, II., 253—327. Mivel az asszýrok és Nabuchodonozor maga is többször viseltek hadat Egyiptomban, azért ezen ország hangszereivel könnyen megismerkedhettek.

CXX. Zeneszék az asszír domborműveken.

itt közöltünk,¹ huszonhat szúza zenészből álló csapatot ábrázol, mely az asszír királynak, legyőzőjének, hódolatát mutatja be. Ebből könnyű elképzelni, mi ment végbe az aranyszobor fölavatásának napján. A zenészek száma tizenegy, az énekeseké tizenöt. Az előbbieik közül hét hárfázik, kettejük a kettős fuvolán játszik, egyikük a pszaltériont vagy *szanturt* s egy másik a kis dobot vagy *tubbult* kezeli. Ezen tizenegy zenész férfi, kik közt hat eunuch van, kik szakálltalanságukról ismerhetők föl. A tizenöt tagú énekkar hat nőből és kilencz különböző korú gyermekből áll.² Ezen utóbbiak kezeik összeütésével látszanak éneküket kísérni, mely szokás úgy látszik Palesztinában és Egyiptomban is létezett.³ A három első zenész fölemeli lábát, mintha ütemre tánczolna.⁴ Ezen emlékből elképzelhetjük, milyenek voltak Nabuchodonozor zenészei s minő volt játékuk és fölvonulásuk módja.

A zenészek mellett olykor karmesterek is láthatók, kik egy vagy két pálczát tartanak kezükben az ütem jelölésére.⁵

Azok közt, kik a Dura síkságon játszottak, talán

¹ CXX. tábla, Layard után, *Nineveh and Babylon*, 455.; G. Rawlinson, *Ancient Monarchies*, I., 540. V. ö. Layard, *Monuments of Nineveh*, II., 48. és 49. tábla. Ezen tábla illusztrálja Asszurbanipal fölratainak főnebb idézett helyét. A szuziánai város, melyet a ninivei király épen meghódított, a zenészek fölött van ábrázolva.

² Ktésias, ki megismertet azzal is, hogy milyen volt a babyloniaknak izlése a zenében, Athenaeusnál, *Deipnosoph.*, XII., 40., II. köt., 469. l., beszéli, hogy egy athéni nemesember, kinek Annarus [Nannaru] volt a neve, vendégeit egy ünnepélyen egy százötven nő által előadott hangversenynyel mulattatta. Némelyek énekeltek, mások fuvoláztak, hárfáztak vagy pszaltérionon játszottak. V. ö. Damaskusi Miklós, *Fragm.* 10., — *Historicorum Graecorum fragmenta*, Didot kiad., III., 362. l.

³ Ps., XLVII., 1.; Herodot., II., 60.; Wilkinson, *Ancient Egyptians*, 1. sorozat, II., 326. l.

⁴ G. Rawlinson, *Ancient Monarchies*, 3. kiad., I., 542—543. V. ö. a Layard által adott leírást, *Nineveh and Babylon*, 454—455. l. Az emlékeknek zenei jeleneteket ábrázoló részére nézve l. G. Rawlinson, *ibid.*, 539—541. s az asszír zenére nézve l. az 529—544. lapokat, melyekből bőven kölcsönöztünk.

⁵ G. Rawlinson, *ibid.*, 543. l.

idegen zenészek is voltak. Az asszyrok és khaldok szerettek őket hallgatni, mint ezt Asszurbanipal domborműve bizonyítja. Egy más dombormű három, lanton játszó foglyot tüntet föl.¹ Arczjellegük a zsidó típuszhoz hasonlít. A brit muzeum igazgatói kezdetben azt vélték, hogy ezen emlék ama jelenetet ábrázolja, mely a *Super flumina Babylonis* zsoltárt halhatatlanná tette s hogy azon hárfák vannak előttünk, melyeket Izrael fiai az Eufrat-parti fűzfákra akasztottak.² Az azonosítás nem tekinthető bizonyosnak, de ezen dombormű bizonyítja legalább, hogy Ninive és Chaldea hódítói a maguk közé hurezolt idegenek által előadták hazai énekeiket s hogy ezeket szívesen hallgatták.

A khaldoknak az idegen zene iránt való szeretete természetszerűleg kiterjeszkedett a külföldi gyártású és nevű hangszerekre is s kétségkívül ez magyarázza meg a görög szók jelenlétét Dániel zenei elősorolásában, mely szókkal oly gyakran szerettek volna visszaélni, hogy ezen próféta könyvének hitelességét kétségbevonják.³

Ezen szavak száma három vagy négy: *szambyké*, *kitharisz*, *psaltérion* és *szymphônia*.⁴ *Sambyké* görög eredete igen vitás. Sőt azt kell hinnünk, hogy ezen szót, melyről azt állítják, hogy Dániel könyvének szerzője a hellének-től kölcsönözte, fordítva a hellének vették a keletiektől.⁵

¹ CXX. tábla, 349. l., G. Rawlinson után, *Ancient Monarchies*, 1873., I., 540.

² Ps. CXXXVI. (héber CXXXVII).

³ Lenormant, ki pedig Dániel hat első fejezetének hitelességét védi, bizonyos pontig maga is elítélni látszik a II. fejezetet: „A II. és VII. fejezetekben, mondja, [az eredeti szöveg] elvesztét araméai fordítással pótolták, melyek nyelvéből ítélve palesztinai eredetű és Sándornál és a Macedon hódításnál későbbi, mivel a *ζῆδαις*, *σαμβύκη*, *ψαλτήριον*, *συμφωνία* görög szókat használja. Dán., III., 5. és 29.“ *La divination chez les Chaldéens*, 174. l. V. ö. 190. lap.

⁴ Th. Nöldeke, *Az ószövetség irodalomtörténete*, 333. l.

⁵ „Ezen név úgy látszik a **בְּכָרָה** (*szábak*, *implexit*, *perplicuit*) gyöktől származik; e szerint a görögök kapták volna a szemitaktól s nem az araméai szöveg szerzője vette a görögöktől“, mondja Lenormant maga, *La divination chez les Chaldéens*, 190. l. A *σαμβύκη* alak megjelenése egészen görögös és épen nem

A klasszikus írók határozottan ázsiai eredetet tulajdonítanak a szambukának.¹

A mi a *kithariszt*, a *pszaltériont* és a *szymphoniát* illeti, melyeknek neve az eredeti szövegben: *qatrósz* vagy *gitrósz*, *pszantérin* vagy *pszantérin*, *szumpónyáh* vagy *szifonyá*,² ezen neveknek görög etymológiáját vita nélkül megengedjük. Ebből azonban semmikép sem következik, hogy az elbeszélés, melyben említvék, nem Nabuchodonozor idejéből való.

Mindenki megengedi, hogy ezen hangszerek Ázsiában ismeretesek voltak, sőt hogy ezen vidékről kerültek ki.³ A hellének csupán átalakításoknak vetették alá azokat és tökéletesítették, mint annyi más találmányt, melyet keletről vettek. Így ők találták ki a hét húros lantot, melynek dicsőségét Terpandrosnak tulajdonították, Kr. e. 650 körül.⁴ Tökéletesített hangszereik azonban utóbb újra visszakerültek Ázsiába s természetesen görög neveikkel kerültek vissza. Eként a hét húros czitera ugyanazon

keleti, a μ azonban, mely ezen görög külsőt adja, hozzá van téve s nincs meg a szemita szóba, mely שַׁבְּכָה, *szabkáh*, a szó középi *m* nélkül.

¹ *Máyadís*, mondja H. Hamaker, *Miscellanea Phoenicia* művében, in-4°, Leyden, 1828, 305. l., instrumentum musicum chordis instructum, de quo multis egit Athenaeus, l. XIV., p. 634. G., ad 637. A., coll. l. IV., p. 182., quodque inter Lydorum ἐργήματα recenset Jon apud Athenaeum, l. I., p. 634. C., et ipse Auctor, p. 634. F., et inter peregrina instrumenta (ἐκγέλα ὄργανα) refert Aristoxenus apud eundem, l. IV., p. 182. An veteres illius inventionem Phoenicibus adscripserint, ut affirmat Mignotius, Diss. de Phoenicibus XI. (*Mém. de l'Acad. des Inscr.*, T. XXXVI., p. 107.) asseverare non ausim. Rem tamen ipsam admodum verosimilem facit illius instrumenti cum sambuca in Oriente inventa et alias λυρόφωνις appellata (Athen., l. IV., p. 175. E.) similitudo (ibid., l. XIV., p. 635. A.), tum nominis quoque explicatio.⁴

² Dán., III., 5.

³ E. Spanheim, *Observationes in hymnum in Delum*, — *In Callimachi hymnos observationes*, Utrecht, 1696., II., 474—475.

⁴ Euklides, *Introduct. harm.*, p. 19.; Strabon, XIII., II., 4., Didot kiad., 528.; Alexandriai Kelemen, *Stromat.*, VI., 16., Migne, IX., col. 373. — Terpandrosra nézve l. Plutarchos, *De musica*, III—VI., Didot, kiad., IV., 1384.; Westphal, *Geschichte der alten und mittelalterlichen Musik*, Boroszló, 1865., I., 64—70.; Gevaert, *Histoire et théorie de la musique de l'antiquité*, Gand., 1875, 43. l.

időben jelenik meg az asszyr emlékeken, melyben a görögök is föltalálták.¹

Az összeköttetések Asszyria és Görögország között, melyeket Kisázsia és Fönícia közvetítettek, régiek és gyakoriak voltak. Már Szargon ismeri, Izaiás és Ezechiás király idejében, Jonia nevét és fölirataiban a Földközi tengernek Cзыprussal szemben fekvő részét „Javantengernek“, azaz az ionok tengerének nevezi. Kilikiában görögökre bukkant Szennacherib, győzelmet aratott fölöttük s győzelmi emléket emelt ott.² Mi több, seregében egy görög csapatokból álló hadtest is volt.³ Asszaraddon és fia több ízben vitték fegyvereiket Fönícia ellen, melynek Görögországgal való kereskedelmi összeköttetései mindenki előtt ismeretesek; sőt ők maguk is egyenes összeköttetésben voltak a görögökkel: adófizetők között több görög királyt sorolnak föl Cзыprus szigetén; ezek: Ituander Paphosból, Iriszu Soloiból, Damaszu Curiumból.⁴ Hogyan lehetne kételkedni, hogy oly zeneszerető fejedelem, minő Asszurbanipal volt,⁵ ezen adófizetők közvetítésével a hellének hangszereit s ezeknek neveit ismerte? A külföldi tárgyak saját neveik alatt kerülnek más országokba. Senkit sem lep meg ma azon körülmény, hogy a Salamon idejében Jeruzsálembe hozott indiai termékek jelölésére szanszkrit szók találhatók a királyok könyvében;⁶ senki sem következteti ebből, hogy ezen könyvek későbbi korban irattak. Mért követnénk tehát más szabályt Dánielnél, midőn a görögök

¹ „Ezen találmányt Terpandrosnak tulajdonítják, Kr. e. 650. körül, jegyzi meg Lenormant s az asszyr emlékeken a hét húros czitera kizárólag csak Asszurbanipal idejében jelenik meg (668—625): az idő összeesése meglepő.“ *La divination chez les Chaldéens*, 191. l.

² Berosos, Eusebiusnál, *Chron. Arm.*, I., 5. Migne, *Patr. gr.*, t. XIX., col. 118.

³ Berosos, *Fragm.* 12.; Abydenos, *Fragm.* 7.; *Historicorum graecorum fragmenta*, II., 504.; Niebuhr, *Histor. Gewinn aus dem armen. Eusebius, kleine Schriften*, I., 205.; Brandis, *Histor. Gewinn aus den assyr. Inschriften*, Berlin, 1856, 1. és köv. l.

⁴ Lásd fönebb, 185. és 187. l.

⁵ Lásd fönebb, 342. l.

⁶ Lásd III. köt., 429. l.

és babyloniak között végtelenül könnyebb volt a közlekedés, mint a zsidók és hinduk között?

Szerintünk igen valószínű, hogy az asszyrok ismerték nem csupán a görögök hangszereit és ezek neveit, hanem a görög zenészeket is. Háborúikban ejtettek foglyokat ezen nemzetből s a föníciaiak is adhattak el nekik görögöket rabszolgául. A babyloniak következőleg szintén ismerték őket, mivel Ninive bukása előtt ennek uralma alatt állottak s bukása után örököseivé lettek. Egy régi tanuság egyébként arról értesít, hogy Alcaeus költő fivére Nabuchodonozor ideje körül „a föld leg- szélső határáig“ híres volt, „segélyt vivén a babyloniaknak.“¹

Ninesen tehát semmi meglepő abban, ha Dániel idejében a görög hangszereket Babylonban ismerték és görög neveiken nevezték. „Az idegen hangszerek bevitelét megmagyarázza a szokás, melyet az emlékek bizonyítanak (s melyet már megemlégtünk),² hogy a foglyok legyőzőik előtt zenélni voltak kénytelenek, mint ez a babyloni zsidókról mondván van“³ a *Super flumina Babylonis* zsoltárban.

Mindaz tehát, a mit Dániel könyve a babyloni zenéről mond, megerősíti hitelességét. „Egy írónak, ki négy századdal volt elválasztva az eseményektől, való- ságos tudósnak kellett volna lennie, minő az ő idejében nem igen volt, ha ismerte volna a szövegek és képe- lékek által bizonyított ama körülményt, hogy a hang- szeres zene, mely az első asszyr királyok alatt oly kevésbé volt használatos, utóbb, a VII. századtól kezdve egyik fő alkatrészévé vált az összes vallási és nyilvános szertartásoknak Asszyriában és Babylonban.“⁴ Egy zsidó, ki négyszáz évvel utóbb Palesztinában élt volna, mint ezt a raczionalisták mondják, bizonyynyal nem ismerhette volna oly szabatsággal mindazon szokásrészleteket, melyek Dániel III. fejezetében, valamint ezen könyvnek többi részeiben adva vannak.

¹ Alcaei *Fragm.* 33.

² L. fönebb, 350. l. és CXX. tábla, 449. l.

³ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 191. l.

⁴ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 190. l.

VI. FEJEZET.

A három ifju a kemenczében.

Nabuchodonozor udvarának főtisztjei mindnyájan kötelesek voltak elkísérni a királyt az aranyszobor föl-
 avatására a Dura síkságra s részt venni a szertartásban.
 A szöveg föl is sorol bizonyos számú királyi méltóság-
 kat, közigazgatási, politikai és bírói hivatalnokokat.¹
 „Ezen felsorolás czimei között egyetlen egy sincs, mely
 egy a ninivei és babyloni királyok okmányaiiban emli-
 tett valóságos asszyr címnek meg ne felelne; a meg-
 felelés könnyen meg volna állapítható és bizonyos. Meg-
 jegyzendő azonban, hogy csupán két címnek van az
 asszyr alakja megtartva; ezek: *pahat és szakan*, melyek
 eléggé szabatosan annak felelnek meg, ami a török
 birodalom jelenlegi hierarchiájában a *pasa* és *kihaya*; az
 összes többi kifejezésekre nézve egyenértékű kifejezése-
 ket nyújt az araméai szöveg.... Ha ezen könyv Antiochus
 Epiphanes idejében készült volna, néhány görög szó is
 volna benne;... megvolna legalább a *stratégos* (vezér)
 cím, mely később bele került a szemita nyelvekbe,
 amint ezt az araméiai fölíratokon látjuk.“²

Ananiás, Miszael és Azariás szintén azon főtisztek
 között voltak, kiket Nabuchodonozor az aranyszobor
 fölavatási ünnepélyére meghívott. Dániel ugyan szintén
 az állam első testületei közé tartozott, de ezen időben
 kétségtelenül távol volt Babylontól s eként föl volt
 mentve a kötelezettség alól, hogy egy bálványozó cselek-
 vényben részt vegyen. Társai, kiknek kevésbbé szolgált
 a szerencse, kénytelenek voltak elmenni, de nem haboztak
 hitüket nyíltan megvallani és imádásukat az egyetlen
 igaz Isten számára tartván föl, a királyi parancs daczára
 vonakodtak a babyloni bálvány előtt leborulni.

Ezen idegeneknek az udvar első méltóságaira való
 emeltetése irigyeket keltett föl a bennszülött khaldok

¹ Dán., III., 2, 3, 27. — Ezen méltóságok czímeire és
 neveire nézve l. Pusey, *Daniel de prophet*, 1864., 38, 594—597. l.

² Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 198—199. l.

között¹ Khaldeában és Asszyriában mindig voltak emberek, kik készek voltak bevádolni a király előtt azokat, kiket el akartak veszteni, mire az emlékek több példát nyújtanak.² A héber ifjak ellenei kedvezőnek látták az alkalmat arra, hogy félelmes versenytársaiktól megszabaduljanak: siettek bejelenteni uruknak azokat, kik nem tisztelték isteneit és nem imádták a bálványt. Nabuchodonozor zsarnoki természetű volt s hamis istenségei iránt mély tisztelettel viseltetett: lázadó alattvalókat vádolni be előtte, kik „megvetették parancsát és nem hódoltak isteneinek,”³ ez a legalkalmasabb eszköz volt haragjának fölkeltesére.

Nabuchodonozornak idáig fölhalált összes szövegei tanúskodnak vallásos buzgalmáról. Kedvencz isteneinek tiszteletét nem birta eléggé túlozni.

36. Szép dolgokat bőségben . . .

38. Babylon városom számára,

39. színe elé hoztam

40. Bit-Szagatu számára,

41. hatalmának temploma (számára),

42. ékitményeket Dagon számára.

43. Bit-Kua-t, szentélyét

44. Merodachnak, az istenek urának,

45. ragyogóvá tettem finom vászonnal

46. és székeit

47. nagyszerű arannyal

48. minő a királyoknak és isteneknek (való),

49. lazurkövel és alabastromdarabokkal,⁴

50. gondosan beborítottam.⁵

Nagy fölirata tele van hasonló vonásokkal, Merodach és más babyloni istenségek dicsőítésével, azzal, amit ezek az ő érdekében tettek s amit ő tett érdekükben, elmúlt jótéteményeikért való hálájával s jövődő pártfogásukba vetett bizalmával. Érzelmeiben tehát, főleg ily ünnepélyes alkalommal nem osztozni, a legérzékenyebb megsértése

¹ Dán., III., 8. A szöveg egész határozottan mondja: „A *khalde* emberek vádolták a *zsidókat*.”

² L. főnebb, 338. l., a följelentést, melyet Abadnabo a ninivei királynak tett.

³ Dán., III., 12.

⁴ „Ezen kövek ma is találhatók Babylon romjaiban.”

⁵ *Nabuchodonozor fölirata*, II. oszlop, Rodwell, *Records of the past*, V., 117. l.

volt ennek és tulajdon személyének. Ily engedetlenség szerinte halált érdemelt.

Mivel Dániel társai szemtől szembe ellen merészeltek állani a királynak s egyenesen kimondott formászerű parancsa daczára sem akartak az aranyszobor előtt leborulni, tüzes kemenczébe vettette őket. Haragja oly nagy volt, hogy nem is engedett időt arra, hogy drága ruháikat levessék: szarabáljaikkal azaz köpenyeikkel,¹ szandáljaikkal, tiaráikkal és minden ruhájukkal együtt dobták őket a lángok közé.²

Azokkal, kiket az istenek káromlóinak tekintettek, a legnagyobb szigorral bántak az Eufrat és Tigris által öntözött országokban. Assurbanipal a koyundsiki palota falain két ember büntetését ábrázolja, kiket elevenen nyúznak, miután nyelvük előbb kiszakíttatott. Egy fölirat azt mondja, hogy istentelenségük miatt bűnhődnek így.³ Egy henger arról értesít, hogy egy istenkáromló kemenczében égettetett meg.

74. . . . Dunannak,
75. és Nebozallinak, mely emberek Gambulban parancsoltak,
76. kik isteneim ellen nagy szitkokokat hallattak,
77. Arbelában kitéptem nyelvüket;
78. lehúztam bőrüket. Dunant Ninivében
79. kemenczébe (*eli makasi*) tették és
80. egészen megégették.⁴

¹ A *szarabala* alatt igen gyakran az alsó nadrágot értik, de valószínűbb, hogy ezen szó a felső ruhát jelenti, melyet az asszyrok és khaldok viseltek. Lásd Gesenius, *Thesaurus*, 971. l. Dán., III., 21. verse a babyloni viseletet írja le igen szabatosan, ezt tehát a honi domborművek szerint kell magyaráznunk.

² Ezen leírás szabatosságát elismeri Cheyne, Dániel hitelességének esküdt ellensége: „There are, mondja, in Daniel three undoubted points of agreement with babylonian costumes, viz., the punishment of burning alive, III. 6; the description of the dress of the courtiers, III., 21; and the mention of the presence of women at feasts, V., 2.” *Encyclopaedia Britannica*, 9. kiad., VI., 803. V. ö. Stanley, *Lectures on the Jewish Church*: „Their very dress is described as Assyrian or Babylonian, not Palæstinean.” *Lect.*, XLI., III., 23. V. ö. Herodot., I., 195., a jegyzetekkel, G. Rawlinson kiadásában, I., 23.

³ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, III., pl. 37, 7.

⁴ B henger, VI. oszlop, G. Smith, *History of Assurbanipal*, 157. lap.

Hasonló sors érte magában Babylonban Szaulmuginát, Assurbanipal testvérét, ki ellene föllázadt.¹ A királyok elleni lázadást úgy büntették mint az istenek elleni zendülést.

107. Szaulmuginát, lázadó fivéremet,
108. ki háborút viselt ellenem, égő tűz lángjaiba²
109. vetették s életét töle elragadták.³

Midőn Assurbanipal lázadó fivére ellen háborúra készült, egy jós kijelentette neki, hogy diadalmaskodni fog Szaulmuginán és szövetségesein és Szin nevében így szólt:

51. Az ütközet kész;
52. erőszakos halál van nekik szánva. A kard hegyével
53. a tűz égésével, éhséggel és Ninip ítéletével föl fogom dúlni.
54. életeiket.⁴

A kemencze általi büntetés tehát közönséges volt Assziriában és Khaldeában; Palesztinában és a Makabeusok idejében a Szeleukidák királyságában ismeretlen volt.⁵ Új bizonyítékunk van tehát itt arra, mily pontosan ismerte Dániel könyvének szerzője az összes babyloni szokásokat.

A helynek, hová a három bátor ifjú vettetett, a szent szövegben *'attun* a neve.⁶ Egy kályhaféle volt ez, mely valószínűleg fémolvasztásra s egyidejűleg a bűnösök égetésére szolgált. Felső részében egy széles nyílás s alsó részében ajtó volt rajta a megolvadt anyag kiömlésének megkönnyebbitésére.⁷

¹ L. főnebb, 197. l.

² *Ina me-kit iszati a-(ri)-ri.*

³ A henger, IV. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 164. Smith fölteszi, 203. l., hogy Szaulmugina maga égethette el magát palotájában. Az oroszánveremre nézve v. ö. 166. l.

⁴ A henger, IV. oszlop; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 157. — V. ö. Jer; XXXIX., 12.

⁵ A Mekkabeus fivérek egyike sem ítéltetett tűzhalálra, II. Mak., VII., 3, 5.

⁶ Dán., III., 15.

⁷ Smithnél, *Dictionary of Antiquities*, 546. l., egy római *fornax* látható, mely fogalmat nyújthat arról, milyen volt a babyloni *'attun*. Ezen kályha egy Castorban, Northamptonshireben fölfüdzött római cserépben volt ábrázolva. „The dome-shaped

A szokás: bizonyos halálra ítélteteket kemenczébe dobni, megmaradt Perzsiában. Chardin beszéli, hogy 1662-ben az éhség idején Iszpahan terein két kályhát látott, melyeket egy hónapig folyton fűtöttek, hogy a gabonakereskedőket megrémítsék és a köznyomor kiaknázásában meggátolják.¹

Ananiás, Miszael és Azariás a lángok közé vettettek a király parancsára, Isten azonban nem hagyta el hű szolgálta: megvédte őket minden bajtól, hogy megmutassa népének s maguknak a khaldoznak is, mily nagy az ő hatalma; a tűz hevét kellemes szellővé változtatta² s a héber ifjak hálásan kiálthatták:

Áldjátok az Urat, tűz és égető hőség,
Dicsőítsétek, magasztaljátok őt mindörökké.³

VII. FEJEZET.

Nabuchodonosor örültsége.

Nabuchodonosornak második álma volt s magyarázatát, mint az elsőnek is, Dániel adta meg: kijelentette neki, hogy örültséggel lesz megverve. A babyloni király maga beszéli el ezt az epizódját életének egy egész népéhez intézett kiáltványfélében, de noha a maga nevében szól,

roof has been destroyed, but the flat circular floor on which the earthenware was set to be baked és preserved entire. The middle of this floor is supported by a thick column of brick-work, which is encircled by the oven (*furnus*, *λίβαρος*). The entrance to the oven (*præfurnium*) is seen in front. — The lower part of a smelting-furnace, shaped like an inverted bell, and sunk into the earth, with an opening and a channel at the bottom for the discharge of the metal, has been discovered near Arles.“

¹ Chardin, *Voyage en Perse*, Amsterdam, 1735, IV., 276. l.: „(Ali-Kuli-Kán, a seregek fővezére) egy nagy kályhát építtetett a királyi téren s egy másikat a köztéren s megparancsolta a kiáltkokoknak tegyék közzé, hogy ez azért van, miszerint elevenen dobassanak bele azok, kik a kitűzött árnál drágábban adják a kenyeret vagy akik gabonájukat elrejtik. Ezen kályhák egy hónapig folyton égtek, de senkit sem vetettek bele, mivel senki sem akart engedetlensége által ily szigorú büntetést magára vonni.“

² Dán., III., 50. (Vulgata).

³ Dán., III., 66. (Vulgata).

a kiáltvány szerzője kétségkívül Dániel volt, mi megmagyarázhatja az okmány bizonyos sajátosságait. A khald fejedelmeknek kanczellárjaik és irnokaik voltak hivatalos ügyeik elintézésére; ők maguk beérték azzal, hogy átnézték és approbálták azokat. Ezen alkalommal természetes volt, hogy az, aki előre megmondta az uralkodónak, mi fogja őt érni, — az legyen megbizva a történeteknek írásban való megismertetésével.

Az asszyr királyok szívesen elbeszélték álmaikat alattvalóiknak; ezt már Asszurbanipal példájából láttuk;¹ kiáltványokat és megbízásokat is terjesztettek a leigázott népek elé.² Azon elbeszélésnek, mely Nabuchodonozor örülségével megismertet, alakja tehát teljes összhangzásban van a babyloni hagyományokkal és szokásokkal.

Csak az lehetne meglepő, hogy egy uralkodó elbeszél oly eseményt, mely annyira lealázó ő rá nézve, Nabuchodonozor azonban, mint fölíratok mutatják, kevélysége daczára is elismerte az istenség kegyességét; sőt dicsekedésre szolgált ez neki indokul, mert azon következtetést vont a belőle, hogy az égi hatalmak szeretik őt s jobban pártolják őt, mint az összes többi embereket; betegségének elbeszélése hálája teljes hevével azonnal közzététetett gyógyulása után;³ a történetek megvallása annál kevésbbé eshetett nehezére, mivel hallotta, hogy népének nagy része úgyis tudja már azt; lehetetlen volt ugyanis, hogy éppen ne tudtak volna a rettentő bajról, mely Nabuchodonozort sújtotta.⁴

A király annál hálásabb lehetett Dániel Istene iránt, mivel előzőleg nem méltatta szavát követésre. A próféta,

¹ L. főnebb, 329. l. Ugyanott, 327. l., kimutattuk a fontosságot, melyet az asszyro-khaldok az álmoknak tulajdonítottak.

² L. főnebb, 209—210. l. L. még J. Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 292. l.

³ Nem kell felednünk, hogy örülségének vége megalázkodásától függött: „Füvet fogsz enni, mint egy ökör, ... *míg el nem ismered, hogy a Legmagasabb uralkodik a királyságokon.*“ Dán., IV., 29.

⁴ Megjegyzendő egyébként, hogy az elbeszélésnek azon része, mely értesít az ellenszegülésről, melyet Nabuchodonozor Dániel tanácsaival szemben tanusított s a dölyfről, mely rettentő baját előidézte, — ezen rész be van ékelve a kiáltványba s nem tulajdoníttatik magának a királynak, Dán., IV., 25—30.

midőn a reá váró szörnyű büntetést megmondotta, hozzá tette: „Legyen tanácsom a király tetszésére: váltsd meg büneidet alamizsnákkal és gonosz tetteidet könyörületességgel a szegények iránt; Isten talán megkegyelmez neked.“¹

Nabuchodonosor nem tudta fölhasználni ezen bölcs szavakat s az álom beteljesedett, amint azt Dániel értelmezte. Egy évvel utóbb² a nagykirály palotája terraszán sétált s fővárosának nagyszerűségeit látva, dölyfének túláradásában így kiáltott föl: „Ime ezen nagy Babylon, melyet építettem, hogy királyságomnak széke legyen, erőmnek hatalmában, diadalaim dicsőségében.“³ Az összes emberek fölé akart emelkedni; Isten a barmok színvonálára süllyesztette őt. Egy égi hang emlékeztette őt törekénységére és gyöngeségére, a királyságának szabott határra s az Úr kezétől való függésére.

A király az örültség azon nemével sújtattott, melynek az orvosok lykanthropia nevet adtak.⁴ Ez azon hitben áll, hogy az ember farkassá, honnan a név, vagy valamely más állattá változott.⁵ A szerencsétlen örült

¹ Dán., IV., 24.

² Dán., IV., 24.

³ Dán IV., 27. Ezen beszéd meglepően hasonlít Nabuchodonosor nagy fölriratának hangjához (l. főnebb, 236. l.) Nevezetes pontossággal festi a király szellemi állapotát és közönséges gondolatait.

⁴ „Forsan non est a ratione alienum existimare mutationem illam Nabuchodonosor in bovem et in feram non alind fuisse quam hujusmodi aegritudinem,“ mondja Mercurialis Jeromos, *Medicina practica*, l. I., c. 12., *De lykanthropia*, in-f^o, Frankfurt, 1601., 57. l. Ezen vélemény ma közönséges.

⁵ V. ö. F. G. Welcker, *Die Lycanthropie ein Aberglaube und eine Krankheit*, — *Kleine Schriften*, III., *Zu den Alterthümern der Heilkunde bei den Griechen*, Bonn, 1850., 157—184., főleg 181—183., — a 181. lapon a szerzőkre utal. — „A lykanthropia eredete, mondja Brierre de Boismont, a pogányság legrégibb koraiba nyúlik vissza. Ezen gondolatban a szerencsétlen örültek azt hiszik, hogy farkasokká változtak... Herodot szerint ezen átalakulások elég gyakoriak. Szt. Agoston erősíti, hogy bizonyos nők Itáliában egy méregfajta folytán lovakká változtak. De főleg a XIV. és XV. században terjedt el ezen különös baj Európában. A kutyaemberek és farkasemberek elhagyták lakásaikat, hogy az erdőségekbe rejtőzzenek; körmeiket, hajukat,

ezen betegségben megszűnik beszélni s csak ordít vagy üvölt; a rendes emberi táplálékot visszautasítja, hogy állati módon éljen; olykor megszűnik egyenesen állani is, hogy négykézláb járjon.¹ A vadakhoz hasonlóan éjjel szeret előjönni, miután nappal elrejtőzött vagy elzárkózott; ide s tova futkos, ordít és minden élő lényt kerül;² szóval Dániel kifejezése szerint a barom ösztöneit és szokását veszi föl.³

Nabuchodonozor azt hitte, hogy ökörré változott.⁴ Számot kellett vetni örütségének követelményeivel; megszűnt lakosztályaiban tartózkodni s a szabad ég alatt élt, kétségkívül a palotájának szomszédságában levő nagy kertekben; fűvel és szénával élt mint az ökör;⁵

szakállukat megnövesztették s a vadállatiság azon fokát érték el, ... hogy a szerencsétlen gyermekeket megölték és megették.“ A. Brierre de Boismont, *Des Hallucinations*, 2. kiad., 1852., 383. l.; v. ö. 159. l.; J. Garinet, *Histoire de la magie en France*, 1816., 118. l.

¹ Lásd Puseynél, *Daniel the prophet*, 1864., Lect. VII., 425—427., 429., a régi íróknál említett főbb lykanthropikus esetek felsorolását. Ezen örütség sajátlagos neve, melyben Nachodonozor is szenvedett, azt vélvén, hogy ökörré változott, részletesen le van írva Virgiliusnak egy érdekes versében a Proetidákról azaz Proetus leányairól, kik azt hitték, hogy üszökké lettek. *Ecl.*, VI., 48—54.

Proetides implerunt falsis mugitibus agros

... Quamvis collo timuisset aratrum,

Et saepe in levi quaesissent cornua fronte.

² J. Mercurialis, *Medecina practica*, I. I., c. 12., p. 57. „Latrant, discurrunt, nocte vagantur, sepulcra perquirunt... Interdium latent domi: ubi tenebrae apparent, statim exeunt, et huc atque illuc discursantes clamant, latrant, fugiunt obvios, persequuntur sepulcra, oculos habent cava, colorem vultus foedum et nigrum linguam aridam et siticulosam.“ J. Mercurialis *Variae lectiones in medicinae scriptoribus et aliis*, 1598., művében is szólt a lykanthrópiáról.

³ „Egy baromszív,“ Dán., IV., 13; V., 21.

⁴ Azon körülmény, hogy az asszyrokhald emlékeken sok szárnyas bika van fölvésve, l. fönebb, 261. l., megfejtí talán, mért vélte inkább, hogy ezen s nem egy más állattá változott.

⁵ Dán., IV., 30; V., 21. Az elmegyógyászok határozottan megkülönböztetik betegeik között a *phytophagokat*, kik fűvet és levelekkel táplálkoznak. Dr. Browne, commissioner of the Board of Lunacy for Scotland, levele Puseyhez, *Daniel the prophet*, 429. l.

haja megnőtt, mint a sastoll s körmei meggörbültek, mint a ragadozók karmai.¹

Dániel előre megmondta, hogy Nabuchodonosor örültsége csak egy ideig fog tartani.² A lykanthropia tényleg nem gyógyíthatatlan s az orvosok tanúsága szerint meg lehet gyógyítani.³ Midőn a babyloni király egészsége helyre állott, újra kezeibe vette a kormány gyeplőit; főtisztei örömmel viszontlátták⁴ azt, aki oly dicsővé tette Babylont s ő maga, hálával telve Dániel Istene iránt, ki egészségét visszaadta, közzétette, mit tett neki az Úr.⁵

„Ezen napok végén, mondja, én, Nabuchodonosor, fölemeltem szemeimet az égre s eszem visszaadatott s áldottam a Legmagasabbat, dicsőítettem azt, aki örökké él, kinek hatalma örökkévaló hatalom, kinek uralma nemzedékről nemzedékre (terjed); a föld összes lakosai semmi (ő előtte), ő végrehajtja akaratát az ég seregében

¹ Dán., IV., 30. „A körmök folyton nőnek, ameddig vágnak, mondja Kölliker, *Handbuch der Gewebelehre des Menschen*, in-8°, Lipese, 1859., §. 54., p. 126., de ha az ember fölhágy vele, növekedésük megállapodik. Ezen esetben, mint ez a sokáig ágyhoz kötött személyeken és Keletázsia lakosain észlelhető, másfél-két hüvelyk hosszúságot érnek el (két hüvelyknyit a chinaiaknál Hamilton szerint) s az újjak körül visszagörbülnek.“ A mód, ahogyan a haj nő, kevésbbé ismeretes, Kölliker, *ibid.*, 150. l. Bizonyos, hogy azoknak, kik vadakként élnek, hosszú és műveletlen hajuk van, mi állati külsőt ad nekik. Az efajta személyekről szólva, Linné megjegyzi: „Omnes in eo convenere . . . quod omnes fuerint hirsuti.“ *Amoenitates academicae*, 1763, VI., 65.

² Dán., IV., 25., „hét időig“, mit közönségesen hét évre értenek, noha ezen értelmezés nem bizonyos.

³ „Est certe hic morbus horrendus, verumtamen non est exitiosus; imo vero, etsi pluribus mensibus duret, attamen legimus etiam post annos fuisse persanatum.“ H. Mercurialis, *Medicina practica*, 57. l.

⁴ Dán., IV., 36.

⁵ Dániel könyvének IV. fejezete, amint ezt az 359. lapon mondtunk, nem egyéb egy kiáltványnál, melyben Nabuchodonosor elbeszéli betegségét, az álmot, mely ezt előre bejelentette, az értelmezést, melyet erről Dániel Izrael istenének nevében adott; ugyanezen kiáltványban háláját fejezi ki az iránt, aki őt meggyógyította.

s a föld lakosai közt; senki sem tartóztathatja föl kezét s mondhatja neki „mit csinálsz?”¹

Egészen ezen nyelv az, melyet Nabuchodonozor a tőle származó ékiratos okmányokban használ.

A nagy föliratban Merodachnak neve „az Úr, a nagy Úr, a jó Úr, az istenek főnöke”,² kinek dicsőségére templomot építtetett; „a magas vagy a legmagasabb,”³ ki a birodalmat adta, ki királyságát mindennel bőven ellátja.⁴

IX., 45. Merodachhoz, uramhoz,

46. kezeimet fölemeltem:⁵

47. Oh Merodach, úr, az istenek főnöke,

48—49. kiváló fejedelmet csináltál belőlem;

50. a királyságot emberek sokasága fölött [nekem adtad];

51—52. becses életeket bízál reám.

53. Hatalmadat messzire kiterjesztettem

54—55. Babylon, városod, fölött minden emberek előtt.

56. Az ország egy városát sem emeltem,

57—58. mint (amennyire) istenséged tisztelete emeltetett.

59. . . . Volna (bár) képes hatalmad

60—61. bőségben országomba hozni ezen kincseket!

62. Én, mint király és [templom-] diszító,

63. megörvendeztetem szivedet;

64. mint főpap,

65. szépítem erősségeidet,

X., 1, 2. dicsőségédért, oh fönnséges Merodach,

3. készítettem házamat.

4. Növekedjék nagysága!

5. Sokasodjék meg teljessége!

6, 7. Bővelkedjék fölötte [kincsekben]!

9. Kapja meg

10. a bőséges adóját

11, 12. a nemzetek királyainak és minden népeknek!”⁶

¹ Dán., IV., 31—32.

² *Records of the past*, V., col. VIII., 2, 24. sor, 134, 129. l.

³ *Ibid.*, col. X., 1. sor, 135. l.

⁴ *Ibid.*, col. VII., 25—27. sor; col. IX., 48—52. sor; 59—61.; 129, 134. lap.

⁵ Ezen szólásmód jelentése: imádkoztam. L. I. köt., II. könyv, III. fej. A következő sorok az istenéhez intézett imát tartalmazzák.

⁶ *Ibid.*, 134—135. l. Ezen utolsó szók azon zsákmányrészre czéloznak, melyet a templomokban leraktak s megerősítik azt, amit Dániel, I., 2., mond, hogy t. i. „letette az edényeket [a jeruzsalemi templom szent edényeit] isten házának kincstárába.

Lehetetlen félreismerni az irány hasonlóságot, amely a babyloni királynak ezen s Dániel könyve által elmondott szavai közt létezik. Ugyanazon fölfogás, gondolkodás, kifejezés. Csakhogy az ékalakú föliratban az uralkodó Merodachot, kedvencz istenét, dicsóíti, míg gyógyulása után Dániel Istenét, amint ezt az első álom értelmezése és a három ifjunak a kemencze lángjaiból való csodás menekülése után is tette. Jól megjegyzendő tehát, hogy nem mondott le sem a bálványozásról, sem a sokistenüiségről; nem tért az igaz hitre, mint ezt gyakorta tévesen hitték; kétségkívül dicsóíti Dániel Istenét, mert fölségi hatalmát elismerni kénytelen, de sohasem kardoskodik az egyetlen Isten mellett; hálásnak mutatja ugyan magát iránta, de tovább is buzgó imádója marad Merodachnak, Nebonak s más babyloni istenségeknek; egyedül a héberek monotheisták Khaldeában.¹

Az imént elbeszélt eseménynek viszhangja megmaradt úgy látszik Abydenos egy töredékében,² mely úgy mutatja be Nabuchodonozort, a mint palotája terraszának magasáról jósol s előre megmondja királyságának bukását.³

Ideiglenes örültége megold talán egy történeti problémát, melyet a babyloni föliratok keltettek életre. Neriglisszor, Nabuchodonozor veje és második utódja, hivatalos okmányaiban tulajdon atyját, Bel-szum-iszkunt, babyloni királynak nevezi. A királyjegyzékekben azonban ezen utóbbi név nincsen meg. Ebből tehát következtetnünk kell, hogy nem volt tulajdonképen uralkodó;

Egészen hasonló imával végződik Neriglisszor fölirata is, II. oszlop, 31—42. sor; *Records of the past*, V., 142.

¹ Az egyetlen monotheisztikus nyilatkozatot a három ifjú teszi a kemenczében: „Tudják meg, hogy te vagy az Úr, az egyetlen Isten.“ III., 45. (Vulgata). A IV. fejezet kiáltványában Nabuchodonozor ellenkezőleg határozottan a polytheizmus mellett nyilatkozik; Dánielről azt mondja, hogy „istenem (Bel) neve szerint“ Baltasszar a neve a khaldok nyelvén, Dán., IV., 5.; igen határozottan szól „istenekről“, IV., 5, 6, 15.

² Abydenos, *Fragm.* 9. — *Stistoric. graec. fragm.*, Didot kiad., IV., 283.

³ Az 361. lapon láttuk, hogy Nabuchodonozor palotájának terraszán esik örültésgbe s jövendőli meg királyságának bekövetkező romlását.

uralkodása azonban máshová, mint Nabuchodonozor idejébe, nem igen tehető. Sikeres bitorlási kísérlet ily erős és hatalmas uralkodó alatt nem igen volt lehető; Belszumiszkun következőleg csak Nabuchodonozor örültsége alatt lehetett király.¹

Neigliszszor *rab-mag* lehetett.² Élén állott eként a tudósok kasztjának, kik mint a khaldok régi tudományának örökösei, ezen nevet megkülönböztetésül viselték. Mivel ezen kasztban minden átöröklődött, azért atyja szintén *rab-mag*, azaz főnök lehetett benne. A király betegsége alatt tehát teljes joggal gyakorolta a régensséget.³ Akkor vette föl a királyi czímet vagy talán fia ruházta reá azt ezen okból. Nabuchodonozor arra lát-szik czélozni, hogy örültsége alatt a bitorlás egy neme történt, mert azt mondja: „Észem visszatért; királyságom méltósága, nagyszerűségem, fényem visszaadattak nekem; tanácsosaim és nagyjaim kerestek engem, visszahelyeztettem királyságomba.“⁴

Az ősz király akkor uralkodásának végéhez közeledett, de végnapjai fényesek voltak, mint az első. Babylonban halt meg 44 évi uralkodása után, a Kr. e. 561. évben. Mintegy nyolczvan éves lehetett.⁵

VIII. FEJEZET.

Nabuchodonozor utódai.

Dániel könyve epizodikus alakja miatt hallgatással mellőzi Nabuchodonozor halálát s örültségének történetéről hirtelen áttér Baltazar utolsó éjjelére, mely Babylon függetlenségének is utolsó éjjele volt. Néhány szóval ki

¹ Ezen szellemes megjegyzést Oppert tette, *Expédition en Mésopotamie*, I., 186—187. l., jegyz.

² V. ö. Jer., XXXIX., 3. L. alább, 367. l.

³ Berosos, Fragm. 14. — *Hist. graec. fragm.*, Didot kiad., II., 506. — határozottan arról értesít, hogy Nabopolassar halálakor ezen kaszt gyakorolta a régensséget Nabuchodonozor visszatérteig, ki akkor Szyria ellen viselt hadat. L. főnebb, 237. l.

⁴ Dan., IV., 33.; Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 204—208. l.

⁵ G. Rawlinson, *The five great ancient monarchies*, 1873., III., 61.

fogjuk tölteni ezen hézagot, hogy az események összefüggését könnyebben megértsük. Dániel kortársainak élénk emlékezetében voltak azok; az utókor olvasói előtt lehetőleg föl kell elevenítenünk azokat.

Nabuchodonozornak utóda fia, Evil-Merodach volt.¹ Ez csak két évig uralkodott.² Legelső tetteinek egyike az volt, hogy szabadon bocsátotta a szerencsétlen jeruzsálemi királyt, Jechoniást, ki harminczöt évig senyvedett a fogságban.³ Utóbb áldozatává lett a babyloniak elégedetlenségének, kik erőszakosságot és a törvények megvetését vetették szemére.⁴

Utána Neriglisszor következett. Ez Nabuchodono-

¹ Berossos, *Fragm.*, 14., — *Historicorum Graecorum fragmenta*, Didot kiadása, II., 507.; Polyhistor, *ibid.*, Berossos 12. fragmentuma, 505.; Abydenos, *ibid.*, 10. a, IV. köt., 284. l.

² Ptolemaeus és Berossos kánona szerint. Polyhistor, *loc. cit.*, 12. és Josephus, *Ant. jud.*, X., XI., 2., 18. évi uralmat tulajdonít neki. Tényleg csak 2 évig uralkodott. Az Égibi-gyűjtemény táblái, melyekről alább szólunk, Nabuchodonozor uralkodásának minden évéből tartalmaznak okmányokat egészen a 43-ik évig; egy okmány még ezen évnek első hónapjáról, azaz niszan hónapról van keletve. Ez az utolsó, melyen a nagy uralkodó neve van. A következő a hetedik, tiszri, hónapból van s Avil-Marduk nevét viseli: ez a királyok negyedik könyvebeli Evil-Merodach. II. (IV.) Reg., XXV., 27. „The reign of Evil-Merodach lasted until the fifth month (Ab) of the second year, that is, B. C. 560., when he was overthrown by Nergal-sar-uzur or Neriglissar, the son of Bel-sum-ispun, whose first dated tablet is in the eight month (Marchesvan) of this year.“ Boscawen, *Babylonian dated tablets*, — *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 1878., VI., 26. V. ö. *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 1884. május, 194, 198. l.

³ II. (IV.) Reg., XXV., 27–28.; v. ö. Jer., LII., 31–32. A szent szerző megemlíti ezen babyloni királyt, midőn arról értesít, hogy a 12., azaz adar, hónap 27. napján azon évben, melyben uralkodni kezdett, elbocsátotta Jechoniást, Juda királyát. Trónraléptének éve, melynek neve a babyloniaknál: *szanat risz szarrutu*, „a királyság kezdetének éve“, volt, az 562. év. A babyloni emlékek által szolgáltatott idő teljes megegyezésben áll a bibliával, mely Jechoniás megszabadulásának évét fogságának 37. évére teszi: ez következőleg az 598. évben kezdődött, Nabuchodonozor uralkodásának 6. évében, hét évvel a Karchamiszi csata után, mely 605-ben ment végbe. Boscawen, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, VI., 26.

⁴ Berossos, *fragm.* 14., *loc. cit.*, 507. l.

zornak egyik leányát vette el és az apósa ellen szőtt összeesküvésnek élére állott. Valószínűleg ő az, kit Jeremiás *rab-mag* minőségben említ.¹ Midőn Nabuchodo-

¹ Jer., XXXIX., 3, 13. Vulgátánk jelenlegi pontozása által három különböző személyt látszik csinálni Neriglisszor *rab-mag*ból, ezek: *Neregel és Szereszér és Rebmag*; a 13. versben csakugyan olvassuk: *Neregel et Sereser et Rebmag*, de az *et* kötőszó nincs meg a héber szövegben, mely igen pontosan írja át a Neriglisszor név mássalhangzóit: נֶרְגַּל שְׂרָאֶצֶר, *Nergal isten védje a fejedelmet!*, mely szó után a pontosan két részre osztott czim: רַב־מַג, következik. Az asszyr emlékek jelenlegi ismerete nem enged kétkednünk azon, hogy Neriglisszor, a *rab-mag*, egy és ugyanazon személy.

Ami magát ezen szót illeti, arról a következőket mondhatni: „Különböző kísérletek történtek a מַג, *Mág* vagy *Magi* név magyarázására, mivel azt remélték, hogy valódi etymológiájának fölfödözése világot vet a bűvészet eredetére s a régi médek nemzetiségére, kiknek egy törzse Herodotnál *Mágyi* nevet visel. Némely tudósok árya etymológiával kísérelték a nevet magyarázni, míg mások szemita eredetéhez ragaszkodnak (V. ö. Schrader, *Die Keilinschriften und das alte Testament*, 2. kiad., 1883, 417—421. Schradernek magyarázata, mely szerint a *mág* szó a babyloni *émqu*, *émgu*, „böles“ (עֻמָּק) szóból származik, nyelvészeti okokból elfogadhatatlan.) Nehéz fölfogni, mikép maradhatott a szónak valóságos eredete oly sokáig ismeretlen. Jeremiásnak azon helye, XXXIX., 3., mely leírja, amint a *rabmág* Nabuchodonozor többi méltóságaival Jeruzsalembe belépett s azon ismeretes tény, hogy a bűvészet hazája Babylonia, — egyaránt babyloni eredetere mutatnak ezen szónak. Ezen eredet bizonyosságait az ékalakú fölíratokon meg is találjuk. Az asszyr *mahu* hasonjelentésű az *asipu*, „varázsló“, szóval (V. ö. W. A. J., II., 32, 19. és 51, 49. vagy V., 23, 46. Ezen helyek szerint *Mah-hu-u* hasonjelentésű az *és-sê-pu-u* (ésépü) és *ásipu* (אֶשְׁפִּי, *assáf*) szókkal. Megjegyzendő továbbá a W. A. J. következő helye: II., 31., n° 5., col. II., hol a *máhê* szó a varázslók és papok ideogrammjai mellett áll) és Asszurbunipalnak egy Smith Györgynél (*History of Assurbanipal*, 128, 95. l.) említett szövege az álomlátások értelmezését úgy említi, mint a *máhê* voltaképi hivatását. A szó asszyr alakja *magha*, melynek a babyloniban megfelel *mahu*, „az igen tisztelendő.“ . . . Ezen etymologia, elfogadtatása esetére erős bizonyíték a mellett, hogy a héber מַג betűnek a מַג, *mág*, szóban hehezetes kiejtése volt.“ Frd. Delitzsch, *The Hebrew Language viewed in the light of Assyrian Research*, 14. l. A Delitzsch által javasolt etymologia nem bizonyos, de idáig a legjobb.

nozor Riblahba vagy Rēblathába visszavonult,¹ Jeruzsálem ostromát seregének főnökeire bízta s ezek egyike volt Neriglisszor.² Tégláin a *rab-mag* czímet veszi föl, melyet a biblia ad neki.³ Kiadja magát „Bel-szum-iszkum, babyloni király“ fiának is, ki egyébként ismeretlen.

Három évig uralkodott s néhány hónapig (559—556), békében élve szomszédaival s Babylontól nyugatra egy nagy palotát építtetett, melynek ékítésére az asszyrokhald művészet minden forrását kimerítette.⁴

Utóda fia, Laboszorakusz volt. Ez utóbbi csak gyermek volt még⁵; gonosz hajlamokat véltek benne fölfödözni, letették őt s megölték. A korona, mely 70 évig volt Nabopolassar házának birtokában, most Nabonidnak, az összeesküvők egyikének fejére került. Atyja rab-mag volt.⁶ Nabuchodonozor családjához rokoni kötelék nem fűzte, de trónra lépte után elvette ezen királynak egyik leányát,⁷ akár Laboszorakusz özvegyét, akár ezen utóbbinak nővérét, hogy a királyságra való összes jogokat egyesítse személyében s minden párt támogatását biztosítsa magának.

Éppen akkor fontos események mentek végbe Khaldea szomszédságában. Cyrus, a babyloni zsidó foglyok jövődjő szabadtője, a perzsák királya lett és személyében az árya uralom a médekről átszállott azon népre, melynek ő főnöke volt.⁸ Az ifjú uralkodó nagyra-

¹ II. (IV.) Reg., XXV., 6, 20, 21.; Jer., LII., 9, 10, 26, 27.; XXXIX., 5–6.

² Jer., XXXIX., 3, 13.

³ G. Rawlinson, *The five great ancient monarchies*, 1873., III., 62.

⁴ Leirását I. Siczilii Diodornál, II., 7—9., Didot kiad., I., 86—89.

⁵ *Haš:* 50v, mondja Berosos, *fragm.* 14., *loc. cit.*, 507. l.

⁶ *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, I., 68. tábla.

⁷ V. ö. Dan., V., 2, 11, 13, 18, 22. Ezen szokást keleten mindig gyakorolták a bitörlok, Herodot, III., 68, 88.; Josephus, *Ant. jud.*, XIV., XII., 1. Kétségkivül ezen házasság miatt adták fiai egyikének a Nabuchodonozor nevet.

⁸ Murgab síkján, hol hajdan Pasargade, Perzsiának elő városa, emelkedett, egy pillérhalmaz hever romokban. Ezen pillérek egyikén van egy dombormű, mely némelyek szerint egy nemtőt (genius), mások szerint Cyrust ábrázolja. (Fr. Lenormant, *Histoire*

CXXI. Cyrus, egy murgabi dombormű után.

vágyó terveket táplált s Ázsiát akarta meghódítani. Lydia követeket küldött Nabonidhoz, azon megbizással, hogy kössenek véd- és daczszövetséget az ellenségek ellen, kik függetlenségüket fenyegették. Ezen követek jó fogadtatásban részesültek és a szövetség létrejött; Nabonid sietett erre fővárosát megerősíteni: főmunkája az Eufrat elgátolásában állott. A folyó idáig szabadon folyt a városon át. Most a király attól félvén, hogy egy ostromló sereg azt a városba való behatolásra használja föl, igen magas téglafalak közé szorította, melyeken csupán itt-ott voltak bronzkapuk alkalmazva.¹ Ezen részleteket Herodot és Berossos hagyták ránk. Nabonid történetét eddig csak ezen régi írók hiányos töredékeiből ismertük. 1879 óta van egy ékalakú föliratunk, mely igen meg van csonkítva, mely mindazáltal igen becses adatokat szolgáltat azon évekre nézve, melyek Babylonnak Cyrus általi elfoglalását megelőzték és követték. Ezen fölirat egy nyers agyagból való táblán van, mely 11 centiméter hosszú és 9 cm. széles s melynek mindkét oldalán két 20—28 soros oszlop van.²

Az első oszlop annyira meg van csonkítva, hogy alig olvasható rajta néhány szó s ezeknek jelentése is bizonytalan.

ancienne de l'Orient, 9. kiad., II., 418). Ruhája egy rojtos kazula-féléből áll; fején sisak van, ennek tetején pedig egy különös alakú és ismeretlen jelentésű díszítés; egyik karja látható; ezen kar imára van emelve vagy parancsolásra kinyújtva; vállaira négy szárny van erősítve, melyek közül kettő fölfelé, kettő lefelé van irányozva: ez a királyi hatalom jelképe, Herodot, I., 209. A dombormű fölött, perzsa, anzáni és babyloni nyelven ez van írva: „En vagyok Cyrus, király, Achemenida.“ L. a CXXI. táblát Flandin és Coste után, *Voyage en Perse*, IV., 198. l. L. *ibid.*, és V. k., 83. t., sírját Kossowiecznál, *Inscriptiones palaeopersicae*, p. 5.

¹ Herodot, I., 180, 186. Herodot ezen munkálatokat Nitokrisz királynénak tulajdonítja, ki kétséggel Nabonid neje volt. Berossos szabatosabban azt mondja, hogy magának Nabonidnak műve voltak azok. *Fragm. 14., loc. cit.*

² G. Pinches, *On a cuneiform Inscription relating to the capture of Babylon by Cyrus and the Events which preceded and led to it*, — *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 1882., VII., 139. Ezen táblát a British muzeum az 1879. év utolsó hónapjaiban szerezte meg.

A második oszloptól kezdve a következők olvashatók:

1. Összegyűjtötte [seregét?] és Cyrus, Anszan királya, ellen indult Isz[tuvegu, Astyages] és ...

2. Astyages, serege föllázadt ellene; ez fogolylyá tette [őt], [és] Cyrusnak [kiszolgáltatta].

3. Cyrus Ekbatana, a királyi város, földén az ezüstöt, aranyat, a bűtorokat, a javakat [elvitte].

4. Ekbatanából elvitte azokat s Anszanba vitte a bűtorokat, a javakat, melyeket [zsákmányul ejtett].

5. A hetedik évben a király [Nabonid] Téva¹ városban volt; a király fia, a tiszték és serege Akkadban.

6. [A király] nem ment Babylonba; Nebo nem ment Babylonba; Bel nem ment oda; áldozatot,

7. áldozati állatokat Bit-Szagatuban és Bit-Zidában Babylon és Borszipa isteneinek a békéért

8. följánlottak; a kert és palota részére igazgató(?) nevezetett ki.

9. Nyolczadik év.

10. A kilenczedik évben Nabonid király Téva¹ban volt, a király fia, a tiszték és a katonák Akkadban voltak. A király Niszan hónapban Babylonba

11. nem ment; Nebo Babylonba nem ment; Bel oda nem ment; áldozatot mutattak be a bűnért,

12. Áldozatok Bit-Szagatuban és Bit-Zidában Babylon és Borszipa isteneinek a békéért bemutatattak.

13. Niszan hónapban az ötödik napon a király anyja, ki egy erődben és táborban időzött az Eufrat mellett Szipparán túl,

14. meghalt; a király fia és katonái három napig csinálták a gyászt és siratták [őt]. Szivan hóban, Akkad földén,

15. gyász volt a király anyjáért. Niszan hóban Cyrus, Perzsia királya, összegyűjtötte seregét és

16. Arbela alatt átkelt a Tigrisen és Iyar hóban Isz ... földén.

17. Királya, az ezüst, melyet gyűjtött, tulajdon sarjadéka ...

18.

19. A tizedik évben a király Téva¹ban volt, a király fia, a tiszték és a katonák Akkadban voltak. A király [Niszan] hóban [nem ment Babylonba];

20. Nebo Babylonba nem ment; Bel oda nem ment; áldozatot a bűnért bemutatattak; áldozatok [Bit-Szagatuban és Bit-Zidában]

¹ Vagy Téma.

21. Babylon és Borszipa isteneinek a békéért bemutat-
tattak. Szivan hónapban, a huszonnegyedik napon,

22. Elam földéről Akkad földére . . . Erech kormányzója . . .

23. A tizenegyedik évben a király Téväban volt; a király
fia a tisztek és a katonák Akkadban voltak.

24. Elul hónapban a király Bel után nem ment, áldozatot
a bűnért bemutatottak; áldozatokat Bit-Szagatuban és Bit-
Zidában.

25. Babylon (és Borszipa isteneinek a békéért) bemu-
tattak . . .

A tábla itt el van törve. A hátoldal első oszlopának első sorai összefüggő értelmet a tizenhatodik évig nem mutatnak föl. „Hosszú paragrafus van szentelve a tizenhetedik év eseményeinek; eleje szerencsétlenségre meg van csonkítva. Mégis kivehetjük, hogy a király elment ezen évben Bit-tur-kalama templomába. Arról is értesülünk továbbá, hogy az „alsó tenger,“ azaz a Földközi tenger partján lakó nép föllázadt. Nyilván a romlás kezdete ez s a király elkezd megemlékezni az istenekről, kiket elhanyagolt, mert a szöveg azon tényről emlékezik meg, hogy „Bel isten kiment,“ azaz hogy szobrát körmenetben körülhordozták s hogy ünnepet ültek valamint áldozatokat mutattak be a békéért. Zamalmal és Kisznek (Hymer), Deltisznek istenei és Kharszak-Kalama istene alászállottak Babylonba azaz ide hozattak.¹ A szöveg aztán folytatja:

10. Elul hónap végén Akkad istenei . . .

11. kik Babylon fölött és alatt voltak, alászállottak. Az istenei Borszippának, Kuthának

12. és Szípparának nem szállottak alá. Tammuz havában Cyrus ütközetet Rutum mellett,² ellene . . .

13. Nizallat folyótól Akkad földé seregének közepébe . . . Akkad emberei

14. föllázadtak. A katonák (Cyruséi) a tizenegyedik napon Szípparát ütközet nélkül elfoglalták.

15. Nabonid elmenekült. A tizenhatodik napon Ugbaru,³ Gutium földének kormányzója,⁴ és Cyrus serege harc nélkül

¹ G. Pinches, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, VII., 1882., p. 143.

² Rutum vagy Rutuv Pekod mellett volt valamivel délnek Babylontól. *Records of the past*, XI., 92—93.

³ Ezen férfinak Herodotnál Gobryas a neve.

⁴ Gutiumról vagy Gutiról I. I. köt., I. könyv, V. fejj., és II.

16. alászállottak Babylonba. Aztán Nabonidot, miután (ö) megkötöztetett, (?) Babylonban elfogta. Tammuz havának végén a zendülők

17. Gutium földén Bit-Szaggu kapuit bezárták, (de) védelmére sem Bitt-Szaggutuban sem a templomokban

18. nem tétetett semmi s egy (egyetlen) sereg sem talált ott. Arah szamnu hónapban,¹ a harmadik napon, Cyrus Babylonba alászállott.

19. Az utak előtte homályosak voltak.² A békét a városban helyreállította. Cyrus a békét Babylonban,

20. egészen megigérte. Ugbaru, kormányzóját [és] (alsóbb) kormányzókat állított föl Babylonban,

21. és Kiszlev hónaptól Adar hónapig Akkad földének isteneit, melyeket Nabonid Babylonba küldött,

22. szentélyeikbe visszahozták. A nyolczadik hónapban napfogyatkozás (volt) a tizenegyedik napon. Ugbaru...

23. és a király meghalt. Adar hónap huszonhetedik napjától Niszan hó harmadik napjáig gyász (volt) Akkadban.

24. Az egész nép szabad (lett) fejének (halála folytán). A negyedik napon Kambyses, Kyrus fia, a világ jogarának templomában ünnepet rendezett.³ (?)

A fölírat többi része meg van csonkítva s összefüggő értelmet nem ad.

Az előzőkből láttuk, hogy Nabonid uralkodásának kilenczedik évében Cyrus Arbela alatt átkelt a Tigrisen s egy khald királyt meggyőzött. Babyloniát Cyrus, mint erről Herodot értesít, csak Nabonid uralkodásának tizenhetedik évében támadta meg. Akkad ország lázadása elősegítette ezen hódítási terveket. Így szerezhette meg harc nélkül Szippara városát, a bibliai Szepharvaïmot, hol akkor Nabonid, úgy látszik, tartózkodott. A babyloni király elmenekült, de két nap múlva, Thammuz 16-dikán, Ugbaru, Gutium ország kormányzója, által elfogatott. A sereg, melynek élén Nabonid fia állott s mely Akkad vidékét védte, megveretett; Cyrus erre a főváros felé indult s ezt harc nélkül kézrekerítette.

A fölírat nem tartalmaz részleteket arra nézve,

k. V. fej. V. ö. Fr. *Essai de comment. sur les fragm. cosmogon. de Bérose*, 27. l. és G. Rawlinson, *Journal of the royal asiatic Society*, 1880. jan., X., 70-97.

¹ A 8-ik hónap, október-november.

² *Harinie ina panszu adari*.

³ G. Pinches, *Transactions of the Society of Biblical-Archaeologie*, VII., 1882., 156—168. l.

hogyan vonult be Babylonba. Az ékiratos okmányok általán igen keveset mondanak a részletekből; a jelen esetben a vidék lakói részére készített tábla természetesen még szófukarabb volt, mint közönségesen. A babyloniaknak való tetszési vágy nyilvánvaló benne; nem volt szabad tehát vereségüket hangoztatni; nem volt szabad arra emlékeztetni, hogy fővárosuk védelmezésében hanyagok voltak. Ezen fölírat fölfödözése daczára tehát a régi írókhoz kell még visszatérnünk, ha tudni akarjuk, hogyan ment végbe a nagy katasztrófa s mily véget ért a khald birodalom, melynek romlását Nabuchodonozor első álma előre jelezte.

IX. FEJEZET.

Baltazár.

Dániel könyve arról értesít, hogy akkor, amikor Cyrus Babylont kézrekerítette, Baltazár és nem Nabonid parancsnokolt a városban.¹ Királyi czimet ad Baltazárnak, Nabuchodonozor fiának nevezi őt, de sem eredetéről sem királyságáról nem nyújt fölvilágosítást. Az imént olvasott okmány azt mondja, hogy Nabonid fia állott a khald sereg élén, névleg azonban nem említi őt. Egy világi történetíró sem szól Baltazárról. Ennek személyisége tehát eleddig sűrű homályba van burkolva. A nagy próféták utolsójának elbeszéléseiben mindazáltal fontos helyet tölt be; szükséges tehát összegyűjteni mindent, ami némi világot vethet reá s eként megvilágítani a szent szöveget, megczáfolva egyuttal az ellenvetéseket, melyekre szerepe alkalmai szolgáltatott.²

¹ Baltazár, *Bel-szar-usur*, „Bel védi a királyt,” Asszyria történetében is előfordul, hol Kiszeszim város kormányzóját jelöli. „He revolted against Sargon II., by whom he was captured and led into slavery, and the name of his city changed to Karmas-Masu.” Cooper, *An Archaic Dictionary biographical, historical and mythological*, in-8°, London, 1876., 131. l.

² Baltazár története gyakran szolgáltatott ürügyet Dániel könyvének megtámadására. „Ezen döntő eseményekre nézve eleddig nem voltak más adatok, mint Baltazár legendája és Herodotnak szintén csaknem legendaszerű elbeszélése, mondja

Noha semmi részletes adatunk sincs Baltazárról, jogunk van állítani, hogy amit a próféta elbeszél, teljes összhangzásban van az emlékekkel és tényekkel.

Nabonid, mint láttuk, bitorló volt. Fiának, ki Nabuchodonozor egyik leányától származott, oly jogai voltak a koronára, melyekkel ő maga nem birt. Kétségtől ez volt a főok arra, hogy őt jókor uralkodó társává választotta, ugyanúgy és ugyanazon indokokból, mint ezt egykor I. Széti fiának, II. Ramzesznek, érdekében tette.¹ Ezen fiúnak neve Baltazár volt, azaz Belszar-usur, „Bel isten védje a királyt!“ Ezen társuralkodásra Dániel nyelvéből is következtethetünk. Midőn a legnagyobb kitüntetésben akarja részesíteni őt, melyet egy embernek adnia hatalmában áll, azt mondja, hogy a „harmadikká“ teszi őt királyságában; ő maga tehát csak a második a birodalomban; nem uralkodik még egyedül, hanem csak társa atyjának.²

Egy más, epigrafikus, bizonyítékot Nabonidnak Mugheirben talált hengerei nyújtanak.³ Igen fontos tényről értesítenek ezek, arról t. i., hogy elsőszülöttének Baltazár volt a neve.

J. Halévy. Tudjuk, hogy Dániel könyve a bibliai kánonban nem a próféták, hanem a hagiografok közt szerepel, kik csekélyebb hitelességük . . . Nabonid . . . az utolsó babyloni király és Baltazár uralma, mely ezen jós-szavakkal ér véget: *Mané, Tétel, Pharès*, éppen kitörleendő a történelemből, ha csak Baltazár és Nabonid nem egy személy. Nabonidnak *Belsaruur* név alatt ismeretes fia, kinek neve feltűnően hasonlít a héber *Belsacar* (*Baltazár*) alakhoz, nem volt uralkodó.“ J. Halévy, *Cyrus et le retour de l'exil*, — *Revue des études juives*, n^o-1., 1880., jul., 9., 14. l. Mindjárt meglátjuk, mit tartsunk ezen ellenvetésekről.

¹ L. II. köt., 175. l.

² Dán., V., 16. Ezen észrevételt Le Hir tette a S. Sulpice-növeldeben tartott szt.-irási folyamón. Töle függetlenül Delattre, a löweni *Revue catholique*, 1875., jun. 15., 540. lapján. Azon tény, hogy Baltazár atyjával közösen uralkodott általánosan el van ismerve, Fr. Lenormant, *Manuel d'histoire ancienne des peuples de l'Orient*, II., 27; G. Rawlinson, *The five great ancient monarchies*, III., 10; Maspero, *Hist. anc. des peuples de l'Orient*, 519; J. Oppert, *Le peuple et la langue des Médes*, 168.

³ Ezen agyaghengereket, szám szerint négyet, a Holdtemplom négy sarkában Mugheirben, a régi Urban találták meg. Ezen hengerek jelenleg a British muzeumban vannak.

I. oszlop.

1. Nabonid babyloni király,
 2. helyreállítója Bit-Szaggatunak
 3. és Bit-Zidának
 4. imádója a nagy iseneknek, én.
 5. Ram-szidi király építménye,
 6. (melynek) neve a nagy fa templomának tornya
 7. (s) mely Ur városában van,
 8. melyet Ligbagasz, egy király ki távoleső napokban élt,
 9. megkezdett, de be nem fejezett,
 10. de Ilgi, fia,
 11. tetejét bevégezte:
 12. a fölrataiban Ligbagasznak
 13. és Ilginek, fiának, olvastam,
 14. hogy ezen tornyot
 15. Ligbagasz megkezdte építeni
 16. de nem fejezte be,
 17. és Ilgi a tetejét
 18. bevégezte.
 19. Napjaimban ezen torony
 20. eltűnt teljesen.
 21. A régi *timin*-en,
 22. melyet Ligbagasz és Ilgi,
 23. fia, készítettek,
 24. ezen toronynak
 25. a régihez hasonló,
 26. szurokból és téglából (való)
 27. helyreállítását eszközöltem.
 28. Szin (a Hold) istennek, az ég és föld istenci fejének,
 29. az istenek fölötti istenek királyának,
 30. kik a nagy égben laknak, a nagy fa ezen temploma
- Urának,
31. Ur városában, Uramnak,

II. oszlop.

1. alapjától kezdve
2. újból fölépíttettem.
3. Oh Szin (Hold), az istenek feje,
4. királya az ég és föld isteneinek,
5. és az istenek fölötti isteneknek,
6. kik a nagy égben laknak:
7. ezen templomba
8. midőn vidáman belépsz,¹
9. a szent építményeibe Bit-Szaggatunak
10. és Bit-Zidának és a templomába a nagy fának,

¹ Midőn az öt ábrázoló szobrot behozzák az ujon épített templomba, azon pillanatban, midőn ezt följánlják.

11. melyek lakásai a te nagy istenségednek, —
12. kiáltásák ki ajkaid állandóságukat!
13. A félelmét nagy istenségednek
14. lakosaiknak szíveiben
15. erősen szilárdítsd meg! hogy semmi áthágást se kövessenek el
16. nagy istenséged ellen!
17. Alapjaik, mint az ég,
18. legyenek oly szilárdak!
19. Én magam, Nabonid babyloni király,
20. nagy istenséged félelmében
21. megőrzöm magamat!
22. Életemet hosszú napok alatt
23. hosszabítsd meg bőségesen!
24. és (életét) Bel-szar-usurnak (Baltazárnak)
25. elsőszülött fiamnak,
26. a tölem származottnak;
27. nagy istenségednek félelmét
28. erősítsd meg szilárdul szívében,
29. hogy soha se eshessen
30. a bűnbe
31. s legyen tartós dicsősége!¹

Eként Nabonidtól tudjuk, hogy elsőszülöttének Baltazár volt a neve; Xenophontól, hogy Nabonid nem vonult be Babylonba veresége után, hanem Borszippába menekült; Dánieltől, hogy akkor Baltazár parancsolt Babylonban, mint a királyság második személye. Kiváncsatunk-e teljesebb egyezést az ily különböző forrásokból származó bizonyosságok közt? Mi természetesebb, mint az, hogy a király távolléte alatt legidősebb fia parancskoljon a fővárosban?

Végre a főnebb közölt babyloni fölírat egyenesen megerősíti a próféta elbeszélését, mivel több ízben mondja,² hogy Nabonid király fia vezette a babyloni csapatokat. Cyrus hengerének alább bemutatandó fölíratán szintén „ha nem is mint király, de legalább mint alkirály” jelenik meg. Élén áll a seregeknek, az összes nagyok körülr vannak Akkad ország erődeiben, míg atyja több évig önként visszavonul az uralkodástól. Baltazár az

¹ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 68. tábla; Fox Talbot, *Records of the past*, V., 145—148; Ménant, *Babylone et la Chaldée*, 458.

² L. főnebb, 372. l.

egész nép szeretetének tárgya, míg atyja, Nabonid, botránkoztatja az isteneket nyakas istentelenségével. Nabonid ellen végre lázadás tör ki s hihető, hogy Baltazár, ki a sereg és a főurak élén áll, kézrekerítette a királyságot. Tényleg, ha csak néhány hétre is, király lett, miután Tammuz hó 16-ikán Nabonid (Ugbaru által) elfogatott.¹

Ha az imént mondottak nem is állapítják meg föltétlenül, hogy Baltazár a királyi méltóságot birta, annyi legalább igen valószínűen következik azokból, hogy atyja uralkodótársává tette őt, a mint ezt fönnebb megjegyeztük. Dániel különben már csak azért is királyi czímet adhatott neki, mivel királyi hatásköre volt, a mint Nabuchodonozort is királynak hívja atyjának halála előtt.² Az ékiratos okmányokban különben, melyeket még meg kell ismertetnünk, valószínűleg arra is van bizonyítékunk, hogy Baltazár valósággal király volt.

Az 1876. év első hónapjaiban hire terjedt Angliában, hogy a bennszülöttek Babylon mellett jókora mennyiségű ékiratos táblát földöztek föl. Az esős időszak alatt a hillahi romhalmok egyikét a vizek fölszakították s ezen körülmény több nagy földedényt hozott a napvilágra, melyek eddig a törmelék alatt heverték. Ezen edények oly alakúak voltak, mint a vidéken található antik korsók; nyílásuk cseréppel volt betakarva és szurokkal lepecsételve. Midőn kinyitották azokat, telve találták babyloni okmányokkal, melyeknek száma 3—4000-re rúgott s melyek mindenféle szerződéseket tartalmaztak. Egy bagdadi kereskedő birtokába kerültek. Smith György a brit muzeum parancsára legnagyobb részüket megvette tőle és Londonba küldte, hová 1876. november havában érkeztek meg.

A körülbelül kétezeröttszázra rúgó szerződések, melyek az új angol gyűjteményt alkotják, magánérdekű okmányok, melyeken mintegy kétszázadnyi idő alatt az Egibi család különböző tagjai szerepelnek. A legrégiebbek, úgy látszik, Szennacherib asszíriai királynak, Ezechiás ellenségének, korából valók, a legújabbak Dáriusnak,

¹ E. Babelon, *Les inscriptions cuneiformes relatives à la prise de Babylone par Cyrus*, — *Annales de philosophie chrétienne*, 1881. január, 307. l.

² Dán., I., 1.

Hystaspes fiának, uralkodásáról vannak keltezve. Igen sok közülük Ezechiél és Dániel idejéből való; akkor irattak, mikor a zsidók foglyok voltak Babylonban. A becses adatokon kívül, melyeket a khald birodalom társadalmi és kereskedelmi állapotáról szolgáltathatnak, élénk fényt vetnek ezen időszak kronológiájára is. Valamennyi keltezve van és Nabuchodonozor uralkodásának kezdetétől Dárius, Hystaspes fia, uralmának végéig csak négy év van, melyből táblák nincsenek; ezen négy év közül kettő nagy forrongások által volt megzavarva.¹

Az ékalakú föliratok fölfödözéséig a babyloni birodalom kronológiájának megállapítására nem igen volt más forrásunk, mint Ptolemaeusnak, egy görög csillagásznak, kánona, ki az időszámításunk előtti második század közepe táján élt. Az asszyr évkönyvek több tekintetben kiegészítették ismereteinket és az Egibi család szerződesei lehetővé teszik most, hogy a görög kánont ellenőrizzük s általános pontosságát megállapítsuk. Ezen szerződések megállapítják azt is, hogy bizonyos királynevek nem szerepelnek ezen kánonban: azon fejedelmek, kik egy évnél kevesebb ideig uralkodtak, nincsenek megemlítve; két másik, Lak-kabbaszidukur — ha így olvasandó a neve — és Marduk-szar-usur, szintén nem szerepel benne. Ezen két királynév az 1876-ban Babylonban fölfödözött táblákról ismeretes; az első egy trónraléptének évéből kelt okmányról, a második egy babyloni okmányról, mely kiszlev hó 23-dikáról, uralkodásának harmadik évéről van keltezve.²

A Marduk-szar-usur név a Baltazar, Bel-szar-usur, névtől csak első alkatrészével különbözik, mely Marduk isten neve Bel isten neve helyett. Boscawen a következő észrevételeket teszi ezen királynév fölött: „A henger föliratában Neriglisszor arra kéri istenét, hogy védje meg elsőszülött fiát; ezen flú: Bel-szar-usur vagyis Baltazár. Az Egibi-gyűjtemény táblái közt van egy, mely egy Marduk-szar-usur nevű király harmadik évéről

¹ Boscawen, *Babylonian dated Tablets and the Canon of Ptolemy*, — *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, VI., 1878., 4–6. l.

² Boscawen, *Babylonian dated Tablets*. — *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, VI., 1878., 11. és 78. l.

van keltezve.¹ Egy gabonaföldről van ebben szó, melyet egy Ahi-ittapszi nevű személy, Nabumalik fia, elől Idina-Marduknak, a ki Basza-nak, Nurszin fiának, fia s az Egibi-háznak társa A tanúk ezek:

1. Nabu-iszkum, fia,
2. Mudunak, Damga fiának;
3. Idina-Nabu, fia Nabu-mu-szitik-atszunak,
4. Nuhaszu, az irnok, fiának;
5. Ina-bit-szaggal-zikir, fia
6. Dayan-Marduknak, Muszezib fiának.

„Az Egibi család tagjainak tábláiból látjuk, hogy a főszemély, Idina-Marduk, II. Nabuchodonozor uralkodásának harminczharmadik évében, a Kr. e. 572. évben, jelenik meg először s Kambyses harmadik évéig, a Kr. e. 527. évig élt; ezzel meg vannak adva a határok, melyek közt ezen fejedelem uralkodását keresnünk kell. II. Nabuchodonozor nyolczadik évében, 596-ban, néhány szerződésen egy Muszezib nevű ember a tanú. A jelen tábla unokájának idejéből van keltezve. Ha tehát a táblák által adott eszköz segélyével minden egyes családfő igazgatásának tartamára 30 évet veszünk, legalább két emberöltőt számlálhatunk, mi által a Kr. előtti 536. évre, mint Ina-bit-szagal-zikir-nek, Muszezib unokájának, évére, jutunk. A többi tanúk közül különben egyesek a Nabonid végső éveiből származó szerződéseken is előfordulnak.

„Ha eként áll a dolog, szabad-e Marduk-szar-usurt Bel-szar-usurral vagyis Baltazárral azonosítanunk? Szívesen hiszem, hogy igen. Az első érv ezen azonosítás ellen a nevek különbözőségéből van véve, de ez nem sokat számít, ha tekintetbe vesszük, hány asszyr királynak volt kettős neve, melyben az isten-név meg van változtatva, mint Szin-ahi-iriba és Asszur-bani-pal és Szin-bani-pal. Az Egibi családban Bel-pahir, Nabu-pahir és Babu-zir-ukin mind Szula atyjának nevei. Ha a belső viszonyt nézzük, mely a babyloni Bel és Marduk isten közt van, ezen hasonlóság a nevek közt még meglepőbb lesz. A szoros kapocs, mely Bel és a sárkány történetét (a teremtés tábláiban) Bel és a sárkány történetéhez

¹ V. ö. Dán., VIII., 1.

(Dániel utolsó fejezetében) fűzi, igen szembetűnő; Marduk nagy temploma végre Babylonban bizonynyal azonos volt Bel nagy templomával.¹

Bármint álljon egyébként a dolog Marduk-szar-usur és Bel-szar-usur azonosításával, ezen utóbbinak, Nabonid fiának, létezése ezentul elvitázhatatlan.

Baltazár még fiatal és tapasztalatlan volt,² midőn Cyrus Babylonia ellen hadat viselt. Baltazárt anyja vezette és támogatta tanácsaival³ s a hely Herodot szerint⁴ oly jól volt védve, hogy Cyrus nem remélte azt erőszakkal bevehetni. Rendkívüli hadi cselhez folyamodott tehát. Bizonyos távolságra fölfelé ment az Eufrat mellett, csak egy megfigyelő hadtestet hagyva hátra.⁵ Erre csatornákat ásott katonáival a folyó vizeinek elvezetésére,⁶ azon reményben, hogy eként gázlót készíthet magának a főváros belsejébe. Midőn minden készen

¹ Chad Boscawen, *Babylonian dated Tablets. — Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, VI., 1878., 25—26. l.

² Baltazárt atyja uralkodásának tizenötödik évében, 540-ben, fogadhatta uralkodótársává, mivel Babylonnak Cyrus általi elfoglalása Nabonid tizennyolczadik évében ment végbe s mivel Dániel, VIII., 1., Baltazárnak harmadik évéről emlékszik meg. Mivel Baltazar, Nabuchodonozor unokája volt s mivel Nabonid, azok után, amiket főnebb, 369. l., mondtunk, Nabuchodonozor leányát valószínűleg csak trónralépte után vette el, azért Baltazár csak tizennégy éves lehetett, midőn atyja társává fogadta, G. Rawlinson *The five great ancient monarchies*, 1873., III., 70. Föltehető ugyan, hogy Nabonid még trónralépte előtt vette el Nabuchodonozor valamelyik leányát, de Baltazár fiatalsága igen jól megegyezik a Dániel által elbeszélte eseményekkel.

³ A „királyné,” kiről Dánielnél, V., 10., szó van, ki tanácsokat ad Baltazárnak s mint Nabuchodonozor leánya szól, talán teljes joggal tekinthető az anyakirálynénak, annnyival inkább, mivel V., 2., az van mondva, hogy női már előbb az ünnepi tereben voltak. V. ö. Pusey, *Lectures on Daniel*, 449. l.

⁴ Herodot, I., 190.

⁵ Herodot, I., 191.

⁶ Herodot, I., 191., azt mondja, hogy csatornát ásott a vizeknek Nitokris víztartójába való vezetésére, melyet üresen talált; Xenophon, *Cyrop.*, VI., V., 10., hogy Babylontól fölfelé kettőt ásott, melyek az Eufrat medrét ezen város alatt egyesítették.

volt, terve kivitelére egy ünnepnapot tűzött ki,¹ melyen tudta, hogy az egész ostromolt város esztelen vidámságnak engedte át magát. Az éj elérkezett,² azon pillanatban, midőn a lakosság nem tett egyebet, mint ivott, lakmározott, tánczolt, az örömök és ittasság rabja volt,³ a perzsa király elvezette az Eufrat vizeit s szétesztotta katonáit, hogy a kiszáradt folyó medrén át a városba hatoljanak.

Hőségükben el fogom készíteni ünnepeiket,
És megrészegítem őket, hogy örömmek adják át magukat,
Örök álmod fognak aludni;
Nem fognak fölébredni, mondja Jehovah.
Mint bárányokat viszem őket a mészárszékre
Mint üröket és bakokat.⁴

Jeremiás jövődöleése beteljesült és Dániel megmondta Baltazárnak, hogy Nabuchodonozor birodalmának bukása közel van.

Az imént említett ünnepnapon ment végbe Baltazár ünnepélye. A fiatal kor elfogultságával a közönségesnél nagyobb pompával és fénynyel akarta a fiatal fejedelem megülni az ünnepet, hogy az ostromló sereg iránt való megvetését kifejezze. Nagy lakomát adott, melyre a város ezer főszemélyét meghívta.⁵ Le kell irnunk ezen lakomát, mely oly gyászos fényt vet a nagy Babylon utolsó éjjelére.

¹ Xenophon, *Cyrop.*, VII., V., 15. Herodot szintén megjegyzi, hogy ünnepnap volt, I., 191., de, hogy Cyrus ezt választotta volna terve kivitelére, arról mit sem szól.

² Xenophon gondosan megjegyzi, hogy Cyrus bevárta az éjt, mielőtt parancsot adott katonáinak, hogy a városba vonuljanak, *Cyrop.*, VII., V., 15—33. Dániel is mondja, V., 30., „ezen éjjel öletett meg Baltazár.”

³ *Χορεύειν τοὺτον τὸν χρόνον καὶ ἐν εὐφροδίῃσι εἶναι.* Herodot, I., 191.

⁴ Jer., LI., 39—40.

⁵ Dán., V., 1.

X. FEJEZET.

Baltazár ünnepélye.

Khaldea képemlékeiből nem tudhatjuk meg, milyenek voltak lakosainak ünnepei és lakomái, de Asszýria domborművei lehetővé teszik, hogy ezen hézagot pótoljuk. Ezen utóbbiak csakugyan becses adatokat nyújtanak s mivel a két ország lakói és szokásai igen hasonlóak voltak, az elsőről következtetést vonhatunk a másodikra.

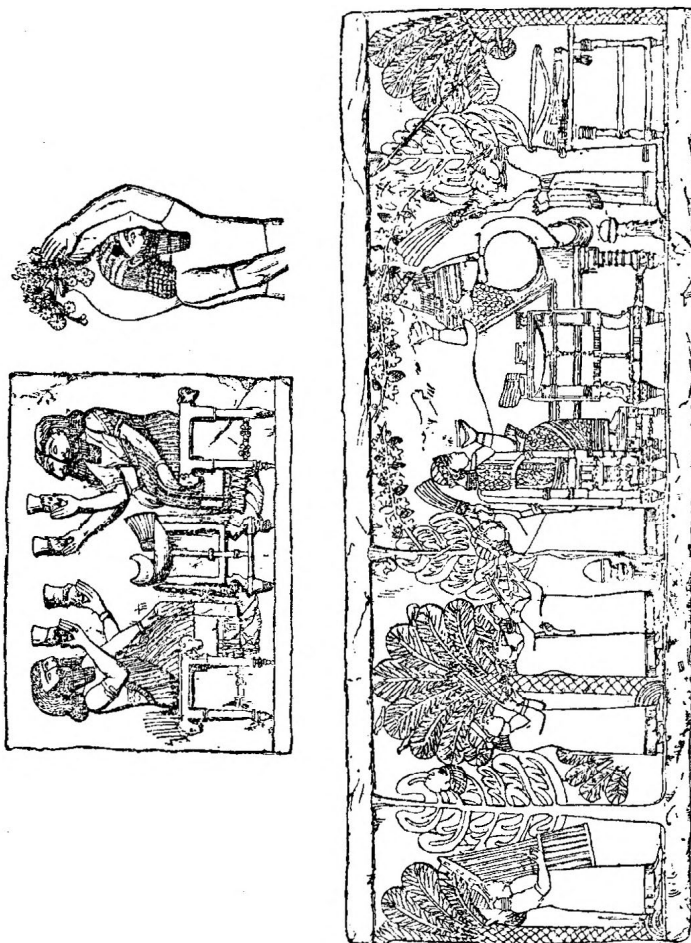
Egy khorszabadi emléken vagy ötven lakomázó van ábrázolva.¹ Nem ülnek egy közös asztalnál, hanem négyes csoportokra oszlanak,² kettesével magas székeken és egymással szemben ülnek, külön asztaluk és külön szolgájuk van: Lábaikon szandálok s karjaikon percek vannak. Jobb kezében, a fejjel egyenlő magasságban, egy csinos csészét tart mindegyik, mely alul oroszlánfőbe végződik s fölül igen kecsesen tágul ki. Az asztal gazdagon van ékítve. Abrosz vagy szőnyegfélével van leborítva, mely oldalt lecsügg. Az asztalra egy félholdféle s egy másik ismeretlen tárgy van téve.

Egy második képemlék, az egyetlen az idáig fölfödöztek közt, melyen királyné látható ábrázolva, egy királyi lakomát mutat be. Ez Asszurbanipal koyundsiki palotájában találtatott s jelenleg a londoni British muzeumban van. Az asztal csaknem olyan, mint az előző képen.³ Az uralkodó és neje szintén csészét tartanak kezükben, mely nem igen mély, de míg a királyné széken ül, mint a khorszabadi lakomázók s csak lábai alatt van még

¹ Midőn Botta ezen domborművet fölfödözte, még csak negyvenet különböztetett meg. Több rész meg volt csonkítva, de a falon, hol a lakoma ábrázolva volt, még legalább husz vendég számára volt hely. Botta, *Monument de Ninive*, I., kicsiben 52. tábla, nagyban, de földarabolva, 58, 60, 61, 63., kevésbé szétdarabolva, 64, 65, 66.

² L. a CXXII. ábrát.

³ L. a CXXII., táblát, Place után, *Ninive et l'Assyrie*, 57. t. Az eredeti dombormű magassága 52. cm., teljes hossza 1.39 m. A fej, mely a baloldali utolsóelőtti fára látható akasztva, az elamiták királyáé, kit Asszurbanipal legyőzött és elfogott. V. ö. G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 106—108.

CXXII. Királyi lakoma Ninivében. — Egy khorsabadi ünnepély részletei.

egy zsámoly, addig a király bal könyökére támaszkodva ágyon dől végig, a rómaiak módjára.¹ A házastársak mögött két eunuch áll legyezőkkel vagy légyűzőkkel. Kissé távolabb egy zenész hárfázik. Az asztal, mely fölött egy szöllőtő hajlik össze, nem a palota belsejében, hanem a kertben van fölállítva; köröskörül fák vannak, melyek közt madarak röpködnek.

A Khorszabadban ábrázolt nagy lakománál szintén zenélnek. Három művész van ábrázolva: kettő közülük lantot tart, a harmadiknak hangszere nem ismerhető föl.²

„A meleg országokban keveset esznek (húst), mivel ezt egészségtelennek tartják,” mondja Niebuhr;³ hajdan ép oly keveset ettek, mint ma, főleg mert igen nehéz volt beszerezése. Ha Szennacherib vagy Nabuchodonozor katonái ellenségeik rovására elláthatták magukat, soha sem tartózkodtak tőle; győzelmeik után a koyundsiki domborműveken juhokat és ökröket vágnak le, darabokra vagdalják ezeket⁴ s fatüznék izzó hamujában megsütik.⁵

Egy elkülönített mezőben a királyi lakomának elkészítése is látható. Két mészáros egy magas asztalon egy hátára fektetett állatot tart, melynek feje lelóg. Míg egyikük szilárdul ezen helyzetben tartja az állatot, a másik levágja s a vér egy alul elhelyezett edénybe folyik.⁶ Aztán egy nagy edénybe vagy üstbe kerül, mely alatt egy szakács a tüzet éleszti. Egy másik szakács egy serpenyőben szintén húst süt.⁷

¹ Horatius, Ódák, I., XXVIII; Satirák, I., IV., 39.

² Lásd Botta, *Monument de Ninive*, 67. t.

³ Niebuhr, *Voyage en Arabie*, 1769., I., 75. — „The common Bedouin can rarely get meat. His food consists almost exclusively of wheaten bread with truffles, which are found in great abundance during the spring, a few wild herbes such as asparagus, onions, and garlic, fresh butter, curds and sour milk.” — Layard, *Nineveh and Babylon*, XIII. fej., 289.

⁴ Layard, *Monuments of Nineveh*, 1. sorozat, 75—76. t.; 2. sorozat, 36. t.

⁵ Layard, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 35—36. t.

⁶ Layard, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 36. t.

⁷ Az asszyro-khaldok által evett más fogásokra nézve l. Layard, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 8—9. t.; *Nineveh and Babylon*, 338. l. V. ö. Plinius, *H. N.*, XII., 3., Teubner kiad., II., 282.

Egy koyundsiki dombormű a számos rabszolgák között, kik a királyi palotába egy nagy lakoma előkészületeit viszik, több olyat mutat föl, kik virágcserepekkel vannak megterhelve. Ezeket valószínűleg nem tették az asztalra, hanem a lakomai terem különböző helyein állványokon helyezték el.

Az imént látottak után helyén van hinni, hogy a khaldok és asszyrok nagyon szerették a bort.¹ A szállót nagy mértékben művelték Ninivében és az egész országban.² Babylonban, valamint Ninivében és Perzsiában a nagy lakomák közönségesek voltak,³ s a vésmények a lakomázókat nem evés, hanem ivás közben ábrázolják. A szolgák a csészéket egy a földre helyezett és nagy méretű edénybe merítik⁴ s így megtöltve a meghívottak elé viszik, kik derekasan isznak.

Dániel, midőn Baltazár ünnepélyét leírja, csak a borról szól, melyet ott isznak.⁵ A király és társai már ittasak voltak s még többet ittak. Ezen kicsapongások közepette hozatta elő Nabonid fia a jeruzsálemi templom szent edényeit s dicsőítette saját isteneit ezen szentségtörő profanáció közepette.

A büntetés nem váratott magára. „Még azon órában emberi ujjak jelentek meg és irtak a kandeláberekkel szemben⁶ a királyi palota falának bevonatára s a király látta a kezet, amely írt. A király arcza erre elváltozott (színében) és gondolatai megzavarodtak és veséinek köte-

¹ V. ö. Nahum, I., 10.

² Layard, *Monuments of Nineveh*, 2. sorozat, 15, 16. és 17. t.; v. ö. I. sorozat, 81. t.; G. Rawlinson, *Ancient Monarchies*, 3. kiad., 349. t., 353, 567. l. V. ö. II. (IV.) Reg., XVIII., 32.

³ Botta, *Monument de Ninive*, 51—67; 107—114. t.; Diodorus Siculus, II., 20., Didot kiad., I., 97. l. — Perzsiára nézve, Eszter, I., 3; Herodotos, IX., 110. — Egy nagy ünnepélynek a médeknél leírását G. Rawlinsonnál láthatni, *The five great ancient monarchies*, 3. kiad., III., 214—215.

⁴ Lásd Botta, *Monument de Ninive*, II., 76. t. és V., 150. l.

⁵ Dán., V., 1, 2, 5.

⁶ Balawat kapui szakaszaik egyikében II. Szalmanaszarnak egy áldoztát tüntetik föl a Van-tó partjain. Itt egy kandeláber látható. Ábrázolva van ez G. Perrotnál, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II. köt., XII. tábla, 624. l., a legelső jobbra eső tárgy a felső szakaszban.

lékei megoldódtak és térdei megrogytak. És a király hangosan kiáltott, hogy hozzák elő a bölcseket, a khaldokat és a jósokat. (És) a király szólt és mondá Babylon bölcseinek: „Aki ezen írást elolvassa és értelmét megfejti, az bíborba fog öltöztettetni és aranyláncz (lesz) nyakában és ő lesz a harmadik a királyságban.“¹

Az asszyr és khald királyok udvarában tolmácsok is voltak, amint ez Assurbanipalnak következő érdekes töredékéből látható:

1. Földeinknek határán földeinknek emberei...
2. „Ki vagy, testvér? mondották.
3. „Mely országból?“ A hírnök
4. nem vette útját (földeim) közepe felé,
5. Ninive, uralmam városa, felé...
6. ... Színem elé vezették őt.
7. A nyelvei a fölkelő napnak és lenyugvó napnak,
8. melyeket Asszur rá (kezeimre) bízott,...
9. mestere nyelvének nem volt, nyelvét...
10. nem lehetett megérteni...²

A babyloni király rendes tolmácsai szintén nem birták a királyi palota falára írt titokteljes szókat megérteni; egyikük sem tudta elolvasni azokat. Isten prófétajának tartotta től ezen szavak megértését. Az anyakirályné tanácsára, ki a csoda hírére elősietett, Dánielt hívták elő s ő elolvasta a szavakat:

MENÉ' MENÉ' TEQÉL UFARSZIN.³

„Íme, folytatta, ezen szavak jelentése: *Mené'*: Isten kiszámította (*menáh*) királyságodat és véget vet neki; — *Teqél*: megmérettél (*teqilta*) a mérlegen és (igen) könnyűnek találtattál; — *Perész*: királyságod megosztatott és a médeknek és perzsáknak adatott.“⁴

Az elbeszélés befejezésének rövidsége igen tragikus szint kölcsönöz ezen jelenetnek. „Erre Baltazár parancsot adott és Dánielt bíborba öltöztették és aranylánczot

¹ Dán., V., 5—7. Megjegyzendő nem csupán ezen *harmadik* szó, melyet már említettünk, 376. l., hanem a *királyság* kifejezés is, *királyságom* helyett.

² É henger; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 76—77. l.

³ Dán., V., 25. A Vulgata így olvas: Mané, Thécel, Phares, másképen pontozva mint a masszoretikus szöveg és a *Mené* ismétlését elhagyva.

⁴ Dán., V., 26—28.

(tettek) nyakába s közzétették,¹ hogy ő lesz a harmadik a királyságban. Ugyanezen éjjel Baltázár, Khaldea királya, megöletett.“²

Miközben Dániel a falra írt rettenetes szokat Baltázárnak megmagyarázta, a bennük foglalt fenyegetések teljesülése már csakugyan folyamatban volt. Cyrus katonái, fölhasználván a rendetlenséget, melyet az ünnep Babylonban előidézett, az Eufratnak szárazra tett ágyát követve két oldalról csendben behatoltak a városba. A lakosok megfélemedtek a perzsákról; csak tobzódásaikra gondoltak. A sötétség közepette meglepetve s ittasságuk által az ellenállásra képtelenné téve, nem mint katonák, hanem mint nők estek el a győztesek csapásai alatt.³

Eként teljesültek be Izaiásnak és Jeremiásnak a nagy Babylon ellen mondott jövendölései. „Fejedelmei és bölcsei, főnökei és parancsnokai, hatalmas emberei az örök álmot aludták.“⁴ A főebb közölt ékfölrirat fátyolt vet a főváros elfoglalására, de teljesen félreismernők az ezen korbéli hadviselést, ha föltennők, hogy a médek és perzsák serege aként vonult be a városba, hogy a rendetlenkedéstől, gyilkosságtól és fosztogatástól tartózkodott.⁵

Jegyezzünk meg, mielőtt ezen tárgyat elhagynók, egy kifejezést, melyet a bibliai szöveg az imént olvasott elbeszélésben használ: „Még azon órában, mondja, emberi újjak jelentek meg és írtak . . . a palota falának bevona-tára.“⁶ Teljesen jellemző kifejezéssel van itt dolgunk. Khaldeában a paloták, valamint a templomok és magán-házak égetett vagy nyers agyagtéglaiból voltak építve, mivel azon lapályokon, melyeket az Eufrat és a Tigris

¹ A כָּרַן szó, melyet Dániel itt, V., 29., használ s melynek jelentése vitás volt, *közzétenni* értelemmel bír, mint ezt az asz-szyro-babyloni nyelv bizonyítja. „The eighteenth day (a harmadik hónapban a babyloni naptárban) is called *Ka-ar-zu*, the proclamation day, and affords an explanation of the passage in Dániel, V., 29, where the name כָּרַן occurs.“ Boscawen, *The Babylonian Calendar*, — *Academy*, 1877. nov. 17., 472. l.

² Dán., V., 29—30.

³ Xenophon, *Cyrop*, VII., V., 26—31; Jer., 4., 30; LI., 4.

⁴ Jer., LI., 57. V. ö. Xenophon, *Cyrop*., VII., V., 27—30; Jer., LI., 40, 31; L., 43.

⁵ Jer., L., 32; LI., 30, 50, 58., stb.

⁶ Dániel, V., 5.

torkolatukhoz közel öntöznek, kő éppen nincs. Asszýriában is téglából csinálták az épületeket, de mivel követ könnyű volt beszerezni, a paloták lakosztályainak bel-sejét alabastrom táblákkal ékítették, melyekre az ural-kodó király történetét vésték föl. Így ki van számítva, hogy Szargon palotájában a vésett táblácskák egymásmellé helyezve körülbelül két kilométernyi hosszú vonalat adnának; a domborművek mintegy hatezer négyszög-méternyi fölületet borítának be. A babyloniak nem engedhettek meg maguknak ily fényűzést. Mivel falaikat vésményekkel beborítani nem tudták, gondjuk volt leg-alább arra, hogy befessék vagy bevakolják azokat. A kutatók mindnyájan észlelték, hogy az égetett vagy nyers téglá soha sem jelent meg mezetlenül, mindig vakolattal volt borítva, melynek azon kettős előnye volt, hogy a lég behatásai ellen védte azt és természetes színét el-fődte.¹ „Ninivében ezen vakolat, Place szerint, égetett mész és gipsz összevegyítéséből származott; eként egy fehér ragasztót állítottak elő, mely igen jól tapadt az agyagfalhoz.² Kiváló szívóssága miatt ecsettel nem lehetett a falra kenni; kanál és simító kellett ezen célra, eként valóságos vakolat állott elő. A réteg különben igen vékony volt; a három-négy milliméternyi vastagságot soha sem haladta meg. Összetartó ereje azonban akkora volt, hogy védőszerepét hatályosan betöltötte; igen gyakran talál-tatott jó karban.“³ Kchaldeában ugyanúgy jártak el mint Asszýriában,⁴ mert ezen utóbbi ország mindenben az első utánozta, mely elülhaladt a polgáriasodásban. Itt is voltak tehát falak, melyek mintegy fehér stuccoval voltak bevonva. Ezen fehér alapról vált le a titokteljes kéz, mely a *Mane, Thecel, Phares* jós-szavakat írta. Azon körülmény tehát, hogy a bevonat, mely a babyloni tég-lákat borította, említve van, — ezen körülmény egyikét képezi azon aprólékos részleteknek, melyeket egy Palesz-tinában élő hamisító nem gondolhatott volna el; új bizonyí-téka ez annyi más mellett Dániel könyve hitelességének.

¹ Loftus, *Travels, in Chaldaea and Susiana*, 176; A. Layard, *Nineveh and Babylon*, 529, 651. l.; Botta, *Monument de Ninive*, V. 44. lap.

² V. Place, *Ninive et l'Assyrie*, II., 77.

³ G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II., 286.

⁴ Loftus *Travels in Chaldaea*, 176. l.

XI. FEJEZET.

Dániel az oroslánveremben.

Dániel könyve, mintán Baltazár halálát elbeszélte, hirtelen a méd Dárius uralkodására tér át: „És Dárius, a méd, olvassuk, birtokába vette a királyságot körülbelül hatvankét éves korában.“¹ Ezen személy még nagyobb homályba van burkolva, mint Baltazár. Egy régi írónál sincs megemlítve; mindenféle föltevéseket csináltak felőle. Az adatok ezen történeti probléma megoldására még mindig hiányoznak, de abból, hogy a méd Dárius történetét nem ismerjük, nem következik semmi-kép, hogy nem létezett.

Lehetséges különben, hogy a másolók nem tartották fönn nevét szabatosan. Ha egy ismeretlen tulajdonnevet hallunk kimondani vagy rosszul találjuk írva egy kéziratban, önkéntelenül hajlandók vagyunk azt egy előtünk ismeretes névvel összeköttetésbe hozni. Megeshetett tehát, hogy Dániel könyvének átirásakor egy szokatlan alakú név helyébe figyelmetlenségből Dáriusnak, Ahasverus fiának, közönségesebb nevét tették. A régiek könyvei telvék hasonló fajú példákkal. A méd Dáriusra vonatkozólag Josephus határozottan azt mondja, hogy más nevet visel a görögöknél.² Azon, hogy méd eredetű volt, nem lehet kétkedni, mivel nemzetiségét illetőleg íráshibát föltenni minden valószínűség ellen van;³ egyébként új fölfödözéseket kell még bevárnunk, hogy megvilágítsuk a homályt, mely ezen történeti részletet burkolja.

Most még csak föltevéseket lehet alkotni. Opperté a következő: „Nidintabel (babyloni bitorló király)⁴ hamis nevet vett föl, Nabuchodonozorét, Nabonid fiáét. Ezen utóbbinak emlékei szerint fia Bel-szár-usur volt, Dániel-

¹ Dán., VI., 1., héber szöveg. A Vulgatában ezen vers az V. fejezet utolsó verse, de csak a fejezetek rossz beosztása folytán.

² "Ἐτερον δὲ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐκαλεῖτο ὄνομα. Ant. jud., X., XI., 4.

³ Lásd Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 181—182. l.

⁴ Ezen Nidintabel vagy Nadintabelről l. Dárius föliratát, I. kötet.

nél Belszazzar (vagy Baltazár), ki így nevezi őt: Belszazzar, Nabuchodonozor fia. Úgy látszik, hogy ezen fölfödözhetetlen király atyjának, Nabonidnak, uralkodó társa volt s hogy Cyrusnak egy vezére a méd Dárius által Khaldeának egy városában, mely nem volt Babylon, legyőzetett.¹ A *Civiltà cattolica* szerint a méd Dárius nem más, mint Cyaxares, Astyages fia.² Mások azt hiszik, hogy a méd Dárius azon Ugbaru, kiről a főnebb közölt ékfölrirat szól. Ugbaru a méd Dáriushoz hasonlóan kormányzó Babylonban ezen város elfoglalása után. „Ugbarut, kormányzóját (és) (alsóbb) kormányzókat állított föl (Cyrus) Babylonban.”³ Ezen kormányzó csaknem királyi hatalommal bír. Ennek bizonyítékát, mondja Fr. Lenormant,⁴ azon jellemző tényben találom, hogy az ékiratos babyloni és khald szerződéseken Cyrus csak a város elfoglalásától számított 3. évtől fogva viseli a „Babylon királya, a nemzetek királya” nevet; az 1. és 2. évről kelt szerződéseken csak a nemzetek királyának van nevezve.⁵

Bárki volt is a méd Dárius, Dániel nagy kegyben állott nála, melyet könnyen felfoghatóvá tesznek kiváló tulajdonságai és a jövőndölés, melyet Baltazárnak a reá várakozó katasztrófáról tett. A titokteljes jelenség megfejtése növelhette hírnevét; azon körülmény, hogy kétségtelenül része volt Cyrus művében, ki, mint alább meglátjuk, megengedte a zsidóknak, hogy hazájukba visszatérjenek, — ezen körülmény szintén egész fényében tüntette föl kiválóságát.

A jóakarát azonban, melyet iránta Dárius tanusított, irigyeket és ellenségeket szerzett neki. Ezek elhatárolták megsemmisíteni őt. De, mivel viselkedése feddhetetlen volt, aljas féltékenységük kielégítésére nem maradt

¹ J. Oppert, *Le peuple et la langue des Médes*, 1879, 167—168 l.

² *Il Dario Medo di Daniel* és *Dario Medo e la cattività babilonia*, — *Civiltà cattolica*, 1884., febr. 16. és márcz. 15., 414—432, 655—670. s kivált 656. l.

³ Tábla, hátoldal, 20. sor; főnebb, 374. l.

⁴ A méd Dariusról, kit az Abydenos 9. töredékében említett méddel azonosnak tart.

⁵ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 181—182. V. ö. E. Babelon, *Nouvelles remarques sur l'histoire de Cyrus*, — *Annales de philosophie chrétienne*, 1881. április, 680—681. l. A méd Dariusról l. még *Le Muséon*, 1883, 247—268 l.

más eszközük, mint vallását támadni meg; tudták, hogy soha sem árulná el istenét; Dáriusnak tehát tört vetettek és egy határozatot hozattak vele,¹ mely szerint egy babyloni lakosnak sem volt szabad harmincz napig más-hoz, mint a királyhoz esedezni, volt legyen ezen „más“ isten vagy ember.² Ezen rendkívüli intézkedést valószínűleg politikai rendszabályként színezték ki s úgy tüntették föl Dárius előtt, hogy az a médo-perzsa királyság új alattvalói ellen van irányítva s hogy hatályos eszköz hatalmának megerősítésére s a legyőzöttek híiségének és hódoltságának biztosítására.

Dániel, a mint ellenei ezt előre látták, nem szünt meg az igaz Istennek hódolni. Azonnal elárulták őt a királynak s ez, noha akarata ellenére, kényszerítve volt őt azon büntetésre ítélni, melylyel határozatában a parancsait megszegőket fenyegette, azaz az oroszlánverembe való vetésre.

A büntetés ezen neme egészen babyloni színezetű, valamint a kemence is, melyről a VI. fejezetben volt szó.³

6. Az élő emberek maradványát a bikák és oroszlánok közé,
7. valamint Szennacherib, atyámnak atyja, közéjük vetette,
8. én is [követve] nyomait, ezen embereket
9. közéjük vetettem.⁴

¹ A „médek és perzsák törvényeinek megfelelőleg“ formulára nézve l. Fr. Lenormant, *Lettres assyriologiques*, 1871., I., 13. l.

² Dán., VI., 7. 12. „Ókori bizonyítékokat amellet, hogy a perzsák királyai isteni tiszteletet adattak maguknak, már *Brissonius*, *De regio Persarum princ.*, p. 17. seqq., gyűjtött össze. *Persas reges suos inter Deos colere, majestatem enim imperii esse tutelam* — mondja *Curtius*, VIII., 5. 11. V. ö. ezzel *Plutarch*, *Themistocl.*, c. 27. és további bizonyítékokat l. *Hengstenbergnél*, I. §., 127. et seqq., s hogy ezen szokás, melyet Nagy Sándor is fölvet, a médektől származott, kiviláglik *Herodot* azon elbeszéléséből, I., 99., Dejokes, *περὶ ἐσθρὸν σπουδῶν* céljából, vonta el királyi személyét az emberek tekintetei elől. A régi egyptomiak és éthiopok is isteni tiszteletet tanúsítottak királyaik iránt *Diod. Sic.*, I., III., 3, 5. szerint s általánosan tudva van, hogy a római császárok szintén követelték szobraik imadását és vallási tiszteletét.“ C. F. Keil, *Biblischer Commentar über den Propheten Daniel*, 1869., 176. l.

³ Talbot, *Illustrations of the prophet Daniel from the Assyrian writings* — *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 1873., II., 663.; G. Smith, *History of Assurbanipal*, 166. l.

⁴ L. főnebb 357. l. és 2. jegyzet.

„Az oroszlánverem, mondja Fr. Lenormant, kiválóan pontos és szabatos részletté válik, ha Asszurbanipalnak Londonba szállított csodálatos vadászó-domborműveit nézzük, hol a király kedvéért őrzött oroszlánokat ketreczekben látjuk a földön huzrezolni.“¹

Itt közöljük² azon ketreczek egyikét, mely lehetővé teszi részben számot adnunk a büntetésről, melyre Dániel ítéltetett. Ezen ketrecz mozgatható és erős rudakból áll, melyeken keresztül látható a vadállat teste. Egy őr, ki biztonsága okáért a ketreczen áll, a csapóajtót fölemelve épen kibocsátja őt. Félig künn van már börtönéből, készen elnyelni a zsákmányt, mely karmai közé kerül.

Az oroszlánok Babylon vidékén³ és egész Khaldeában igen gyakoriak voltak. I. Téglathphalaszar, föliratai egyikeben, azzal dicsekszik, hogy száz oroszlánt ölt meg.⁴ Ma is találhatók még az Eufrat mentén egészen Birig és a Khabur egész völgyében,⁵ de főleg az alsó Eufrat mocsáros vidékein, hol az asszír királyok csónakon vadásztak rájuk.⁶

Az oroszlánvadászat a királyoknak tényleg kedvencz időtöltésük volt, mint ezt bizonyítják a domborművek, melyek hasonló jeleneteket gyakran ábrázolnak, valamint a föliratok, melyekben vadászkalandjaikkal dicsekszenek.⁷ Ezen állatokkal mindig bőven el voltak látva;

¹ Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 192. l.

² CXXIII. t., V. Place után, *Ninive et l'Assyrie*, III., 50. t. Ezen dombormű Koyundsikból származik.

³ „Here again the local colour is faithfully preserved. The herds of lions which procol round the ruins of Babylon, might almost seem to make them its natural inhabitants, like the bears of Berne (Layard's *Nineveh and Babylon*, p. 567.) The one sculpture that remains [Babylonban] is of a lion trampling on a man.“ Stanley, *Lectures on the Jewish Church*, XLI., III. köt., 23.

⁴ J. Ménant, *Annales des rois d'Assyrie*, 45. l.

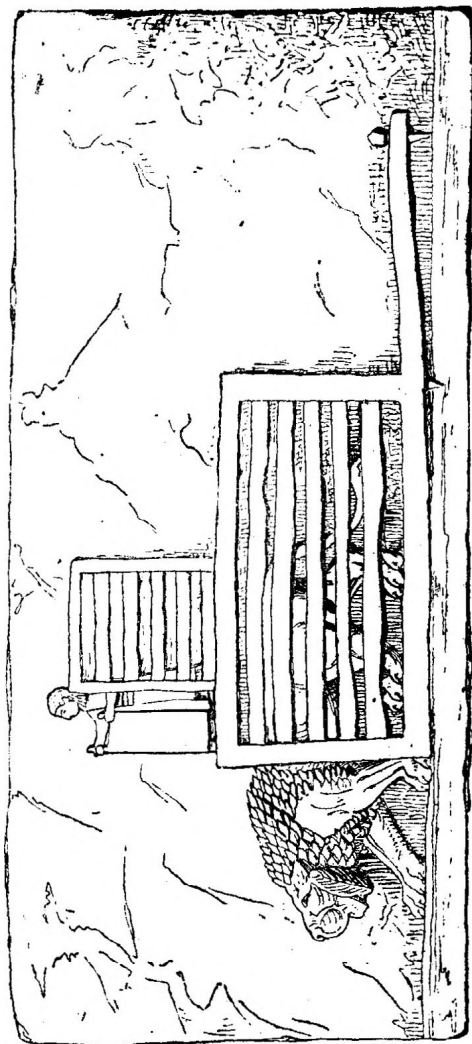
⁵ Layard, *Nineveh and its Remains*, II. 48.

⁶ G. Rawlinson, *The five great Monarchies*, I., 361. 508.; G. Perrot, *Histoire de l'art dans l'antiquité*, II. köt., 567—577.

⁷ 1. Ēn, Asszurbanipal, a népek királya, akinek Asszur és Beltisz istenek a fölséget

2. megadták, négy oroszlánt (*nisi*) megöltem; Isztarnak, a harcok isten nőjének hatalmas íjjával.

3. lőttem rájuk; áldozattá tettem őket s bort öntöttem rájuk.

CXXIII. Kétreczben őrzött oroszán, Assurbanipalnak ma a British-muzeumban levő domborműve után.

vazalljaiktól, kik oroszlánokat szolgáltathattak az adóba, ilyeneket követeltek. Egy dombormű, melyet Layard Szennacherib palotájában Koyundsikban fődözött föl, az ajándékok között, melyeket a legyőzött népek a hódítónak hoznak, egy meglánczolt oroszlánt tüntet föl.¹

Az oroszlánverem története tehát Dániel könyvében még egy új bizonyítékot szolgáltat ezen irat hitelessége mellett.

A prófétát nem szakgatták szét a vadállatok, melyek elé zsákmányul dobatt: hűségének jutalmául Isten csodálatos módon megszabadította őt a haláltól.²

XII. FEJEZET.

Bel és a sárkány.

Dániel deuterokanonikus része Szuzanna történetén kívül, melyről már fönnebb szóltunk,³ még két más epizódot beszél el ezen próféta történetéből, Belnek és a sárkánynak történetét. A hitetlenek és általában a protestánsok még élénkebben támadták meg mindkettőt, mint az előző elbeszéléseket.⁴

Volt Babylonban egy bálványa Bel istennek, ki nagy tekintélynek örvendett. Minden nap tizenkét artaba legfinomabb lisztet, negyven juhot és hat korsó bort tettek ezen bálvány elé. A király egy napon megkérdezte Dánieltől, hogy mért nem imádja ezen bálványt. Mert nem imádom az emberkéz által csinált bálványokat, hanem az élő Istent. Bel tehát nem élő isten? Nem látod-e, hogy mindennap eszik és iszik. Ne hagyd magadat rászedni, oh király; Bel belül agyagból van s kívül érczből; nem eszik soha.

Bebizonyítandó a királynak, mi történik, Dániel

F. Hommel, *Zwei Jagdschriften Assurbanipal's*, 1879., 2. l. A borral való megöntözést a czímlapra tett fénykép ábrázolja.

¹ Layard, *Nineveh and Babylon*, 138. l.

² Dán., VI., 22.

³ Lásd 324. l.

⁴ Bel és a sárkány történetére nézve l. Wiederholt, *Bel und der Drache*, — a tübingeni *Theologische Quartalschrift*, LIV., 1872, 554—596. lapján.

titokban hamut szórat el Bel templomában s másnap megmutatta neki a bálvány papjai lépteinek nyomait, kik egy titkos bejáraton éjjel behatoltak ide s a hamis isten elé tett ajándékokat elvitték.¹

Ezen elbeszélés részleteit, melyek babyloni szokásokra céloznak, a bennszülöttek okmányai megerősítik. Bel tisztelete igen el volt terjedve a fővárosban, a mint ezt a már idézett emlékekből annyiszor volt alkalmunk látni.² Tápszereket is ajánlottak föl a bálványoknak. „Nabuchodonozor, föliratai egyikében,³ azt állítja, hogy kedvencz isteneinek asztalára naponként egy egész ökröt, halakat, szárnyasokat, igen sok más tápszert s különböző italokat helyezett, melyek közt hét-nyolcz ország borai szerepeltek, bőven mint a folyó vizei:

„Áldozatokat ajánlottam föl hódolattal Marduknak... megújítottam áldozatait és gazdag ajándékait bőségebben, mint előbb. Minden nap egy nagy és kövér, kitünő mellű és oldalú ökör volt a része Bit-Szaggatu és Babylon isteneinek. Halak, szárnyasok, . . . a tavak kincsei, méz, tej, kitünő olaj, mézes bor, *szikar* (erjesztett ital) . . . kiválasztott bor Iszallából, Tuimmuból, Tsziminiből, Hilbunuból (Aleppo), Aranabanuból, 37. Szechából, Bet-Hubatiból, Bigativból, mérték nélkül, mint a folyók vizei, tétettek általam Marduknak és Zirbanitnak, uraimnak, asztalára (*paszur*).“⁴

El kell tehát ismerni, hogy Bel történetét oly szerző írta, ki a babyloni szokásokba be volt avatva.⁵ Tényeket, nem költeményeket beszél el nekünk.

¹ Dán., XIV., 2—19.

² L. főnebb, 246. l.

³ Baril de Philipps, *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 65. tábla.

⁴ A. Delattre, *Les deux derniers chapitres de Daniel*, 1878, 53—54. l. Hasonló helyet, mely csaknem ugyanezen borokat sorolja föl, Nabuchodonozor föliratában is találtak a Nahr el-Kelb mellett, *Academy*, 1882. május 13., 340. l. — Ami Bel papjainak cselét illeti, hasonló példa Herodotnál, I., 181. is található. Közölte és magyarázta ezt P. Delattre, *loc. cit.*, 54—55. l.

⁵ Ugyanezen kifejezéseket használja egy protestáns történetíró, G. Rawlinson, kit az igazság ereje a következő vallo-másra kényszerít: „The narrative in the Apokryphal Daniel, which forms, mondja, the first part of our book of *Bel and the*

„Volt egy nagy sárkány (vagy kigyó) is ezen helyen, folytatja Dániel könyve és a babyloniak imádták azt. És a király mondá Dánielnek: Ime, nem mondhatod, hogy ez nem élő Isten. Imádd tehát őt. És Dániel válaszóla: Imádom az Urat, Istenemet, mert ő élő Isten, de ez nem élő Isten. Engedd meg, óh király, és én megölöm a sárkányt kard és bot nélkül. A király mondá: Megengedem. És Dániel szurkot, zsírt és szórt vett elő és ezeket egybe főzette s gömböczőt csinált belőle és a sárkánynak adta és a sárkány megdöglött.“¹

Hogy ezen elbeszélést a régészeti emlékek által megerősítsük, elégséges tudnunk azt, hogy Babylonban csakugyan tisztelték a kigyót. A kigyó nagy szerepet játszott a bűvészetben. „A szemitáknál lehetetlen meglepetve nem lennünk azon tény által, hogy a kigyó név és azon ige, mely a varázslat gyakorlását jelenti, ugyanazon gyöktől (*nahas*) származik . . . (Egy ékiratos okmány) a jövendőnek egy kigyószívben való kutatásáról szól . . . A khaldeo-babyloniaknál és az asszyroknál, tanítványaiknál, a kigyó egyik főemlélmája volt Eanak, a legfőbb értelmiségnek, minden tudás istenének. Jeremiás azon levelében, mely Baruch jövendölései után van téve . . . az istenek képeiről a következők vannak mondva: „Beszélük, hogy földből született kigyók nyalják szívüket“ . . . (Ezen) mondás azon körülményre látszik vonatkozni, hogy a babyloni templomok némelyikében kigyókat tápláltak, melyeket az istenek tolmácsainak s a jövendölés elősegítésére szolgáló eszközöknek tekintettek.“²

A babyloni sárkány vagy kigyó történetében ama kigyók egyikéről van szó, melyeket eként a főváros egyik templomában tápláltak.

Dániel könyvének egész történeti részében nincsen tehát egyetlen a babyloni történetre vonatkozó vonás,

Dragon, though probably not historical, seems to be written by one well acquainted with babylonian notions.“ — *The five great ancient monarchies*, III., 28. l.

¹ Dán., XIV., 22—26.

² Fr. Lenormant, *La divination chez les Chaldéens*, 88—91. l. Fr. Lenormant különben Dániel XIV. fejezetének hitelességét nem ismeri el.

egyetlen az ország szokásaira és erkölceire való czélzás sem, melyet a régészeti fölfödözések, a mennyiben az ellenőrzés lehetséges, ne igazolnának és meg ne erősítenének. Kivánhatunk-e meggyőzőbb és döntőbb bizonyítékot ezen irat hitelessége és szavahihetősége mellett? Bizonyynyal lehetetlen lett volna Palesztinában, négy századdal utóbb oly aprólékos szabatossággal ismerni Nabuchodonozor birodalmának alkotmányát, udvarát, közigazgatását, tiszteinek hierarchiáját, utódainak történetét és dynasziájának bukását. Föltenni, hogy Jeruzsálemben négy századdal a fogság után egy asszýriologus élt, a legsajátságosabb anachronizmus.¹

XIII. FEJEZET.

D á n i e l l á t o m á s a i .

Miután megmutattuk, miféle új eszközöket szolgáltatnak az asszýr emlékek Dániel történeti része hitelességének megállapítására, hátra van még megvizsgálnunk, miféle érveket nyújtanak az újabb fölfödözések könyvének második része mellett, mely jós-látomásokat tartalmaz. Négy ilyen látomás van: az első² egyenesen megmondja a prófétának, melyik lesz a négy nagy birodalom, melyek már Nabuchodonozornak álmában föltűntek az első részben;³ a második⁴ azt fejti ki, a mi az előzőben a médo-perzsa királyságra és Nagy Sándornak és utódainak uralmára vonatkozólag mondva volt; a harmadik⁵ messiási; a negyedik és utolsó, meg-

¹ Dániel könyve mit sem mond a próféta haláláról. Flandin és Coste művében, *Voyage en Perse, Perse moderne*, Dánielnek suszteri hagyományos sírját láthatni, 100. tábla. Dánielről a kép-emlékekben l. *Études des Jésuites*, 1872. október, 540—545. l. A nagy prófétának, magas termetet, gyöngye testalkatot, szép kifejezésű sovány arcot tulajdonítanak. Fabricius, *Codex pseudepigraphus*, 1124. l.; Stanley, *Lectures on the Jewish Church*, III. köt., 22. l.

² Dán., VII.

³ Dán., II.

⁴ Dán., VIII.

⁵ Dán., IX.

óvandó a zsidókat Antiochus Epiphanes üldözésének veszélyeitől, ezen üldözést mondja meg nekik előre¹ s részletesebben, mint ez a második látomásban történt.²

Ugyanezen részletek az oka annak, hogy a raczionalisták, vonakodván elismerni azt, miszerint Isten kimondja a jövőt a prófétáknak, azt állítják, hogy Dániel könyvének szerzője ezen látomásokat akkor írta le, midőn a bennük foglalt események már megtörténtek, azaz Antiochus Epiphanes halála után. Vizsgáljuk, mennyiben egyezik ezen föltevés a tényekkel. Meglátjuk, hogy ez a valósággal ellenmondásban van.

Ha Dániel könyvének szerkesztését egy jámbor, hazafias, a Makkabeusok korában élő zsidónak tulajdonítjuk, mint ezt a raczionalisták teszik, úgy föl kell tennünk, hogy czélja volt: fölkelteni és lángra gyújtani az ellenállást a Szeleukidák önkényes és istentelen uralkodása ellen, fenntartani és fejleszteni a nemzeti és vallásos mozgalmat, melynek élén Mathathiás és fiai állottak. katonákat toborzani a függetlenség szent ügyének, mely diadallal fog végződni.

Egy írónak, ki Antiochus Epiphanesnek és a Makkabeusoknak kortársa volt, ezen czélt kellett szeméi előtt tartania. Vajjon ez-e a czélja Dániel könyve szerzőjének? Semmikép. A profetikus rész épp úgy nem alkalmas arra, hogy az olvasó szellemét ellenállásra buzdítsa, mint a történeti rész; egyik is, másik is inkább hódolást és türelmet, mint ellenállást és lázadást hangoztat; ha a Makkabeusoknak az idegen elnyomás ellen vívott harczai alatt készültek volna azok, inkább gyöngítették volna ezeknek erő kifejtését; ezen utóbbi korszakból tehát nem származnak.

Ha a szerzőnek czélja nem az, melyet a Makkabeusok egy kortársának szem előtt kellett tartania, úgy az általa festett képnek kerete szintén nem a Szeleukidáké. Zűndell egy összehasonlító párhuzamos képet rajzolt a Dániel könyvében elbeszélte hasonló történeti eseményekről és tényekről, valamint a zsidók társadalmi állapotáról a

¹ Dán., X—XII.

² Dán., VII.

Makkabeusok korában;¹ elégséges egy tekintetet vetni erre, hogy meggyőződünk, miszerint két teljesen különböző korszakról van szó. Nem képzelhetünk el embert, ki egészen más szellemű, más értelmű és különböző horderejű régi mondákat használna föl arra, hogy a körötte végbemenő dolgokat minden tekintetben hiányos és hamis hasonlítások segélyével fesse. A Makkabeusok idejébeli zsidók nem voltak oly helyzetben, mint a fogság alatt; sem szükségleteik, sem törekvéseik nem voltak azonosak; Dániel könyvében azonban csak a Khaldeába áthurezolt zsidók szükségleteiről és törekvéseiről van szó.

A látomások épp úgy nem tartoznak a Makkabeusok korába, mint a keret és a történeti tények nem. A hetedik fejezet látomása, a második részben, párhuzamosan halad Nabuchodonozor első álmának magyarázatával, az első részben, II. fejezet; a VIII. fejezet, a második részben, szintén az előző látomások különböző részleteit magyarázza. Dániel könyvének két része között csakugyan szoros kapcsolat létezik. Nem lehet tehát a jövődöléseket erőszakosan elválasztani a próféta történetétől; ennek hitelessége maga után vonja amazoknak hitelességét. Következésképp, ha a hat első fejezet történeti jellegét elismerjük, a hat utolsónak profetikus eredetét is el kell fogadnunk.

Annak megállapítására, hogy a látomások a Makkabeusok idejéből valók, állítják ugyan, hogy azok ezen koron túl nem haladnak, vagy, ha túlhaladnak is, a későbbi eseményeket határozatlan kifejezésekben mondják meg, melyekben nincsen semmi szabatosság, semmi természetfölöttiség, hanem csupán az emberi bölcsesség ködös találgatásai.

Csak figyelmesen kell tanulmányoznunk a prófétát, hogy az ellenkezőről győződünk meg. Magából az ellenvetésből új bizonyítékot vonhatunk.

A látomások hitelességét csakugyan meglepően bizonyítja azon körülmény, ha Antiochus Epiphanes halálán túlmennek és szabatosan és világosan bemondják

¹ Zündell, *Kritische Untersuchungen über Abfassungszeit des Buches Daniel* 67—73. l.

az erre következő eseményeket. Világosan következik ebből, hogy Dániel szerzője nem lehetett a Makkabeusok kortársa ihlettség és profétikus szellem nélkül. Fontos ezen alapvető pontot kétségtelenné tenni.

A próféta különböző fejezetei a következő jelképeket szolgáltatják:¹

III. Fejezet.	VII. Fejezet.	VIII. Fejezet.
1. A szobor arany-feje	1. A sas-szárnyú oroszlán
2. Ezüst mell és karok	2. Medve	2. Kétszarvú kos
3. Érczhas és csipők	3. Négyszárnyúpárducz	3. Először egy, aztán négyszarvú kos
4. Vas és agyagból való czombok és lábak	4. Tízszarvú állat

Magának a könyvnek magyarázatai szerint az aranyfő a khald birodalom,² a két szarvú kos a médo-perzsa birodalom,³ a bak a görög birodalom;⁴ a négy szarv, mely a bak fején, miután első és egyetlen szarva (Nagy Sándor) letört, utána nő, azon négy királyt jelenti, a kik az első görög királyra következtek,⁵ ezek pedig a következők: Seleukos Szyriában, Kassandros Macedoniában, Lysimachos Thráczíában és Ptolemaios Egyiptomban. Mindenki egyetért erre nézve.

A látomások párhuzamossága semmi kétséget sem enged arra vonatkozólag, hogy a sas-szárnyú oroszlán, mely oly gyakran van Asszyria és Khaldea emlékein ábrázolva, a II. fejezetbeli aranyszobor fejének felel meg és Nabuchodonozor birodalmát ábrázolja. A kos, melynek két szarva Médiát és Perzsiát jelképezi,⁶ a medvének, az ezüst mellnek és karoknak kell hogy megfeleljen; a négyszarvú bak a négyszárnyú és négy-

¹ A VII. fejezet nem igen egyéb, mint más jelképek alatt való ismétlése a II. fejezetnek; a VIII. fejezet egyszerűen a II. és VII. fejezetek 2. és 3. jelképét fejti tovább.

² Dán., II., 37—38.

³ Dán., VIII., 20.

⁴ Dán., VIII., 21.

⁵ Dán., VIII., 22.

⁶ Dán., VIII., 20.

fejű leopárdnak, valamint a szobor hasának és lágyékainak.

Nabuchodonozor álmának¹ és az első látomásnak² negyedik jelképe sehol sincs magánál a prófétánál név szerint megfejtve. Mit jelképezhet ez? Ezt meghatározni igen fontos. Értelmét a próféta a következő módon adja meg nekünk:

Miután rövid és nem igen jellemzetes nyelven megfejtette Nabuchodonozornak, mit jelez az általa álmában látott szobornak három első része, nagy vonásokban kezdi kifejteti előtte, mit jelentenek a szobor vaslábai:

„A negyedik királyság kemény (*taqqífab*) lesz, mint a vas; valamint a vas összezúz (*mehaddêq*) és összetör mindent, valamint a vas darabokra tör mindent, úgy ezen királyság mindent össze fog zúzni (*taddiq*) és darabokra törni.“³

A VII. fejezet látomásában olvassuk: „Szemlélttem éjjeli látomásomban és láttam egy negyedik rettenetes állatot, ijesztőt és igen erőset (*taqqífab*);⁴ nagy vasfogai voltak, megevén, összezúzván (*madqâh*), lábaival taposván mindent, a mi megmaradt; különböző volt az összes állatoktól, melyek előtte voltak és tíz szarva volt.“ S a napok vénje a következő kifejezésekben adja ezen jelkép jelentését: „A negyedik állat egy negyedik királyság, mely lesz a földön; különbözni fog az összes többi királyságoktól, el fogja nyelni az egész földet, lábaival fogja taposni, össze fogja zúzni (*tadqínnah*).“⁵

A próféta nem tesz czímet az imént szemlélt két kép alá; de ki ne ismerné föl ezen vonásokról a római birodalmat? Egy el nem fogult szellem, ki Dániel

¹ Dán., II.

² Dán., VII.

³ Dán., II., 40.

⁴ A jelzők ezen halmozását látva, joggal mondja Szt. Jeromos: „In prioribus bestiis *singula* formidinum signa, in hac omnia sunt.“ *In Dan., VII., 7.* Migne, XXV., col. 530.

⁵ Dán., XII., 7. 23. Látjuk, hogy a bemutatott eredeti szövegnek több kifejezése azonos a két képben: *taqqífab* és a *deqaq* íge, különböző időkben többször használva.

leírását olvasná, a nélkül hogy tudná, ki a szerzője, nem kiáltana-e föl azonnal: Igen, csakugyan ama vasbirodalom ez, mely az egész világot lábaival tapodta, mindenütt uralkodva, hatalomra és nagyságra az összes előző birodalmakat fölülmulva, minden ellenállást összetörve, „vasfogaival és karmaival“¹ az egész földet megragadva s mintegy zsákmányává téve; csakugyan Róma ez és czézárjai; lehetetlen kifejezőbb és jellemzőbb vonásokkal rajzolni őket.

És ezen római birodalmat, melyet azonnal fölismerne mindenki ezen képekben, ezen birodalmat nem akarják meglátni a raczionalisták, mert nem történésznél, hanem prófétánál olvasnak róla! Ezen birodalom, mely az összes többi királyságoktól különbözik kiterjedésére és hatalmára nézve, mely az egész földet elnyeli, ezen királyság, melylyel szemben az előző nagy birodalmak mind semmiségekké törpülnek, ezen királyság szerintük nem volna más, mint Sándor vezérei utódainak birodalma, kik Nyugat-Ázsia vagy Afrika egy kis zugában uralkodnak, nem volna más, mint Antiochus Epiphanes Szyriája vagy a Ptolemaeusok Egyptoma! Ki hiheti ezt, ha a hitelenség előítéletei nem tették őt vakká? Soha sem voltak a Szeleukidák vagy a Ptolemaeusok a világ urai; királyságuk nem volt tartós, mint a vas; ellenkezőleg Róma igája alá hajtották fejüket.

A kép ekként egészében csak a római birodalomra illik. A részletek tekintetében ugyanígy áll a dolog. Ha a negyedik tízszarvú állatban Szyriát vagy Görögországot keressük, erős ellenmondásokba kerülünk.

Azoknak értelmezése szerint, kik Dániel hitelességét tagadják, az aranyszobor feje és a szárnyas oroszlán Nabuchodonozort jelképezi; az ezüstmell, a medve és a kos szarvainak egyike a médeket; az érczhas és csipők, a négyszárnyú leopárd és a kos második szarva a perzsákat; a vasczombok a vas- és érczlábakkal, a tízszarvú állat és a négyszarvú bak Görögországot. A médo-perzsa birodalom ekként ketté van vágva s úgy tekinttetik, mint két egymásra következő és különböző birodalom.

¹ Dán., VII., 19.

II. Fejezet.	VII. Fejezet.	VIII. Fejezet.	Jelentés.
1. Aranyfej . .	1. Szárnyas oroszlán	1. Babylon.
2. Ezüst mell..	2. Medve . . .	2. A kos első szarva . . .	2. Média.
3. Érezhas és csipők . . .	3. Négyszár- nyú leopárd	3. A kosmáso- dik szarva .	3. Perzsia.
4. Vas- és agyagból való czom- bok és lábak	4. Tízszarvú állat	4. Négyszarvú bak	4. Görögorsz.

Dániel jövendöléseinek ezen magyarázata elfogadhatatlan: egyetlen egy állatot, a kost, ketté vág, hogy megegyeztesse a medvével és leopárrdal, valamint a Nabuchodonozor által látott szobor két különböző részével, mi minden analogia ellen van és erőszakot követ el a szövegen: a próféta nyilvánvaló szándéka szerint minden egyes állat egy birodalmat ábrázol; egyik sem jelképez kettőt.

Mi több, a raczionalista értelmezés önmagának mond ellen, midőn a négyszarvú bakban nem akarja a négyszárnyú leopárd függelékét fölismerni, noha a hasonlóság nyilvánvaló. Az ellenmondás annál meglepőbb, mivel így a négyszarvú bak kerül a tízszarvú állattal párhuzamba. Hogyan felelhet meg négyszarv a tízszarvnak? Ha, mint ezt ezen nehézség elkerülésére többen megtették, a leopárdban Nagy Sándort akarja valaki fölismerni, utódait azonban a negyedik állat tíz szarvában látja, akkor is csak cseberből vederbe esik, mert ezen esetben Nagy Sándor kétszer van ábrázolva: a leopárd és a tízszarvú állat által; négy vezére, kik birodalmát az ipsusi csata után végleg szétosztották, szintén kétszer vannak jelképezve: a harmadik állatnak négy szárnya és a negyediknek tíz szarva által; ez ellenmond azon szövegnek, mely a négy jelképben négy különböző királyságot mutat be. A raczionalista rendszer tehát mindenfelől egyszerre omlik össze.

Van különben a hitetlenek magyarázatában még egy utolsó rés, melyet fontos fölfedni s mely magában véve elégséges ellenségeink véleménye hamisságának kimutatására.

A negyedik birodalom nem fog örökké tartani. Azon két fejezetben, melyekben Dániel azt leírja, megjövendöli a végét is és megismerteti a királyságot, mely helyébe lép: „Az ég Istene, mondja, új királyságot fog támasztani, mely soha sem pusztul el, melynek hatalma nem fog más népnek adatni; össze fogja zúzni és elemészteni mindezen királyságokat és örökké fenn fog állani. Ez azon kő, melyet a hegytől (önmagától egyedül) elválni láttál kéz (segítsége) nélkül s mely összezúzta a vasat, érczet, agyagot, ezüstöt és aranyat.“¹

Első látomásában Dániel más kifejezésekkel ugyan-ezen gondolatokat fejezi ki. „Föltekintettem a döllyfös beszédek zaja miatt, melyeket a szarv hozott ki s láttam, hogy az állat megöletett és elveszett és a teste a lángokba dobott. A hatalom a többi állatoktól is elvéteztett, noha egy-egy ideig tartott. Néztem ezen éjjeli látomást s láttam, amint az ember Fia lejött az ég felhőiből s a napok Vénjéhez ment s hozzá közeledett. És neki adattak a hatalom, a tisztelet és a birodalom; mind a népek, mind a nemzetek, mind a nyelvek őt fogják szolgálni; hatalma örök hatalom, mely nem fog elmúlni; királysága nem fog elpusztulni . . . A birodalom, a hatalom és az uralom mind azon királyságok fölött, melyek az ég alatt vannak, a Legmagasabb Szentek népének fognak adatni; uralma örökös uralom lesz és mind a királyok őt fogják szolgálni és neki fognak engedelmeskedni.“² A IX. fejezet szintén bejelenti a Szentek Szentének eljövetelét, a bűnök bocsánatát, a látomások és jövendölések teljesülését, az örök igazság diadalát.³ Dániel utolsó fejezete a héber bibliában megjósolja Izrael megváltását és a jövő föltámadást.⁴

Ha csak egy kissé járatosak vagyunk a prófétikus beszédben, a prófétának ezen nagy képeiben azonnal fölismerjük a Messiás uralkodását, ki meg fogja valósítani személyében a Jákob gyermekeinek tett összes ígéretek s egy szellemi birodalmat, egy szent egyházat

¹ Dán., II., 44—55.

² Dán., VII., 11—14. 27.

³ Dán., IX., 24.

⁴ Dán., XII., 1—3.

fog alapítani, mely az egész földön elterjed és fönn fog állani az idők végéig.

Mivel a dolog így áll — s ezt tagadni nem lehet — azért a negyedik birodalom, melynek romjain a messiási királyság emelkedni fog, nem lehet a görög birodalom, mely még Jézus Krisztus eljövetele előtt összedőlt, hanem a római birodalom, mely az Egyháznak engedett helyet s csak akkor tűnt le a föld színéről, midőn a kereszténység diadalra jutva a czézárook régi fővárosát az igaz vallás látható középpontjává tette.

Dániel látomásai hitelességének mindezen bizonyítékaihoz még egy másikat kell adnunk, mely irodalmi alakjából van véve. Igen alkalmas ez arra, hogy azon komoly szellemeket, kiknek az igazság kutatásánál egyéb vágyuk nincs, meglepje.

Dániel könyvének második része, valamint az első, igen kifejezett babyloni színezettel bír. Bizonyos értelemben semmihez sem hasonlít, ami Palesztinában iratott. Eredetisége megjegyzésre méltó. Utóbb utánoszhatták, odáig azonban a héber irodalom hasonlót nem hozott létre. Ezen nagyszerű látomásokat olvasva érezzük, hogy elhagytuk Jeruzsálemet, a Jordán partjait és Palesztina hegyeit; más földön s más ég alatt, egészen különböző közegben vagyunk; a közönséges látványok, melyek a próféta szemei előtt vannak, nem azok többé, melyekkel Izaiás vagy Jeremiás foglalkoztak; különböző világban élünk, nem csupán a nyelv és szótára változott meg, hanem a képek is újak, újak az összes jelképes alakok — a látomások anyaga, ha szabad mondanunk, egészen Babylonból való. Csak egy másik zsidó írónak, Ezechielnak, látomásaihoz hasonlíthatunk, ki szintén Khaldeában élt. Dániel nem egy szóval festi le az Urat, mint a régi próféták, valóságos arczképét rajzolja meg; nem mutatja be őt, mint Izaiás, templomában — az egek magasaiban ábrázolja őt;¹ a legnagyobb uralkodót, a legfőbb birót tünteti föl benne: „Szemlélttem, míg nem trónok hozattak elő és a napok Vénje (*Attiq yómin*) leült; ruhái fehérek voltak, mint a hó és fejének haja mint a tisztított gyapjú; trónja csil-

¹ V. ö. Dán., VII., 13.

logó volt, mint a láng és kerekai mint égő tűz. Tűzfolyó buzogott és terjedt el előtte; ezerszer ezer szolgálta őt és megszámlálhatatlan myriádok tartózkodtak előtte; akkor történt az ítélet.¹

Istennek ezen leírása, Ezechiél mellett,² a leghosszabb, melyet az ó-szövetségben olvasunk. Honnan vette a próféta képének színeit? Honnan jön ezen Jehovahra alkalmazott kifejezés: a napok Vénje? Soha sem jelölte szent író Dániel előtt Istent ezen címmel. Izaiás³ úgy ábrázolta az Urat, amint magas trónon ül s betölti a templomot ruháinak bőségével, Adonainak nevezi őt és sem ruháit, sem hajzatát nem írja le. A zsoltárok szerzői szintén soha sem gondoltak arra, hogy ezen emberi alakban fessék le őt; szólnak jóságáról, igazságáról, hatalmáról; bemutatják őt, a mint dörgésének szavával megreszketetti a földet, leírják azon csodákat, melyeket a természetben végbevitt; de számos képek közt egyetlen egy sincs, mely az imént olvasotthoz hasonlítana. Mi több, a fogság előtt bizonynyal nem értették volna meg a zsidók, miért van Jehovah így festve. A fogságból visszatérés után a Makkabeusok korában, a görög polytheizmus támadásai ellen vívott véres küzdelmek pillanatában, midőn Antiochus Epiphanes azzal szentségtele-nítette meg a jeruzsalemi templomot, hogy az olympusi Jupiternek szobrát vagy a pogány kultusznak valamely más jelét állította föl benne⁴ — ily időkben szintén egy próféta sem gondolt volna arra, hogy Istent emberi alakban ábrázolja: hasonló kép csak Babylonban, a fogság alatt készülhetett.

A próféta különben nem görög, hanem babyloni typuszt ábrázol.

Isten Khaldeában oly alakban nyilatkoztatja ki magát Dánielnek, mely ezen ország lakosai előtt ismeretes; nem úgy, a mint a hellén művészet képzelte el az istenséget, hanem amint az Eufrat és Tigrispartí művészek fogták föl a legfőbb Istent. A napok Vénjében

¹ Dán., VII., 9—10.

² Ezech., I., 26—27.

³ Iz., VI., 1.

⁴ II. Mak., VI., 2.

tényleg semmi görög vonás nincs; ezen alak ellenkezőleg az asszyro-khald domborművekre emlékeztet meglepő módon. A képek oly azonosak és a kölcsönzések oly nyilvánvalók, hogy a bibliára vonatkozó kutatásoktól legtávolabb álló emberek is meg voltak lepetve rajta, mihelyt az első asszyr emlékek fölfödöztek.

De Longpérier, a leghivatottabb emberek egyike ily kérdésekben, a manapság a Louvreban őrzött asszyr domborművek egyikét, a következő módon írja le: „Roppant alak A haj nagy fürtökben van elrendezve; a szakáll több sorban van göndörítve A ruházat tunika alakú.“ Egy más hasonló alakról szólva, hozzáteszi: „A szakáll, a szemek és a szemöldökök könnyen észrevehető fekete és fehér színű nyomokat viselnek magukon.“ Aztán így folytatja: „Igen sok asszyr alaknak tunikái, melyek úgy látszik, fehérre voltak festve és a mód, a hogyan a haj kis fürtökben van elrendezve, kommentárt szolgáltatnak Dániel következő helyéhez: *„Ruházata fehér volt mint a hó és fejének hajzata mint a tisztított gyapjú.“*¹

Egy más domborművet írván le egyebütt, melyen egy trón van ábrázolva, ugyanazon tudós joggal látja ebben ikonografikus magyarázatát Dániel azon helye második részének, melyben a napok Vénje van leírva. „Ezen kerekeken nyugvó királyi szék létezése, mondja, lehetővé teszi fölfognunk Dániel egy helyét, mely, ha előbb homályosnak tetszett, most a valóságnak nagyszerű kifejezésévé lesz. *Trónja lángokból volt és kerekai égő tűzből.* Ma már érthető, mit jelentenek a *trónkerekek* és ezen versben a rohamos gyorsaság költői képét csodáljuk.“²

Lehet-e meglepőbb, teljesebb, elvitázhatatlanabb párhuzamot kívánni?

De ez nem minden. Ezen hasonlóságot, melyet a babyloni művészet típuszai és a napok Vénjének leírása közt látunk, megtaláljuk a többi képeknek legnagyobb részében is, melyeket a próféta látomásaiban

¹ De Longpérier, *Notice des antiquités assyriennes du musée du Louvre*, 3. kiad., 1854, 28—29. l.

² De Longpérier, *ibid.*, 37. l.

használ, vagy inkább, melyeket Isten használ, kinyilatkoztatandó a jövőt hű szolgája előtt, a jövődő dolgokat oly képek alatt mutatván be neki, melyeket a fogoly héberek megszoktak látni a babyloni királyok palotáiban és emlékeiben.

Nem szólva itt azon két óriási szoborról, melyekről Dávid első részében van szó s melyek Izdubarnak és a hitregei hősöknek nagy arányú képeire emlékeztetnek, melyeket az asszyr ásatások óta tulajdon szemünkkel láthatunk, — a második rész látomásai tele vannak vonásokkal, melyek azonnal a khald művészetre emlékeztetnek, melyek ezen művészet sajátosságai, melyek nincsenek meg Görögországban s még kevésbé Palesztinában, hol azon képzőművészetek soha sem virágzottak.

A VII. fejezetben az első birodalom, a khald birodalom, sasszárnnyú oroszlán, vagy a Vulgata szerint, nőtényoroszlán alakjában van ábrázolva. „Az első (állat) olyan volt mint egy oroszlán és sasszárnnyai voltak.“¹ Egyike volt ez az asszyr vésőművészek kedvencz tárgyainak. A paloták és templomok ajtaiban, az épületek képszékeiben (fries), sőt közönséges tárgyakon is, láthatók az oroszlán-, vagy gyakrabban emberfejű szárnyas oroszlánok, melyeknek neve a honi szövegekben *nirgalli* és „a jónak oroszlánjai, a jó elv oroszlánjai.“² Ezen oroszlánok a szárnyas bikák mellett, melyek igen szoros rokonságban állnak velük, a legközönségesebb ábrázolások közé tartoznak Asszýriában és Khaldeában. A khald birodalom jelzésére tehát nem választhatott a próféta alkalmasabb emblémát. „Szemlélttem, folytatja a próféta, míg nem szárnyak jöttek ki belőle és fölkelt a földről és lábaira állott mint egy ember.“³ Az asszyr

¹ Dán., VII., 4.

² Egy jelenleg a Louvre muzeumában levő asszyr fésűn egyéb ékítmények közt egy szárnyas oroszlán látható. „Az ezen fésű egyik oldalára vésett sphinx kompozíciója, mondja de Longpérier, teljesen azon négy jelképes állat elsejére emlékeztet, melyeket Dániel Baltazár khald király uralkodásának első évében álmában látott: *Az első olyan volt mint egy [nő] oroszlán és szárnyai mint a saséi.* Dán., VII., 4.“ *Notice des antiquités assyriennes du musée du Louvre*, 76. l.

³ L. főnebb, 275. l.

emlékeken gyakran van az oroszlán ezen állásban ábrázolva.

A többi állatokat, melyekkel Dániel látomásaiban találkozunk,¹ az Eufratparti képm emlékeken is láthatjuk: a medvét, a leopárdot, a kost, a bakot. Ami a tízszarvú állatot és azon fontos szerepet illeti, melyet a szarvak ezen jövődölésekben játszanak, megjegyzendő, hogy az assziriologiai fölfedezések előtt nehéz volt mindezen sajátzerűségeket magyarázni, melyek oly különösnek tetszenek előttünk s melyeket sokan hajlandók lehettek képtelenségeknek tekinteni. Ma azonban semmi sem látszik egyszerűbbnek és természetesebbnek, mint ezen képek használata, ha azon közegbe képzeljük magunkat, melyben a próféta élt. Az asszyro-khald domborműveken és vésményeken csakugyan nincs gyakoribb, mint ezen jelkép. Az emberfejű szárnyas bikák és oroszlánok, az istenek és hősök párosával, négyesével vagy hatosával, elhelyezett szarvakkal vannak ábrázolva s ezen elhelyezés oly természetű, hogy nemcsak semmi visszataszító nincs benne, hanem ellenkezőleg valóságos diszítmény. „A bikaszarvak, melyek ezen alak tiaráját ékítik, mondja de Longpérier, egy asszyr istent írva le, a hatalom és dicsőség jele A mód, ahogyan a szarvak a tiara alján el vannak helyezve, megfejtí, mikép fogta föl Dániel az álmában látott negyedik jelképes állat tíz szarvának elrendezését.“²

Az angyal leírása³ azon domborművekre emlékeztet, melyek élénk színekkel festett személyeket ábrázolnak, melyekre Ezechiél czéloz jövődöléseiben.⁴

Khaldea eként képm emlékein Dániel látomásainak összes fő- és jellemző vonásait bemutatja; megmagyarázza szymbolizmusukat és megfejtí jelentésüket; mintegy megadja a kulcsot talányaihoz; itt irattak következőleg azok. Palesztina ellenben, hol az angol, francia, német kutatók összes újabb bűvárkódásai sem birtak

¹ Dán., VII., 4.

² Dán., VII., 7—8. Le Longpérier, *Notice des antiquités assyriennes*, 30 l. — L. a szárnyas bikákat ábrázoló CXV., CXVI., CXVII., CXVIII. táblákat, 271, 276, 279., 289. l.

³ Dán., X., 5—6.

⁴ Ezech., XXIII., 14—15. L. fönebb, 242. l.

egyetlen ó-kori műtöredéket a fölszínre hozni, Palesztina nem adhatott életet ezen oly meglepő eredetiségű könyvnek; a képek és a metaforák, melyeket tartalmaz, nem jöhettek létre talaján, mivel semmühez sem hasonlítottak, a mi a zsidók szemei előtt volt. A Judeában élő próféták egyike sem használt hasonló jelképeket. még ha Ninivéről és Babylonról szólt is. A biblia és Dániel ellenségeinek tehát meg kell engedniök, oly igazság ez, mely szerintünk világos mint a nap, oly tény, melyet az assziriologiai fölfödözések kétségkivülivé tettek, hogy a négy birodalom látomásai csak Khaldeában keletkezhettek. Meg vagyunk győződve, hogy, ha jövődlésekről nem volna szó, egyértelműleg elismerné ezt mindenki.

Midőn egy ember egy ország és egy meghatározott kor nyelvét beszél, habozás nélkül mondjuk: Ez ember ezen országban és ezen korban élt. A próféta, ki a Dániel nevét viselő látomásokat írta, a khald művészet nyelvét beszélte, Nabuchodonozor és utódai korában, midőn Babylon virágzó volt; nem Palesztinát, négyszáz évvel később, a Szeleukidák uralma alatt: Khaldeában élt és írt tehát a fogság idején.

XIV. FEJEZET.

Cyrus és a fogság vége.

Babylon bukása, melynek Dániel előbb prófétája, aztán tanuja lőn, volt a pillanat, melyet a gondviselés fogoly népének felszabadítására kiválasztott. Cyrus, a khaldok legyőzője, megengedte a zsidóknak, mint ezt Isten előre megmondotta, hogy hazájukba visszatérjenek.

Az assziriologiai fölfödözések megfejtik és megerősítik azt, a mit az Írás ezen fejedelemről és eljárásáról beszél.

Főnnebb közöltünk már egy Babylon elfoglalására vonatkozó ékföliíratot. Most ezen királynak egy hengerét kell megismertetnünk, mely sok fényt vet a bennünket most foglalkoztató kérdésre.

1879-ig csak két, igen rövid eredeti föliíratunk volt Cýrustól.

Azon hires sír mellett, melynek a perzsák *Takt-i-Mâder-i-Szuleiman*, „Salamon anyjának trónja“, nevet adtak s melyről tévesen azt hitték, hogy Cyrusé — tényleg nejéé, Kassandanée¹ — ezen sír mellett Marghâb, a régi Marrhasion, pillérjein öt izben olvasható a következő kétnyelvű egyszerű fölírat:

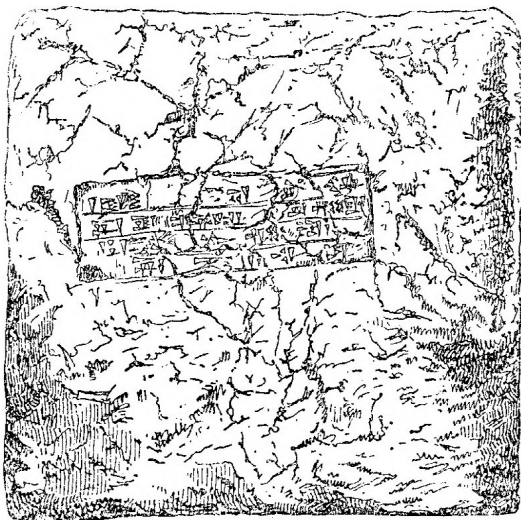
1. Perzsa nyelven:

Adam Kurus Khsâya —
thiya, Hakhâmanasziya.

2. Anzâni nyelven:

U Kurasz Unan Akkamannisziya.

Minek jelentése: „Én, Cyrus, a király, az Achemenida.“

CXXIV. Cyrus téglája.

A második fölírat, melyet Cyrustól birunk, egy téglán olvasható, melyet Loftus Szenkerehben, Alsó-Khaldeában talált. 1850-ben Angliába került s jelenleg a British muzeumban van. Négy, részben elmosódott asszyr sorból áll:

Kura[sz] . . . banu
Bit-Szaggatu u Bit-Zidda

¹ Oppert, *Le Peuple et la langue des Mèdes*, 1879., 11. l.

Abil Kambuziya
... dannu anaku.

Jelentése ez:

1. Cyrus ... építője
2. Bit-Szaggatunak és Bit-Zidának,
3. Kambyses fia,
4. ... [a] hatalmas [király], én.¹

Ezen két föliratnak, rövidsége daczára, valóságos történeti értéke volt; de nagyon árnyékba helyezte ezeket egy új okmány, mely a legnagyobb becsű eredeti okmányokat szolgáltatja. 1879 tavaszán fődőzték ezt föl azon arabok, kik Babylon romjai közt dolgoztak Hormuzd Rassam igazgatása alatt, kit a British muzeum igazgatósága azzal bizott meg, hogy ásatásokat eszközöljön azon országokban, hol hajdan asszryul beszéltek. Ez egy égetett földből való henger, mely szerencsétlenségre meg van csonkítva; alakra nézve hordóhoz hasonlít. Eredetileg egészen írással volt borítva, mely negyvenöt, mintegy 40—50 betűből s körülbelül vagy 20—20 szóból álló hosszú sort képezett és így egészben közel ezer szóból állott. A henger 1879. őszén került Angliába. Babyloni betűkkel és asszry nyelven van írva. Eleje és vége hiányos: a betűknek mintegy kétharmada van meg; közepe, azaz a huszonöt sor negyvenötéből, csaknem mit sem szenvedett az idő káros hatása alatt.²

Cyrus itt az első személyben szól, mint a pillérek és a téglá fonnebb közölt két föliratában. Itt adjuk fordítását. Ez minden részletében nem bizonyos, az általános értelmet azonban pontosan visszaadja:

„20. Én vagyok Cyrus, a legfőbb király, a nagy király, a hatalmas király, Babylon királya, a szumirok

¹ *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, facsimile és fordítás, 1873, 148. l. — L. a CXXIV. táblán Cyrus tégláját a fac-simile után.

² Cyrus hengerét tanulmányozta G. Rawlinson, *The character and Writings of Cyrus the great*, — *Contemporary Review*, 1880. jan., H. Rawlinson, *Clay Cylinder of Cyrus the great*, — *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1880. jan., XII., 70—97.; Halévy, *Revue des Etudes juives*, 1880. szept., I., 9—31.; *Civiltà cattolica* (*Il cilindro e la genealogia di Ciro*), 1883. szept. 1, 526—536. Az ékiratos szöveg a *Cuneiform inscriptions of Western Asia* V. kötetében (1881), 35. tábla, jelent meg.

és akkadok királya, a négy tájék királya; 21. fia Kambyesnek, a nagy királynak, Anszan város királyának; unokája Cyrusnak, a nagy királynak, Anszan város királyának; dédunokája Teiszpesznek, a nagy királynak, Anszan város királyának.¹

Ezen egész jegyzék utánzata a babyloni és ninivei királyok jegyzékének; a címek, melyeket föltüntet, összes okmányaikon olvashatók. Cyrus folytatja: „22. A régi királyi család, melynek kormányzását Bel és Nebo szívük jószágában fönttartották, eltűnt, midőn Babylonba győzelmesen beléptem. 23. Örömmel és vidámsággal a királyi palotában föllállítottam fölségem székét. Marduk, a nagy isten, Babylon fiainak régi védője és 24. Roppant uralmam békésen föllállíttatott Babylonban és a szumirok és akkadok számos kerületeiben.

Jó rendjük nem zavartatott meg. 25. Babylon erős helyeit és minden erősségeit jó karban őriztem meg. Babylon fiai (lakói) elmulasztották kijavítani károsulásaikat: 26. a hasadások tátongóak voltak, a falak meggörbültek, Marduk, a nagy isten, szentélye kijavításának munkájával foglalkoztam. 27. Nekem (Cyrusnak), a királynak, imádójának és Kambyesnek, fiannak, szívem sarjadékának és hű seregemnek. 28. (Marduk) szívesen megadta kegyét és eként sikerült a szentélyt tökéleteségének első állapotába visszahelyeznünk...

„Több király, erős helyekben lakók. 29. melyek azon különböző törzsekhez tartoztak, melyek a Felső (Földközi) tenger és alsó tenger (Perzsa öböl) közötti vidéket lakják, Szyriának és az azon túli ismeretlen (?) vidékeknek királyaival 30. elhozták adójuk egészét KalAnnába (Babylon középső része) és átölelték lábaimat. Eljöttek... oly távolról, mint városai Asszurnak és Isztarnak, 31. Agadénak, Isznunnaknak, városai Zambannak, Mii Turnunak és Durannak, oly távolról, mint Gutium határai és a Tigris forrásai mellett fekvő erődök, hol a régi idők óta le voltak telepítve. 32. Az isteneket, kik köztük laktak, helyükre visszatettem és állandó

¹ Anszanra nézve l. a különböző czikkeket az 1882-iki *Muséonban*; A. Delattre, *Le peuple et l'empire des Mèdes*, 45. és köv. l.

lakhelyet jelöltem ki nekik. Egész népüket összegyűjtöttem és országukba visszatérítettem.

„33. Szumir és Akkad isteneinek, kiket Nabonid dicsőített az istenek urának ünnepein Kal-Annában, Marduknak, a nagy istennek, parancsára 34. tiszteletre méltó helyet adtam szentélyeikben, a minővel egygyel az összes többi istenek birtak saját városukban.

„35. És minden nap kértem Belt és Nebot, hogy hosszabbítsák meg napjaimat és növeljék szerencsémét, és ismételjék Marduk, az én Uram előtt, hogy imádjód, Cyrus a király és fia Kambyzes . . .“

A fölirat innentől hiányzik.

Ezen okmány, föltéve, hogy szabatosan mondja el a tényeket, nagy történeti horderővel bír: egészen új szempontból tünteti föl ezen király vallásos jellemét.¹

Szabatosságában semmi komoly okunk sincs kételkedni. Eredeti emlék ez. Cyrus és az udvarabeli perzsák nem készíthették ugyan, mivel nem igen tudhattak asz-szyrul írni, hanem babyloni papok írhatták. Ezen eredet némileg gyanút kelthet. A tények alapját azonban a khald szerkesztők sem változtathatták meg: legfőlebb kissé túlzott színekben tüntethették föl Cyrus jó tulajdonságait és érzelmeit a babyloni vallás iránt; lehetetlen, hogy ők találták volna ki azt, a mit Cyrus nevében állítanak, hogy t. i. kijavította a templomokat és minden egyes ország isteneit kiváló tiszteletben részesítette; nem koczkáztathattak ilyen csalást, melyet a király bizonyosan megtudott és szigorúan büntetett volna. Beszédük igazságát megerősíti különben a VIII. fejezetben közölt babyloni fölirat: ennek hangja ugyanaz s alapja megegyezik a henger által elbeszéltekkel.²

Cyrus hengere vallásos jellemére is váratlan fényt vet. Cyrus úgy volt föltüntetve idáig, mint buzgó monotheista, a bálványok elpusztítója, Zoroaszter tanának buzgó híve. Manapság látjuk, hogy a politika a vallásos buzgalom fölé emelkedett benne.

Az új föliratból következik, hogy nem csupán nem

¹ Bizonyítja azt is, hogy Cyrus királyi eredetű volt, szemben Herodot állításaival, I., 55, 107.

² L. főnebb, 373. l. L. főleg II. oszlop, 21—24. sor, 374. l.

volt üldözője a bálványozóknak, hanem részt vett kultuszukban és eszméiket is elfogadta, legalább bizonyos határig. A magyarázat következőleg, melyet bizonyos kommentátorok Izaiás és Jeremiás különböző helyeiről adtak, erőtetett és azon értelemben veendő, melyet azonnal megadunk.

Izaiásnál, midőn Cyrus győzelmeit jövendőli meg, a következő szavakat olvassuk:

Bel ledől, Nebo elesik
Szobraikat teherhordó állatokra rakják;
Azok [a bálványok], melyeket magatok vittetek,¹ fárasztott
[állatok] terhe lesznek.

Ledőlnek azok, elesnek együttesen.

Nem tudnak segíteni vevőiken,

Maguk is fogságba mennek.²

Jeremiás így kiált föl:

Közöljétek a nemzetekkel, hirdessétek;

Emeljétek föl a zászlót, hirdessétek;

Ne rejtsetek el, mondjátok:

Babylon el van foglalta, Bel szégyenkezik, Marduk meg
van rendülve.³

A szobrok szégyenkeznek, bálványai meg vannak rendülve.⁴

És alább Jeremiás így szól:

Ime, eljönnek a napok, mondja Jehovah,

Boszút fogok állni bálványain;

És egész területén nyögnek a sebesültek.⁵

A próféták ezen helyeit nem kell, mint ezt több magyarázó tette, egy háborúra érteni, melyet Cyrus a babyloni vallásnak, a zoroaszterizmus a polytheizmusnak, üzent, még kevésbé a khald bálványoknak a hódító által való anyagi elpusztítására; csupán a babyloni istenségek megalázásáról van szó, melyekbe a főváros lakosai bizalmukat helyezték.

A khaldok és a keleti népek, a zsidók kivételével,

¹ L. főnebb, 246. l. és CXIV. tábla, 245. l.

² Iz., XLVI., 1—2.

³ A Jeremiás által itt használt héber נָפַל, *hat*, szónak kettős értelme van: megrendülni és összetörni. Az előbbi választandó; megfelel ez a Vulgata fordításának: *Victus est Merodach*.

⁴ Jer., L., 2.

⁵ Jer., LI., 52.

általában bálványaik hatalmának vagy gyöngeségének tulajdonították győzelmeiket és vereségeiket, mint ezt már megjegyeztük.¹ Ha győzők voltak, ez azért történt, mivel az istenek, kiket imádtak, erősebbek voltak, mint ellenségeiknek istenei; ha ellenkezőleg legyőzettek, ez azért volt, mert isteneik nem bírtak ellenfeleik istenein diadalmaskodni. „Isteneik hegyi istenek, mondották Benhadadnak a szyriaiak, alattvalói, az izraelitákról szólva; ezért győztek meg bennünket; jobb tehát, ha síkságon harczolunk.”² Azt hitték, Damaskus istenei csak a síkságokon diadalmaskodhatnak.

Ezen vélemény következtében Asszýria és Babylonia királyai egy győzelmes hadjárat után foglyokul vitték el a legyőzött isteneket imádóikkal együtt és szobraikat istenségeik templomaiban állították föl, mint ezt a filiszteusok tették azon frigyszekrénnyel, melyet Dagon templomában helyeztek el. Az ékfölriratokban igen sok bizonyítékát találjuk ezen szokás létezésének. Így az asszýrok Nimivébe vitték az általuk legyőzött arab törzsek isteneit, hogy ezek az asszýr istenségeknek hódoljanak.³ A kano-pusi rendelet szintén arról értesít, hogy a perzsa királyok államaikba vitték Egyptom isteneit.⁴

Ezen szokásokra és hitre céloznak a próféták. Nem mondják, hogy Bel, Nebo, Marduk darabokra töretnék a győző által, hanem hogy kényszerítve lesznek Cyrus istene előtt meghajolni. A helyett, hogy kimélettél és tisztelettel a papok által vitetnének, — az emlékekről tudjuk, hogy ez volt a szokás, — e helyett közönséges teherként teherhordó állatok hátára fogják őket rakni. Még imádók boldogok és büszkék voltak, hogy őket minden gondolható pompával és nagyszerűséggel ünnepélyes körmeneteken hordozhatják,⁵ az állatok, melyek most viszik őket, meggörnyednek a teher alatt és viszik

¹ L. főnebb, 247—248. l.

² I. (III.) Reg., XX., 23.

³ *Cuneiform inscriptions of Western Asia*, I., 46. t., 3. oszl., 48. sor; Smith, *Assurbanipal*, 283—284.; *Journal asiatique*, 1882. jun., 483—484. V. ö. főnebb, 218. l., 89. sor; 218. l., 92. sor; 222. l., 107, 102. sor; 204. l., 84. sor, stb.

⁴ L. a II. kötetünkben idézett helyet, 64. l.

⁵ L. a CXIV. táblát, 245. l.

őket, nem tulajdon diadalukra, hanem a győzőére, kinek kíséretét fogják képezni mint foglyok és rabok.

Az okmányokat, melyek birtokunkban vannak, a babyloniak szerkesztették, kik mit sem emeltek ki, a mi istenségeik megalázásához hozzájárult volna; azon időből kelnek továbbá, mely a város elfoglalása után való, midőn a győzelem mámore már lecsillapult s a győző a türelem és engesztelés politikáját fogadta el. Nem olvassuk itt következőleg, hogy Cyrus úgy bánt volna a babyloni istenekkel, mint az imént olvastuk s hogy egyeseknek közülük szobrait Perzsiába vitette volna; de mivel ilyen volt ezen kornak szokása, nem kétkedhetünk azon, hogy ő is követte ezt.¹ Ha a hódító nem mutatkozott is képtornbolónak, a szobrokat legalább bizonyosan el akarta küldeni hazájába diadalainak jeleilül.

Igaz különben, hogy a perzsa uralkodó egészen új világításban jelenik meg az ékföliiratokban, a mint ezt már megjegyeztük. Idáig úgy szokták őt ábrázolni, mint merev monotheistát, a mazdaizmus tanainak híu követőjét, a bálványok engesztelhetetlen ellenségét. A szenkerehi tégla már megmutatta, hogy nem akart szembeszállni az általa meghódított népek vallási elveivel, sőt alkalmazkodott hozzájuk és meghajlott eszméik előtt, fölépítván a babyloni istenek templomait.

Az új babyloni föliirat elégen túl megerősíti a tégla rövid adatait: itt egyenesen kegyeletet mutat új alattvalóinak istenei iránt.

„Adataink Cyrus vallására vonatkozólag igen fontosak, mondja Halévy. A hódító egy szót sem szól Ahuramazdáról, a perzsák főistenéről, hanem föltétlenül s megszorítás nélkül meghódol a babyloni nagy istenségek előtt. Az ő szemében, mint a született babyloniak szemében, Bel és Nebo a királyság legfőbb adományozói. Legkiválóbb pártfogója Marduk, azon isten, kit nagy úrnak, a holtak éltetőjének minősít, nem mulasztja el azonban a többi istenek közbenjárását is fölhívni az ő

¹ Különben, ha nem alkalmazzuk is a városnak Cyrus általi elfoglalására az imént közölt jövendöléseket, nem kevésbbé igen szabatosan igazolva volnának ezek Dárius idejében is, mivel ez Babylonnak újbóli elfoglalása után ezen várost és templomait elpusztította.

érdekében. Emlékeztet ez az Achaemenidáknak igen alá-
zatos viselkedésére az egyiptomi istenek iránt, valamint
a zsidókhoz intézett hivatalos iratokban Jehova iránt.
Ez a pogányságnak legjellemzőbb vonása. Ezen rend-
szerben minden egyes ország istenei egymás mellett
vannak s ha olykor jól-rosszul igyekeznek is egymáshoz
hasonulni, soha sem zárják ki egymást.

„Rövid tartózkodás után Szamariában az idegen gyar-
matosok, kiket Esszarhaddon telepített oda, előbbi kul-
tuszuokról lemondva Jehova kultuszát fogadták el. Ugyan-
így a Szuziánában letelepedett Achaemenidák is biztonnyal
minden habozás nélkül csatlakoztak a szúzai val-
láshoz, és, midőn a szerencse Nyugatázsia többi országait
is kezükre játszotta, siettek az itt uralkodó vallásokat
elfogadni, és pedig nem csupán türelmi szellemből,
hanem elvüknek formaszertinti szentesítéséből; a fölira-
tokon is mindig hajlandóknak mutatkoznak ezen népek
legszentebb vallási szertartásain részt venni és az ünne-
pélyes alkalmakon istenségeiket fölhívni. Ezen kétség-
telen tények fenekestől fölforgatják azoknak véleményét,
kik azt akarják, hogy Cyrus trónralépte kelthette föl a
zsidó monotheizmust. Nem csupán Cyrus polytheista a
szónak legföltétlenebb értelmében, hanem állíthatjuk,
hogy soha sem nyilvánult a polytheizmus elve hatal-
masabban, mint az achaemenida korban, midőn a rop-
pant birodalom minden istenségei egyaránt polgárjogot
nyertek s a hivatalos vallások közé sorakoztak. Hasonló
vallási állapot a lehető legkedvezőtlenebb volt egy oly
kizáró vallás fejlődésére, minő a zsidó monotheizmus.
És ha, daczára ennek, a zsidók Cyrus által elbocsátva
úgy térnek vissza Palesztinába, hogy pogány eszméktől
teljesen mentesek, úgy az nyilván onnan van, hogy
monotheizmusuk korábbi keletű s hogy a külföldi hit-
elvek, melyeket a szomszédos népektől egykor kölcsö-
nöztek, létalappal nem bírván, a fogság alatt elvesztek.
Ezen eredmény magában elégséges volna arra, hogy
Cyrus föliratának kivételes értéket adjon.

„A mi a voltaképi médo-perzsa vallást illeti, az
achaemenida okmányok arról értesítenek, hogy ezen
fejedelmek bukásáig soha sem jött ki eredeti országából,
valamint hogy a perzsa nyelv sem játszott semmi sze-

repet ezen időben Előázsia ügyeiben. Ezen szerep az araméai nyelvnek volt fönntartva s ezen nyelven készültek a nagykirályok kanczelláriájának összes okmányai.

„Mi több, daczára annak, hogy egy perzsa dinasztia sokáig székel Szűzában, az Ahuramazdâ név annyira visszatetszett a szűzaiaknak, hogy a bizutuni fölirat szűzai szerzője az „áryák istene“ jelzöt teszi hozzá. A különös alakok, melyek alatt ezen isten neve az asszыр fordítóknál megjelenik: *Uramizda, Ahurmizdi, Urimizdah*, stb., szintén világosan mutatják, hogy soha sem tudott valamelyes jelentőségre vergődni Babyloniában. Ezen körülmény egy csapással valószínűtlenné teszi azon állítást, hogy a bibliai írók, főleg a Genesis szerzői, az iráni vallásból kölesönöztek volna; manapság bizonyos, hogy ily természetű összeköttetések az áryák és szemiták között csak Sándor után kezdődtek s hogy a két néptörzsszel közös hitelvek tekintetében az elsőbbség a szemiták részén van.“¹

Cyrus jellemének ezen új vonásai egyébként, melyek némely történeti elméleteket teljesen fölforgatnak, csak megerősítik azt, a mit a szentírás ezen fejedelemről közöl. Mondhatjuk, hogy föliratunk hitelesíti, legalább tágabb és általános értelemben, a Cyrusra vonatkozó bibliai elbeszélést, ki véget vet a zsidók fogságának s visszabocsátja őket hazájukba, visszaadván nekik egyúttal a jeruzsálemi templom összes kincseit. Ezen fölirat, mint láttuk, tényleg mondja, hogy *visszaállította helyükre az adófizető népek isteneit, hogy összegyűjtötte ezen népeket és visszatérítette őket országukba.*²

A babyloni fölirat végül közvetve megerősíti, hogy hiteles és szavahihető Cyrus határozata,³ mely a királyok

¹ Halévy J., *Cyrus et le retour de l'exil* — *Revue des Etudes juives*, 1. sz., 1880. július, 17 - 19. l.

² L. főnebb, 415. l.

³ Határozata, mely Babylonban való uralkodásának első évéről (536) van keltezve, megérdemli az utáneresést; a szerkesztési bélyeg oly hiteles rajta, hogy nem lehetetlen talán, miszerint egy napon előkerül azon számos példányok egyike, melyeket ezen korban a birodalom különböző tartományaiba küldöttek. — Ménant, *Les Achéménides*, 1872., p. 17.

negyedik könyvének végén és Ezdrás első könyvének elején van közölve. Ezen utóbbi könyvben, hol a királyi határozat hosszasabban van elbeszélve, mint az elsőben, ezt olvassuk: „Így szól Cyrus, perzsa király. A földnek összes királyságait nekem adta Jehovah, az ég Istene és megparancsolta nekem, hogy templomot építsek neki Jeruzsálemben, mely Judeában van.

„Kicsoda közületek népéből való? Istene legyen vele és menjen Jeruzsálembe, mely Judeában van s építse a templomát Jehovabnak, Izrael Istenének, az Istennek, ki Jeruzsálemben van. És mindazok, kik viszsamaradnak, bármely helyen lakjanak is, ezen helynek lakosai segítsék őket ezüsttel, arannyal, (mindenféle) támogatással és állatokkal, önkéntes adományokkal Isten temploma számára, mely Jeruzsálemben van.“¹

A szent könyvek ellenségei különösnek találták Cyrus beszédét. Most már nem tehetik ezt. Hogyan lehet az, mondták, hogy egy zoroaszteri király, minő a perzsa uralkodó, győzelmeit eként egy idegen nép Istenének tulajdoníthatta? Hogyan ismerhette el Ormuzd-nak egy imádója Jehova istenségét s parancsolhatta meg, hogy neki templomot emeljenek.

A válasz ezen kérdésekre ma már könnyű. Ha Cyrus elismerhette Belnek, Nebonak, Marduknak és a szumirok és akkadok más isteneinek istenségét, annál hamarabb ismerhette el Jehovahét, kihez Ahuramazdâ, az egyetlen isten, kit mint perzsa imádott, annyi vonásban hasonlított, Ha, mint ezt a babyloni fölíratban teszi, elismerte, hogy Marduktól kapott parancsokat, úgy egy a zsidók érdekében kiadott határozatban elismerhette azt is, hogy Jehovahtól kapott parancsokat.

Ezen tény annál könnyebben fejthető meg, mert a zsidó hagyomány arról értesít, hogy megmutatták neki Izaiás azon jövendöléseit, melyek ő rá vonatkoztak, győzelmeit megjövendölték, amint ezt határozatában megemlíti s előre megmondották, hogy Juda gyermekei fogóságának véget vet.

Ha végre Cyrus fölépítette Szaggatu és Zida templomait, amint erről a szenkerehi téglá értesít, ha szé-

¹ Ezdr., I., 2—4. V. ö. a főnebb, 415. l., közölt ékalakú fölíratot.

pítette Babylon és Khaldea templomait, amint ezt az újabban fölfödözött hengeren olvassuk, mi meglepő van abban, hogy a jeruzsálemi templom fölépítésébe beleegyezett?

„A Cyrus által kezdett politika szorosan megegyezik vallásos nézeteivel, mondja Halévy. A régi asszír és babyloni királyok aként szokták a legyőzött népek hűségét biztosítani, hogy átszállították őket Mezopotomiába s országukat új gyarmatosokkal népesítették be. Cyrus végleg szakított ezen erőszakos eszközzel, mely elődeit oly gyűlöletesekké tette . . . Elrendelvén, hogy az idegen istenségek eredeti szentélyeikbe kerüljenek vissza, egyidejűleg ezen népek egyedeinek is megengedte, hogy isteneiket elkísérjék és szülőföldükre visszamenjenek. A fölirat formászerűen bizonyítja ezt ezen szavakkal: „Összegyűjtöttem ezen népeket s visszatérítettem őket vidékeikre.“ Ezen rendelet mindenekelőtt Assziriának és Babylonia távoli kerületeinek lakosaira vonatkozott, de a visszatelepítési mozgalom meg lévén kezdve, sok más, a birodalom távoli tartományaiból származó nép is sürgette bizonyynyal és megkapta a visszatérési engedélyt. A próféták által bátorított zsidók annál könnyebben felhasználták ezen alkalmat a Palesztinába való visszatérésre, mivel Cyrusnak Egyiptomra vonatkozó tervei kivitelében a szyr nemzetiségekre szüksége volt.

„Látjuk, hogy a fogoly zsidók visszatérése, melyet a bibliai írók Cyrus első évére tesznek s melyet ezen uralkodó külön engedélyének tulajdonítanak, teljesen beleillik az általános politika új rendjének keretébe, melyet a fölirat föltüntet. Ezen év tényleg gyökeres változást jelez a hódítók politikájában; a meghódított országok ezentúl egy egységes birodalom tartományait fogják képezni, melyeknek bennszülött királyai egy a szülei udvar előtt felelős szatrapának közvetlen felügyelete alatt lesznek. Ezen közvetlen fölügyeleti rendszer folytán a lázadások mindjárt csirájukban fojttatnak el s ezen bűnösök a hely színén bűnhődnek meg. Ezen oly bölcs intézkedés az összes nemzetek háláját megszerezte Cyrusnak és az ó-kor legrokonszenvesebb hőségévé tette őt.“¹

¹ J. Halévy, *Cyrus et le retour de l'exil* — *Revue des Etudes juives*, 1880. július, 19—20. l.

Cyrusnak Babylonban fölfödözött új fölirata eként nem egy merev monotheistát tüntet föl ezen uralkodóban, nem a zoroaszterizmus szigorú hívét, amint őt a történetírók festeni szerették, hanem egy alkalmazkodó politikust, ki habozás nélkül meghajlik azon népek vallási fogalmai előtt, akik között él; megerősíti végre azt, amit az Irás ezen fejedelemtől a zsidókkal való viszonyában mond, úgy ábrázolván őt, mint aki úgy cselekszik és beszél, a hogyan a szentírók működtetik és beszéltetik őt, mint aki elismeri más népek isteneinek védelmét és tekintélyét és szívesen részt vesz kultuszukban és templomaik fölépítésében. Az új ékiratos henger tehát megerősíti a szent elbeszélést. Ez kronologiai szempontból az utolsó bizonyosság, melyet az asszyr epigrafia a biblia mellett tesz.

XV. FEJEZET.

B e f e j e z é s.

A fogság vége jelzi a pillanatot, melyben az asszyriologia megszűnik fényt vetni szent könyveink értelmezésére és igazolására. A khald birodalom nincs többé; Ninive már el van temetve a sírban, honnan csak több mint kétezer év múlva fog kijönni; Egyptomot a perzsák fogják meghódítani Cyrus fia alatt, amint Babylon megfodították; mit sem bizonyít többé a szentírásra vonatkozólag. A zsidók másodszor hagyták el atyáik eredeti bölcsőjét; visszamentek az ígért földre várni a Messiás eljövetelét. Jáfet törzse kezd megjelenni a színpadon; ezen törzs kezd Szem sátraiban terjeszkedni, ez kezdi meg Cham gyermekeit leigázni. Cyrus személyében az árya család kezd uralkodni a világon, helyet adván utóbb Nagy Sándor görögjeinek és a rómaiaknak, mint ezt Dániel megmondotta. Azután jön Krisztus, Isten fia, aki előtt az összes régi népek el fognak tűnni.

Búvárkodásunk végéhez érkeztünk tehát. Láttuk, mit mondanak a bibliáról, a Palesztinában, Egytomban és Asszyriában tett újabb fölfödözések. Követtük a szent írókat, csaknem lépésről-lépésre, a Genesis első lapjától Izraelnek Cyrus általi fölszabadításáig. Khaldea és Egypt-

tom egymásután jöttek szent könyveink igazsága mellett tanúskodni. Azon pillanatban, melyben a szent szó ellen mindenütt heves ellenségek kelnek föl, Isten új és váratlan tanúkat szerzett neki. Hazugságon akarták őt kapni, segítségül hiva a régi évkönyveket, kiásva a föld beleit s fölhiva ellene a geológiát, paleontológiát és filológiát: Isten a holtakat szólaltatta meg s ezek tanúskodtak az igazság mellett.

Egy híres lengyel szent életének egy epizódja gyakran föltűnt ezen sorok írójának emlékezetében, midőn Ninive romjainak és az egyiptomi siroknak okmányaiból a Mózes mellett szóló bizonyosságokat örömmel gyűjtögette

A XI. században történt. Lengyelországban II. Boleszláv uralkodott. Ezen fejedelem nagy harczai erényekkel volt megáldva; fényes győzelmeket aratott az oroszok fölött, de azzal szennyezte be dicsőségét, hogy szabad féket engedett szenvedélyeinek s a történelem a Kegyetlen melléknévvel csökkentette azt. A krakói püspöki széket akkor egy szent, Szezepanowszki Sztaniszló, töltötte be. A bátor prelátus nem habozott komoly és igazságos szemrehányásokat tenni az uralkodónak, kinek kicsapongásai, erőszakosságai és kegyetlenségei népének szerencsétlenségét képezték. Tudta, mily veszélynek teszi ki magát ezzel, de a személyi érdek nem gátolhatta őt kötelességének teljesítésében: életét is feláldozta.

Boleszláv nem gondolt megtérésre, csak bosszúra. Mielőtt azonban a martyr vérént ontotta volna, elvetemült gonoszságában egész Lengyelország szemei előtt meg akarta őt gyaláztatni. Egy Péter nevű lovag három év előtt egy birtokot adott el a krakói püspöknek. Utóbb meghalt és a piotrawini templomban temettetett el. A király sürgette az elhúnytnak unokaöccseit, hogy fogják pörbe a püspököt, mivel nem fizette le az összeget, mely az eladás alkalmával ki volt kötve. Péter rokonai engedtek ezen fejedelem kívánságának és Sztaniszlót törvény elé idézték. A tanúk, Boleszláv fenyegetései által megrémítve, nem mertek az ártatlan mellett tanúskodni. Ez azonban, noha az emberek által elhagyatva látta magát, nem kétkedett Istenben: csak

három napi halasztást kért s megígérte, hogy ezen határ-idő után ártatlanságának bebizonyítására magát a halottat, Pétert, a lovagot, fogja fölidézni.

Bőjtöléssel és imádkozással töltött három nap után Szent Sztaniszló az eladónak sírjához megy. Itt térdeire borulva, szemeit az ég felé emelve így kiált föl: „Kegyelmes és könyörületes Isten, Uram Jézus Krisztus, kiknek alá van vetve minden s kiktől minden kapja életét . . . , tegyétek, hogy Péter, a lovag, az igazság és igazságosság mellett tanúskodni halottaiból föltámadjon s engem hű tanúként támogasson, hogy védje Egyházam ügyét, hogy ígéreteitek teljesüljenek és nevetek dicsőítve legyen . . . “ Az egész papság és az egész nép így felelt a püspök imájára: „Amen, úgy legyen.“ A püspök erre fölkelt s megérintve a hullát, így szólt: „Az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében parancsolom neked, Péter, jőjj ki a porból s támadj föl halottaiddból, hogy tanúskodjál az igazság mellett, melyet az emberek fiai meggyaláztak és elhagytak. Hogy eként növekedjék azoknak hite, akik hisznek és megszegyenüljön azoknak vakmerősége, kik az igazságot megtámadják.“¹ A halott engedelmeskedett. Sztaniszló a király elé vezette őt: „Ime az élő, mondta, ki tanúskodni jön az igazság mellett.“² S a halott megszólalt s igazolta az igaztalanul vádlottat. Boleszláv maga is igazságot kényszerült szolgáltatni annak, kit halálos ellenségének tekintett.³

Nem látunk-e manapság hasonló csodát szemeink előtt végbemenni? A hitetlenség azt vélte, hogy az egyiptomiak és az asszyriaik már meghaltak s így szólt:

¹ „Jubeo tibi, Petre, ut consurgas de pulvere, exurgas a mortuis, ferasque veritati, a filiis hominum prostitutae et desertae, testimonium: quatenus augeatur fides credentium et corripiatur improba temeritas oppugnantium veritatem.“ *Acta Sanctorum*, Maii t. II., *Acta S. Stanislai Cracoviensis*, I. I., c. VI., 70., p. 218.

² „En adest vivus . . . ex mortuis testimonium laturus veritati.“ *Ibid.*, c. VI., p. 218.

³ Longin vagy Dlugoss Jánosnak, krakói kanonoknak, Sz. Sztaniszló élete írójának, hitelességéről. Papebrock, *Acta Sanctorum*, *ibid.*, p. 198.

Ezen események, melyekről azt állítjátok, hogy Khaldeában vagy Egyiptomban mentek végbe, soha sem történtek meg; a khaldok és az egyiptomiak nem így gondolkoztak, nem így cselekedtek. És Isten mondotta a khaldoknak: Jőjjetek ki a romok alól, hol annyi századok óta el vagytok temetve s tanúskodjatok a rágalmazott igazság mellett. Mondotta az egyiptomiaknak: Keljeteek föl ezen sírok öléből s vigyétek napvilágra ezen papyrusokat, melyek veletek együtt el vannak temetve, szent könyveim mellett bizonyítandók, „hogy az igazság mellett tanúskodjatok, hogy azoknak hite, akik hisznek, eként növekedjék s hogy azoknak vakmerősége, kik az igazságot megtámadják, eként megszégyenüljön.“ És ezen halottak engedelmeskedtek az Isten szavának. „Ime az élők, kik eljöttek az igazság mellett tanúskodni.“ Az asszyrok fölkeltek s megmondották, hogy a világ teremtésének története, amint ezt Mózes elbeszéli, az emberiség eredeti hagyománya, hogy a Genesis néprajzi táblája a valóságos eredeti földírat; hogy a bábéli torony története egy hiteles eseménynek elbeszélése; hogy Khaldéa Ábrahámnak valóságos hazája.

Az egyiptomiak szintén megjelentek a szent könyvek ellenségei előtt, kik biráku vetették föl magukat s kijelentették, hogy Mózes igazat írt, hogy az, amit Ábrahámról, Jákobról, Józsefről, önönmagáról és főlzabadított és kihozott népéről beszél, az mind igaz, való, történeti, hogy egyedül ő beszélhette ezt el oly szabatosan s hogy csakugyan ő beszélte el.

Ellenőrzés alá vettük az Eufrat- és Tigrisparti, valamint a Nilusparti hiteles okmányok alapján az összes részleteket, melyek szent könyveinkben olvashatók, még a legaprólékosabbakat is, melyek csak mellékesen, odavetőleg jelennek meg s melyeket, hogy úgy mondjuk, az író maga nem is vett észre és valahányszor az ellenőrzés lehetséges volt, az asszyriologia és az egyptologia így feleltek: a biblia igazat mond. Idézzon valaki nekünk egyetlen ó-kori történészt, aki ily győztesen kerülne ki a szigorú vizsgálat alól, mely alá a modern kritika őt veti? Gyakran megkísérlették a szent írók tekintélyét ó-kori történetírók által megrendíteni. Láttuk

azonban. hogy valahányszor ellenmondás van közöttük és a régi írók közt, a világi írók azok, akik csalódnak s a bibliának van igaza.

Urunk Jézus Krisztus megígérte: „Ha az emberek hallgatnak, a kövek fognak beszélni“ és az igazság mellett tanúskodni. Legyen áldva mindörökké!

A negyedik és utolsó kötet vége.